

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ВЕСТНИК

ХАБАРШЫСЫ

Тоқсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2016
№ 2
АСТАНА

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.К. Айтқазин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор (Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
Ә.С. Исмаилова, э.ғ.к., доц.
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Кодин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

ТАРИХ

Бексентова А.Т. Нұсқаулық кітаптар мәліметтері бойынша Ақмола облысының этникалық құрамы және әлеуметтік жіктелуі (XIX ғасырдың 2-ші жартысы – XX ғасырдың басы).....	5
Еңсенов Қ.А. Қазақстандық бірегейлікті қалыптастырудағы этномәдени орталықтардың қызметі.....	15
Базаров К.Т. Административно-территориальное разграничение между Акмолинской областью и Омской губернией 1920-1922 гг.....	20
Каженова Г.Т. Деятельность продовольственных отрядов в уездах Акмолинской области.....	27
Ахметова Г.М. Купечество Казахстана на рубеже XIX-XX веков: социально-демографический анализ...	33
Кенжебаев Д.А. Развитие космонавтики в Республике Казахстан в контексте выявления основных тенденций (2007 – 2015 гг.).....	39
Ильясова К.М., Байжанова Г.Д. История создания и деятельности Лисаковской специальной экономической зоны.....	46
Алпыспаева Г.А., Алпыспаев А.Т. К вопросу о реформировании ОБСЕ.....	54
Канжил Ш. Ғани Мұратбаевтың қоғамдық-саяси қызметі.....	61

САЯСАТТАНУ

Мухамбеткалиева Г.М. К вопросу о методологии преподавания политологии в высшем учебном заведении.....	66
Байжұмақызы З., Тлеуова Н.Ж. Ақпараттық геосаясат түсінігі және оның негізгі мәні.....	71
Байдибекова Л.А., Бегім А.Б. Классикалық геосаяси тұжырымдамаларының қалыптасуы және дамуының негізгі мәселелері.....	77

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Сарсекеев Б.С. Модели обучения средствами учебных книг.....	83
Альмурзаева Б.К., Шункеева О.А., Организационно-методическая работа по функционированию образовательно-информационного технопарка.....	88
Наурзалина Д.Г., Жайтапова А.А. Психологическое сопровождение профессионального развития педагога дополнительного образования.....	93
Кульбаева Б.С. Қазақ ағартушылары мен ойшылдарының этнопедагогикалық идеяларындағы еңбекке баулудың тарихи-педагогикалық алғышарттары.....	97
Боброва В.В. Психолого-педагогические особенности ребенка дошкольного возраста, испытывающего трудности при усвоении дошкольной образовательной программы.....	104
Нәби Л., Нұрмұханбетова Н.Н., Ещанова Ә.Қ. «Диалогтік оқыту» модулін қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту.....	110
Утегенова Б.М. Дифференциация обучения как стратегия личностно-ориентированного образования в современной школе.....	116
Тлебалдина Н.Қ. Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесін орта мектепте оқыту жолдары.....	121
Куралбаева А.А., Керімбаева Б. Пәнаралық байланыстың психологиялық-педагогикалық негіздері.....	126
Смаглий Т.И., Баймухамбетова Б.Ш. Технология формирования готовности будущих учителей к профессионально-педагогическому сотрудничеству.....	131
Мейрманов А.Б. Жоғары білім беру жүйесінде дене шынықтыру пәнінде жаңа инновациялық технологияларды дамыту.....	136
Одинцова С.А., Одинцова Е.А. Автоматизированная обучающая программа «Знатоки права» как средство формирования правовых представлений младших школьников.....	141
Калтаева Г.К. Развитие профессиональной компетентности педагогов организаций технического и профессионального образования.....	147
Альмурзаева Б.К., Салиш С.С. Влияние самостоятельной работы на развитие познавательной деятельности учащихся начальной школы.....	156
Каудырова А.О., Смагул А.К., Молдахметова С.С. Пути повышения эффективности занятий по культуре речи.....	162
Жусупова Г.М., Устелимова Н.А. Шетел тілін оқытудың студенттердің креативтілігін дамытуға ықпал ету ерекшеліктері.....	167
Танирбергенова А.Ш., Оспанова Ә.Ә. Жастардың бойында лидерлік қасиетті дамыту жолдары.....	173

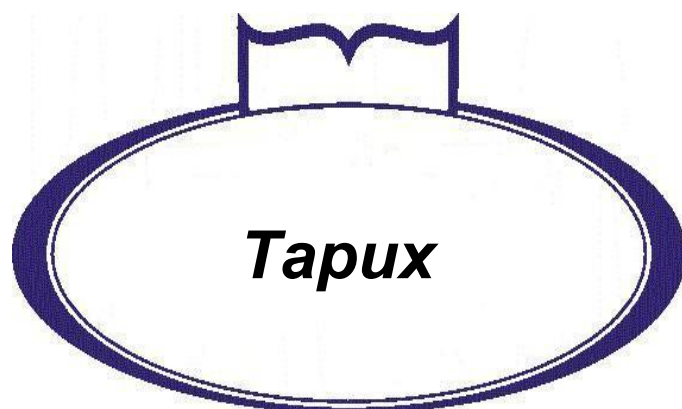
Аубакирова Ж.К., Танирбергенова А.Ш, Зеренханова А.З. Бастауыш сынып оқушыларының өзара әрекеттесуге қабілеттілігін жетілдіру..... 179

ФИЛОЛОГИЯ

Загатова С.Б., Ильясова А.У. Национальная специфика репрезентации концепта <i>дом</i> в английском, русском, казахском и турецком языках.....	185
Садықбеков Қ.А. Мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіштері тіліндегі рай категориясы.....	190
Доскеева Ш.А. Ә.Нұршайықов қаламынан туған бейнелердің әлеуметтік сипаты мен тәрбиелік мәні.....	195
Хамзин М. Қазақ тарихының білгірі (І. Есенберлиннің тарихи романдары негізінде).....	201
Құралқанова Б.Ш. О. Бөкеевтің «Жетім бота» повесіндегі көркем уақыт пен кеңістік.....	207
Мамыт А.А. Қазақ фольклорындағы хандық дәуір көрінісі.....	213
Мейрамбекова Л.К. Түркілік түбірді зерттеу мәселесіне.....	219
Жарылғапов Ж.Ж., Амангелдина М.С. Әбіш Кекілбаевтың экзистенциалистік концепциясы.....	226
Агманова А.Е., Инкарбай О.А. Особенности усвоения средств выражения субъективной модальности..	233
Журавлева Е.А., Немцева А.Г. Основные принципы использования форм речевого этикета казахстанцами в глобальной сети интернет (на примере веб-форумов)...	238
Абылова Г.Е. «Батырлық – Заман - Соғыс» триадасы контекстіндегі батырлық концептісінің ерекшеліктері.....	243

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

ӘОЖ 2.394.46(5каз)

Аннотация

Мақала XIX ғасырдың 2-ші жартысы – XX ғасырдың басындағы Ақмола облысының этникалық құрамы және әлеуметтік жіктелуін зерттеуге арналған. Осы аралықта шығып тұрған нұсқаулық кітаптар және басқа да деректер мәліметтерін негізге ала отырып, автор аталған уақыттағы Ақмола облысының этникалық құрамындағы өзгерістерге сараптама жасайды.

Түйін сөздер: Ақмола облысы, нұсқаулық кітаптар, этникалық құрам, қоныс аудару, отарлау, казактар, халық саны, әлеуметтік жіктеліс.

А.Т. Бексеитова

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

Нұсқаулық кітаптар мәліметтері бойынша Ақмола облысының этникалық құрамы және әлеуметтік жіктелуі (XIX ғасырдың 2-ші жартысы – XX ғасырдың басы)

XIX ғасырдың 2-ші жартысы – XX ғасырдың басында Ақмола облысының аумағын, негізінен, екі этникалық топтан: казактардан және орыстардан тұратын халық мекендеді. Нәсілдік белгілері жағынан, өмір салты және мемлекетке қатысты міндеткерліктері бойынша облыс халқы үш негізгі топқа бөлінді: 1) казактар – облыстың байырғы тұрғындары, 2) казактар – казак даласын алғашқы әскери отарлаушылар және 3) шаруалар – Ресейдің еуропалық губернияларынан қоныс аударушылардан құралған келімсек элемент [1, 64].

Облыстың 30 млн десятинаға жуық аумағын казактар мекендеді. «Ақмола облысының нұсқаулық кітаптарында» казактарды «қырғыздар», «қырғыз-қайсақтар» немесе «түземдіктер» деген атаумен көрсеткен. Аталған деректердегі мәліметтерге сәйкес, «қырғыздар (яғни, казактар) бір кездері Алтай мен Оралдың аралығында көшпелі өмір сүрген түркі-моңғол тайпаларының ұрпағы. Өздерінің этнографиялық және экономикалық-мәдени өмір салты бойынша казактар облыс халқының ерекше бөлігін құрайды» [2, 5]. Қазактардың барлығы дерлік мал шаруашылығымен айналысады, тек аз ғана бөлігі егіншілікке ауысқан. Жылдың басым бөлігін казактар ашық далада, жеңіл әрі көшпелі өмір салтына ыңғайлы киіз үйлерінде өткізеді. Олар рулық салт-дәстүр бойынша алдын ала белгіленіп

қойылған бағыттарда көшіп-қонып отырды және қыс мезгілінде ғана суық пен қарлы борандардан қорғануға неғұрлым ыңғайлы жерлерге тұрақтады. Мұндай қыстауларды салу көшпелілердің отырықшылыққа табиғи жолмен өтуінің және жерді неғұрлым тұрақты түрде пайдалануының алғашқы қадамы болып табылды. Облыс аумағында өмір сүрген қазақтар Орта жүз қазақтарына жатты және арғын, найман, қыпшақ, керей, уақ рулары мен ру тармақшаларына бөлінді [3, 290].

XVIII ғасыр – XIX ғасырдың 1-ші жартысында Қазақстанға алғаш қоныс аударған казактар қазақ даласын алғаш отарлаушылар болды. Олар алғашқыда уездердің отырықшы егіншілікпен айналысатын халқының басым бөлігін құрады. Қазақстанның аумағында үш казак әскері: Орал, Сібір және Жетісу казактарының әскері орналасты. Сібір казак әскерінің халқы табиғи өсімнің есебінен де, сондай-ақ Ресей империясы халқының әр түрлі категорияларын казактар қатарына өткізу салдарынан да көбейді. Жетісуды қоныстандыруға байланысты Сібір казак әскерінің құрамынан Жетісу казак әскері бөлініп шықты.

Сібір казак әскері территориялық жағынан Ақмола, Семей облыстары мен Томск губерниясының Змеиногорск және Бийск уездерінде орналасты. Тығыздығы жағынан казак тұрғындары негізінен облыстың солтүстік бөлігінде шоғырланды. Олардың иелігінде:

- а) станицалар мен поселкелердің қауымдық басқаруындағы станицалық жерлер;
- ә) станицаларға қосымша жер үлестерін және казак офицерлері мен әскери шенеуніктерге мұрагерлік меншікке қалдырылатын жер үлестерін беруге арналған «әскери» жер қоры болды.

Сібір казак әскері Ақмола облысындағы ірі жер иеленушілер болып табылды. Облыстағы Сібір казак әскерінің территориясы 24 513,4 в² немесе 2 549 500 десятина жерді құрады. Оның ішінде 1 974 937 десятина жер Петропавл және Омбы уездерінің үлесіне тиді. Мұнда казактар уездік территорияның 1/5-ге жуық бөлігін иеленді. Олардың жерлері облыстың солтүстік және солтүстік-шығыс шекарасы бойымен, Орынбор губерниясындағы Звериноголовск станицасынан бастап Омбы қаласына дейін ұзындығы 572 верста, ені 25-30 верста үздіксіз жер телімін алып жатты. Бұл аралық Пресногорьков желісі деп аталды (тұзды көлдердің көп болуына байланысты). Әрі қарай Ертіс өзені бойымен Семей облысының шекарасына дейін ұзындығы 170 верста Ертіс желісі жалғасты. Егер бұл кеңістікті казак отбасыларының санына бөлсе, онда олардың әрқайсысына шамамен 200 десятинадан келді. Сондай-ақ, казак әскерінің территориясы Сібір темір жолының желісі бойында (10 версталық жер телімі), Көкшетау уезінің ауқымды бес бөлігінде, Атбасар және Ақмола қалалары маңында шоғырланды [4, 5].

Ресейдің еуропалық бөлігінен қоныс аударған шаруалар облыс аумағының едәуір бөлігін – 5 723 244 десятина жерді иеленді. Олардың басым бөлігі Омбы уезінің солтүстік және солтүстік-шығыс бөліктерінде, Петропавл уезінің солтүстік және батыс бөліктерінде, Көкшетау уезінің шығысынан басқа барлық бөліктерінде, Атбасар уезінің солтүстік бөлігінде және Ақмола уезінің солтүстік-батысынан оңтүстік-шығысына қарай бағытта қоныстанған. XX ғасырдың басында облыстың басқа да аймақтарынан егіншілікке жарамды жер бөліктері алдағы уақытта шаруаларды қоныстандыру үшін белгіленіп қойылған.

Облыстың жер аумағы мен халқы ерекшеліктеріне қарай екіге бөлінді. Жер аумағы оны иелену жүйесі бойынша былай бөлінді:

1) Сібір казак әскерінің жерлері, қалалық жерлер және қоныстанушы шаруаларға берілген жерлер (25 464,9 в²);

2) мемлекеттік жерлер және көшпелі қазақтар мекендеген жерлер (453 735,3 в²).

Ал халық экономикалық және азаматтық жағдайына сәйкес: отырықшы халық (Сібір казак әскерінің казактары, қала халқы, шаруалар, әр түрлі шенділер, барлығы – 132 578 адам) және көшпелі халық (қазақтар, 334 823 адам) болып ажыратылды. Көріп

отырғанымыздай, көшпелі халықтың саны отырықшы халықтан екі жарым есе көп болған [5, 19-20].

XIX ғасырдың 80-ші жылдары Ақмола облысының уездері бойынша жер аумағы мен халық саны келесі кестеде көрсетілген:

Кесте 2

Уездер	Жер аумағы		Халық саны		Бір отырықшыға қатысты көшпелілер саны
	Қазақтардың ¹ және т. б. жерлері	Қазақтардың жерлері	Отырықшы халық саны	Көшпелі халық саны	
Омбы	9 271,3 в ²	31 776,7 в ²	47 734	36 278	0,7 көшпелі
Петропавл	9 951,3 в ²	51 002,3 в ²	46 462	55 839	1,2 көшпелі
Көкшетау	5 434,7 в ²	58 254 в ²	30 766	60 326	1,9 көшпелі
Атбасар	411,8 в ²	118 218 в ²	2 337	61 769	26,4 көшп.
Ақмола	395,8 в ²	194 434,3 в ²	5 279	120 611	22,9 көшп.

¹ Ақмола облысының аумағындағы Сібір казак әскерінің жерлері 24 670 в² аумақты алып жатты. Оның ішінде станицалық және поселкелік қауымдардың пайдалануындағы жер көлемі – 16 284,7 в².

[5, 20].

Халықтың елді мекендер бойынша орналасуын келесі кестеден көруге болады:

Кесте 3

Уездер	Қалалар	Қазақ елді мекендері		Қазақ елді мекендері		Шаруа қоныстары	Қала тұрғындары ¹	Қазақтар	Шаруалар	Қазақтар
		Станицалар	Поселкелер	Болыстар	Ауылдар					
Омбы	1	4	23	5	32	-	33 750	13 876	99	36 278
Петропавл	1	6	40	8	69	1	13 985	30 985	1 492	55 839
Көкшетау	1	8	7	8	69	11	5 755	21 451	3 560	60 326
Атбасар	-	1	-	9	55	7	1 557	99	681	61 769
Ақмола	1	1	-	19	131	-	4 743	472	64	120 611
Барлығы:	4	20	70	49	356	19	59 799	66 883	5 896	334 823

¹ Қала халқының санына қаламен шектесіп жатқан станицалардың халқы:

Омбыда – 2 121, Петропавлда – 1 670, Көкшетауда – 1 946, Атбасарда – 1 557, Ақмолада – 1 158, барлығы – 8 472 адам және қалаларда тұратын шаруалар: Омбыда – 2 390, Петропавлда – 4 112, Көкшетауда – 40, Атбасар станицасында – 77, Ақмолада – 114, барлығы – 6 773 адам енгізілген.

[5, 21].

Облыстың солтүстік уездері (Омбы, Петропавл және Көкшетау) облыстың барлық аумағының 1/3-нен астам бөлігін алып жатты және бұл аумақта 278 000-ға дейін адам (немесе облыс халқының 60%-ға дейінгі бөлігі) мекендеді. Оның ішінде отырықшы халық 125 000-ға дейін (немесе облыстың барлық отырықшы халқының 94%-дан астамы) жетті. Бұл үш уезде халық облыстың оңтүстігіндегі Ақмола және Атбасар уездеріне қарағанда 3 есеге жуық көп қоныстанған: солтүстік уездерде 1 в² жерге 1,7 адамнан, ал оңтүстік уездерде небәрі 0,6 адамнан келді. Облыстағы 113 отырықшы елді мекендердің 103-і солтүстік уездерде орналасқан. Жер аумағының кеңдігі және отырықшы тұрғындар

үлесінің неғұрлым төмен болуы себепті облыстың оңтүстік бөлігі көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халықтың өзіндік мәдениетін дамытуға қолайлы аймақ болып табылды.

1897 жылы Ресей империясында бірінші жалпы халық санағы өткізілді. Бірқатар кемшіліктерге қарамастан, оның мәліметтері XIX ғасырдың соңы – XX ғасыр басындағы Қазақстан халқының қалыптасуының жалпы бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді. Осы халық санағының мәліметтері бойынша 1897 жылы Ақмола облысы халқының саны – 682 608 адамды, оның 354 962-і ер адамды (52%), 327 646-і әйел адамды (48%) құрады. Қала халқы жалпы облыс халқының 11%-ын құрады және сословиелік құрамы жағынан уезд халқына қарағанда әр түрлі болып келді [6, 4].

Облыс уездері мен қалалары бойынша халық санын келесі кестеден көруге болады:

Кесте 4

Облыс уездері мен қалалары	Аумағы (верста)	Халық саны (1897 ж.)		
		ер	әйел	барлығы
Омбы уезі	37 170	52 722	47 817	100 539
Омбы қаласы		20 084	17 292	37 376
Петропавл уезі	63 590	79 853	75 284	155 137
Петропавл қаласы		10 095	9 593	19 688
Көкшетау уезі	69 290	80 457	75 004	155 461
Көкшетау қаласы		2 576	2 386	4 962
Атбасар уезі	219 420	44 645	41 768	86 413
Атбасар қаласы		1 553	1 485	3 038
Ақмола уезі	108 300	97 285	87 773	185 058
Ақмола қаласы		5 075	4 613	9 688
Барлығы облыс бойынша	497 860	354 962	327 646	682 608
Оның ішінде қалаларда	–	39 383	35 369	74 752

[6, 11].

Бірінші халық санағының мәліметтеріне сәйкес, Ақмола облысы бойынша қазақ халқының жылдық орташа өсімі 0,8%-ды құрады. Қарастырылып отырған кезеңде облыстың шекарасы өзгертілген жоқ, жалпы ел бойынша қазақ халқының қандай да бір елеулі түрде келуі немесе кетуі байқалмады. 1897 жылы Ақмола облысында қазақ халқының абсолюттік саны 427 389 адамды құраса, жылдық орташа табиғи өсімнің нәтижесінде 1914 жылы облыстағы қазақтардың саны 489 315 адамға жетті [7, 241].

XX ғасырдың 2-ші онжылдығының ортасына қарай Қазақстан жеріне қоныс аударып келген ең көп этникалық топ – орыстар Дала өлкесінің барлық уездері мен Түркістан өлкесіне дейін қоныстанды. Олардың көбі Қазақстандағы орыс халқының 57 %-дан астамы тұрып жатқан солтүстік-батыс, солтүстік, шығыс және оңтүстік-шығыс аудандарына қоныс тепті.

Орыс халқының ең көп этнотерриториялық топтары Орал облысының Орал уезіне (237 мың адам), Кенді Алтайға (130 мың адам), Ақмола облысының Көкшетау (105,8 мың адам) және Петропавл (98,6 мың адам) уездеріне, Торғай облысының Қостанай уезіне (80,1 мың адам), Жетісу облысының Верный уезіне (72,7 мың адам) және Семей облысының Өскемен уезіне (41,7 мың адам) шоғырланды [8, 248].

1911 жылы облыстағы казак тұрғындарының жалпы саны 113 167 адамға жетті, ал шаруалардың жалпы саны 694 628 адамды құрады, оның ішінде уездерде 634 475 шаруа, қалаларда 60 153 шаруа мекендеді [2, 5].

XX ғасырдың басында Қазақстан жеріндегі украин халқының саны да айтарлықтай өсе түсті. 1915 жылдың соңында украиндар өлкенің барлық облыстарында тұрып жатты, бірақ әрқелкі шоғырланды. Олардың көбі Солтүстік, Орталық және Солтүстік-Шығыстың кейбір аудандарына тығыз топтасып орнықты. Украиндардың ең көп этнотерриториялық топтары Торғай облысының Қостанай уезіне (126,9 мың адам), Ақмола облысының Көкшетау (124,9 мың адам) және Петропавл (87,1 мың адам) уездеріне қоныстанды.

XX ғасырдың басында Дала өлкесіне қоныстанған славян халықтары айқын бейнеленген аграрлы кейіпте болды және құрамы жағынан шаруалардан, әскери міндеткерліктер атқарған казактар мен мешандардан құралды. Қазақ даласына Ресейдің орталық губернияларынан қоныс аударған орыс және украин шаруаларының басым көпшілігі жүдеубасты жұтанданған адамдар еді. XX ғасырдың басында қоныстандыру мәселесін зерттеген орыс публицисті А. Глебов: «Жыл құстары суық түсісімен үлкен топ болып мұхиттың арғы жағындағы жылы жерлерге қалай ұшса, өз Отанында әбден ашығып кедейленген шаруалар да дәл солай өздеріне бейтаныс жерлерден кеңшілік пен молшылық іздейді», – деп жазған болатын [9, 137].

Қазақстан жеріне қоныс аударған славян халықтарының халін Ақмола облысының губернаторы В.С. Лосевский өзінің 1907 жылдың ресми есебін беруінде: «Соңғы жылдардағы қоныс аударушылардың экономикалық жағдайы өте әлсіз пікір қалыптастырады. Жеке қаражаттарының аздығы соншалық, жол несиесі болмаса, көбі өздерінің тіркелген жерлеріне жете де алмайды», – деп атап көрсетті [8, 249].

Ақмола облысының уездеріндегі орыс және украин шаруаларының көбіне 20-30, кей жерлерде 40-тан асатын шаруа үйлерінен тұратын деревнялары бір-біріне өте жақын орналасқан. Жаңа жерлерге орналасуға кеткен бірнеше жыл ішінде қоныстанушылардың 40 %-дан астамы өздерінің тұрмыстарын біршама жақсартта алды, ал шаруалардың қалған көпшілігі 1917 жылға дейін кедейшілік қалпында қала берді.

1898-1905 жылдар аралығында Ақмола облысының аумағына немістер неғұрлым қарқынды түрде орын тепті. Бұрынғы жерлестерінің хаттарынан осы аудандарда бос жерлер бар екендігін естіген Самара, Саратов және көршілес губерниялардың кедейленген колонистері қарқынды түрде ең алдымен осы жерлерге ұмтылды. Омбы уезіндегі мемлекеттік жерлерде бірінші неміс поселкелері құрылғаннан кейін (1893-1896), дәл сондай қоныстар бірден Ақмола облысының басқа уездерінде де пайда болды.

Ақмола уезінде неміс шаруалары 7 қоныс салды: Павловское (1898), Пушкинский (1898), Новоузенское (1901), Долинское (1903), Самаркандское (1903), Волыньское (1905) және Кронидовское (1905).

Алғашқы 6 неміс қоныстары Көкшетау уезінде пайда болды. Оларға Келлеровское (1900), Любимовское (1900), Розовское (1900), Венедское (1900), Златорунное (1901) және Линеевское (1901) поселкелерін жатқызамыз.

XX ғасырдың басында Петропавл уезінде Новодворское (1900) деген бір ғана неміс қонысы пайда болды. Тек 8 жылдан кейін Воронеж губерниясынан қоныс аударушылар мұнда Петерфельд (1909) атты поселкені құрды [9, 16].

Мордвалардың қоныс тепкен басты аудандары Ақмола облысының Көкшетау және Петропавл уездері болды. Ең алғаш рет 1849-1850 жылдары Хвалын уезінен келген мордвалар Көкшетау уезінің Щучье станицасына қоныстанды. Сондай-ақ, 1850 жылы мордвалар Зеренді станицасына да жер аударылып, казактардың қатарына алынды. 1895 жылғы мәліметтер бойынша Зеренді станицасында 459 мордва, 743 украин және 524 орыс халқының өкілдері тұрды [10, 220]. 1917 жылы Көкшетау және Петропавл уездерінде мордвалардың пайыздық көрсеткіші сәйкесінше 1%-ға жуық және 5,1%-ды құрады. Мордвалар Қазақстанның басқа аудандарына көп келген жоқ, сондықтан олар ассимиляцияға тез ұшырап отырды. Сәйкесінше мордвалардың абсолюттік саны әрдайым қысқарып отырды [8, 253].

1913 жылы облыс халқының ұлттық құрамы бойынша орналасуы: қазақтар – 562 698, орыстар – 487 267, украиндер мен белорустар – 372 326, немістер – 41 279, мордвалар – 23 894, татарлар – 22 232, поляктар – 8 906, еврейлер – 4 482, басқа ұлттар – 2 459 адамды құрады [11, 9].

XIX ғасырдың 80-ші жылдары облыстың отырықшы халқы сословиелер және діни сенімі бойынша былай бөлінді:

Кесте 5

	қалаларда		уездерде		облыс бойынша	
	ер	әйел	ер	әйел	ер	әйел
Дворяндар	5 484	1 277	339	330	5 823	1 607
Діни қызметшілер	112	126	191	181	303	307
Құрметті азаматтар мен саудагерлер	590	690	17	18	607	708
Мещандар	13 419	13 483	195	181	13 614	13 664
Шаруалар	3 529	3 204	3 085	2 811	6 614	6 015
Солдаттар	4 870	2 571	158	142	5 028	2 713
Казактар	3 264	3 295	32 454	32 223	35 718	35 518
Қазақтар, татарлар және орта азиялықтар	1 906	1 950	226	228	2 132	2 178
Әр түрлі шенділер	22	7	–	–	22	7
Барлығы	33 196	26 603	36 665	36 114	69 861	62 717
<i>Діни сенімі бойынша:</i>						
Православтар	26 679	20 321	35 592	35 081	62 281	55 401
Раскольниктер	–	–	60	75	60	75
Католиктер	512	564	–	–	512	564
Протестанттар	175	148	1	1	176	149
Иудейлер	710	781	1	1	711	782
Мұсылмандар (татарлар)	3 558	3 270	1 011	956	4 569	4 226

[6, 21-22].

1909 жылы жарық көрген Ақмола облысының нұсқаулық кітабындағы мәліметтерге сәйкес, облыс қалаларындағы халықтың әлеуметтік және діни құрамы келесі түрде көрінді:

1909 жылғы 1 қаңтарда облыс орталығы – Омбы қаласында халық саны 88 000 адамға жетті, оның ішінде 44 167 ер адам, 43 833 әйел адам болды. Сословиелер бойынша: дворяндар – 5 094 адам, православие діни қызметшілері – 137 адам, құрметті азаматтар – 650 адам, саудагерлер – 489 адам, мещандар – 30 022 адам, шаруалар – 25 637 адам, әскери сословие – 7 407 адам, орыс емес ұлт өкілдері – 12 808 адам, оның ішінде еврейлер – 557 адам. Діни сенімі бойынша: православтар – 78 243 адам, раскольниктер – 103 адам, католиктер – 2 395 адам, протестанттар – 854 адам, сектанттар – 400 адам, иудейлер – 557, мұсылмандар – 5 275 адамды құрады.

Қаладағы тұрғын үйлер саны – 7 559, оның ішінде қазыналық үйлер – 233, шіркеуге қарасты үйлер – 26, қоғамдық үйлер – 36, жеке меншік үйлер – 7 264. Православие шіркеулерінің саны – 20, католик шіркеуі – 1, протестант шіркеуі – 1, синагога – 2, мешіттер – 2. Омбы қаласындағы барлық фабрикалар, зауыттар мен өнеркәсіп орындарының саны – 141, оларда 1 143 жұмысшы жұмыс істеп, жалпы өнімділігі 1 175 530 сомды құраған. Сауда орындарының саны – 752, қолөнершілер мен шеберлер – 4 000

адам, оның ішінде 370-сі оқушылар. Қаладағы оқу орындарының саны – 43, оларда 326 мұғалім және 5 569 оқушы болған [1, 134-135].

1909 жылы Омбы уезінің бастығы қызметін подполковник Н.И. Гринченко атқарды, оның көмекшісі – ротмистр К.А. Михалев, хатшылары: Андреев, Теплов, Станкеев, тілмаштары: Шмокин, Первушин, ал Омбы уездік шаруа бастықтары съезінің төрағасы – статтық кеңесші Я. А. Граников болды.

Омбы қаласында шығып тұрған мерзімдік баспасөз құралдары: «Акмолинские областные ведомости» – әр апта сайын шығарылып тұрды, жазылу бағасы – 3-5 сом, «Омский телеграф» – апталық басылым, жылдық бағасы – 7 сом, «Омское слово», «Омский вестник» апталық басылымдары және айына 2 рет шығарылған «Омские Епархиальные ведомости» [1, 169]. Петропавл қаласы Сібір темір жолының бойында, Есіл өзенінің оң жақ жағалауында, Омбы қаласынан 280 верста қашықтықта орналасқан. Қаланың негізі 1752 жылы Пресногорьковск шебінің бойында салынған 11 бекіністің бірі ретінде қаланды. 1807 жылы Әулие Петр және Павел бекінісіне қала мәртебесі берілді. Белгілі өлкетанушы, Сібірді зерттеуші И. Я. Словцов Петропавл қаласында ХІХ ғасырдың 70-ші жылдары 1 247 үй болғандығы, оның 91-і тастан салынғаны, ал халқы 10 301 адам, оның ішінде 4 623 адам мұсылмандар болғанын өз жазбаларында мәлімдеді [12, 10].

XX ғасырдың алғашқы онжылдығында Петропавл қаласы Дала өлкесінің біршама дамыған қалаларының бірі болып саналды: мұнда су құбыры, жаңа қасапханалар, үлкен қалалық бақ, электр жарығы болды, басты көшелеріне тас төселді. Тұрғын үйлер саны – 10 026, сауда дүкендері – 677, православие шіркеулері – 6, мешіттер – 6, католик шіркеуі – 1, синагога – 1. Сондай-ақ қалада реалдық училище, әйелдер гимназиясы, 6 қалалық училище, бір 5 сыныптық, бір 4 сыныптық училище, 2 сыныптық православие шіркеуі мектебі, 5 несие беру мекемесі, биржа, почта-телеграф кеңсесі, мемлекеттік банктің бөлімшесі, қалалық аурухана, ветеринарлық емхана, баспаханалар мен қонақүйлер болды [13, 76].

1909 жылы Петропавл қаласында халық саны 37 973 адамды құраса, оның ішінде 18 727 ер адам, 19 246 әйел адам болды. Сословиелер бойынша: дворяндар – 300, православие діни қызметшілері – 41, еврей діни қызметшілері – 8, мұсылман діни қызметшілері – 33, құрметті азаматтар – 40, саудагерлер – 373, мешандар – 16 070, шаруалар – 6 839, орыс емес ұлт өкілдері – 11 640, шетел азаматтары – 106 адамды құрады. Діни сенімі бойынша: православие дінін ұстанушылар – 25 876 адам, иудейлер – 399 адам, мұсылмандар – 11 355 адам. Петропавл уезінің бастығы – Б.А. Оссовский, уезд бастығының көмекшісі – К.С. Виноградов, хатшылар: Креков, Туранов, тілмаштар: Панаев, Петровский болды. Петропавл шаруа бастықтары уездік съезінің төрағасы қызметін А.П. Магнус атқарды [1, 177].

Ақмола қаласының негізі 1832 жылы округтік приказ ретінде салынды, ал 1862 жылы округтік қала болып өзгертілді. Омбыдан 870 верста қашықтықта, Есіл өзенінің жағасында, қазақ даласының орталығында орналасқан Ақмола қаласы халқының саны 1914 жылы – 14 293 адам; оның ішінде 6 989 ер адам, 7 304 әйел адам болды. Сословиелер бойынша: дворяндар – 94, православие діни қызметшілері – 11, мұсылман діни қызметшілері – 5, құрметті азаматтар – 33, саудагерлер – 93, мешандар – 3 201, шаруалар – 1 655, орыс емес ұлт өкілдері – 7 491, әскерилер – 442, басқалары – 227 адамды құрады. Діни сенімі бойынша: православтар – 6 064 адам, иудейлер – 152 адам; мұсылмандар – 7 532 адам. Үй саны – 1 221, сауда дүкендері – 185, православие шіркеуі – 1, синагога – 1, мешіттер – 2. Қалада 7 қалалық училище және Мариинск қыздар училищесі жұмыс істеді [13, 91]. 1909 жылы Ақмола уезінің бастығы – А.Г. Нехорошков, оның көмекшісі – А.К. Линден, хатшылар: Верченко, Низковский, тілмаш – Кондратьев, ал Ақмола шаруа бастықтары съезінің төрағасы – А.П. Плахов болған [1, 183].

1824 жылы 29 сәуірде округтік приказ ретінде негізі салынған Көкшетау қаласы ХХ ғасырдың басында екі бөліктен: мешандық слобода мен казак станицасынан тұрды.

Көкшетау қаласы халқының әлеуметтік құрамы: қала тұрғындарының саны – 3 523 адам; оның ішінде 1 790 ер адам, 1 733 әйел адам. Сословиелер бойынша: мещандар – 2 058, шаруалар – 655, орыс емес ұлт өкілдері – 393 адамды құрады. Діни сенімі бойынша: православтар – 2 858 адам, мұсылмандар – 647 адам. Тұрғын үй саны – 566, сауда дүкендері – 108. Қалада 2 православие шіркеуі, 1 мешіт, 5 училище болды. 1909 жылы Көкшетау уезінің бастығы – статист кеңесші А.И. Соловьев, уезд бастығының көмекшісі – Н.А. Рутланд, хатшылар: Кранчев, Бржезовский, тілмаштар: Бархатов, Каргаполов, пристав – А. С. Веретенников деген адамдар болған. Көкшетау уездік шаруа бастықтары съезінің төрағасы қызметін Е.П. Пухальский атқарды [1, 186].

Атбасар қаласының негізі 1854 жылы казак қонысы ретінде салынды. 1859 жылы онда Атбасар округтік приказы орналасты. 1869 жылы Атбасар станицасында Сарысу уездік басқармасы құрылды, ол 1878 жылы Атбасар қаласы болып өзгертілді. Атбасар Омбыдан 610 верста қашықтықта, Жабай өзенінің бойында орналасқан. 1909 жылы мұнда қала тұрғындарының саны – 2 741 адам; оның ішінде 1 492 ер адам, 1 249 әйел адам. Сословиелер бойынша: саудагерлер – 45, мещандар – 230, шаруалар – 385, орыс емес ұлт өкілдері – 964 адамды құрады. Діни сенімі бойынша: православтар – 1 761 адам, мұсылмандар – 937 адам. Тұрғын үй саны – 586, сауда дүкендері – 197, православие шіркеулері – 3, мешіттер – 2. Атбасар уезінің бастығы қызметін П.И. Гринченко атқарды, ал оның көмекшісі Г. А. Белозеров, хатшылары: Трошков, Олендзский, тілмашы Ә. Жылқайдаров болды [1, 189].

1911 жылы облыстағы казак халқының саны 540 016 адамды құрады, оның ішінде 532 828 көшпелі қазақтар және 7 188 отырықшы қазақтар болды. 1912 жылғы 1 қаңтарға қарай облыстағы қала халқының саны 196 175 адамға жетті. Оның ішінде қалалар бойынша: Омбыда – 129 422 адам, Петропавлда – 43 393 адам, Көкшетауда – 4 835 адам, Атбасарда – 3 760 адам, Ақмолада – 14 765 адам. Алдыңғы жылмен салыстырғанда, облыстағы қала халқы 3 473 адамға көбейген [2, 6]. Ал 1914 жылдың басында облыстағы барлық халық саны 1 525 543 адамға жетті, оның ішінде ерлер – 785 083, әйелдер – 740 460 адам. Бұл 1913 жылғы халық санымен салыстырғанда 29 874 адамға артық. Қала халқының саны 204 346 адамға жетті. Оның ішінде қалалар бойынша: Омбыда – 137 245 адам, Петропавлда – 42 340 адам, Ақмолада – 16 581 адам, Көкшетауда – 5 038 адам, Атбасарда – 3 142 адам тұрды. 1913 жылға қарағанда, облыстағы қала халқының саны 5 317 адамға өскен. Шаруа халқының саны 725 088 адамды құрады, оның ішінде уездерде – 658 642 шаруа, қалаларда – 66 446 шаруа мекендеді. Облыстағы казак тұрғындарының саны 115 060 адамға жетті. Қазак халқының санына келсек, 1914 жылдың басында облыс аумағында 562 698 казак мекендеді, оның ішінде көшпелі қазақтар – 551 453, отырықшы қазақтар – 11 245 адамды құрады [14, 8].

Бірінші дүниежүзілік жылдары Ақмола облысының аумағына соғыс болып жатқан аудандардан босқындардың келгені туралы мәліметтер бар. 1915 жылы жазда келген босқындарды тіркеу және азық-түлікпен қамтамасыз ету жөніндегі барлық жұмыстар қалалық комитетте жүргізілді. Сонымен қатар, облыс басқарушысы әскери губернатордың шақыруымен босқындарға көмек көрсетуді реттеу мәселесі бойынша қоғамдық ұйымдардың өкілдері қатысқан мәжіліс өткізілді. Бұл кеңестің шешіміне сәйкес:

1) облысқа келіп жатқан босқындарға Омбы мен Петропавлдағы қоныс аудару және әскери азық-түлік пункттерінде азық-түлікпен көмек көрсетілді;

2) барлық босқындарды медициналық тексеруден өткізілді, күмәнді сырқаттары Омбы станциясындағы оқшаулау пунктіне жіберілді, босқындарды бөлу пунктінен олар қалаларға немесе шаруа және казак елді мекендеріне орналастырылды. Петропавл қаласына келген босқындар қоныс аударушыларға арналған барактарда тұрды;

3) Петропавл және Омбы қалаларында қалуға тілек білдірген босқындарға жұмыс қарастырылды;

4) Шығындарға қажет ақша мәртебелі княжна Татьяна Николаевнаның комитеті қаржысынан сұралды.

Босқындар тасқынының облысқа жаппай келуі 1915 жылғы қыркүйектің аяғында басталды. Олардың ұлттық құрамына қарай облыс аумағында поляк-литва, латыш, эстон және еврей ұлттық комитеттері құрылды. Бұл комитеттер Омбы қалалық босқындарға көмектесу комитеті жанынан өз қызметтерін біріктіріп, жалпы ұлттық комитетті құрды. Ұлттық комитет келіп жатқан босқындармен кездесу, оларды тіркеу, медициналық және азықтық көмек көрсету, жұмыс іздестіру бойынша қамқорлықты өз міндетіне алды. Петропавл қаласында еврей комитеті ашылды. Ұлттық комитеттер Омбы қаласында өз пункттерін ашты, ал Томск округінің қатынас жолдары барактарында Қалалық комитет босқындарды бөлу пункті орналасты. Барактар жазғы уақытта ғана тұруға арналғандықтан, күн суытқаннан кейін оларды қыс мезгілінде тұру үшін ыңғайлау қажеттілігі туындады. Губернатордың өтініші бойынша Ішкі істер министрлігі осыған 8 000 сом көлемінде қаржы бөлді. Петропавл қаласы басшысының төрағалығымен қалалық босқындарға көмек жасау комитеті құрылып, Петропавл станциясында өтіп бара жатқан босқындарды тамақтандыру пункті ашылды [15, 10-11].

Бұл уақытта босқындардың келуі өзінің шарықтау шыңына жетті, күніне орта есеппен 4 000-ға дейін адам келді және Омбы станциясында босқындарды әкелген бірнеше поездар жиналып қалды. Қалалық комитет бұдан әрі өтіп бара жатқан босқындарға көмек көрсете алмай, 1 қазаннан бастап өзінің Омбы теміржол станциясындағы бүкіл қызметін қалдырып, Омбы қаласында орналасқан босқындарды тіркеумен ғана айналысты. Осыған байланысты губернатордың тапсырмасы бойынша шұғыл түрде босқындарды Ертіс өзенінің бойындағы казак станцияларына параходпен жіберу ұйымдастырылды. Бұл Омбы станциясындағы жұмысты біршама жеңілдетті.

1916 жылғы 1 қаңтарға қарай облыста орналасқан босқындардың жалпы саны 32 786 адамға жетті [15, 12].

Сонымен, Ақмола облысының нұсқаулық кітаптарындағы мәліметтерді негізге ала отырып, XIX ғасырдың 2-ші жартысы – XX ғасырдың басында облыс халқын этникалық жағынан ең алдымен өлкенің байырғы тұрғындары қазақтар, одан кейін орыстар, украиндар, белорустар, немістер, поляктар, мордвалар, татарлар, еврейлер, литвалықтар, латыштар және т. б. ұлт өкілдері құрағанын көреміз.

Әлеуметтік құрамы жағынан облыс уездері халқының басым бөлігі көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ және отырықшы егіншілікпен айналысқан орыс шаруаларынан, казактардан тұрды. Қоныс аударушы барлық этникалық топтардың әлеуметтік құрылымында аграрлық топтар – шаруалар мен мещандар басым болды. Ал қала халқының әлеуметтік құрамында тұрақты әскери қызметшілердің, азаматтық шенеуніктердің, діни қызметшілердің және саудагерлердің үлестік салмағы едәуір артқаны байқалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Памятная книжка Акмолинской области на 1909 год. - Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1909. – 263 с.
- 2 Памятная книжка г. Омска и Акмолинской области на 1913 год. - Омск: Акмолинская областная типография, 1913. – 532 с.
- 3 Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. - Алматы: «Санат», 1996. – 656 с.
- 4 Обзор Акмолинской области за 1898 г. - Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1900. – 117 с.

- 5 Памятная книжка Акмолинской области на 1887 год. Адрес-календарь и географическо-статистические сведения. - Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1887. – 202 с.
- 6 Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Том 81. Акмолинская область. Под редакцией Н.А. Тройницкого. - Санкт-Петербург, 1904. – 154 с.
- 7 Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. - Алматы, «Ғылым». 2006. – 272 с.
- 8 Ерофеева И.В. Столыпинская аграрная реформа и массовое переселение славянского и немецкого крестьянства (1900-1907) // В книге: Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана. Народы и культуры. - Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – 608 с.
- 9 Мик Д.В. Из истории села Петерфельд // Культура немцев Казахстана: история и современность. Материалы международной научно-практической конференции. - Алматы, 1998, 9-11 октября.
- 10 Обзор Акмолинской области за 1913 год. - Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1914. – 140 с.
- 11 Словцов И.Я. Путевые записки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 г. // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества. Кн. III. - Омск, 1881. – 153 с.
- 12 Памятная книжка Акмолинской области на 1914 год. - Омск: Областная типография, 1914. – 287 с.
- 13 Памятная книжка Акмолинской области на 1915 год. - Омск: Областная типография, 1915. – 158 с.
- 14 Каженова Г.Т. Формирование казачьего населения Степного края // «Отан тарихы» журналы. – 2007. - №1 (37). - С. 217-223.
- 15 Обзор Акмолинской области за 1915 год. - Омск: Типография Акмолинского областного правления, 1917. – 142 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются этнический состав и социальная классификация населения Акмолинской области во II-пол. XIX в. – нач. XX в. по данным Памятных книг области.

RESUME

The article deals with the ethnic composition and social classification of the population of the Akmola region in the 2nd half of the 19th century and the beginning of the 20th century on the data of the memoralle books of the region.

ӘОЖ 342.4 (=1.574)

Аннотация

Бұл мақалада этносаралық келісім және оның Қазақстандық үлгісі қарастырылып, еліміздегі этномәдени орталықтардың қызметі туралы баяндалған.

Түйін сөздер: этнос, диаспора, халық, ұлт, демография, келісім, саясат, отансүйгіштік, елжандылық, ұлтжандылық, тұрақтылық, татулық.

Қ.А. Еңсенов

ҚР БҒМ ҒК Мемлекет
тарихы институты,
тар. ғыл. канд.

Қазақстандық бірегейлікті қалыптастырудағы этномәдени орталықтардың қызметі

Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеттің құрылымдық элементі патриотизм болып табылады. Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің халыққа Жолдауында: «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз», - деп атап өткен болатын. Тәуелсіздік алған уақыттан бері қазақстандық қоғам тіршілігінің барлық жүйелерінде жүріп жатқан түбегейлі жаңару процестері едәуір дәрежеде оның мәдени-әлеуметтік саласын да қамтыды. Бүгінде халқымыздың тарихи тәжірибесін қайта бағалау, дәстүрлі-өнегелік негіздерді өзгерту және соның нәтижесінде қазақстандықтардың жаңа саяси санасын қалыптастыру жасалуда [1].

Қазақстанды қоныстанған көп этносты халқымыздың азаматтық, ашық, зайырлы, демократиялық саяси-экономикалық жағынан тәуелсіз қоғам орнатуға бір кісідей жұмылған біртұтас Қазақстан халқының толеранттылығын, конфессия аралық және ұлтаралық келісімін, туысқандық бірлігі мен достығын одан әрі дамытып, нығайтуды көздеген Қазақстан халқы ассамблеясы өз алдына қойған мақсаттарын абыройлы атқаруда. Оны біз бүгінгі таңдағы еліміздің экономикасының қарыштап дамуы мен елдегі саяси тұрақтылықтан және Қазақстанды мекен ететін барлық ұлыстар мен ұлттардың бір кісідей жұмылып, оны әлемнің дамыған зайырлы мемлекеттері қатарына қосуға деген ұмтылыстарынан байқаймыз.

Осы тұста өзінің тарихында, жалпы, мемлекеттік құрылымдық ғұмырында Қазақстан ерекше ел болып қалыптасқанын айта кеткеніміз абзал. Өзінің тағдыр-талайында, біртұтас бола білудің жауапкершілігін көрсеткен кезеңі ондағы

ұлттар мен ұлыстардың үлкен жауапкершілігін көрсетсе керек. Біздің бақытымыз да сол, Қазақстан аз уақыттың ішінде әлемдік қоғамдастықтың алдыңғы қатарлы көшіне қосылды [2].

Елімізде қалыптасып келе жатқан Жаңа Қазақстандық патриотизм Отанға деген сүйіспеншілікті, оған адалдықты, өз іс-әрекеттерімен оның мүдделеріне қызмет етуге ұмтылысты, сондай-ақ, туған жеріне, тұрақтаған мекеніне бауыр басушылықты білдіреді [1, 13].

Әлемдегі кез келген Қазақстан секілді көп этностты мемлекеттің өзінің тұтастығы мен тәуелсіздігін сақтаудың негізгі шарттарының бірі – ол оның азаматтарының ұлтқа бөлінбей, бір қауымға, тұтас халық дәрежесіне біріктіру мәселесі алынады. Сондықтан Қазақстан билігі өз азаматтарының ұлтқа бөлінбей, бір қауымға, тұтас халық дәрежесіне біріктіру саясатын ұстанған. Бұл бағытта негізгі назар әр ұлт өкілдерінің республика азаматы ретінде саяси топтасуы қарастырылған және ол ұлттар мүдделерінің ортақтығына қатысты құрылып, мемлекеттік саясаттың жалпы ұлттық құрылысында есепке алынуы қажет.

Қазіргі таңда Қазақстандағы жалпы ұлттық құрылыстың негізгі құрылымының бірі ретінде ұлттық плюрализм алынып отыр. Аталынған бағыттың жүзеге асырылуы барысында біршама жетістіктерге қол жеткізілген. Мысалы, біріншіден, әлеуметтік зерттеу деректеріне сай қазақстандық тұрғындардың басым бөлігі өздерін Қазақстан Республикасының азаматы деп санайтынын мәлімдеген. Екіншіден, Қазақстанда тұратын этнос өкілдеріне өздерінің ұлттық-мәдени мүдделерін жүзеге асыруға қолайлы жағдай жасалған.

Қазақстан өз тәуелсіздігінің алғашқы жылдарынан бастап-ақ көп этносты және түрлі дінді ұстанатын қоғамда этностардың өзгешелігі мен бірігуін сақтауға негізделген этносаралық қатынастарды қамтамасыз ететін өзіндік айрықша үлгі қалыптастырған [3].

Этносаралық қарым-қатынас республика өмірінің барлық салаларындағы адамдар тіршілік әрекетінің мейлінше мәнді бір қыры болып табылады. Өзара байланыс, өзара әрекеттестік, материалдық және рухани өндіріс өнімдерімен, біліммен, ақпаратпен, дағдылармен алмасушылық табиғи түрде қарым-қатынас нәтижелігіне, қойылған мақсаттардың жүзеге асырылу дәрежесіне ықпал ететін қарым-қатынас мәдениетімен сипатталады.

Адамзат тарихында әртүрлі халықтар арасындағы өзара қатынастар туралы мәселеден күрделі, өткір әрі кілтпанды мәселені табу қиын. Тәжірбие көрсеткендей, біздің еліміз сияқты көпэтносты елдегі халықтардың өзара қатынастарының әлеуметтік нормаларын бекіту аса қиын міндет болып табылады. Жаңа қоғамның мәніне жауап беретін бірден-бір жол – халықтар достығының, республика аясындағы әрбір ұлт, ұлыс мәдениеті дамуының, олардың түбірлі мүдделерінің ортақтығының негізінде сол ұлттар мен ұлыстардың ерікті, тең құқылы ынтымақтастығының жолы [4].

Ұлттық мәселені шешу әрбір елде және барлық кезеңде мемлекеттік саясаттың негізгі құрамдас бөлігі болған, бола да береді. Қазіргі кезде саясаттанушылар ұлт мәселесін шешуде үш түрлі жолды ұсынады. Біріншісі – өзге ұлттарды ығыстыру саясатын жүргізуі. Екіншісі – ұлттық мәселелер өзінен өзі шешіледі деген үмітпен оған ешқандай көңіл бөлмеу; үшіншісі – қазақстандық үлгі. Ұлттаралық келісімдерге құрылған саясат көп тер төгуді қажет етеді. Ол халықтар арасындағы келісім мен сенімнің ауқымын кеңейтуді көздейді. Бұл бағыттағы жұмыс көп этносты еліміз тұрғындарының конституциялық-құқықтық базасын құрудан басталады. 1995 жылы 30 тамызда қабылданған Ата заңымызда бірқатар баптар осы мәселелерге негізделген. Мысалы, 39-баптың 2-тармағында «Ұлттаралық келісімді бұзуы мүмкін кез келген іс-қимыл Конституцияға қайшы деп табылады» деп көрсетілген [5].

Еліміздің Конституциясында: «Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы, байырғы қазақ жерінде мемлекеттілік құра отырып» деген сөздермен басталады. Қазақстанның даму барысында осы жолдардың маңызы өте зор [6].

Ұлттық орталықтар қоғамдық ұйымдардың елеулі бір бөлігі болып табылады. Ұлттық мәдени-орталықтардың жұмысы ұлттық мәдениетті қайта жандандырып, әрбір ұлттың салт-дәс түрін, өнерін, әдет-ғұрпын сақтап қалуға, болашақ ұрпаққа жеткізуге бағытталған. Ақмола қаласында 1989 жылы «Тіл және мәдениет» қазақ қоғамы, «Виденбург» неміс қоғамы, «Дружба» кәріс қоғамы, «Вайнах» шешен-ингуш қоғамы, «Ватра» украин қоғамы, «Полония» поляк қоғамы, «Таң» татар-башқұрт қоғамдары құрыла бастады. Бүрінгі күні Астана қаласында 22 ұлттық-мәдени орталықтар әділет басқармасынан тіркеуден өткен және толыққанды жұмыс істеуде [7].

Қазақстанда тәуелсіздік қарсаңында және тәуелсіздік алған уақыттан бері құрылып, қоғамдық бірлестіктер ретінде жұмыс жасап келе жатқан этномәдени орталықтар баршылық. Олардың бірқатарын атай кетсек:

№	Этномәдени орталықтың атауы	Ұлты	Құрылған жылы
1.	Шешен-ингуш мәдени орталығы «Вайнах»	Шешен, ингуш	1989 ж.
2.	Кәріс мәдени орталығы	Кәріс	1990 ж.
3.	Түрік ұлттық-мәдени орталығы «Ахыска»	Түрік	1991 ж.
4.	Армян ұлттық-мәдени орталығы «Луйс»	Армян	1991 ж.
5.	Ассириялық мәдени орталық	Ассириялық	1991 ж.
6.	Қазақстан поляктарының Одағы	Поляк	1992 ж.
7.	Қазақстан орыс қауымдастығы	Орыс	1992 ж.
8.	Әзірбайжан мәдени орталығы «Тұран»	Әзірбайжан	1992 ж.
9.	Беларусь ұлттық-мәдени орталығы «Беларусь»	Беларусь	1992 ж.
10.	Еврей ұлттық қауымдастығы «Мицва»	Еврей	1992 ж.
11.	Болгар мәдени орталығы	Болгар	1995 ж.
12.	Түркмен қоғамдық-мәдени орталығы	Түркмен	1995 ж.
13.	Венгер мәдени орталығы	Венгер	1995 ж.
14.	Неміс ұлтының республикалық қоғамдық ұйымы «Возраждение»	Неміс	1996 ж.
15.	Қырғыз мәдени орталығы «Мекен»	Қырғыз	1996 ж.
16.	Өзбек қоғамдық қауымдастығы «Достлик»	Өзбек	1996 ж.
17.	Дағыстан мәдени орталығы	Дағыстан	1996 ж.
18.	Қарашай-балқар аймақтық қоғамдық бірлестігі «Минги-Тау»	Қарашай, балқар	1996 ж.
19.	Орыс, славян және казак ұйымы бірлестігі	Орыс, славян және казак	1999 ж.
20.	Грузин мәдени орталығы	Грузин	2002 ж.
21.	Румын-молдаван қауымдастығы	Румын, молдаван	2002 ж.
22.	Ұйғыр республикалық мәдени орталығы	Ұйғыр	2003 ж.
23.	Украиндардың республикалық одағы «Қазақстан украиндарының Радасы»	Украин	2005 ж.
24.	Татар және татар-башқұрт қоғамдық-мәдени орталығы	Татар, башқұрт	2005 ж.
25.	Күрд қауымдастығы «Барбанг»	Күрт	2005 ж.

26.	Грек қоғамының қауымдастығы	Грек	2005 ж.
27.	Дүнген қауымдастығы	Дүнген	2005 ж.

Бұл аталған этномәдени орталықтардың басқа да Қазақстан халқы Ассамблеясының Қазақстан бойынша 14 облыста, 16 орталығы бар. Ал, жалпы, 2007 жылғы мәлімет бойынша 47 этномәдени орталық ресми тіркелген.

Республикада 15 тілде газет, 8 тілде радио бағдарламасы, 11 тілде телехабар, мемлекеттің қолдауымен 19 этностың БАҚ қолдау білдірілсе, олардың жалпы саны 33.

Республикада қазақ, орыс театрларынан басқа өзбек, ұйғыр, кәріс және неміс театры жұмыс жасайды. 1999 жылғы халық санағы бойынша 130 астам этнос өкілдері мен 45 діни конфессия бар екендігі анықталған [8].

Қазақстан халқы Ассамблеясы ұлтаралық бірлік пен келісімді сақтауға үлкен үлес қосты, осының арқасында тұтас алғанда жиырма жыл ішінде республикадағы, облыстағы ұлтаралық қатынастар айтарлықтай нығая түсті. Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылғаннан бері сессиялары шақырылып, оларда қазақстандық қоғамды одан әрі реформалауға, ұлттық келісімді нығайтуға байланысты маңызды мәселелер талқыланды. Өткен сессиялардың қорытынды құжаттары елімізде этносаралық және конфессияаралық келісімді нығайтуға, ұлттық келісімді нығайтуға, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, Қазақстанның барлық халықтарының төлтума мәдениетін сақтауға бағытталған саясат пен бастамаларды толық қолдайды [9].

Қоғам дамуының және халықтар арасындағы тұрақты әлеуметтік-экономикалық және мәдени қатынастар орнауының нәтижесінде, қостілділік жаппай бұқаралық құбылыс ретінде көрініс беріп отыр. Өйткені, көп ұлтты мемлекетте барлық халық экономикалық және мәдени өмірге бірдей дәрежеде қарқынды түрде араласады, нәтижесінде қостілділік кеңінен таралады. Сонымен қатар, қостілділіктің таралуының тағы бір себебі – бір халықтың екіншісімен аумақтық жағынан алғанда, көршілес тұруы немесе олардың тұтас бір аумақта бірігіп өмір сүруі болып табылады [10].

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы жарқын оқиғаның бірі - республиканың қоғамдық-саяси аренасында этносаралық қатынастың жаңа институты – Қазақстан халықтарының Ассамблеясының (қазіргі Қазақстан халқы Ассамблеясы) құрылуы болды. 1995 жылы 1 наурызда Қазақстан Президентінің Жарлығымен құрылған Қазақстан халқы Ассамблеясы елді мекендеген барлық ұлттық-мәдени орталықтар мен этностық қоғамның барлық өкілдерін біріктірді. Ол Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы консультациялық-кеңес берушілік орган мәртебесіне ие.

Бұл органның пайда болуы халық арасында да, этникалық азшылық арасында да қолдау тапты. Ассамблея өз жұмысын бастағаннан кейін, этникалық азшылықтың көптеген ұлттық-мәдени орталықтары алғаш рет өздерінің тілін, дәстүрлерін жаңғыртуға және оны мемлекеттің қолдауымен жүзеге асыруға мүмкіндік алды. Қазақстанда 130-дан астам этнос өкілдері тұрады.

Бірнеше жылдан кейін Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстан жолы» кітабында: «Біз Қазақстан халықтары Ассамблеясы мысалында ұлттық қатынастардың бірегей құралын жасаудамыз. Бүгінде дәл осындай беделді де өкілетті ұлттық саясаттың құралы әлемнің бірде-бір елінде жоқ» [11], - деп атап өткен.

Жалпы алғанда, біздің еліміздегі ұлт саясаты төмендегідей принциптерге сүйенеді: адам құқықтары мен ұлт құқықтарының парасатты түрде үйлесім табуы; ұлттар, ұлыстар мен халықтар арасындағы ізгілік, ұлтаралық келісім мен ынтымақтастық қатынастары, өзара көмек пен бірін-бірі қолдау; қоғамның тұрақтылығы мен тұтастығы; ұлттық құндылықтар мен жалпы адамзаттық құндылықтардың үйлестірілуі; конструктивті ұлттық-ерекшелікті мүдделердің жүзеге асырылуы; елдегі барлық ұлттар мен ұлыстардың әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени дамуының теңдігі мен теңестірілуі. Барлық

ұлттар мен халықтарды бір жерде тоғыстырған ортақ тарихи тағдыр олардың ортақ мұраттар мен құндылықтардың қалыптасуына да себепші болады.

Қорытындылай келгенде, этносаралық қарым-қатынастың қазақстандық үлгісі елімізде саяси тұрақтылық пен бейбітшілігін сақталу жолында көптеген жұмыстар атқарып келеді.

Қазақстан Республикасының бүкіл қоғамдық жүйесінің түбегейлі өзгеруі ұлт саясатының өзіндік үлгісін тез арада табу, тарихи мұраны сақтау, ұлыстар, этностық және әлеуметтік-мәдени топтар арасындағы толеранттылық пен достық қарым-қатынастарды нығайту қажеттігін тудырды.

Жаңа үлгінің қалыптасуына бірқатар факторлар жағдай тудырды. Біріншіден, Қазақстандағы, сондай-ақ, дүниежүзілік практикадағы этносаралық қатынастар саласын реттеудің тарихи оң және теріс тәжірибесін ескеру. Екіншіден, жаңа тарихи жағдайда этностардың төл дамуын қамтамасыз етуге бет бұру және олардың ынтымақтастығы. Үшіншіден, этносаралық қатынастар жүйесіне демократияның және азаматтық қауымдастықтың азаматтық құндылықтарын енгізуді қамтамасыз ету. Төртіншіден, этносаралық қатынастарда этностарға қысым жасау арқылы ғана емес, олардың азаматтық пісіп-жетілуіне қол жеткізу арқылы азаматтық ықпалдастық идеяларының айқындаушы рөлін қамтамасыз ету қабілеті қалыптасады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мұқажанова А. Қазақстан халқының патриотизмі – ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің негізі // Ақиқат. - 2010. - №2. – 12 б.
- 2 Сейдін Н.Б. Бәсекеге қабілетті елдердің қатарына қосылудың басты тетіктері мен тірегі // Ақиқат. – 2007. - №2. – 4 б.
- 3 Арзықұлов А. Тұрақты дамудың кілті – ұлттық бірлікте // Қоғам және дәуір. - 2010. - №1. – 5 б.
- 4 Мұқажанова А. Мәдени құндылықтар және ұлтаралық қарым-қатынас // Қоғам және дәуір. - 2010. - №1. – 127 б.
- 5 Әлиев Ж. Таза қазақстандық үлгі // Егемен Қазақстан. - 2005. - 1 наурыз. – 1-2 б.
- 6 Айталы А. Конституционализм және ұлттық идея // Жетісу. – 2005. – 17 қараша 2 б.
- 7 Ускембаева Г.Ж. Қазақстандағы ұлттық-мәдени орталықтардың қалыптасуы мен қызметі // Қазақстан мұрағаттары. – 2010. - №2. - 60 б.
- 8 Ассамблея народов Казахстана: исторический очерк / Е.Л. Тугжанов, Г.В. Кан, В.С. Коробков, Н.У. Шаяхметов. – Алматы: Раритет, 2010. – 304 с.
- 9 Әбдікешова К. Ұлтаралық келісімнің үлгісі // Егемен Қазақстан. – 2005. – 18 қараша.- 2 б.
- 10 Бисенова Ә. Қазақстандағы ұлтаралық қатынастар және қостілділік мәселесі // Ақиқат. – 2010. - №6. – 95 б.
- 11 Аяған Б.Ғ., Ауанасова Ә.М., Сүлейменов А.М. Қазақстанның жаңа тарихы: тұрақты Қазақстан. Үш томдық. Т.3. / т.ғ.д. профессор Б.Ғ. Аяғанның редакциясымен. – Алматы, 2012. – 320 б.

РЕЗИЮМЕ

В данной статье рассматриваются изменения в этнодемографической структуре населения Казахстана, а также создание и деятельность этнокультурных объединений населения страны.

RESUME

This article describes the changes in the ethnic demographic structure of the population of Kazakhstan, as well as the establishment and activities of ethno-cultural associations of the country's ethnic groups.

К.Т. Базаров

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, канд. ист. н., доцент

Административно-территориальное разграничение между Акмолинской областью и Омской губернией 1920 -1922 гг.

Аннотация

Данная статья посвящена анализу некоторых проблем административно - территориального разграничения северного региона Казахстана с Омской губернией в РСФСР, в первые годы становления Советской власти.

Ключевые слова: административно-территориальное устройство, РСФСР, Каз. АССР, размежевание, согласительная комиссия, Чрезвычайная комиссия, Постановления ВЦИК.

Одна из интереснейших и сложнейших проблем, к которой в настоящий момент все чаще обращаются исследователи – проблема территориальной целостности Республики Казахстан, формирования ее границ, в том числе и в XXI веке.

Процесс формирования территории Киргизской АССР, Казахской АССР, затем и Казахской ССР в 1920-1930-е гг. шел довольно сложно.

Изучение процесса передачи территории, общей исторической картины того или иного казахского региона, в том числе и северного региона Казахстана, предполагает понимание общих тенденций, общей исторической картины. Источники, в которых можно было бы почеркнуть интересующую информацию о ходе и позициях участников процесса размежевания, аргументации и факторах, влиявших на окончательный исход работы комиссии, недоступны большинству исследователей. Участники государственных комиссий в большинстве своем оказались репрессированы и ушли из жизни не по своей воле, соответственно – мемуарной беллетристики прочесть нам уже не придется... Чудом сохранившиеся публикации тех лет, архивные материалы помогают пролить свет на сложнейшую тему - выражаясь языком юриспруденции - демаркации и делимитации границ между советскими республиками.

Тема размежевания северных регионов Казахстана по ряду причин слабо представлена в отечественной историографии.

О ней упоминается вскользь в школьных и вузовских учебниках. Академик НАН РК Кенес Нурпеис считал процесс половинчатым: «Тяжелым наследием колониальной политики в Казахстане было то, что край оказался разделенным между отдельными административно-территориальными частями. Образование Казахской АССР вызвало проблему объединения казахских земель.

Процесс передачи данной территории Сибревкома в состав Казахской автономии был неоднозначным. Поэтому в ходе анализа передачи уездов и определении границ северного региона Казахстана необходимо выделить, как позитивные, так и негативные тенденции, сопровождавшие данный процесс.

Так, при определении границ указанных территорий, декретом СНК от 10 июня 1919 года Семипалатинская и Акмолинская губернии в своих старых границах были включены в ведение Кирревкома, но фактически эти губернии, как военном, так в политическом и экономическом отношении оставались в подчинении Сибревкома. Это обстоятельство объяснялось тем, что большая южная часть Сибири, в частности Семипалатинская и Акмолинская губернии, были в зоне военных действий, и создание военно-административного центра в городе Омске диктовалось жизненной необходимостью.

Постановлением Сибревком от 3 января 1920 г. Акмолинская область была расформирована и образована Омская губерния в составе 10 уездов: Омского, Акмолинского, Атбасарского, Ишимского, Калачинского, Кокчетавского, Петропавловского, Тарского и Тюкалинского [1].

Таким, образом, вопрос о северных границах Казахстана в Декрете об образовании КАССР и в решениях Учредительного съезда Советов республики был решен лишь де-юре. В декрете оговаривалось, что практическая передача Акмолинской и Семипалатинской губернии откладывается до того времени, когда центральные власти Казахстана смогут обеспечить реальное управления ими. Власти республики сочли, что они будут в состоянии делать это с 1 января 1921 г., и направили в Омск специальное представительство из членов КазЦИКА А. Айтиева, А. Алиева, А. Ашмарина, Н. Нурмакова, С. Сергеева, С. Шарипова во главе с Н.Т. Кулаковым для подготовки соответствующего соглашения с Сибревкомом. На комиссию возлагались следующие обязанности: а) выяснить территории, подлежащие включению в Киргизскую республику в силу этнографических, политических и экономических условий; б) точно установить границы и составить по сему проект для представления в Сибревком и доклада всеобщему съезду Киргизского края [2, с.209].

В Омске представителей встретили уважительно, но с ускоренной передачей двух областей не согласились. Причины выдвигались веские. Во-первых, подлежащие передаче районы являлись основной житницей Сибири, и требования Москвы о поставках хлеба центру исходили из учета возможности этих районов. Во-вторых, на востоке еще продолжалась гражданская война и борьба с иностранными интервентами, а непосредственно Западной Сибири и прилегающим районам Казахстана угрожали вторжениями (а иногда свершали их) укрывшиеся в Монголии и Сыньцзяне белогвардейские генералы и казачьи атаманы Унгерн, Бакич, Дутов, Анненков, Кайгородов, Шишкин и другие. К тому же весной 1921 года в Тюменской, Алтайской губерниях и в Северном Казахстане прокатилась волна восстаний против продразверстки. Из-за этого военное положение, отмененное в Сибири, было сохранено и в восточных уездах Семипалатинской области [3, с.51-55].

Но принципиальное согласие о передаче двух областей все же позволило вплотную заняться вопросом о будущей границе между Сибирью и Казахстаном, как между двумя регионами Федеративной России. Его разрешения продлились по названным причинам. Но сыграли некоторую роль и взаимные территориальные претензии казахстанских представителей на город Омск с проведением границы «на востоке в 6-7 верстах от Омска», и попытки сибревкомовцев сохранить за собой казахстанский курорт Боровое и

район соляных озер в Павлодарском уезде [4, с.121,127,136-141, 171-172]. Переговоры между представительством Казахстана и делегации Сибревкома к соглашению не привели.

С первых дней своей деятельности казахстанское представительство занималось обеспечением недопущения мероприятий, направленных в разрез интересам, как местного казахского населения, так и всей отходящей территории, в смысле изъятия из учреждений передаваемых областей лучших работников, ценного имущества, сырья, пушнины и т.д.

По мере упрочения Советской власти в Казахстане вопрос передачи северных областей стал приобретать организационный характер. По предложению Казобкома партии КазЦИК и СНК образовали Чрезвычайную полномочную комиссию КазЦИК по приему и организации управления Семипалатинской и Акмолинской губерниями.

24 марта 1921 года в Омск была направлена Чрезвычайная полномочная комиссия КазЦИКа. Комиссию возглавил председатель КазЦИКа С. Мендешев, членами комиссии были назначены И.М. Заморский, А. Досов, С. Сейфулин и представители отдельных наркоматов. По прибытию в Омск комиссия была пополнена пятью представителями от Сибревкома во главе с заместителем председателя ревкома С. Чукайсовым. Полномочные делегации сторон составили объединенную Сибиркомиссию, которая до 11 мая провела 6, а бюро - 15 заседаний. Следует здесь отметить, что приезд казахстанской комиссии не вызвал должного внимания со стороны Сибревкома. Как свидетельствуют архивные материалы, комиссия с первых дней своей работы столкнулась с «крайне нездоровой атмосферой местничества и недоброжелательности со стороны сибирских органов, которые всеми средствами пытались игнорировать распоряжение КазЦИК», в результате чего работа комиссии затянулась до конца марта [5, с.32].

На первых заседаниях представители Казахстана настаивали на включении в свою республику обеих губерний, в том числе и Омского уезда. Сибревком решил на оставлении в их ведении недавно возникшего Бухтарминского уезда, Омского и прилегающей с юга части Павлодарского уездов.

Речь, таким образом, шла о поиске способов осуществления объективно необходимой модернизации региона, наименее болезненном преодолении противоречий между субъектом и объектом преобразований, наиболее органичном синтезе разнородных начал и полноценном включении края в общероссийскую хозяйственную, административно-территориальную, политическую и социокультурную организацию, которая сама в это время перестраивалась радикальным образом.

Понадобилось почти два месяца для подготовки и передачи из-под ведомства Сибревкома территории Семипалатинской и Акмолинской губерний. Вследствие проведенной работы по передаче назначенных губерний, смешанная комиссия внесла в Сибревком предложение признать окончательно перешедшими в ведение Кирреспублики Семипалатинской и Акмолинской губерний со всеми входящими в них уездов, кроме Омского [6, Л.2]. Вопрос о границе между Омской губернией Сибири и образуемой Акмолинской губернией Казахстана был передан на разрешение ВЦИК.

2 июня 1921 г. Административная комиссия ВЦИКа с участием С. Мендешева и С.Е. Чуцкаева решила Бухтарминский и Павлодарский уезды (с районами добычи соли) включить в состав Казахстана, а для размежевания Омского уезда создать согласительную комиссию. На следующий день согласительная комиссия достигла следующего: «1. Станция Исилькуль остается на территории Кирреспублики. 2. Линия границы проходит восточнее Исилькуль по границе с Петропавловским уездом, далее севернее озера Кичи-Корой, Исиль-Корой, урочища Кара-Терек, придерживаясь южных границ русских волостей, и выходит на станцию Черлаковскую на Иртыше. Причем 8 русских волостей: Ореховская, Добровольская, Моисеевская, Русско-Полянская, Ново-Санжаровская, Черноусовская, Степановская и Котельниковская остаются на территории КАССР» [7, с.182-184].

Таким образом, для реализации Постановления ВЦИК от 10 июня 1921 года о разделе Омского уезда, была создана другая согласительная комиссия из представителей Омгубисполкома, КазАССР и Сибревкома. Для точного определения переходящей территории был выработан детальный проект по Омскому уезду. По данному проекту к КазАССР отходила Исиль-Куль с окружающей ее Городищенской волостью и станица Черлаковская со всей Черлаковской волостью.

Не решив вопроса о границе, стороны договорились передать его на рассмотрение в компетенцию ВЦИКа и временно приостановить все работы по районированию. Как следует из телеграммы, отправленной в Омск из Москвы, Административная комиссия ВЦИК по районированию отвергла предложение КазАССР о переходе в ее состав большей части Омского уезда, предложив сторонам разделить их по соглашению [8, Л.63]. Таким образом, учитывая содержание телеграммы, стороны пришли к соглашению, которое было утверждено ВЦИК РСФСР 10 июня 1921 года. В качестве базового был выбран вариант Сибревкома о пропорциональном делении Омского уезда на две части: северную и южную. Общая площадь уезда составила 5202346 десятин, из которых на северную часть приходилось 2665498 десятин, и 2536848 на южную [9, Л.16]. Большая часть земли в северной части уезда находилась в пользовании русского населения, а в южной части практически все земли, что составило 94,3% общей площади, было в пользовании у казахского населения.

По этому соглашению было принято к сведению и соглашение КазЦИКа и Сибревкома о точном разграничении казахской и сибирской территорий Омской губернии. Южная часть по первому варианту границ Сибревкома отходила к КазАССР, с представлением этой части выхода к Иртышу у станицы Черлак и к железной дороге у станицы Исиль-Куль. Южной точкой будущей границы определили станицу Черлак. Северная часть оставалась под управлением Сибревкома.

При определении двух участков границы: в районе станицы Исиль-Куль и станицы Черлаковской вновь возникли споры. Учитывая важное хозяйственное значение обоих населенных пунктов, каждая сторона старалась отстоять перед ВЦИКом свои интересы.

Основанием и причиной споров стала неопределенность в постановлении ВЦИК, где указывалось, что станица Исиль-Куль остаётся за КазАССР, в то же время не было намечено точных границ в этом районе. По тексту постановления граница должна была пройти восточнее станицы Исиль-Куль, но вопрос о том, на каком расстоянии и где точно должна будет пройти эта граница, предполагалось согласовать на месте. Также не были определены все обстоятельства относительно передачи КазАССР станицы Черлаковской. Текст постановления ВЦИК предусматривал, что границы по Омскому уезду пройдут севернее озер Кичи-Корай и Улкен-Корай и выйдут на станицу Черлаковскую. Но это постановление точно не установило за кем, в сущности, должна остаться станица Черлаковская. Вопрос этот можно было разрешить только по смыслу самого постановления ВЦИК, по которому станица Черлаковская, как сильный экономический пункт для всей юго-восточной части Омского уезда, должна была отойти к КазАССР.

Все эти недоговоренности давали богатый материал представителям Сибири всеми доступными им средствами и под всевозможными предлогами оттягивать приведение в исполнение постановление ВЦИК или же реализовывать его частично. Исходя из этих фактов, решение вопроса передачи обозначенных территорий начало осуществляться в начале сентября 1921 года.

В соответствии с этим постановлением о разграничении Омского уезда, на заседании Пленума Омского губисполкома от 27 сентября 1921 г. комиссией в составе представителей Омгубисполкома и Акмолинского губисполкома было решено приступить к выработке порядка передачи южной части Омского уезда и точного описания пограничной линии.

Ознакомившись с представленными материалами, комиссия установила, что девять волостей заселено в основном русским населением. Ореховское, Добровольская, Дробышевская, Русско-полянская, Ново-санжаровская, Черноусовская, Степановская и Сладковская - все целиком переходили в введение Казахстана. Шесть казахских волостей в следующем составе: Кызылтанская, Койтаская отходили целиком и частично, в большей своей части - Николаевская, Текинская, Алабатинская, Курганская, Покровская волости так же отходили к Казахстану [10, Л.134]. Пограничную линию постановили считать (применительно к варианту Сибревкома) проходящей через следующие пункты: (По линии А-Б) по южным границам земель и селении Козельщина, Ново-Ильиновская, Малеевский, Шапловский, Западалы, Малгородка, Безводная, Простоковская, Никополь, Челик, Барсеке, Улятая, Георгиевская, Зайцовка, Филоновская, Орталский, Еремеевка, Казенная, Лесная дача, Константиновские рощи, Призимовочная группа № 17, по прямой линии на восток к земельному участку Лаговский № 2 с привязкой у северо-восточного угла, далее Беркутовская, Ново-Россиянка, Гришневская, Синяевка, Боризинская, Житомирская, Побочная, Белостоковская, Калбалаченский, Лебяжинский, Херсонская, Каменка, Новосельный, Корский, Ирма, Дуванка, Соляновка, Юрьевка, Белоусовка, Когубаевская, Ново-Кунянская, Милгородок, Рафаиловка, Семеновцы, Солодники, Мечатовка, Тихомировка, Константиноградовка, Пашечные рощи, Золотоуховский, и далее по южной границе земель Бобринской волости. Все вышеуказанные участки оставались в границах Омского уезда [11, Л.134].

В виду отказа передачи станицы Черлаковской в ведение Казахстана, комиссия постановила считать временной пограничной линией вблизи станицы Черлаковской, установить границу по следующим пунктам, от Юго-восточного угла земельного надела Белосельского общества Бобринской волости на юг по старой границе с бывшей казачьей волости до границы Семипалатинской области.

До разрешения вопроса с центральными органами относительно станицы Исиль-Куль, граница проходила на север по старым границам с Петропавловским уездом с включением Петропавловскому уезду казенной оброчной статьи, Охотной части, летовки № 12 и далее по старой границе [12, Л.134].

Итак, передача переходивших волостей из Омского уезда состоялась в конце сентября - начале октября 1921 года. Формальным днем перехода волостей в состав Акмолинской губернии считается 1 октября. Таким образом, в распоряжение Акмолинской губернии перешло 15 волостей Омского уезда, которые образовали отдельный Ореховский район. В Акмолинский губисполком переходил административный и технический персонал, состоявший на службе советских учреждений, кроме того, передавался инвентарь и право сбора продналога [13, Л.12].

На этом территориальные размежевания не закончились, они имели место, и в последующее время, как территориях Казахской АССР, так и территориях Сибирского края.

Так в начале 1922 года возобновляется новый раунд переговоров и представлений различных документов во ВЦИК РСФСР, как со стороны Казахской республики, так и от Сибревкома.

Для разрешения вопроса по двум спорным территориям Омского уезда ВЦИКу пришлось трижды изменять свое постановление в отношении Исиль-Куля. В первом постановлении ВЦИК от 12 января 1922 г. было вынесено после длительного, детального и всестороннего освещения вопроса с участием в обсуждении представителей КазАССР, Сибревкома и местной администрации. На заседании Президиума постановлением ВЦИК РСФСР от 12 января 1922 года была поддержана просьба Сибревкома о передаче ему для хозяйственной эксплуатации солёных озёр - Коряковского, Большого и Малого Товалжан, Вишневого, Большого и Малого Калакамана и об оставлении Исиль-Куля в пределах Сибревкома [14, Л.28].

Спорные территории Омского уезда были поделены между двумя советскими республиками, границами между которыми, как отмечалось на заседании Сибирской краевой комиссии, «следует придавать значение условное. Это советские республики, все национальные права будут соблюдены» [15, Л.52]. Таким образом, при разделе спорных территории за Омской губернией остались около 2,7 млн. десятин земли, около 2,5 млн. десятин отошли к Каз. АССР. В Омской области оставались наиболее заселенные волости. По данным земельного управления здесь проживало около 276 тысяч человек. В Акмолинскую губернию передавались волости с 38 тыс. человек [16, Л.15].

Таким образом, национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана оказалось более сложным, чем изначально предполагалось. Анализ процесса передачи южной части Омского уезда, растянувшего с 1919 по 1922 год, подтверждает, что этот процесс был сложным проходил на почве взаимных претензий сторон, на территории с преобладанием русского и русскоязычного населения или имеющих значение для развития экономики каждого региона.

Это было первое значительное изменение пределов республики после их установления. Следует отметить, что оно стало и первым изменением, произведенным Советской властью не на основе расселения жителей приграничных районов в зависимости от их национальности, а на базе экономического тяготения и потребностей хозяйственного строительства.

В заключении следует отметить, что процессы размежевания были вызваны решением задач:

- проведения национально-государственной политики, способствующей сохранению территориальной целостности государства в его советской федеративной форме;
- ликвидации социальных групп, недостаточно лояльных к коммунистическому руководству страны, посредством расселения, раздела территорий, их передачу в иные национально-государственные образования (автономии, союзные республики);
- поиска контуров лучшего административного и хозяйственного управления на территориях края.

При этом следует отметить, что национально-административное размежевание продолжилось и в последующие годы, когда в 1936 г. была образована Казахская ССР.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Государственный архив Омской области и его филиал в г. Тара. Путеводитель-Омск, 1987. Ч.2.Л.211).
- 2 Образования КазССР. - Алма-Ата, 1957, с.209. Док. № 128.
- 3 История органов безопасности Казахстана. В 2 кн.1. - Алматы: РИО Академии КНБ РК, 2003. - С. 51-55.
- 4 Малышева М.П. Национально – территориальное размежевание Сибири и Казахстана (1919-1922 гг.) Семипалатинск: Семипалатинский гос. университет, 1999. - С. 121, 127, 136-141, 171-172.
- 5 Малышева М.П. Казахи в Сибири в период демографических кризисов (1919-1934 гг.). Афтореферат. Дисс на соискание уч. степени д.и.н. - Алматы, 2002. - С. 32.
- 6 ЦГА РК.Ф.846.Оп.1.Д.6аЛ.2.
- 7 Малышева М.П. Национально – территориальное размежевание Сибири и Казахстана (1919-1922 гг.). - Семипалатинск: Семипалатинский гос. университет, 1999. - С. 182-184.
- 8 Государственный архив Омской области. Ф.27.0п.1.Д.5.Л.63.
- 9 Центральный государственный архив РК.Ф.5.Оп.2.Д.107.Л.16.
- 10 Государственный архив Северо-Казахстанской области. Ф.55.Оп.1.Д.13. Л.134.

- 11 ГАСКО.Ф.55.0п.1.Д.13. Л.134.
- 12 ГАСКО.Ф.55.0п.1.Д.13. Л.134.
- 13 ГАОМО.Ф.32.Оп.1.Д.40. Л.12
- 14 ГАОМО.Ф.32. Оп.1.Д.40. Л.28
- 15 ГАОМО.Ф.27.0п.1.Д.5. Л.52.
- 16 ГАОМО.Ф.32.Оп.1.Д.40. Л15.

ТҮЙІН

Мақала Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы Қазақстанның солтүстік шекараларының РСФСР-дың Омбы губерниясымен әкімшілік-территориялық бөлінуінің кейбір мәселелерін талдауға арналған.

Автор өзінің мақаласында 1919 жылдан 1922 жылға дейін созылған Омбы уезінің оңтүстік бөлігін беру мәселесі егжей-тегжейлі талданған және бұл үрдістің өте күрделі жүргендігін атан өтеді, өйткені ол аймақта негізінен орыс және орыс тілдес тұрғындар қоныстанған еді.

Мақалада аталған территорияны Сибревкомның Қазақ автономиясының құрамына беру үрдісі қарастырылған. Сондықтан уездерді беру және Қазақстанның солтүстік аймағының территорияларын анықтауда жағымды да жағымсыз тенденциялар орын алған.

RESUME

This article is devoted to the analysis of some problems of the administratively - territorial differentiation of the northern region of Kazakhstan with RSFSR, the Omsk province, the first years of existence of the Soviet power.

The author in the work gives the detailed analysis of the process of transmission of the southern part of the southern Omsk district from 1919 to 1922 and confirms that this process was difficult to pass on the land of mutual claims of the parties, in the territory with predominance of the Russian and Russian-language population for developing the economy of every region.

Г.Т. Каженова

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, канд. ист. н.

Деятельность продовольственных отрядов в уездах Акмолинской области

Аннотация

В статье рассматривается деятельность продовольственных отрядов, осуществлявших продовольственную разверстку, являвшуюся основным методом заготовки продовольствия Советским государством в годы гражданской войны. Приводятся сведения о численности прибывших продотрядов по уездам. Показаны методы работы продотрядовцев по насильственному изъятию у крестьян продовольствия, их жестокость.

Ключевые слова: Акмолинская область, хлебная монополия, продовольственная политика, разверстка, продотряды, продработники, «хлебные излишки», крестьяне.

Акмолинская область до революции включала в себя территорию Северного Казахстана. 3 января 1920 г. Сибирский революционный комитет официально утвердил вместо Акмолинской области наименование Омская губерния с центром в Омске. В состав губернии вошли Акмолинский, Атбасарский, Кокчетавский, Петропавловский и Омский уезды, в административном отношении подчинявшиеся Сибирским органам власти.

Кризисные явления, развивавшиеся в течение предыдущих нескольких десятилетий и особенно обострившиеся в годы первой мировой войны, привели к продовольственной катастрофе. В период гражданской войны продовольственный кризис достиг катастрофических размеров, а используемые способы его разрешения приобрели крайние формы. В условиях галопирующей инфляции крестьяне не желали продавать хлеб за обесцененные деньги. А города требовалось кормить, поэтому большевики переходят к чрезвычайным мерам в деревне. Был взят курс на установление хлебной монополии и установление продовольственной разверстки.

Продовольственная разверстка являлась наиболее существенной частью политики «военного коммунизма», проводившейся в годы гражданской войны (1918–1921) и была основным методом заготовки продовольствия Советским государством. Принцип

продразвёрстки заключался в обязательной сдаче производителями государству установленной («развёрстанной») нормы продуктов по утвержденным государством ценам. «Хлебная монополия» была подтверждена Советом народных комиссаров Декретом от 9 мая 1918 г. Повторно продразвёрстка была введена Советской властью в начале января 1919 г. в критических условиях гражданской войны и разрухи. За подписью Председателя СНК В. И. Ленина, заместителя Наркома Продовольствия Н. К. Брюханова 11 января 1919 г. был издан декрет о хлебной разверстке, суть которого сводилась к изъятию части хлеба и зернового фуража «для удовлетворения государственных потребностей» [1, с. 292-294].

14 февраля 1919 г. ВЦИК утвердил «Положение о социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому землевладению». Статья 1 этого Положения гласила: «Вся земля в пределах РСФСР, в чьем бы пользовании она ни состояла, считается единым государственным фондом» [2, с. 52]. Таким образом, объявленная национализация земли законодательно оформила отношения государства с крестьянами не как с собственниками, а как с пользователями государственной земли, обязанными отдавать государству хлеб по твердым ценам в соответствии с государственной монополией на хлеб.

При определении размера разверстки государство исходило не из фактических излишков продовольствия у крестьян, а из потребностей в продовольствии армии и городского населения. При реализации продразверстки у крестьян изымались не только имевшиеся «излишки», но и зерно, и продукты, необходимые для прокормления крестьянской семьи и грядущего посева.

В «Письме к рабочим и крестьянам по поводу победы над Колчаком» в отношении крестьян Ленин писал: «Все сознательные, разумные крестьяне, все, кроме мошенников и спекулянтов, согласятся, что надо отдать в ссуду рабочему государству все излишки хлеба полностью, ибо тогда государство восстановит промышленность и даст продукты промышленности крестьянам» [3, с. 154]. Он также указывал, что крестьянин, сдавший по продразверстке хлеб в руки государственных органов - крестьянин трудящийся, полноправный товарищ социалиста-рабочего, надежнейший союзник его, родной брат в борьбе против ига капитализма, а крестьянин, не желавший сдавать хлеб продотрядам и продававший на рынке, - классовый враг рабочего, эксплуататор [4, с. 278].

В декабре 1919 г. территория Северного Казахстана была окончательно освобождена от колчаковцев и восстановилась Советская власть, которая сразу же приступила к осуществлению широкомасштабной государственной хлебной монополии и разверстке. Первоначально продовольственная работа Советской власти осуществлялась «самотеком». Но к началу весны стало ясно, что темпы сбора хлебофуража не отвечают необходимому уровню. Уже в мае 1920 г. продовольственные комитеты получили негласную партийную директиву готовиться к введению продовольственной диктатуры. В директиве Сибпродкома от 28 мая 1920 года, за подписью зампреда продкомиссариата Г.Е. Дронина указывалось, что крестьянство под всеми видами уклоняется от выполнения хлебной разверстки, и от продовольственных комиссаров требовалось применение всей полноты государственной власти для принуждения крестьян в выполнении продовольственной разверстки [5, с. 25]. С этого времени начинается постепенный рост давления на крестьян Советской властью.

С 1 июня 1920 г. высшие сибирские органы запрещают свободную торговлю нормированными продуктами. От самотека перешли к принудительному изъятию излишков и применению вооруженной силы в случае сопротивления. Омский губпродком 5 июля 1920 г. опубликовал специальную инструкцию, согласно которой уезды делились на районы по 2-4 волости в каждом. Это деление проводилось в зависимости от наличия хлебных запасов, политической обстановки и географического положения волостей. Например, Кокчетавский уезд был разделен на 4 продрайона: Балкашинский,

Кокчетавский, Кривоозерный и Щучинский. Общее количество товарного хлеба, которое здесь должно быть собрано по разверстке равнялось 5 401 000 пудов, фуражного зерна предстояло собрать 2 299 000 (за 1919 и 1920 годы). Общий объем хлебофуража, подлежащего разверстке по уездам составил: в Кокчетавском уезде - 7 700 000 пудов, Петропавловском - 9 718 000 пудов, Акмолинском - 2 400 000 пудов, Атбасарском - 400 000 пудов [6, с. 106]. Таким образом, уезды Северного Казахстана должны были поставить 20 млн. 218 тыс. пудов хлебофуража.

20 июля 1920 г. СНК РСФСР издал декрет «Об изъятии хлебных излишков в Сибири», согласно которому производители зерна Сибири и сопредельных с ней территорий Казахстана обязывались в порядке боевого приказа приступить к обмолоту и сдаче всех хлебных «излишков» от урожаев прошлых лет. Эта разверстка объявлялась одновременно с разверсткой на излишки хлеба нового урожая. Разверстка была определена в 110 млн. пудов. Конечным сроком обмолота и сдачи всех излишков от урожаев прошлых лет устанавливалось 1-ое января 1921 г. В декрете определялся также порядок изъятия излишков, правовая ответственность уклонившихся и ответственных лиц. Виновных в уклонении от обмолота и от сдачи излишков граждан, равно как и всех, допустивших это уклонение ответственных представителей, власти должны были карать конфискацией имущества и заключением в концентрационные лагеря, как изменников делу рабоче-крестьянской революции [7, с. 240-243].

В порядке боевой срочности были приняты меры к переброске продовольственных отрядов, рабочих дружин и продовольственной армии, к переброске молотилок и др. сельскохозяйственных машин. Также стали предприниматься меры к вывозу всего представленного Сибирскими продовольственными органами хлеба. Для выполнения «боевого приказа» и изъятия «хлебных излишков», на территорию Сибири Совнарком направил 6 тысяч продотрядников, 9,3 тыс. продармейцев, 20 тысяч рабочих и крестьян, голодающих губерний России, не считая тех, которые работали до этого времени [7, с.240-243].

Продовольственные органы, действуя в тесной связке с партийными организациями РКП(б), опираясь на вооруженные продотряды, соединили решение чисто продовольственных задач с политическими, напрямую связали эту деятельность с политикой «переустройства села на так называемых социалистических началах». Успех в работе Наркомпрода и его органов на местах во многом был обусловлен тем, что его руководители самое серьезное внимание уделяли подбору и расстановке кадров в продорганах. Однако главной силой в проведении продовольственной политики и изъятии необходимых государству хлеба и продовольствия выступили именно продотряды, состоявшие, преимущественно, из жителей центральных губерний России.

В первой половине лета в уезды Северного Казахстана были отправлены продовольственные отряды, прибывшие из Петрогубкоммуны и Нижнего Новгорода. В это же время прибывало большое число рабочих молотильных отрядов. Так, по сведениям Кокчетавского упродкома на 15 июля 1920 г. в уезде на продовольственной работе было задействовано 276 человек, из них около половины (136 чел.) составляли рабочие молотильных отрядов из бывших военнопленных, 51 ответственных по районам, 9 человек из уездного военрабпродбюро, также 80 красноармейцев в качестве вооруженной охраны [8, с. 1-2]. С принятием Декрета СНК от 20 июля 1920 г. число продовольственных отрядов начинает расти уже с первых чисел августа 1920 г. Только в Кокчетавском уезде к 1 сентября работало семь продовольственных отрядов из Москвы, Нижнего Новгорода, Петрограда. В Петропавловском уезде работали отряды № 1406, 1433, 1437, 1526, 1416, 1371, 1410, 1479, 1519, 1499, 1628 [6, с. 106].

С 3 сентября по 15 октября 1920 г. в Кокчетавский уезд прибыло 11 отрядов, 672 чел. (497 муж., 175 жен.) из Вологодской, Сарапульской, Вятской, Курской, Калужской и других губерний. В Петропавловский уезд с 4 сентября по 15 октября 1920 г. прибыло 35

молотильных отрядов, 1 608 чел. (1 240 муж., 368 жен.) из Карачевской, Костромской (190 чел.), Курской, Вологодской, Московской, Можайской, Вятской и других губерний [9, л. 20 об.].

Как видим, основные силы продовольственных отрядов в Северный Казахстан прибыли летом и осенью 1920 г. Продовольственным отрядам оказывалась вооруженная поддержка. В Кокчетавском уезде это был 209-й батальон 47-бригады ВНУС. В батальоне было 450 красноармейцев. В Петропавловском уезде был расквартирован 245-й батальон, в Атбасаре - 144-й батальон, также в резерве имелся 15-й кавалерийский эскадрон [10, л. 107].

Хлебные излишки должны были сдаваться по твердым ценам, которые в Кокчетавском уезде определялись приказом упродкома за № 7 от 2 октября 1920 года. В соответствии с этим приказом, за пуд пшеницы, сданной по продразверстке, хозяин получал 50 рублей, если зерно соответствовало требуемому качеству. За овес и ячмень платили 30 рублей [11, л. 8]. Эти цены, установленные упродкомом, были в десятки раз ниже, чем цены на черном рынке.

Перед крестьянами ставились нереальные задания. Непосильная для населения разверстка осуществлялась насильственными способами, которые санкционировало само государство. Однако продотрядам удавалось выполнять план. Деятельность продовольственных органов была настоящим бедствием. Продотряды зачастую далеко выходили за пределы их компетенций и допускали серьезные злоупотребления. О жесткости действий продотрядовцев можно судить по докладу члена Петропавловского уисполкома М. Баскова: «Взято все, что можно, говорить об оставлении нормы или полунормы не приходится... Повторяю - взято все, что можно и, конечно, не излишки, а гораздо больше чем они... Мы в районе твердо помним наказ нам - не поддаваться слезам и уверениям населения, что у них нет хлеба и т.д., а делали свое дело, твердо помня катастрофическое положение центра в продовольственном отношении...» [12, л. 11-13].

Штрафные санкции в отношении лиц, не выполнивших разверстку, со стороны продработников часто принимали характер экзекуций военного времени. Так, на заседании Кокчетавского уездного комитета РКП(б) от 21 января 1921 года, рассматривался вопрос о поведении продработников, в котором имели место «проявления местами бандитизма, исходящего от отдельных личностей - агентов советской власти, злоупотребляющих своим положением, позволяющих себе без всякого права разного рода реквизиции, конфискации одежды, обуви у крестьян, чем [они] создают острое положение, дискредитируют советскую власть и РКП, обостряют отношение крестьянства к советской власти и РКП» [5, с. 96].

О моральном облике продработников можно судить по телеграмме Кокчетавского уездного продкомиссара Абрамова на имя Омского губпродкомиссара Монастырского, в котором пишется: «Начальником увоенпродбюро временно назначен Гиттельсон, Сазонову за пьянство и деморализацию продработы предложил выехать в Омск» [13, с. 26].

Методы работы продовольственных органов по разверстке не были тайной для общества, на страницах газет печатались статьи о деятельности продотрядов, например газета «Беднота» в номере за 9 марта 1921 года писала: «У крестьян мы берем все, не давая им ничего. Это еще не такая беда, ибо это неизбежно. Но как берем, вот вопрос. Берем мы беспорядочно, разверстку набавляем с каждым днем, прибавляем разные штрафы... Оградите крестьян от реквизиции, и они дадут вам все. Ибо нам нечего бояться богатства наших крестьян, богатство их - богатство Советской России. К тому же предлагаемый мною способ расширения посевной площади, увеличения скота, успокоения и большего обеспечения крестьянства даст нам еще возможность произвести великую реформу - уничтожение «мамаева воинства» - продотрядов» [14, с. 64].

Местные органы власти в лице уездных, волостных ревкомов были обязаны оказывать всемерную помощь продотрядам. Поэтому они покрывали и обеспечивали проведение такой политики, отвечая отписками на справедливые обращения обиженных произволом крестьян. Так, начальник Кокчетавской уездной милиции указывал своим сотрудникам: «В интересах продфронта как ударной задачи Советской Власти категорически приказываю прекратить вмешательство в дела продработников» [15, с. 150]. Властям иногда приходилось расформировывать некоторые из отрядов, но только тогда, когда умолчать неблагоприятные поступки было нельзя, в остальных же случаях, стремились не «выносить сор из избы». Удобно было все списывать на бездействие или равнодушие местных властей, у которых были свои интересы на продовольствие, взимаемое в деревне.

Таким образом, главными средствами решения продовольственной проблемы стала насильственная деятельность продовольственных отрядов, руководимых продовольственными комитетами в губерниях, городах и уездах. Основной формой явилось насильственное изъятие у крестьян продовольствия, доставка изъятого в города и подавление сопротивления крестьянства творимому произволу.

Непомерно высокий объем разверстки, методы, применявшиеся при заготовках в период продовольственной диктатуры, вызывали рост крестьянского недовольства. Советская политика продразверстки была оправдана лишь в годы гражданской войны, а по окончании ее попытка большевиков продолжить эту политику встретила активное сопротивление крестьян, которое в начале 1921 г. переросло в кровопролитное восстание, охватившее Западную Сибирь, в том числе Петропавловский и Кокчетавский уезды.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Декреты Советской власти: Сборник. Т. 4. - М.: Политиздат, 1968.
- 2 Конституции и конституционные акты РСФСР (1918-1937). Сборник документов под общей редакцией А.Я. Вышинского. - М., 1940. – 299 с.
- 3 Ленин В.И. Полн. собр. соч. 5-издание. Т. 39. - М. 1970. - С. 151-159.
- 4 Ленин В.И. Полн. собр. соч. 5-издание. Т. 39. - М. 1970. – С. 271-282.
- 5 Сибирская Вандея. Документы. В 2-х томах. - М., 2000. – Т. 1. – 664 с.
- 6 ГИАОО. Ф. Р-517. Оп. 1. Д. 16
- 7 Декреты Советской власти: Сборник. Т. 9.: Июнь - июль 1920 г. – М.: Политиздат, 1978.- 460 с.
- 8 ГААО. Ф. 1398/122. Оп. 1. Д. 1
- 9 ГИАОО. Ф. Р-517. Оп. 1. Д. 6.
- 10 ГИАОО. Ф. Р-88. Оп. 1. Д. 201. Л. 20 об.
- 11 ГААО. Ф. 1349/39. Оп. 1. Д. 3.
- 12 СКГА. Ф. 55. Оп. 1. Д. 24.
- 13 ГИАОО. Ф. Р-88. Оп. 1. Д. 195.
- 14 Новейшая история Казахстана: Сборник документов и материалов (1917-1939 гг.) Т. 1.
- 15 ГААО. Ф. 54. Оп. 1. Д. 28 а.

ТҮЙІН

Мақалада азамат соғысы жылдарында Кеңес мемлекетінің негізгі азық-түлік дайындау әдісі болған азық-түлік салғыртын жүзеге асырған азық-түлік жасақтарының қызметі қарастырылған. Уездер бойынша жіберілген азық-түлік жасақтарының саны туралы мәліметтер келтірілген. Азық-

түлік жасақтарының шаруалардан азық-түлікті күштеп тартып алу бойынша жұмыс әдістері, олардың қатыгездігі көрсетілген.

RESUME

The article is devoted to the activities of the food groups that realized food allotment. It was the primary method of procuring provisions by the Soviet state during the Civil War. Moreover, this article provides information about the number of arrivals on the food detachments in different districts. Also here were shown violent methods of food seizure from peasants by food groups and their cruelty.

УДК 94:316.323(574)

Г.М. Ахметова

Восточно-Казахстанский
государственный университет
им. С. Аманжолова,
канд. ист. н., доцент

Купечество Казахстана на рубеже XIX-XX веков: социально- демографический анализ

Аннотация

Статья посвящена исследованию купеческого населения Казахстана на рубеже XIX-XX веков. В статье на основе архивных материалов и статистических данных показана численность купечества Казахстана, определен его этнический и половозрастной состав. Рассмотрена деятельность купечества в торговой сфере, источники формирования и места выхода коммерческого населения.

Ключевые слова: купечество, торговля, гильдия, предпринимательство, торговый капитал.

В сложном комплексе проблем, связанных с историей любого общества, важное место занимает проблема сословной структуры. Исследование купеческого сословия дает возможность выделить ряд общих закономерностей, характерной для всей сословной структуры. Изучение количественного и качественного состава купечества Казахстана поможет углубить анализ экономического развития страны на рубеже столетий, показать сходства и различия, существовавшие между регионами.

Исследователями накоплен достаточный разноплановый материал по структуре и специфике предпринимательской деятельности, методах работы купцов, их взаимоотношения с государством, меценатская деятельность указанного сословия и другие вопросы. В тоже время меньше внимания уделяется этническому и половозрастному составу этого сословия.

Для современных работ характерны новые подходы и сюжеты, не типичные для советской историографии. В настоящей работе предпринимается попытка определить численность, состав, структуру купцов в разрезе областей досоветского Казахстана.

Экскурс в экономическую историю Казахстана показывает специфику региона, отдаленного от крупных финансовых центров, железнодорожных магистралей, промышленных узлов. Роль купцов в экономической жизни общества несомненна.

Сведения о купцах содержатся в отчетах губернаторов и генерал-губернаторского управ-

ления, но они не были систематическими: по некоторым годам данные вообще отсутствуют, по другим годам имеются противоречивые цифры по численности купцов и их капиталов. Тем не менее, общие тенденции развития купечества могут выявить и определить исторические закономерности.

Сведения о казахстанских купцах в количественном отношении фиксировались в численности купцов Сибири, Приуралья, Средней Азии.

Рост численности купечества наблюдается с первой половины девятнадцатого столетия, что связано с ростом торговых оборотов. В тоже время удельный вес купцов в составе всего населения во все времена оставался незначительным.

Особую трудность вызывает вопрос о финансовом статусе купца, так как данная группа предпринимателей по возможности стремились скрыть свой капитал, чтобы избежать различных повинностей, которые должны были исполнять разные гильдии. Поэтому капиталов объявлялось в 2-3 раза меньше, чем насчитывалось самих предпринимателей. Тем более, платежи купцов были постоянными с объявленного капитала и временными в виде каких-то повинностей казне. Платежи купечества были немалые (более 15 % капитала), а временные сборы были на практике вполне постоянные [1].

подавляющая часть купечества проживало в городах. В первой половине девятнадцатого века большинство купцов приходилось на города Петропавловск и Семипалатинск. Эти города играли определяющую роль в развитии торгово-промышленной деятельности края.

Еще одной тенденцией можно назвать появление наряду с мелкими купцами местного купечества 1 и 2 гильдии. В городах Омск, Петропавловск, Усть-Каменогорск насчитывалось 88 капиталов на сумму 932 000 рублей [2, 115]. В начале 50 годов девятнадцатого столетия в городах и селениях Семипалатинской области насчитывалось уже 125 капиталов, в том числе 1 гильдии - 1, 14 –второй гильдии. По данным Н.Абрамова количество купцов в Семипалатинске в 1855 году составляло: второй гильдии 10 человек; третьей гильдии - 77; а также торговали 12 крестьян и иногородних купцов; мещан насчитывалось 70 человек; мелочной торговлей занималось 28 предпринимателей [3, 137].

В 1864 году в Семипалатинске производили торговлю 109 иногородних и 381 местных купцов, в числе последних (купцов I гильдии - 3 человека, II гильдии - 378). В это же время в Петропавловске проживало 6 купцов II гильдии и 39 третьей гильдии [4].

Во 2 половине XIX века был принят официальным законодательством ряд поощрительных мер к развитию торговли в Казахстане и Сибири. В 1872 году купцы и мещане города Акмолинска были освобождены от платежа гильдейских пошлин и государственных повинностей. Десятого октября 1873 года по предоставлению Семипалатинского губернатора в Главное управление Западной Сибири рассматривался вопрос относительно беспошлинной торговли Семипалатинских купцов в Зайсанском посту. В начале 1876 года вышел закон о торговых правах купцов Омска, Петропавловска, Семипалатинска, Павлодара, Усть-Каменогорска. Это открыло доступ в купеческие гильдии крестьянству, мещанским и инородческим сословиям, численность лиц, связанных с торговлей значительно возросла.

В последующем, в Распоряжении Министерства финансов и Департамента торговли и мануфактур от 3 марта 1876 года – губернатору Западной Сибири сообщалось: «Отменить льготу, предоставленную купцам городов Омска, Петропавловска, Семипалатинска, Усть-Каменогорска, Павлодара по производству розничной торговли в степных уездах Акмолинской и Семипалатинской областей с 1 января 1877 года» [5]. Но процесс ухода с купеческого сословия местного населения в массовом порядке не наблюдался.

Надо отметить, что активный рост численности купечества наблюдался в 60 годы XIX века. В области Сибирских киргиз составил 1468 человек, из них 274 купца являлись

местными жителями. В Семипалатинской области проживало 209 профессиональных торговцев, из них 5 человек являлись купцами I гильдии и 204 - II гильдии [6].

Число купцов на 1872 год в Акмолинске составляло: I гильдии – 3 человека, II – 58, иногородних купцов II гильдии – 22 представителя. А в 1889 году было зарегистрировано местных купцов II гильдии всего 15, иногородних – 31 [7]. То есть идет снижение численности купцов, что, видимо, связано с правительственными мероприятиями по регулированию коммерческой деятельности.

Просмотреть соотношение выбранных купеческих свидетельств и документов на право торговли по городам, можно по работам Ж.К. Касымбаева, по его данным в 1875 году к Акмолинску было приписано 175 человек купеческого сословия и 911 мещан, 19,2 % городских жителей относилось к купеческому сословию. В 1875 году на право торговли было выдано свидетельств купцов I гильдии – 1, II гильдии – 68, на мелочный торг – 16, развозной и разносной торг – 45, на мещанские промыслы – 5 [8, 69]. То есть, не все приписанные в купечество лица выбирали сферой деятельности торговлю, а если и занимались коммерцией, то в самых примитивных видах.

Как уже было отмечено, купцы старались показать себя ниже гильдией, то есть фактически скрыть свой истинный капитал. В 1849 году в Омске объявлено 2 купца второй гильдии и 16 – третьей гильдии на общую сумму 50400 рублей [9]. Процент с этих капиталов, купеческих свидетельств и со свидетельств торговых крестьян давали самую большую сумму сбора в городской бюджет. От подушной подати освобождались дворяне, духовенство, татарские князя и мурзы, почетные граждане, гильдейские купцы, лица, состоявшие на военной и гражданской службе, сибирские городовые казаки, лица имевшие ученые медицинские и академические степени и другие категории. С 1866 года для упорядочения сбора налогов в Омске была создана Контрольная палата, с 24 мая 1885 года была введена должность податного инспектора в Казенных палатах.

По данным М.К.Рожковой торговыми операциями в Казахстане занимались, в основном, купцы из Оренбурга и Поволжских губерний [10, 116]. В то же время, анализ статистических источников показывает, что к середине XIX века важную роль в развитии торговых связей с Казахстаном приобретают выходцы из купеческих сословий Западной Сибири. Некоторые из них прибывали в Казахстан на постоянное жительство и постепенно становились не только посредниками в развитии торговли европейской России с казахами, но и основателями первых промышленных предприятий в крае.

Рассмотрим состав и общую численность купечества Казахстана. По данным статистики, на территории шести областей Казахстана (Акмолинской, Семипалатинской, Уральской, Тургайской, Сырдарьинской, Семиреченской), а также Мангышлакского уезда и Букеевской Орды проживало 3922 купца, что составляло всего 0,075 % от всей численности населения названных регионов [подсчитано автором 11].

Численность купцов в городах по результатам Всеобщей переписи Российской империи 1897 года составила 3504 человека, или 89,3 % предпринимателей проживало в областных и уездных центрах.

Численность купцов не зависела от численности населения региона, так 28,2% купцов приходилось на Акмолинскую область, 26,3% на Семипалатинскую, а всего 1,65 % на Тургайскую область. Причины такой разницы скорее связаны с наличием в первых двух областях относительно крупных городов, близостью регионов к средствам коммуникации, удобностью торговых трактов. Как приезжие, так и местные купцы, вкладывая капитал в сферу торговли, пытались быстрее получить выгоду, используя возможности регионов. Наблюдалась тенденция – чем больше благополучного в финансовом отношении населения, тем больше оборотов и прибыли коммерсантов.

Купечество в основном сосредотачивалась в местах компактного проживания населения близких к транспортным артериям, где развивались наиболее оптимально товарно-денежные отношения.

Этнический состав купечества в регионах Казахстана был неоднороден, в то же время общей тенденцией является превалирование купцов из числа русских и татар, так 50,8 % были представителями русского населения, 33,81 % – татарское. Казахов купцов было всего 2,3% или 90 человек, в основном они были сосредоточены в Семипалатинской и Семиреченской областях.

Пестротой этнического состава купечества выделялись Сырдарьинская и Семиреченская области, где помимо русских, татар, казахов, евреев, поляков, отдельно выделяются тюрки, таджики, сарты и другие. На территории Мангышлакского уезда зафиксирован один купец, во Внутренней Орде – две купчихи.

Анализ половозрастного состава показывает превалирование женщин в среде купцов, они составляли 2021 человек или 51,5%.

В разрезе городов и уездов областей на территории досоветского Казахстана сложилось следующее положение, наибольшее количество купцов приходилось на город Ташкент – 475 человека или 12,1 % от всех купцов региона. На втором месте по преобладанию купеческого населения город Омск – 472 человек или 12 %. Город Петропавловск находился на третьем месте – 457 человек или 11,6 %. В городах Атбасар, Иргиз, Калмыков не зафиксирован ни один купец. Таким образом, чем крупнее город и ближе к системам коммуникаций, тем выше концентрация купеческого населения.

Поуездный анализ показывает отсутствие купеческого населения в Акмолинском, Зайсанском, Аулиеатинском, Казалинском, Перовском, Иргизском, Тургайском, Темирском уездах и Амударьинском отделе. Наибольшее количество купцов в сельской местности приходится на Лепсинский уезд – 109 человек, Усть-Каменогорский – 50 и Павлодарский – 46 представителей.

Предприимчивое население предпочитало проживать в административных центрах, приближенных к железнодорожным линиям и водному транспорту, для облегчения ввоза и вывоза продукции, особенно это положение ярко проявляется на территории Акмолинской области.

Государство оказывало содействие среднему и малому бизнесу, отдавала определенное предпочтение собственному товаропроизводителю, поддерживало местных предпринимателей, для обеспечения расчетного и торгового баланса. Например, купцы просили разрешить продлить сроки торговли в воскресные и праздничные дни; торговать медом, пивом, русским виноградным коньяком на ярмарках; продавать казенные вина из мелочных лавок. Большинство запросов правительство удовлетворяло, главным условием было - выплата налогов, выборка свидетельств в установленные сроки.

Сравнительный анализ лиц, подлежащих обложению и имеющих предприятия, свидетельствует об изменчивости и неравномерности налогоплательщиков, что, видимо, связано с имеющимися оговорками в законе. Статистические отчеты дают сведения, что население, выбравшее свидетельства исправно платило налоги и сборы. Можно предположить, что в торговых операциях была задействована наиболее предприимчивая, грамотная, преуспевающая часть населения.

За изучаемые годы находилось в динамике количество купеческого населения, одни образовывали совместные предприятия, другие переходили в промышленную сферу, третьи становились банкротами.

На окраинах империи купечество занимало более или менее элитное положение. В провинциальных городах влияние чиновников было несколько слабее, чем в крупных административных и торгово-промышленных центрах. В сельской местности местные купцы зачастую обладали почти неограниченной властью. Большая часть сельчан находилось от них в зависимости.

Ассортимент сбывавшихся товаров был зачастую низкого качества, способы выплаты долга грабительскими. По данным Н.Г. Апполовой [12] вся казахская степь в той или иной мере представляла собой широкое поле торговой деятельности русских,

среднеазиатских купцов, сибирских татар, бухарцев, а также их наемных приказчиков и работников. Формировалась своеобразная социальная терминология: «узун-коржын» (длинная сумка) – так казахи называли разъездных торгашей, перевозивших товары на вьюках, хранивших их до продажи в кошомных или ковровых сумках (коржын). Разъездные торговцы назывались «арбаши», мелочные – «сабын-шыбык». Включившееся в торговлю зажиточные аулы имели своих приказчиков.

Экономика края претерпела ряд изменений: произошло расширение внутренних и внешних границ потребительского рынка, упразднение внутренних таможен и организация внешних, появляются новые социальные слои потребителей. Юридически оформляются стихийно сложившиеся ярмарки, начинается процесс включения их в общероссийскую систему ярмарок. Прокладываются торговые тракты, формируется сеть уездных и волостных путей сообщения, организуются крупные торговые компании, открываются первые банки.

Со второй половины девятнадцатого века происходит постепенное усиление переселенческого движения в край и более активное перемещение капитала из центра страны. Постепенно экономика региона теряет свою относительную самостоятельность и превращается в колонию в экономическом смысле слова.

Одной из характерных особенностей было то, что главную роль играло среднее и мелкое предпринимательство. Такое положение было обусловлено количеством и составом местного населения. Население Казахстана, занимавшееся в аграрном секторе, не нуждалось в широком ассортименте промышленных товаров. Многие хозяйства носили натуральный характер, земельный простор. Богатство сырьевых ресурсов края позволяло вести производственную деятельность, не вкладывая значительных финансовых средств в усовершенствованные орудия труда. Наличие большого массива незанятых земель мало стимулировало процесс перехода к интенсивному сельскому хозяйству.

Другой особенностью предпринимательства было то, что его основной сферой была торговля, а не промышленность. Это отмечалось многими исследователями и является фактом бесспорным. Слабое промышленное развитие региона приводило к преобладанию торгового капитала над промышленным.

Исследование социально-правового положения предпринимателей представляет одну из наиболее сложных и слабо разработанных проблем истории отечественного предпринимательства. Права и обязанности деловых людей, определяемые законодательством, оказывали влияние на социальный статус предпринимателей и на отношение к ним различных социальных групп.

Торгово-промышленная деятельность купечества находилась в поле постоянного внимания государства, все наиболее выгодные отрасли предпринимательства находились под контролем государства и служили его выгодам.

Торговцы обязаны были выполнять различные службы: исполнять обязанности присяжных и целовальников, которые следили, например, за соблюдением государственной монополии на вино и за сбором винных налогов. Исполнение служб отнимало время от собственных торгов и промыслов. Обычно на эту службу выбирали людей более богатых, чтобы они своими капиталами отвечали за сборы и покрывали недоимки.

Купцы видели решение своих проблем в освобождении торговых людей из-под гнета администрации и в монополизации в своих руках всей торговли, запрещении торговать внутри страны иностранцам.

Низший разряд купечества составляли ремесленники и мелкие торговцы, которые представляли сильную конкуренцию купцам, так как, торгуя собственной продукцией, могли продавать ее дешевле.

Как отмечено выше, во второй четверти XIX века численность купцов начинает расти. Причинами этого были как дальнейшее экономическое развитие страны,

повышение товарности крестьянского хозяйства и развитие добывающей промышленности в регионе, так и увеличение численности потребительских слоев городского населения.

В силу постоянного изменения экономической конъюнктуры торговля не давала большинству купцов постоянного и гарантированного источника доходов. Сложности торговли в местных условиях приводили к систематическому вымыванию из купеческих рядов экономически слабых и неустойчивых и к значительному ежегодному обновлению состава гильдий. Даже купцам 1-й и 2-й гильдий было непросто сохранить свое звание. Распространенным явлением были переходы в другие сословия, прежде всего в мещанство. Социальная мобильность была столь велика, что редкая семья удерживалась в купечестве дольше одного-двух поколений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Положение о государственном промысловом налоге, дополненное всеми указаниями и распоряжениями правительства и разъясненный решениями правительствующего Сената и циркулярами Министерства финансов: Сост. Н. Хлебников, И. Пекарский. - СПб, 1902. - 855 с.
- 2 Литвинова Т.К. Развитие торговли в Казахстане и проникновение товарно-капиталистических отношений в хозяйство казахов во второй половине XIX - нач. XX вв.: Автореф. дис. ... канд. эконом. наук / Т.К. Литвинова. - Алма-Ата, 1961. - 23 с.
- 3 Касымбаев Ж.К. Верхнеиртышские крепости в системе азиатской торговли России второй половины XVIII - начало XX вв. / Ж.К. Касымбаев // Вестн. АН КазССР. - 1988. - № 2. - С. 65-71.
- 4 ГАОО, ф.3, оп.5, д. 7172, л. 18
- 5 ЦГА РК, ф. 342, оп.1, д.793, л. 142
- 6 Касымбаев Ж.К. Верхнеиртышские крепости в системе азиатской торговли России второй половины XVIII - начало XX вв. / Ж.К. Касымбаев // Вестн. АН КазССР. - 1988. - № 2. - С. 65-71.
- 7 Подсчитано: Обзор Акмолинской области за 1887-1889 годы. - Омск, 1889. - С. 35.
- 8 Касымбаев Ж.К. История города Семипалатинска (1718-1917 гг.) / Ж.К. Касымбаев. - Алматы, 1998. - 276 с.
- 9 ГАОО, ф.3, оп. 8, д. 11813, л.328
- 10 Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй половине XIX века и русская буржуазия / М.К. Рожкова. - М.-Л., 1949. - 416с.
- 11 Подсчитано автором по результатам Первой Всеобщей переписи населения 1897 года
- 12 Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI - I половине XIX века / Н.Г. Аполлова. - М.: Наука, 1976. - 371 с.

ТҮЙІН

Мақала XIX-XX ғасырлар тоғысындағы Қазақстандағы көпестерді зерттеуге арналған. Мақалада мұрағат материалдары мен статистикалық деректер негізінде Қазақстандағы көпестер саны, оның этникалық және жыныстық құрамы анықталады. Сауда секторында көпестер қызметі, құрылу көздері және коммерциялық халықтың шығу орындары қарастырылады.

RESUME

The author of the article investigates the merchant population of Kazakhstan at the turn of the XIX-XXth centuries based on archival materials and statistical data of the number of merchants in Kazakhstan, defined by its ethnic, sex and age composition. We analyse the activities of merchants in the trade sector, the sources and places of the commercial population.

УДК 629.78:930

Д.А. Кенжебаев

Национальный университет
обороны имени Первого
Президента Республики
Казахстан – Лидера Нации,
PhD докторант

**Развитие
космонавтики
в Республике
Казахстан
в контексте
выявления
основных тенденций
(2007 – 2015 гг.)****Аннотация**

В данной статье на примере приведенного комплекса принятых государственных решений и произошедших исторических событий рассматривается процесс развития космонавтики в Республике Казахстан. Достигнутые результаты формирования «полноценной космической отрасли» в стране позволяют выявить основные тенденции развития космонавтики, а также ее характерные черты. Содержание материала охватывает исторический период с 2007 по 2015 года.

Ключевые слова: тенденции космонавтики, национальная космическая отрасль, космическая деятельность в Республике Казахстан, развитие космонавтики в Казахстане.

Поставленные Государственной программой «Развитие космической деятельности в Республике Казахстан на 2005-2007 годы» цели и определенные данным документом задачи в соответствии с предписанными сроками, требовали факта своей реализации. Однако, как оказалось на поверку, большинство из указанных Программой к выполнению мероприятий не были осуществлены в запланированном объеме и с требуемым качеством (50 из 62) [1]. Тем не менее, накопившиеся в сфере развития отечественной космонавтики проблемы должны были быть решены.

Значительную интенсификацию развития национальной космической отрасли удалось получить в результате принятия ряда основополагающих государственных решений, в числе которых были:

- создание в марте 2007 года Национального космического агентства, как самостоятельного органа Правительства Республики Казахстан, во главе с летчиком-космонавтом, генерал-майором авиации, «Қазақстан Республикасының Халық Қаһарманы», «Героем России» Т. Мусабаевым;

- утверждение Государственной программы по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы;

- принятие Программы по развитию космической деятельности в Республике Казахстан на 2010-2014 годы.

В совокупности своего проявления данные документы позволили взять курс на реализацию «первого этапа создания полноценной космической отрасли» [2], что, кроме всего прочего, подразумевало также и, на основе анализа осуществленных за предшествующие годы мероприятий, выполненных научно-исследовательских работ и реализованных проектов в сфере развития космических технологий, в сочетании с последовательным исправлением допущенных упущений – организацию под эгидой Казкосмоса продуктивной деятельности по целесообразному использованию накопленного потенциала.

Таким образом, в связи с закрытием проекта по созданию авиационного ракетно-космического комплекса «Ишим» на базе самолета «МИГ-31Д» [3], были принципиально пересмотрены технологические параметры проектируемого СБИК. В частности, максимальный вес проектируемых и изготавливаемых космических аппаратов был увеличен с 200 кг до 3 тонн (с возможностью последующего увеличения данного параметра до 6 тонн), а максимальные размеры раскладываемых элементов конструкций (панели солнечных батарей, антенны и т.п.) были определены равными параметру 15,0*8,0 м [4].

8 июня 2008 года в результате возникших неисправностей в системе управления спутник связи и вещания «Kazsat» потерял ориентацию. Для выработки адекватного решения и принятия необходимых, в создавшихся условиях мер, была создана специальная комиссия [5]. 14 августа 2009 года, вследствие невозможности восстановления утраченных технических параметров, а также в целях исключения возможного столкновения с действующими на орбите другими космическими аппаратами спутник связи и вещания «Kazsat» был переведен на орбиту захоронения и отключен [6].

Тем не менее, руководством Казкосмоса были учтены допущенные ранее технические и организационные ошибки, что позволило обеспечить их исключение в реализации последующих проектов.

В результате проведенных мероприятий 16 июля 2011 года состоялся успешный запуск второго национального геостационарного спутника связи и вещания «Казсат-2» с космодрома «Байконур», который 22 августа того же года занял свою рабочую орбитальную позицию [7]; а с 2013 года состав национальной системы спутниковой связи был дополнен введенным 28 июня в эксплуатацию резервным наземным комплексом управления, расположенным в предместьях города Алматы [8].

В январе 2008 года в результате проведенной реорганизации было создано АО «Национальный центр космических исследований и технологий» (АО «НЦКИТ»), структуру которого составили дочерние государственные предприятия «Институт ионосферы», «Институт космических исследований» и «Астрофизический институт имени В.Г. Фесенкова». Основным предметом деятельности вновь образованного акционерного общества было определено выполнение «научно-исследовательской, опытно-конструкторской и производственно-хозяйственной деятельности в области космических исследований и технологий» [9]. Годом позже, состав Национального центра космических исследований и технологий пополнился вновь созданным ДТОО «Институт космической техники и технологий», направленным на выполнение научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ, а также производство малых партий высокотехнологичной продукции космического профиля, в том числе и продукции двойного назначения [10].

В рамках проведенных фундаментальных и прикладных научных исследований, а также выполненных опытно-конструкторских работ специалистами Национального центра космических исследований и технологий к 2014 году был реализован 91 проект в широком спектре научного познания, а именно: в области астрофизических исследований, физики солнечно-земных связей, наземно-космического геодинимического и геофизического мониторинга земной коры, исследования Земли из космоса, а также

разработки космической техники, технологий и новых материалов (в числе которых выполнены ОКР по изготовлению комплектующих космических аппаратов, 50-ти базовых станций дифференциальной коррекции СВЧ, создание мобильных приемников и бортовых комплексов мониторинга перемещения транспорта, а также устройств сбора и передачи информации). Результаты осуществленного комплекса научно-исследовательских работ нашли свое применение в самых разных отраслях экономики нашего государства и, в том числе, в деятельности Министерства обороны Республики Казахстан (определение геомагнитных склонений и их годовых изменений на территории страны, а также оценка состояния возмущенности космического пространства в реальном времени) [11].

В целях удовлетворения потребностей космической отрасли в собственных кадрах руководством Национального космического агентства была создана эффективная система подготовки кадров для космической отрасли, исключая допущенные ранее в данной сфере ошибки и характеризующая целенаправленным обучением конечного числа требуемых специалистов по направлениям и в количестве, обуславливаемыми конкретными потребностями реализуемых проектов; в ряде казахстанских вузов (Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахский национальный технический университет имени К.И. Сатпаева, Алматинский университет энергетики и связи) были открыты соответствующие специальности [12].

В Днепрпетровском национальном университете имени О. Гончара была налажена подготовка преподавателей космической специализации для нужд Евразийского национального университета имени Льва Гумилева [13]; а также, в рамках заключенных контрактов были достигнуты договоренности по обучению казахстанских специалистов на предприятиях Французской Республики [14].

Важной вехой в истории развития казахстанской космонавтики стало принятие в январе 2012 года Закона Республики Казахстан «О космической деятельности», ознаменовавшего собой результат практически 20-летнего процесса его создания.

Таким образом, совокупный труд специалистов, объединенных под эгидой Казкосмоса единой целью по созданию полноценной космической отрасли, представляя собой целый комплекс мероприятий, включающих такие его элементы, как международная деятельность, развитие нормативно-правовой базы, формирование системы подготовки кадров, выполнение научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ, создание и эксплуатация инфраструктуры космической отрасли – по прошествии определенного времени, стал приносить свои ощутимые плоды.

К концу 2013 года в развитии космонавтики в стране были достигнуты следующие результаты [15]:

- введена в эксплуатацию начальная конфигурация космической системы связи и вещания в составе спутника «KazSat-2» и двух наземных комплексов управления (основного и резервного);

- доведены до стадии завершения работы по созданию отечественной космической системы дистанционного зондирования Земли (заканчивается строительство наземного сегмента КС ДЗЗ (наземный комплекса управления и наземный целевой комплекс приема и обработки данных), завершается создание двух оптических КА ДЗЗ среднего и высокого разрешений);

- в контексте создания наземной инфраструктуры системы высокоточной спутниковой навигации осуществляется строительство Центра СВЧ; в эксплуатацию вводится сеть дифференциальных станций, охватывающих территорию Республики Казахстан; разработаны отечественные образцы дифференциальных станций и соответствующего программного обеспечения; ведутся работы по разработке морской локальной дифференциальной станции;

- завершено выполнение проектных работ и начато строительство зданий сборочно-испытательного комплекса космических аппаратов и специального конструкторско-технологического бюро космической техники с опытным производством;

- начаты работы по созданию в г. Астана Национального космического центра;

- силами и средствами АО «Национальный центр космических исследований и технологий» и РГП «Научно-исследовательский центр «Ғарыш-Экология» организовано осуществление плодотворной деятельности в контексте развития научной, технологической и опытно-экспериментальной базы космических исследований и обеспечения экологической безопасности космической деятельности, в контексте чего было внедрено 8 наукоемких космических технологий, проведены 23 научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы, а также разработана нормативно-методическая база системы экологического нормирования космической деятельности;

кроме того:

- АО Национальная компания «Қазақстан Ғарыш Сапары» приобретены 10 % акций ЗАО МКК «Космотрас» (РН «Днепр»);

- РГП «Инфракос» обеспечена сохранность 131 объекта комплекса «Байконур», из состава не вошедших в состав аренды Российской Федерацией и исключенных из нее;

- организована система подготовки кадров и повышения квалификации действующего персонала;

- в г. Байконур построены административное здание и жилой дом для сотрудников национальной космической отрасли.

В плане осуществления международного сотрудничества в сфере развития и реализации национальных космических проектов Казкосмосом была развернута обширная работа и установлено взаимовыгодное сотрудничество с Россией, Украиной, Францией, Израилем, Германией, Индией, Китаем, Японией, Южной Кореей, а также организовано выполнение мероприятий по дальнейшему расширению географии международных связей [16].

В то же время, самым продуктивным (по числу реализованных непосредственно практических мероприятий космической деятельности) и значимым, как для истории развития отечественной космонавтики в частности, так и для отечественной истории в целом стал для Республики Казахстан хронологический промежуток с 2014 по 2015 годы.

Так, в 2014 году [17]:

- 28 апреля 2014 года с космодрома «Байконур» был осуществлен успешный запуск третьего национального спутника связи «KazSat-3»;

- 30 апреля 2014 года с космодрома «Куру» состоялся запуск первого казахстанского спутника ДЗЗ «KazEOSat-1»;

- 20 июня 2014 года с космодрома «Ясный» был успешно запущен на орбиту Земли второй спутник ДЗЗ «KazEOSat-2»;

- доведены до своего завершающего этапа работы по созданию наземной инфраструктуры системы высокоточной спутниковой навигации: на базе отечественных разработок изготовлены и установлены по территории страны 50 дифференциальных станций, введены в эксплуатацию Центр дифференциальной коррекции и мониторинга, мобильная и морская локальные дифференциальные станции.

- 10 июня 2015 года состоялась официальная передача права собственности космическим спутником ДЗЗ высокого пространственного разрешения «KazEOSat-1» от его изготовителя (французской компании Airbus Defence and Space) – заказчику (Акционерному обществу «Национальная компания «Қазақстан ғарыш сапары») [18];

- 2 сентября 2015 года в составе международного экипажа космического корабля «Союз ТМА-18М» стартовал на МКС космонавт Республики Казахстан бортинженер-2 – Айдын Аимбетов. За десять дней, проведенных в космосе, Айдын Аканович полностью выполнил разработанную специалистами Национального центра космических

исследований и технологий пятую программу космических исследований и экспериментов. Полет третьего казахского космонавта ознаменовал собой реально достигнутые успехи казахстанской космонавтики, поставив нашу Родину в один ряд с ведущими странами мира, воодушевил соотечественников и был по достоинству оценен Главой государства – Указом Президента РК Айдыну Акановичу Аимбетову было присвоено высокое звание «Халық қаһарманы» [19];

- в декабре 2015 года был передан в казахстанскую собственность второй спутник ДЗЗ – среднего пространственного разрешения «KazEOSat-2», что ознаменовало собой значимое событие в истории казахстанской космонавтики – космическая система ДЗЗ была полностью принята казахстанским заказчиком и, таким образом, стала собственностью Республики Казахстан [20].

Достижение столь весомых результатов, наглядно отображающих объективно существующий факт осуществления в Республике Казахстан непосредственно практической космической деятельности, явило собой венец кропотливого труда всех вовлеченных в создание и надлежащее функционирование космической отрасли специалистов, сплоченных в едином порыве и нацеленных на успех руководителем Казкосмоса Т.А. Мусабаевым.

Вместе с тем, стоит подчеркнуть, что обещание, данное при назначении Талгата Амангельдиевича на должность председателя Национального космического агентства, по прошествии семи лет им было действительно сдержано: к 2014 году Казахстан, будучи молодым и независимым государством, на практике показал свою причастность к мировой элите космических держав.

Анализ произошедших в рамках рассмотренного периода событий, а также их сравнение со свершившимися фактами исторического прошлого – позволяют констатировать проявление в процессе исторического развития космонавтики характерных тенденций, суть которых отображает основные направления развития космической деятельности и сводится к содержанию нижеуказанной совокупности понятий:

- интернационализация – рост степени вовлечения и взаимовыгодного использования в реализации космических проектов технологических возможностей иностранных государств;

- коммерциализация – увеличение коммерческой основы осуществляемой космической деятельности;

- профитизация – повышение доходности осуществляемой космической деятельности;

- технологизация – совершенствование ракетно-космических технологий в контексте общего развития науки и техники;

- вайденизация (от англ. *wide* - широкий) – расширение спектра субъектов космической деятельности, характеризуемое ростом степени вовлечения в ее осуществление инициатив и возможностей частного сектора (возникновение космического туризма, создание акционерных обществ, частных компаний и т.п.);

- юзефулизация (от англ. *useful* - полезный) – рост полезности космической деятельности, обуславливаемый увеличением сферы использования и практического применения ее возможностей и результатов для реализации и обеспечения поступательного развития различных аспектов человеческой жизнедеятельности;

- геоцентризм – приоритетное использование космических технологий в целях оптимизации различных аспектов деятельности, осуществляемой человечеством на планете Земля, а также в процессе ее непосредственного изучения и в системе космических связей.

При этом характерной чертой казахстанской космонавтики стала ярко выраженная зависимость реализуемости космических проектов от степени участия в них иностранных

- Казахстан / [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P080000038_ (дата обращения: 13.01.2016).
- 10 Об ИКТТ. ДТОО «Институт космической техники и технологий». Институт космической техники и технологий. Copyright © 2014. ИКТТ / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.istt.kz/ob-ikt> (дата обращения: 13.01.2016).
 - 11 Жантаев Ж.Ш. Национальному центру космических исследований и технологий 10 лет // Космические исследования и технологии. – 2014. – № 1 (10).
 - 12 Мы строим космическую промышленность страны. Интервью с председателем НКА «Казкосмос» Т.А. Мусабаяевым // Космические исследования и технологии. – 2012. – № 1(2) – С. 4-16.
 - 13 В Днепропетровске подготовили трех казахских «космонавтов». © 2015 «Комментарии:» / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://dnepr.comments.ua/news/2012/02/21/111341.html> (дата обращения: 29.01.2016).
 - 14 80 казахстанских инженеров-конструкторов космической отрасли получают образование во Франции. «BNews.KZ» – Главные новости Казахстана. © 2007—2015 АО «Казконтент» / [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://bnews.kz/ru/news/industrializaciya/spetsproekti/industrializaciya/508415-2010_12_27-508415 (дата обращения: 29.01.2016).
 - 15 Т.А. Мусабаяев. Казахстан: становление космической державы (ответы на вопросы главного редактора журнала) // Право и государство. – 2013. - № 2 (59).
 - 16 Заместитель председателя Национального космического агентства РК Еркін Шаймагамбетов. Международное сотрудничество - важный шаг в развитии казахстанской космонавтики. © 1999 - 2016 Информационное агентство Zakon.kz / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.zakon.kz/4455276-mezhdunarodnoe-sotrudnichestvo-vazhnyjj.html> (дата обращения: 01.02.2016).
 - 17 Мажиліс – правчас: создание космической отрасли – Казахстан. Мажиліс Парламента Республики Казахстан. © 2016 Парламент Республики Казахстан / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.parlam.kz/ru/mazhilis/news-details/id21180/1/15> (дата обращения: 01.02.2016).
 - 18 Спутник ДЗЗ KazEOSat-1 перешел в собственность Казахстана. © 2016 МИА «Казинформ» / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.inform.kz/rus/article/2785922> (дата обращения: 01.02.2016).
 - 19 Десять дней, которые потрясли мой мир - Айдын Аимбетов. © 2016 МИА «Казинформ» / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.inform.kz/rus/article/2834188> (дата обращения: 01.02.2016).
 - 20 Казахская космическая система дистанционного зондирования Земли полностью принята заказчиком. © 2016 МИА «Казинформ» / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.inform.kz/rus/article/2852861> (дата обращения: 01.02.2016).

ТҮЙІН

Мақалада болған тарихи оқиғалар және қабылданған мемлекеттік шешімдер мысалында Қазақстан Республикасында ғарышкерлік даму процесі қарастырылған. Елде «толыққанды ғарыш саласын» қалыптастыру қол жеткізген нәтижелері ғарышкерлік даму негізгі үрдісілер мен ерекше белгілерін айқындауға мүмкіндік береді. Материалдың мазмұны 2007 жылдан 2015 жылға дейінгі тарихи кезеңді қамтиды.

RESUME

In this article on the example of the complex of the state decisions and the historical events the development of astronautics in the Republic of Kazakhstan is considered. The reached results of formation of «full-fledged space branch» in the country allow revealing of the main tendencies of the development of astronautics and its typical features. The content of material covers the historical period from 2007 to 2015.

К.М. Ильясова

Института истории государства
КН МОН РК,

канд. ист. н., доцент

Г.Д. Байжанова

Института истории государства
КН МОН РК,

канд. экон. н.

История создания и деятельности Лисаковской специальной экономической зоны

Аннотация

В статье рассматривается история создания свободной экономической зоны (СЭЗ), ограниченной части национально-государственной территории, на которой действуют особые льготные экономические условия для отечественных и иностранных предпринимателей, что создает условия для развития промышленности и инвестирования иностранного капитала. Также даны архивные материалы на примере Лисаковской специальной экономической зоны, которая является первой свободной экономической зоной, доказавшей свою жизнеспособность в критические десятилетия и получившей в 1996 году статус специальной экономической зоны.

Ключевые слова: Лисаковская свободная экономическая зона, ЛСЭЗ, интеграция, Фонд экономического и социального развития, диверсификация, интенсификация производства.

Во многих странах мира, особенно в развивающихся странах, которые добиваются открытости своей экономики, интеграции ее в мировую экономическую систему, все большее развитие получает такая локальная, специфическая форма внешнеэкономической и предпринимательской деятельности, как свободная экономическая зона, выполняющая своеобразную роль двигателей технического и экономического прогресса, улучшения структуры производства и экспорта-импорта на основе совершенствования технологического уровня отраслей народного хозяйства и промышленности, интенсификации производства.

В первые годы независимости республики Н.А.Назарбаев в своем выступлении конкретно сказал: «Не каждому народу на планете выпадает такой жребий, не каждому народу приходилось решать столь сложные задачи за столь короткий отрезок времени. Строительство собственной сильной государственности и эффективной экономики при сохранении межнационального согласия и

политической стабильности – вот тот язык, на котором формулируется задача на пороге XXI века. ...Никогда раньше, ни на одной странице национальной истории мы не были столь близки к тому, чтобы создать собственную государственность на столетия. И задача нашего поколения – использовать этот редкий исторический шанс» [1, с.387].

Поэтому представляется закономерным и своевременным стремление создать и в Республике Казахстан широкую сеть СЭЗ в условиях необходимости активизации внешнеэкономической деятельности, преодоления изолированности, привлечения иностранного капитала и наращивания экспортного потенциала [2, л.60].

Важной причиной образования свободных экономических зон является то, что часто страна не желает полностью открывать свою экономику для притока иностранного капитала или всеобъемлюще использовать особый инвестиционный климат и поэтому использует частичную, локальную открытость в виде специальной зоны.

1990-е годы в Казахстане был принят закон о свободных экономических зонах. На их территории можно было заниматься любыми законными видами деятельности. В период с 1991 по 1996 год в Казахстане создано девять таких зон. Из всех созданных в 90-х годах указами президента СЭЗ с внутренними проблемами, внешним давлением справилась лишь одна – Лисаковская, созданная в 1992 году.

Было принято постановление Кабинета Министров Республики Казахстан «О первоочередных вопросах, имеющих приоритетное значение для развития Лисаковской свободной экономической зоны» № 974 от 23 ноября 1992 г. Во исполнение настоящего постановления сформирован административный совет зоны, разработано и принято положение о нем, утверждена новая схема управления городом [3, л.22].

Режим СЭЗ позволил тогда стабилизировать работу двух основных предприятий города – АО «Лисаковский ГОК» и АО «Краснооктябрьское бокситовое управление», создать десятки новых в легкой и пищевой промышленности.

Лисаковская специальная экономическая зона (СЭЗ) в качестве пилотного проекта функционировала всего семь лет, начиная с 1992 г. К сожалению, этот проект прервался в 1999 году. Тем не менее, сегодня опыт работы Лисаковской СЭЗ за 1992-1999 гг. заслуживает распространения среди малых и средних городов страны. Особо поучительна сама система работы городской администрации, которая с 1992 года была полностью ориентирована на рыночные методы управления, региональный маркетинг, бюджетное программирование и стратегическое планирование: понятие «администрация» осталось только в названии совета Лисаковской специальной экономической зоны. С 1997 года весомым был вклад в вышестоящие бюджеты, прекращена миграция местного населения и на возможно высоком уровне поддерживалась занятость трудоспособного населения города [4, с.17].

Лисаковск расположен на территории, имеющей богатейшие природные и минерально-сырьевые ресурсы. Однако его экономика пребывает в кризисном состоянии, виду того, что его основу составляют низкорентабельные, с затухающими объемами производства горнодобывающие предприятия.

К благоприятным факторам придания Лисаковску статуса свободной экономической зоны можно отнести:

- наличие больших запасов минерально-сырьевых ресурсов, некоторые из которых представляют экспортный интерес;
- резервы инженерно-производственной и транспортно-энергетической инфраструктуры, позволяющие подключить новые производственные мощности;
- наличие в достаточном количестве водных ресурсов;
- наличие свободных подготовленных промышленных площадок и оборудованных производственных площадей;
- относительно развитая социальная инфраструктура;

- наличие подготовленных опытных инженерных кадров, квалифицированных производственников;

- потенциальный резерв трудовых ресурсов [5, л.57].

За период работы Лисаковской СЭЗ развита сеть предприятий, выпускающих конкурентоспособную продукцию. В результате чего удельный вес продукции предприятий пищевой и легкой промышленности возрос до 56% в общем объеме производства, а предприятий горнорудного комплекса – снизился до 39%, прочие отрасли составляют 5%.

Кроме того в городе изменилось соотношение объема производства государственных и частных предприятий.

В 1993 году государственный сектор экономики в общем объеме производства составил 98,2%, частный – 1,8%.

В 1997 году на долю предприятий – держателей государственного пакета акций приходится лишь 20,4%, а частного капитала – 79,6% [5, л.4].

Основу экономики г. Лисаковска до принятия особого экономического статуса (1992г.) составляла экономика горно-обогатительного комбината и обслуживающих его предприятий.

Разрыв хозяйственных связей в начале 90-х годов и падение спроса на мировом рынке на черные металлы, привели к резкому ухудшению финансового состояния Лисаковского горно-обогатительного комбината и состояния городского бюджета г. Лисаковска с населением более 40 тыс.чел.

В 1992 году горадминистрацией совместно с научными работниками были разработаны концепция и технико-экономическое обоснование целесообразности создания Лисаковской свободной экономической зоны, которые прошли международную экспертизу.

В середине 1992 года создана Лисаковская свободная экономическая зона, в 1996 г. Указом Президента Республики Казахстан Лисаковская свободная экономическая зона преобразована в специальную экономическую зону [5, л.2].

С 1993 года в городе действовала программа поэтапного развития зоны, позволившая наиболее оптимально спланировать процесс распределения и использования стратегических ресурсов, обеспечения устойчивого, поступательного развития зоны с заметным его ускорением из года в год.

В программе Лисаковской СЭЗ предусмотрены три этапа развития:

Первый этап (1993-1995 гг.) – оздоровление экономической ситуации, в том числе стабилизация финансовой системы города, за счет создания альтернативного сектора экономики, стимулирования негосударственного сектора производства.

Второй этап (1996-2003 гг.) – наращивание социально-экономического потенциала базовыми предприятиями, негосударственными предприятиями пищевой, легкой и химической промышленности.

Третий этап (2004-2010 гг.) – в случае успешного завершения работ на предшествующих двух этапах образуются три направления: производственное, транспортное, интеллектуальное.

Программно-целевое управление экономикой СЭЗ составляло основу мероприятий по адаптации развития хозяйственного комплекса города к рынку. Финансовая, кадровая, материальная обеспеченность в реализации принятых в регионе целевых программ позволяла утверждать, что программно-целевые подходы являются основным механизмом управления экономикой СЭЗ.

Формирование и развитие Лисаковской СЭЗ позволили сделать вывод о том, что реализация бюджетного метода управления экономикой города возможна на относительной автономности функционирования городского бюджета. Упор на удовлетворение социальных потребностей качественно меняет ориентацию

территориального развития, расширяются возможности использования городскими органами власти бюджетных рычагов для комплексного развития малых городов.

Создание СЭЗ на территории г. Лисаковска кардинально изменило позиции в налоговом регулировании экономики. Административный совет СЭЗ с помощью налогов смог стимулировать развитие эффективных отраслей промышленности, оказать влияние на распределение ресурсов между сферами производства в желательном для города направлении, воздействовать на формы и организацию производственной деятельности, поспособствовать переливу капитала из одного производства на другое производство и поднять предпринимчивость в городе [4, с.19].

Главным достоинством бюджетного регулирования в городе являлось устойчивое, а не произвольное установление процентов отчислений от общегосударственных налогов и доходов в городской бюджет, нацеленность на качественную сторону формирования финансовой базы деятельности административного совета, что способствовало росту его заинтересованности в развитии подведомственного хозяйства и повышении его эффективности, в проявлении местной хозяйственной инициативы.

В программе развития ЛСЭЗ отработаны основные мероприятия, направленные на ускоренное развитие зоны, с целью сохранения действующих, создания новых производств, освоения выпуска видов продукции, нетрадиционных для города, с моноструктурной экономикой. Кроме льгот, предоставленных нормативными актами о СЭЗ (таможенных, налоговых), были разработаны механизмы развития и поддержки товаропроизводителей [5, л.2].

Особенность в экономике города на начальном этапе развития СЭЗ заключалась в том, что промышленность имела утяжеленную структуру с развитым добывающим сектором, в котором железорудный концентрат и боксит занимали 91,6% от общего объема всей промышленной продукции, и лишь 4,9% занимала пищевая промышленность, 3,5% - продукция прочих отраслей [5, л.3].

Благодаря постоянному наращиванию объемов производства, выполняется доходная часть бюджета, своевременно выплачивается заработная плата работникам бюджетных учреждений, пенсии и пособия [5, л.3].

Ассортимент выпускаемой продукции в 1997 году насчитывает 363 наименования, тогда как до создания СЭЗ он составлял лишь 40.

Для решения задач, вытекающих из программы развития зоны и в соответствии с полномочиями Административного совета специальной экономической зоны разработаны и внедрены механизмы развития Лисаковской СЭЗ.

Административный совет ЛСЭЗ проводит мероприятия по ликвидации не состоятельных предприятий и созданию на их базе новых производств [5, л.6].

В целях финансирования программы развития зоны и в соответствии с Постановлением Кабинета Министров Республики Казахстан от 23 ноября 1992 года N 974 «О первоочередных задачах, имеющих приоритетное значение для развития ЛСЭЗ» в 1993 году был создан Фонд экономического и социального развития СЭЗ, входящий в состав бюджета зоны [5, л.13].

Создание наряду с самостоятельным городским бюджетом фонда социально - экономического развития (ФСЭР) решило многие проблемы городе. Основными источниками ФСЭР служили: свободные бюджетные средства, внебюджетные сборы, доходы от проведения торгов, зональных лотерей, займов и т.д. Средства фонда расходовались на льготное кредитование малого и среднего бизнеса, вновь образованных физических и юридических лиц.

В августе 1996 г. Глава государства посетил г. Лисаковск, где принял участие в церемонии открытия титаноциркониевого цеха в АО «Лисаковский ГОК», который удалось построить и запустить только благодаря условиям специальной экономической

зоны при поддержке фонда экономического и социального развития Лисаковской свободной экономической зоны.

Президент также посетил завод по производству лимонада АО «Арай» и выставку товаров народного потребления. Н.А.Назарбаев дал высокую оценку работе Лисаковской СЭЗ, пережившей изменения законодательства и готовящейся принять статус специальной экономической зоны [1, с.103].

В 1997 году всего создано 537 рабочих мест на предприятиях, финансируемых из Фонда экономического и социального развития на возвратной основе.

За счет средств Фонда профинансировано на условиях возврата 7 проектов частных предпринимателей, в связи, с чем создано 15 рабочих мест [5, л.15].

Анализ развития Лисаковской СЭЗ показывает, что за счет всестороннего использования механизмов стратегического развития и бюджетного планирования специальной экономической зоны, в ее экономике произошли позитивные сдвиги, продолжался процесс стабилизации.

О динамике развития хозяйственного комплекса Лисаковской СЭЗ в условиях ее формирования можно судить последующим данным [4, с.21].

Таблица 1 Некоторые макроэкономические показатели социально- экономического развития Костанайской области и Лисаковской СЭЗ (за 1994, 1996, 1997 годы)*

	1994 г.			1996 г.			1997 г.		
	Кос- тонай- ская обл.	Лиса- ков- ская СЭЗ	Уд. вес СЭЗ в обла- сти %	Кос- тонай- ская обл.	Лиса- ков- ская СЭЗ	Уд. вес СЭЗ в обла- сти %	Кос- тонай- ская обл.	Лиса- ков- ская СЭЗ	Уд. вес СЭЗ в облас- ти %
Экономические индикаторы - Прибыль в факт. ценах млн.тенге	3120,7	292,4	9,4	1175,0	302,6	25,8	400,2	149,1	37,3
- Инвестиции в основной капитал предприятий и организации всех форм собственности, в факт. ценах млн.тенге				4750,0	228,5	4,8	4498,0	764,7	17,0

*здесь и дальше данные Административного совета Лисаковской СЭЗ за 1994-1998 г.г.

Ее анализ позволяет сделать следующие выводы: формирование хозяйственного комплекса Лисаковской СЭЗ происходило достаточно эффективно, развиваются те производства и виды услуг, которые являются наиболее востребованными и следовательно эффективными. Быстрыми темпами росло производство потребительских товаров; позитивной следует признать и деятельность СЭЗ в области капитального строительства (удельный вес СЭЗ в области за 1996-1997 гг. вырос на 12,2 пункта), что свидетельствует о выходе экономики этой территории из кризиса; о позитивных сдвигах в социально-экономическом развитии Лисаковской СЭЗ говорит также более ускоренное, чем по области, возрастание среднемесячной заработной платы одного работника хозяйства; снижение объемов перевозок грузов транспортом общего пользования

свидетельствует о постепенном переходе к более эффективной индустриальной структуре хозяйственного комплекса города.

В городе лидирует пищевая промышленность, которую представляют АОЗТ «Арай», АО «Лисаковский хлебозавод», АО «Молочник», ТОО «Миллер», ЧП «Чихачев», ТОО «Универсал сервис» [5, л.36].

Режим специальной экономической зоны благоприятствовал развитию предпринимательской деятельности, в частности, формированию альтернативного сектора экономики, постепенно изменяющего индустриального комплекса города за счет включения в него недостающих отраслей и производств. О развитии малого и среднего бизнеса за период с момента создания СЭЗ свидетельствуют следующие данные [4, 22 с.].

Таблица 2 Развитие малого и среднего бизнеса в Лисаковской СЭЗ (единиц)

	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.
1. Кооперативы	26	25	8	4	15
2. Малые предприятия	160	182	234	69	186
3. Совместные предприятия	-	-	-	12	8
4. Частные предприниматели	650	874	915	1150	1198

За счет малого и среднего бизнеса в 1996 г. было произведено 34,8% общего объема промышленного производства, в строительстве - 25,1%, торговле - 96,0% и в сфере услуг - 31,3%.

Для разработки региональной программы поддержки и развития малого предпринимательства на 1997-1998 годы по Лисаковской специальной экономической зоне создана комиссия в количестве 9 человек под председательством заместителя председателя Административного Совета Новокрещенова А.И.

Разработаны предложения к перечню создания новых и развития действующих производств товаров и услуг, осуществляемых субъектами малого предпринимательства на территории Лисаковской СЭЗ на 1997-1998 годы. По состоянию на 1 сентября 1997 г. на территории Лисаковской СЭЗ зарегистрировано 217 малых предприятий и кооперативов. Из них действующих - 130. Выдано патентов на занятие индивидуальной трудовой деятельностью 936 гражданам [5, л.40].

На начальном этапе развития Лисаковской СЭЗ экономика города имела утяжеленную структуру. Объем производства предприятий горнорудной промышленности в общем объеме производства занимал 91,6%, предприятий пищевой и легкой промышленности 4,9%, прочих отраслей экономики – всего 3,5%.

К 1999 году структура промышленного производства претерпела коренные изменения. Объем производства предприятий пищевой и легкой промышленности в общем объеме производства по городу возрос с 4,9% до 69,8%, прочих отраслей включая сферу услуг - с 3,5% до 8,6%, горнорудной промышленности, наоборот, снизился с 91,6% до 21,6%.

Анализ отраслевой структуры промышленности показывает, что основная цель создания Лисаковской СЭЗ достигается, на ее территории создается более эффективный промышленный комплекс, который постепенно вовлекает в экономическое развитие новые региональные резервы и факторы, неиспользуемые ранее. В результате, здесь формируются рациональные пропорции, как между отраслями народного хозяйства, так и внутри них.

Приведенные в таблице 3 данные свидетельствуют о том, что темпы роста производства товарной продукции (работ и услуг) в Лисаковской СЭЗ в 1998 г. всего за год возросли на 57,1%, тогда как в г.Аркалыке объемы производства за тот год

уменьшились до 70,7%, в г. Житикара до 82,7%. В г. Лисаковске выпущено продукции на одного жителя 136 млн. тенге, что 10 и 2,5 раза больше, чем соответственно в г. Аркалыке и г. Житикаре [4, с. 22].

Таблица 3 Сравнительный анализ объема производства товарной продукции (работ, услуг) промышленности СЭЗ за 1998 год в малых городах Костанайской области

Города	Объем товарной продукции, млн. тенге	Темпы роста к 1997 году (%)	Численность городских жителей, тыс. человек	Выпущено продукции на одного жителя города, тенге
г. Аркалык	729,6	70,7	55,7	13099
г. Житикара	2175,0	82,7	40,5	53703
г. Лисаковск	5173,6	157,1	38,0	136147

В условиях специальной экономической зоны удалось сохранить инвестиционно - строительный комплекс города с численностью работающих 980 человек. Объем строительно-монтажных работ в 1996 году составил 291,6 млн. тенге, в 1997 году 317,7 млн. тенге, в 1998 году – 547,4 млн. тенге. Из них в 1996 году удельный вес строительно-монтажных работ на промышленных объектах составил 29,2%, в 1997 году – 50,6%, за 1998 год – 85,7%.

На объектах коммунальной инфраструктуры объем строительно-монтажных работ возрос с 16,4 млн. тенге, в 1996 году до – 89,9 млн. тенге в 1998 г. [4, с.25].

Целью соединения Лисаковской свободной экономической зоны является ускоренное решение задач социально-экономического развития региона, стабилизации экономики и внедрение рыночных отношений на основе эффективного и комплексного использования богатого природного потенциала, активизации совместной с зарубежными партнерами инвестиционной деятельности, привлечение иностранного капитала, технологий, ноу-хау и управленческого опыта [5, л.56].

Анализ развития Лисаковской СЭЗ, как формы активизации местной инициативы показывает, что за счет всестороннего использования механизмов стратегического развития достигнуты определенные результаты, которые могут быть использованы для подъема экономики других малых городов Казахстана.

Самый важный результат функционирования Лисаковской СЭЗ – преодоление негативных тенденций в городской экономике, связанной с падением объемов производства, горно-обогатительного комбината. Удалось открыть целый ряд новых производств, в том числе и привлечением иностранной инвестиции. Новые предприятия и предприниматели производят около 400 наименований товаров народного потребления. Почти 100 из них – напитки АОЗТ «Арай» – лидера рынка Казахстана. С ноября 1999 года собственником Лисаковского ГОКа становится транснациональная металлургическая компания «ИСПАТ» [6].

В развитых капиталистических странах конце в 80-х годов действовало около 600 подобных зон, через которые осуществлялось почти 6 % мировой торговли. Такие зоны создаются для решения внешнеторговых, общеэкономических, социальных и научно-технических проблем. По оценкам западных специалистов, к 2012 году через различные свободные экономические зоны проходили до 30% мирового товарооборота. Крупнейшие международные корпорации считают организацию собственного производства в свободных экономических зонах важнейшим направлением своей экспансии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Хроника деятельности. 1996-1997 годы. – Астана: Деловой Мир Астана, 2010. – 548 с.
- 2 Архив Президента Республики Казахстан (далее АП РК). Ф.5-Н. Оп.1., д.2378.
- 3 АП РК. Ф.5-Н. Оп.1., д.1945.
- 4 Байзаков С. Экономика малых городов: состояние, проблемы и казахстанский опыт их решения //Regional forum «Public-private co-operation in industrial restructuring» 2-3 November 2004, Almaty, Kazakhstan. OSCE, United Nations Economic Commission for Europe. 31 с.
- 5 АП РК. Ф.5-Н. Оп.1., д.7727.
- 6 История города //Официальный сайт «О Лисаковске». URL: <http://www.lisakovsk.ru/about/istoriya-goroda> (Дата обращения: 05.03.2016 г.)

ТҮЙІН

Мақалада тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында құрылған Арнайы экономикалық аймақтардың тарихы, соның ішінде Лисаковск АЭА-ның құрылуы мен қызметінің тарихы және оның нәтижелері мұрағат материалдары негізінде сипатталған.

RESUME

The history of creating of a special economic zone in the first years of independence, also the history of creation and results of Lisakovsk special economic zone (LSEZ) on the basis of archival materials are shown in the article.

Г.А. Алпыспаева

Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина,
д-р ист. н., доцент

А.Т. Алпыспаев

Кокшетауский университет
им. Абая Мырзахметова,
магистрант

К вопросу о реформировании ОБСЕ

Аннотация

В статье «К вопросу о реформировании ОБСЕ» рассматриваются основные аспекты деятельности организации по созданию системы коллективной безопасности. На основе анализа работ казахстанских и российских авторов обосновывается необходимость реформирования ОБСЕ. Анализируются различные подходы авторов к оценке деятельности организации и возможные направления ее реформирования. Обосновывается тезис о том, что система коллективной безопасности в Европе должна строиться на лидерстве и доминировании ОБСЕ в системе международных отношений.

Ключевые слова: Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе, коллективная безопасность, международные отношения, принципы внешней политики.

Подписание лидерами 33 европейских стран, США и Канады 1 августа 1975 года Заключительного акта Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе (СБСЕ, с 1990 года - Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе - ОБСЕ), проходившего в Хельсинки, стало крупнейшим историческим событием мирового значения и положило начало новой эпохи в истории Европы. После долгих лет международной напряженности, обусловленной результатами Второй мировой войны, были заложены универсальные и действующие до настоящего времени принципы взаимоотношений между государствами: неприменение силы или угрозы применения силы; территориальная целостность государств; мирное урегулирование споров; невмешательства во внутренние дела других государств; развитие взаимовыгодного сотрудничества в политической, экономической и культурно-гуманитарной сферах [1, с.346]. Организация объединяет в своих рядах 57 стран, расположенных в Северной Америке, Европе и Центральной Азии [2].

Оценивая историческое событие создания ОБСЕ - Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе – Президент РК

Н.А. Назарбаев отмечал, что это был переломный момент для всего мира, когда в рамках СБСЕ были объединены усилия стран - членов НАТО и Организации Варшавского договора, а также нейтральных государств европейского континента [3]. Характеризуя международную обстановку того времени, он писал: «В современной истории это был один из сложнейших и критических периодов, когда напряженность в отношениях двух противоборствующих военно-политических блоков достигла максимума. "Холодная война", при неблагоприятном развитии ситуации, могла перерасти в "горячую". Понадобилось политическое мужество лидеров ведущих мировых держав, чтобы избежать ядерного апокалипсиса и сделать шаг навстречу друг другу. Важнейшим итогом этой работы стал Заключительный акт, подписанный в Хельсинки в 1975 году. СБСЕ знаменовало тройной прорыв в геополитике XX века. Во-первых, имел место прорыв в вопросах предотвращения угрозы перерастания "холодной войны" в ядерную. Во-вторых, это был первый пример успешного институционального диалога Востока и Запада. В-третьих, это был прорыв с точки зрения сотрудничества двух идеологий и мировоззрений» [3].

Эксперты и политики условно выделяют три этапа в становлении и развитии СБСЕ/ОБСЕ [4, с.188]. Первый этап исследователи характеризуют как этап сотрудничества стран в области прав человека и культурного сотрудничества. Но уже на этом этапе было положено начало международным переговорам по вопросам военных аспектов безопасности в Европе. Именно в этот период, в 1986-1992 годы, были подписаны такие документы, как Договор об обычных вооруженных силах в Европе (ДОВСЕ) 1990 года, Договор по открытому небу 1992 года и т.д. По мнению авторов, этому способствовала начавшаяся в 1970-х годах «разрядка» в отношениях между СССР и США, которая сделала возможными многосторонние переговоры, касающиеся военных аспектов безопасности в Европе.

Второй этап, начавшийся с начала 90-х годов, выпал на непростой период в истории Европейских стран, связанный с распадом СССР и изменением геополитической ситуации в мире. Изменились приоритеты в политике европейских стран. В связи с обострением этнических конфликтов на Балканах и в странах СНГ СБСЕ/ОБСЕ стала уделять все больше внимания превентивной дипломатии, направленной на предотвращение конфликтов и управление кризисами, продвижение общих демократических ценностей, обозначенных в Парижской хартии для новой Европы. Тогда же ОБСЕ столкнулась с рядом трудностей, возникших во взаимодействии с НАТО при решении локальных конфликтов и выполнении миротворческой миссии в Югославии. Одна из причин неудач ОБСЕ состояла в том, что на тот момент она не обладала эффективными инструментами и не выработала действенные механизмы для проведения политики «принуждения к миру».

Третий этап в деятельности ОБСЕ относится к началу 2000-х годов. Он существенно отличался от предыдущих тем, что организация взяла на себя роль важного инструмента мирного урегулирования споров на пространстве ОБСЕ. Она направила свою деятельность в русло работы по раннему предупреждению и предотвращению конфликтов, регулированию кризисов и постконфликтному восстановлению. Круг вопросов и проблем, над которыми работала ОБСЕ, кардинально увеличился. Актуальными для ОБСЕ стали вопросы борьбы с угрозой международного терроризма.

Набравшись опыта и пройдя этап становления, организация ОБСЕ трансформировалась в уникальный институт общеевропейской безопасности, в одну из ведущих организаций, авторитет и влияние которой обеспечивается не только численностью стран-членов, но и сформировавшимися и действующими механизмами сотрудничества по вопросам коллективной безопасности.

Основные акты ОБСЕ имеют важное значение для формирования системы источников международного права. К ним можно отнести: Заключительный акт СБСЕ (1975 г.), Конференция по мерам доверия и разоружению в Стокгольме (1984-1986 гг.),

Парижская хартия для новой Европы, подписанная 21 ноября 1990 года, решение Будапештского совещания 1994 года. Все они содержат правила поведения субъектов международного права, имеющие общий характер, соответственно, это обеспечивает им юридический статус.

Казахстан стал участником Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе в январе 1992 года. В 1995 году были открыты Постоянное Представительство РК при ОБСЕ (Вена) и региональное Бюро ОБСЕ в Центральной Азии (Ташкент). В 1999 году был открыт Центр ОБСЕ в Алматы.

По мнению исследователей, не случайно на рубеже XX–XXI веков к общеевропейскому процессу, в рамках которого СБСЕ трансформировалось в ОБСЕ, было приковано пристальное внимание. По мнению Мехдиева Э.Т., сегодня ОБСЕ является единственной в своем роде организацией, отличие которой от других институтов многосторонней дипломатии в Европе заключается в следующем: всеобъемлющий, универсальный и неделимый подход к безопасности, основанный на сотрудничестве; ОБСЕ охватывает такой круг проблем, как контроль над вооружениями, превентивная дипломатия, меры укрепления доверия и безопасности, права человека, наблюдение за выборами, а также экономическую и экологическую безопасность; ОБСЕ охватывает огромный регион от Ванкувера до Владивостока и служит главным инструментом раннего предупреждения, предотвращения конфликтов, регулирования кризисов и постконфликтного восстановления; все решения в рамках ОБСЕ принимаются на основе консенсуса, таким образом, все государства-участники имеют одинаковый статус [5, с.92].

Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе изначально задумывалась как центральная организация, призванная решать вопросы в области обеспечения безопасности в Европе. Вплоть до конца 90-х годов XX века она играла важную и определяющую роль в обеспечении коллективной безопасности на европейском континенте.

В оценке деятельности организации и ее роли в обеспечении правовых действенных механизмов обеспечения безопасности в Европе аналитики и исследователи, зачастую, расходятся во мнениях, высказывая совершенно разные точки зрения. По мнению автора Костина С.А., решения, принятые на встрече на высшем уровне в рамках ОБСЕ, состоявшейся в ноябре 1999 года, уже исчерпали свой ресурс. Автор считает, что вот уже на протяжении почти полутора десятилетия ОБСЕ фактически прекратила какую-либо значимую деятельность в области обеспечения безопасности, перестала реагировать на имеющиеся в этой сфере вызовы и угрозы. Вместо того, чтобы сместить акценты в своей деятельности на урегулирование назревающих конфликтов, деятельность ОБСЕ в настоящее время сводится к постконфликтному урегулированию [6, с.10].

В этой связи автор обосновывает тезис о необходимости скорейшего реформирования ОБСЕ путем создания стройной структуры ее главных и вспомогательных органов, принятия соответствующих документов данной Организации, а также рассмотрения возможности более активного вмешательства в разрешение возникающих конфликтов. Такого рода модернизация, по мнению автора, способна реанимировать деятельность ОБСЕ, возвращая ей возможность решать задачи, ради которых она была создана [6, с.11].

По мнению ряда авторов, в том числе Мехдиева Э.Т., Лукпановой С.С. ОБСЕ зарекомендовала себя как действенный механизм поддержания мира и стабильности в зоне своей ответственности. Она обладает рядом преимуществ перед другими организациями, к которым они относят широкий географический охват и три измерения безопасности, в рамках которых действует Организация. Сегодня ОБСЕ по праву считается одной из наиболее влиятельных структур в мире, охватывающей огромное географическое и политическое пространство. В то же время слабым звеном, или как говорят исследователи, «ахиллесовой пятой» ОБСЕ является фрагментированность трех

пространств, недостаточная встроенность евразийского пространства в процесс развития потенциала организации [7, с.6].

По мнению Логунова А.Б., автора многочисленных учебных и научных изданий по проблемам коллективной безопасности, наиболее заметную и значимую роль в Европе играют групповые системы безопасности, по правовым, организационным и материальным основаниям, представляющим собой военные блоки. К ним автор относит, прежде всего, Организацию Североатлантического договора, Западноевропейский союз (хотя в настоящее время, по признанию автора, его роль существенно минимизирована и фактически «перехвачена» формирующимися структурами безопасности Евросоюза), Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), лидером которой является Россия, а членами страны постсоветского пространства [8]. Они составляют конкуренцию ОБСЕ по силе своего политического, экономического влияния.

Наиболее объективную оценку ОБСЕ как инструменту обеспечения мира дал Президент РК Н.А. Назарбаев: «По большому счету, СБСЕ в условиях биполярного мира играло глобальную роль, способствуя синхронному прогрессу в рамках всех "трех корзин". Однако удержать однажды взятую высоту и сохранить высочайший уровень влияния на мировые процессы удастся далеко не каждому политическому форуму. И в этом плане СБСЕ - не исключение. Скажем прямо: в 1975 году был создан не только "дух", но и "бренд" хельсинкского процесса. За истекшие десятилетия этот бренд изрядно потускнел и утратил часть своей притягательной силы. Задача нынешних политиков заключается в том, чтобы не только возродить этот бренд, но и придать ему новый блеск и энергию» [3].

В последние годы среди экспертов активно ведутся дискуссии по поводу всеобъемлющей реформы ОБСЕ. Несмотря на видимые и неоспоримые успехи в деятельности ОБСЕ, достигнутые ею в последнее время, критика в ее адрес имеет место быть. По мнению авторов Местникова В. А., Мехдиева Э.Т. это в какой-то степени связано с тем, что ОБСЕ до сих пор не является полноценной международной организацией. Авторы отмечают, что любая международная межправительственная организация является классическим субъектом международного права и как субъект международного права имеет свои отличительные признаки, позволяющие считать ее международной организацией. Одним из таких признаков является международно-правовой документ (как правило, это устав организации), который служит в качестве учредительного акта данной международной организации. Вопрос заключается в том, что согласны ли все государства-участники принять международный документ в рамках ОБСЕ, имеющий юридически обязательную силу [9, С.87]. В этом состоит один из аспектов предполагаемого реформирования ОБСЕ.

Критике подвергается ОБСЕ еще и потому, что у государств-участников существуют серьезные разногласия и в вопросах военно-политического направления политики ОБСЕ. Не раз было отмечено, что документы, принятые в военно-политической области, являются юридически обязывающими, составляя, таким образом, краеугольный камень европейской безопасности. Однако, серьезную озабоченность продолжает вызывать невыполнение государствами-участниками многих решений ОБСЕ. Ярким примером этого стало затягивание ратификации Соглашения по адаптации Договора об обычных вооруженных силах в Европе (ДОВСЕ) со стороны США и их союзников по НАТО [5, с.93].

Исследователи считают, что кроме вышесказанного, необходимость реформирования обусловлена и критикой деятельности организации рядом ведущих государств мира, в первую очередь со стороны России. Критика эта обусловлена, прежде всего, тем, что у ОБСЕ отсутствует необходимая самостоятельность и твердость в принятии решений по вопросам безопасности. По их мнению, ОБСЕ испытывает на себе давление определенных государств, в частности США. В этой связи ОБСЕ встала на путь

«перекосов» в своей деятельности. В частности, отмечается переко́с географического аспекта деятельности ОБСЕ, суть которого состоит в излишнем и чрезмерном внимании ОБСЕ к проблемам стран «к востоку от Вены», главным образом стран постсоветского пространства и бывшей Югославии [5, с.93].

Также ОБСЕ критикуют за политику «двойных стандартов», доминирование в деятельности тематики «третьей корзины»; мониторинг ситуации с правами человека, демократии, выборами. Отмечаются и другие негативные тенденции в вопросах бюджета, структуры организации, распределения функций и т.п. В результате в последние годы ОБСЕ оказалась в стороне от решения ключевых проблем безопасности и сотрудничества на евроатлантическом пространстве. Тем более, что предусмотренные ранее для Хельсинского процесса ниши все более заполнялись такими активными европейскими региональными организациями, как НАТО (военно-политические вопросы), Европейский союз (торгово-экономические вопросы) и Совет Европы (гуманитарные вопросы). И, наконец, еще один немаловажный довод состоит в том, что, в настоящее время все международные организации переживают процесс адаптации к новым международным реалиям, и ОБСЕ в этом смысле не должен быть исключением [10, с.285].

Все вышеизложенное позволяет резюмировать, что ОБСЕ, крупнейшая в географическом, политическом и экономическом плане организация, за более чем сорокалетний период своего существования превратилась в широкую площадку для обсуждения и решения проблем международной безопасности. Нельзя забывать также, что ОБСЕ в 90-е годы, когда произошел распад биполярного мира, выполнила и продолжает выполнять, на наш взгляд, очень важную роль – организация способствовала преодолению противоречий между странами бывшего социалистического лагеря и странами капиталистического блока, положила начало диалогу между странами, интеграции и взаимодействию стран по проблемам безопасности.

Необходимо отметить еще один важный аспект в деятельности организации – внимание к международным гуманитарным проблемам и их решение. Именно ОБСЕ приложила немало усилий для достижения включенности их в повестку дня международных совещаний, форумов и переговоров. В этом смысле значение ОБСЕ в обеспечении мира и коллективной безопасности сложно переоценить.

Характеризуя перспективы развития правовых основ коллективной безопасности в Европе, нельзя не остановиться на роли в этом процессе НАТО. События последних лет и позиции НАТО вызывают озабоченность со стороны многих стран, в первую очередь России, вызывает процесс расширения НАТО на Восток и включение в перспективе в него государств постсоветского пространства Украины и Грузии. По мнению исследователей, это может быть связано с тем, что США и его партнеры по НАТО не желают строить коллективную систему безопасности в рамках военной области ОБСЕ, а также остановить процесс расширения на Восток. Все это, конечно же, подрывает основы общеевропейской безопасности. В основополагающих документах ОБСЕ говорится: «Каждое государство-участник имеет равное право на безопасность, а также обязано не укреплять свою безопасность за счет безопасности других государств» [11, с.35].

Не случайно, в последнее время вопросы, связанные с действующими механизмами международной безопасности, активно обсуждаются, но без особой результативности. Аналитики сходятся во мнении, что ОБСЕ в будущем ждут серьезные испытания на прочность. От того, насколько она сможет ответить на современные вызовы времени, пройти процесс реформирования ее институтов в полноценную международную организацию, которая стремится построить свободную и процветающую Европу без разделительных линий, будет зависеть судьба новой архитектуры европейской безопасности в XXI века. При оценке роли и места ОБСЕ в современной Европе нельзя быть оптимистом или пессимистом. Необходимо быть реалистом и реально представлять

себе возможности организации, которые достаточно обширны и использовать их в интересах всех государств-участников [5, с.94].

Выступая за широкомасштабную реформу ОБСЕ, страны в качестве главной причины приводят довод о несоответствии механизмов функционирования организации условиям современного времени. Так, Леонтьева А. пишет: «Серьёзным недостатком организации является отсутствие юридически обязательного договора- Устава. Сегодня все решения ОБСЕ имеют политический, но не обязывающий характер. Выполняются эти решения потому, что авторитет стран, принимающих эти решения, достаточно высок» [12].

Авторы, в частности А.Леонтьева, отмечают наличие проблем и в области сотрудничества в сфере безопасности. «Меры доверия и безопасности, разработанные в 90-е годы прошедшего столетия, не применяются в полной мере. Сегодня главной задачей является разработка новых мер доверия и безопасности и их распространение на больший круг стран» [12].

В качестве примера приводится ситуация вокруг ДОВСЕ, который рассматривается как один из инструментов обеспечения безопасности. Принятие его в 1990 году в Париже, а затем подписание Соглашения об адаптации Договора об обычных вооруженных силах в Европе в 1999 году, было важным шагом в обеспечении безопасности. Но, в 2007 году Россия наложила мораторий на выполнение этого договора, так как ряд стран не ратифицировал Соглашение об адаптации. Именно по этой причине, считает автор, проблема сокращения обычных вооружений, представляющих угрозу безопасности региона, не решена [12].

Вообще, анализируя и оценивая перспективы развития системы коллективной безопасности в Европе нельзя исключать немаловажный аспект проблемы – взаимоотношения стран ЕС, НАТО с Россией, которая тоже играет важную роль в обеспечении системы безопасности в Европе. Позиция России в вопросах коллективной безопасности в Европе направлена на то, чтобы не допустить доминирования НАТО, как основного института и механизма обеспечения безопасности. Озабоченность России вызывает стремление НАТО вовлечь в свои ряды страны бывшего СССР, что дает возможность Альянсу расширить географию своего военно-политического влияния и максимально приблизить ее к границам России. Поэтому, позиция России сводится к тому, что новая система коллективной безопасности в Европе должна строиться на лидерстве и доминировании ОБСЕ.

По мнению исследователей, в частности Леонтьевой А., «в условиях стагнации деятельности ОБСЕ необходимым шагом для улучшения международной системы безопасности может стать подписание всеми странами-членами ОБСЕ Договора о Европейской Безопасности, основанного на принципах неделимости безопасности, отказа от обеспечения собственной безопасности за счёт безопасности других стран и предотвращение милитаризации общеевропейского пространства. Важно, что на протяжении всего периода существования ОБСЕ являлся важным институтом многосторонней дипломатии и, возможно, именно реформирование её структуры, принятие новых документов, сможет вернуть ОБСЕ статус главной европейской организации по международному сотрудничеству» [12].

Таким образом, резюмируя вопрос о роли международных организаций в создании и обеспечении коллективной безопасности в Европе, можно констатировать, что каждая из них, ООН, ОБСЕ, НАТО, ОДКБ вносит свой вклад в решение проблемы. При этом, имеют место различия глубины и уровня влияния. Во-первых, если роль ОБСЕ в вопросах обеспечения коллективной безопасности в Европе в большей мере носит характер рекомендаций и консультаций, то в рамках взаимодействия ЕС и НАТО эти вопросы зачастую переходят в практическую плоскость, как правило, военно-политическую, при этом не исключено давление лидирующих стран на все остальные при принятии решений

по вопросам безопасности. Во-вторых, в определенные периоды истории в деятельности ОБСЕ наметился спад и кризис, как это было в 90-е годы прошлого века, что отразилось на роли и влиянии организации, в то время как влияние присутствия НАТО постоянно растет и усиливается за счет расширения географических рамок стран-членов, а также вовлечение в Альянс новых молодых государств Восточной и Центральной Европы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Журкина В.В. Безопасность Европы. - М.: Изд-во "Весь Мир", 2011. – 752 с.
- 2 Официальный сайт Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе // <http://www.osce.org>.
- 3 Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев: судьба и перспективы ОБСЕ // <http://kze.docdat.com/docs/2945/index-126030.html>
- 4 Хоман К. ОБСЕ и всеобщая безопасность // Казахстан и мировое сообщество. – Алматы: Дайк пресс, 2000. - С. 188-212.
- 5 Мехдиев Э.Т. Роль многосторонней дипломатии в условиях глобализации на примере ОБСЕ // Вестник Пермского университета. - Выпуск 3(10), 2009. – С.87-95.
- 6 Костин С.А. Международно-правовое обеспечение коллективной безопасности в Европе: автореф. дисс.... к.ю.н. 12.00.10 - международное право; европейское право / С.А. Костин; науч. рук. Е. Г. Моисеев. - М., 2014. - 19 с.
- 7 Лукпанова С.С. Гуманитарное измерение ОБСЕ: вызовы и перспективы развития // Analytic. Аналитическое обозрение. - 2008. - № 5. - С. 5-12.
- 8 Логунов А.Б. Региональная и национальная безопасность: Учебное пособие. – М.: Вузовский учебник, 2009. - 432 с.
- 9 Местников В.А. Пути повышения эффективности деятельности ОБСЕ // Политика и Право. - М.: Nota Bene, 2005. - № 5. – С. 86-95.
- 10 Кашлев Ю.Б. Хельсинский процесс 1975–2005: свет и тени глазами участника. - М.: Известия, 2005.- 388 с.
- 11 Петраков М. «Учителя» и «ученики» в ОБСЕ // Международная жизнь. - 2001. - № 5. - С.3-36.
- 12 Леонтьева А. ОБСЕ как институт многосторонней дипломатии: проблемы и перспективы развития // <http://viperson.ru/articles/anastasiya-leontieva-obse-kak-institut-mnogostoronney-diplomatii-problemy-i-perspektivy-razvitiya>.

ТҮЙІН

«Еуропалық қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымын реформалау мәселесі» жөніндегі мақалада ұйымның ұжымдық қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру туралы іс-әрекетінің негізгі аспектілері қарастырылады. Қазақстандық және ресейлік авторлардың еңбектерін талдау арқылы Еуропалық қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымын реформалау қажеттілігі негізделеді. Авторлардың ұйымның іс-әрекетін бағалауға түрлі көзқарастары және оны реформалаудың болжамды бағыттары талданады. Еуропадағы ұжымдық қауіпсіздік жүйесі Еуропалық қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымының халықаралық қарым-қатынастар жүйесінің көшбасшысы ретінде және басымдылығы негізінде құрылуы туралы тезис дәлелденеді.

RESUME

In the article "On the question of reforming the OSCE" the main aspects of the organization to create a collective security system are considered. Based on the analysis of the works of the Kazakh and Russian authors the necessity of reforming the OSCE is grounded. Different approaches to the estimation of the authors of the organization and possible directions of reforming are analyzed. The thesis that the system of collective security in Europe must be based on the OSCE leadership and dominance in the international system is substantiated.

Ш. Қанжил

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, оқытушы

Ғани Мұратбаевтың қоғамдық-саяси қызметі

Аннотация

Мақалада автор Ғани Мұратбаевтың туған, қайтыс болған жылы, жерленген жері туралы жаңа қорытындыға келіп, өзіндік пікір ұсынады. Автордың анықтауынша, Ғани Мұратбаев бастаған жастар қозғалысы кеңестік пролетарлық қозғалыс емес, қазақ халқының еркіндік жолындағы ұлттық қозғалыс деп топшыланады. Сонымен бірге Ғани Мұратбаевтың қоғамдық-саяси қызметін көптеген деректер негізінде нақтылап, тарихнамалық талдаулар жасалған, сондықтан да Ғани Мұратбаевтың қазақ тарихындағы алатын орнын саралап, ашып көрсету үшін әлі де зерттей түсу қажет деп есептейді.

Түйін сөздер: қазіргі заман, Ғани Мұратбаев, Ленин, Ә. Қоңыратбаев, И. Тоқтыбаев, Кеңес Одағы, Түркістан АКСР-і, Қазақ АКСР-і, Қазақ педагогикалық училищесі.

Қазақ халқының арасында тұңғыш рет Түркістан шығыс жастарының көшбасшысы, әрі сол жастар қозғалысының ұйымдастырушысы Ғани Мұратбаев туралы көптеген зерттеулер жарық көрді. Ғани Мұратбаевтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі жайлы естеліктер, әңгімелер, поэмалар тарихи еңбектер жазылды. Солардың қатарында Иса Тоқтыбаев, Әуелбек Қоңыратбаев, Асқар Тоқмағанбетов және тағы да басқалардың болғанын айтуға болады. Мәселен, Сыр өңіріне белгілі зерттеуші журналист Сейілхан Асқаровтың жетекшілігімен 1967 жылы жинақталған суреттер мен құжаттар негізінде М.Горький атындағы қалалық кітапханада мүйіс ұйымдастырылды.

Ал еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Ғани Мұратбаев қызметін зерттеушілер қатарында Бауыржан Омаров, Нұртөре Жүсіп, Әміржан Қосанов, Абылай Айдосов, Дәуірхан Айдаров, Мәмбет Қойгелді, Тынысбек Қоңыратбаев және тағы басқалар болды. Аталған ғалымдар өз зерттеулерінде Ғани Мұратбаевтың қоғамдық-саяси қызметі туралы жаңа көзқарастар мен тың деректерді көпшілік қауымға танытты. Дегенмен кеңес дәуіріндегі Қазақстан жастар қозғалысын зерттеумен Ғани тұлғасын бүгінгі күн тұрғысында жаңа қырынан ашып көрсету Отан тарихының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Ғани Мұратбаев 1902 жылы 2 маусымда бұрынғы Түркістан генерал-губернаторлығының Сырдария облысына қарасты Қазалы уезі, қазіргі Қызылорда облысы, Қазалы ауданында дүниеге келді. Ғанидың әкесі Мұратбай ескіше білім алған орташа аумақты кісі болған. Мұратбай XIX ғасырдың аяғында 15 жыл болыс болып, Кіші жүз Әлім аталығының Қарасақал руын басқарған. Кеңес өкіметі кезінде коммунистік идеологияға сәйкес Ғанидың шыққан тегі шаруа деп жазылды. Сонымен бірге бұлай жазылуына тағы бір себеп: Ғани әкесінен төрт жасынан айырылып, ер жеткенде, әкеден қалған азды-көпті дүние-мал таусылып, көзге көрінерлік еш нәрсе бола қоймаған. Сондықтан да Ғани тек қана күн көретін дәрежеде өскен. Шешесі Бәтима баланың зеректігін ескеріп, Ғаниды тоғыз жасында көп қиыншылықпен Қазалы қаласындағы орыс-қазақ (орыс-тузем) мектебіне оқуға берді. 1916 жылы Ғанидың анасы Бәтима қайтыс болады. Мектепті үздік бітіріп, орысша сауаттанған Ғани 1914-1917 жылдары Қазалыдағы орыс бастауыш училищесінде оқиды. Училищеде оқып жүріп, ақпан, қазан төңкерісіне байланысты түрлі саяси жұмыстарға қатысады [1, 154]. Ғани Мұратбаев 1918 жылы Ташкент қаласына барып, мұнда ол қазақ-қырғыз педучилищесіне оқуға түседі. Бұл оқу орны Түркістан Республикасы Ағарту халкомы алқасының 1918 жылдың 12 қарашасындағы мәжілісінде Ташкент қаласында Қазақ педагогикалық курстарын ашу жөнінде қаулысы бойынша ашылады [2, 4]. Оның меңгерушісі болған Иса Тоқтыбаев 1918 жылы 22 қарашада Халық Ағарту комиссариатына арнайы хат жазып, «Өлкелік қазақ курстарына мұғалімдікке Перовскіден Қоңырқожа Қожықов, Хиуадан Әбділазиз Байсейтов, Шымкенттен Сегізбай Айзуновтерді шақыртады [2, 37]. Сонымен қатар Қазақ педагогикалық училищесінде Халел Досмұхамедұлы Ташкентте Тұрар Рысқұловтың шақыруымен дәрігер болып істейді [3, 83]. Қазақтарға арналған педагогикалық курста Ғани Мұратбаев С. Өтегенов, Х. Болғанбаев, С. Қожанов, Ф. Лапина, Е. Табынбаев және де жоғарыда аталған қазақтың белгілі зиялыларынан білім алады [2, 86-87]. Ташкент қаласына жиналған қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары Ғанидың қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуына тікелей ықпал етеді. Сонымен қатар И.Тоқтыбаев, Х. Досмұханбетов, Қ. Қожықов бастаған алаш арыстары Ғанидың ағартушылық саладағы қызметінің өсуіне зор үлес қосты. Атап айтқанда, училищеде оқып жүріп, өз білімін жетілдіру мақсатымен Финкельштейн атындағы мемлекеттік кешкі орта мектепте оқиды. Ғани 1919 жылы коммунистік Жастар ұйымына мүше болады. Училище комсомолдары Ғаниды комсомол ұйымының хатшысы етіп сайлайды. 1920 жылы Ғ.Мұратбаев лекторлар қатарында Жетісу аймағының педагогикалық курстарында сабақ беру үшін Верный қаласына жіберіледі. 1920 жылы 21 қаңтарда Ташкентте Түркістан комсомолының I съезі ашылып, онда Түркістан Жастар Одағын сайлап, өзіне Ресей Коммунистік Жастар Одағының Бағдарламасы мен Жарғысын қабылдайды. 1919-1920 жылдары Түркістан Комсомолы Жастар Одағының Орталық басшы органдарында қызмет атқарумен қатар Ғани Ташкенттегі №14 интернаттың (жетім балалар үйі) директоры болып жұмыс істейді.

Ташкентте қызметінің келесі бір ерекше көрінісі Ғанидың баспасөз саласындағы атқарған жұмысы еді. Яғни 1921 жылы 22 наурызда «Жас алаш», 1922 жылы қыркүйекте «Жас қайрат» газеттерінің ұйымдастырушысы және алғашқы редакторы болды. Ғани басқарған «Жас қайрат» журналының бетінде белгілі түркітанушы-ғалым Әуелбек Қоңыратбаевтың қазақ халқының фольклор мұралары мен этнографиялық ерекшеліктеріне қатысты еңбектері жарыққа шығып тұрған. Солардың қатарында «Елдің күлкілі әңгімелері», «Шын таз», «Жұмбақтар», «Қазақтың құдалық жөніндегі кәдесі, ырым жора-жоралары» атты материалдары болды [4, 59].

1921 жылы 7-13 шілдеде Орынборда Қазақстан комсомолының I съезі болып, оған 194 делегат қатысады. Ғ. Мұратбаев съезді дайындау мен өткізуде үлкен рөл атқарады. Осы жолы Ғани этнограф, музыка зерттеушісі А.В. Затаевичпен танысады. Ол Ғанидың айтуымен «Дударай», «Қатын жырау», «Қараторғай», «Сәулем-ай», «Әу-қарғам» әндерін нотаға түсіреді. А.В. Затаевичтің «Қазақ халқының 100 әні» атты кітабында әндерді

ауызша орындағандар тізімінде Ғанидың да есімі аталады. 1921 жылы 27 тамызда Түркістан комсомолының III съезінде Ғани Түркістан комсомолы орталық комитетінің жауапты хатшысы болып сайланады. Бұл қызметті 1924 жылдың маусым айына дейін атқарады. Осы жылдары Ғани Түркістан атқару комитеті жатақханасының №18-бөлмесінде тұрған. Ол бөлме жастардың жиі жиналатын орнына айналып, онда жұмыс жайлы мәліметтер талқыланып, қызу айтыстар өтетін. «Жас алаш» газетінің редакциясы да осы бөлме болған. Газеттің мекенжайы Ташкент қаласы, Түркістан өлкелік атқару комитетінің жатақханасы, 18-бөлме деп көрсетілген [5, 4].

1922 жылы 22 мамырда Ресей Комсомолы Жастар Одағының Орталық комитетінің қаулысымен Орта Азиялық бюро құрылады. Ол Түркістан, Бұхара және Хиуа республикаларының комсомол ұйымдарының қызметін үйлестіріп біріктіреді. Орта Азиялық бюро мүшесі Ғани Мұратбаев бір жыл ішінде Орта Азияны түгелдей аралап шығады. 1922 жыл Ғани компартия қатарына өтеді. Яғни Түркістан Коммунистік партиясының атқару бюросының 1922 жылғы 14 қыркүйектегі мәжілісі кандидаттық мерзімді өткізбестен, Ғаниды партия мүшелігіне қабылдады. 1922 жылы 11-12 қазанда Мәскеуде Ресей Комсомолы Жастар Одағының V съезі болып, оның жұмысына 317 делегат қатысады. Съезд жастарға коммунистік тәрбие беру, шаруа жастарының мектебін ашуды ұйымдастыру туралы ұсыныс енгізіп, пионер ұйымын құрады. Съезге Түркістан Комсомолы Жастар Одағының атынан делегат болып Ғани Мұратбаев қатысады. 1922 жылы 16 қазанда үлкен театрды Балтық теңіз Флотының комсомолдық қамқорлыққа алуына байланысты V съезінің мәжілісі болады. Съездің президиум мүшелері республика теңіз күштері бойынша берілген бұйрықпен құрметті теңізші қатарына қабылданып, ондай құрметке Ғани Мұратбаев та ие болады [6, 136].

1923 жылы 23 наурызда Ғани Қазалыда жастар конференциясына қатысып, онда Комсомол жастар мен оқушылардың бұқара халық арасында сауатсыздықты жою, клубтар ашу, көшпелі ауылдарды қамқорлыққа алу мақсатында жүргізген жұмыстарының мәнісін түсіндіреді. Конференцияға Қазалыда алғашқы комсомол ұясын (ячейка) ұйымдастырушылардың бірі, ауданда жаппай сауатсыздықты жоюда белсенділік танытқан халық ақыны Байназар Өтепов те қатысып, Ғанимен кездеседі. Ақын Байназар Өтеповтің естелігінде «екеуі сол кездесуде еліміздегі болып жатқан жағдай мен болашақ жайлы пікір алысқанын, сонымен қатар Ғани оны үлкен ықыласпен Ташкентке оқуға шақырғанын, алайда түрлі себептермен бара алмағанын» көрсетеді.

1924 жылы Хорезм Республикасының үкіметі Ғанидың қызметін жоғары бағалап, ХССР «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапаттайды. Сол орденнің мандатында «...Орта Азиядағы комсомол ұйымдарына, соның ішінде Хорезм комсомол ұйымдарының жастарына басшылық жасауда көрсеткен жігерлігі үшін Орталық атқару комитеті ХССР-дің «Еңбек Қызыл Ту» орденімен наградтайды...» деп көрсетілген. Жастар коммунистік Интернационалының IV конгресі 1924 жылы шілдеде болып өтті. КИМ-нің IV конгресіне Түркістан Комсомолы Жастар Одағы атынан делегат болып Ғ. Мұратбаев қатысады. Конгресте Ғани КИМ-нің атқару комитетінің мүшелігіне сайланып, кейін оның шығыс елдері жастары арасында жұмыс жүргізетін бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалады. Ол 1924 жылдың қараша айының ортасына дейін КИМ-нің атқару комитеті мен Ресей Лениншіл Коммунистік жастар одағы ОК-інде тынымсыз еңбек етеді [6, 290].

1924 жылы тамыз айында Қазалыға келіп, Бақытжан Құрманбаеваға үйленеді. Асқынған өкпе ауруына шалдыққан Ғани КИМ-дегі қызметтерін жүргізуге шамасы келмей, 1924 жылдың аяғында емделуге Сухуми курортына жіберіледі. 1925 жылы 15 сәуірде Ғани Мұратбаев мәңгілікке көз жұмды. 1925 жылы 16 сәуір күні Ғанидың денесі салынған табыт Шығыс Еңбекшілері Коммунистік университетінің залына қойылып, оның жанында Балтық Флотының 200 теңізшісі құрметті күзетте тұрады. Кейбір деректерде Ғанимен қоштасуға жұрт көп жиналғандығы туралы көрсетіледі. Ғанидың

денесі Мәскеу қаласындағы Вагоньов зиратының 20-бөлігіне қойылған. 1978 жылы бейіт басына Қазақстан Жастар Одағы ескерткіш орнатады.

Қорыта келе, Ғани бастаған Жастар қозғалысын, соның ішінде кеңестік Қазақстандағы Жастар қозғалысы (1917-1991 жж.) тарихын жаңаша көзқараспен жазып, зерделі зерттеу қажет. Шын мәнінде, 1917-1937 жылдардағы жастар қозғалысы, бір жағынан, елде кеңес үкіметін орнату мен дамытуға аянбай күш салса, екінші жағынан, ұлттық құндылықтарымызды сақтап, оларды дәріптеу, кеңес үкіметі аясында еркін автономиялы республика орнатып оны қалыптастыру сияқты астарлы жолмен болса да азаттық сипат алып отырды. Сондықтан 1917-1991 жылдардағы кеңестік Қазақстандағы Жастар қозғалысы тарихына басқаша ұлттық көзқараспен қарайтын кез келген сияқты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мұсабаев Н.Т., Мұсабаева А.Н. Ортаймаған қазаны – қасиетті Қазалы. – Алматы: Денсаулық, 1998. – 200 б.
- 2 Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты. 34-қор, 1-тізбе, 97-іс.
- 3 Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты. 372-қор, 1-тізбе, 9-іс.
- 4 Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты. 372-қор, 1-тізбе, 407-іс.
- 5 Айдосов А.Х. Ғажайып ғұмыр. Жас Алаш. – 1992, 3 маусым.
- 6 Ғани Мұратбаев: зерттеулер мен құжаттар жинағы. – Алматы: Арыс. 2002. – 300 б.

РЕЗЮМЕ

В статье по-новому рассмотрены вопросы жизни и общественно-политической службы Гани Муратбаева. На основе конкретных данных раскрыты взгляды восточной молодежи на образование и науку, а также на общественно-политические процессы, происходившие в Туркестанской автономной советской республике.

RESUME

The article deals with the life and socio-political activity of Gani Muratbayev in the new light. The impact of the eastern youth in the Turkestan Autonomous Soviet Republic on education and science, as well as the social and political processes is revealed on the basis of specific data.

УДК 378.147/016 (045)

Г.М. Мухамбеткалиева

Казахский агротехнический
университет им. С. Сейфуллина,
к. полит. н.,
старший преподаватель

К вопросу о методологии преподавания политологии в высшем учебном заведении

Аннотация

Статья посвящена изучению некоторых проблем преподавания политологии и их актуализации для общества в целом. Предлагаются возможные пути решения некоторых проблем преподавания политологии. В некоторой степени автор опирается на практические результаты собственной деятельности в учебном процессе.

Ключевые слова: образование, политология, формы и методы преподавания, политическое мышление, межпредметные связи, инновационные методы, традиционные методы.

Развитие демократического государства и возрастание его роли в обеспечении процессов развития общества всегда предполагает единое понимание и объяснение происходящих процессов, а для этого необходимо иметь соответствующее образование. Одним словом, ускоренное развитие политической сферы жизни общества вызывает интерес к этой сфере, а также вызывает профессиональный подход к изучению возникающих вопросов. Интерес этот вызван также и тем, что сфера политики очень близка людям, так как они сталкиваются с ней каждый день, гражданские позиции позволяют им также рассуждать о направлениях политики государства, проявлять свое отношение к происходящим политическим событиям, участвовать в политике и т.д.

В этих условиях сложно переоценить значение политологии как научной и учебной дисциплины для системы высшего образования. Изучение политологии способствует формированию политических ценностей и ориентаций, демократизации всей общественно-политической жизни, формированию знаний о политической системе, политической социализации, чувства патриотизма, преодолению политического абсентизма в определенной мере и т.д. В свою очередь, от того, какие знания получают учащиеся, будет зависеть развитие государства. Ведь, как мы знаем, главной целью политологии является обучить студентов навыкам использования представлений о политике в общественной и частной жизни, в принятии политических

решений, в анализе политических отношений и т.д.

Современная политология, еще с начала 1950-х гг., когда произошел знаменитый коллоквиум в Париже, претерпела существенные изменения. Политология включена в программу подготовки студентов всех специальностей и уровней, став тем самым, образовательной и специальной профессиональной дисциплиной. Мировые стандарты обучения политологии стали включать в себя такие формы как, активизация логического мышления, самостоятельной работы. На данном этапе обучение политологии включает в себя несколько этапов изучения темы: предмет изучения, выбор технико-методического инструментария, постановка темы, план проведения занятия, а также сочетание политологии с изучением других общественных дисциплин, с изучением международных отношений

Несмотря на положительные тенденции, следует отметить, что процесс формирования политологии как научной дисциплины в постсоветских государствах начался сравнительно недавно, опыт подготовки кадров продолжает складываться, специалисты владеют методологией политологического анализа на недостаточном уровне, отсутствуют и необходимые методические навыки.

Также, на современном этапе использование традиционных форм и методов преподавания не приводят к определенным результатам, что требует от преподавателя усовершенствования содержания учебно-методического процесса, поиска новых методов передачи и усвоения знаний, побуждения в студентах мотивации к изучению предмета, их заинтересованности в получаемых знаниях. Это важно также и с точки зрения конкурентоспособности выпускаемых студентов на рынке современного образования как одна из предпосылок их развития и дальнейшего формирования востребованности специалистов.

Политологическое образование должно быть направлено на всестороннее развитие личности, повышение уровня образованности будущего специалиста о политических ценностях, нормах политического поведения. Политология также должна способствовать выработке оценки текущих явлений, умению применять знания в общественной практике. В конечном итоге, должна быть сформирована многосторонне развитая самостоятельная личность, без которой невероятно развитие гражданского общества.

Конечно, выполнение таких задач в полной мере кажется затруднительным, так как сейчас это происходит под влиянием ряда факторов, таких как, ограниченный объем часов, выделяемых на преподавание дисциплины, отсутствие квалифицированных кадров, образовательный стандарт, не всегда учитывающий реалии и потребности общества и т.д. В этих условиях, преподавателю политологии приходится рассчитывать только на собственные силы, умение сочетать, искать эффективные методы преподавания дисциплины, соответствующие требованиям политологического знания, учитывать специфику обучаемой аудитории, а также выработать у студентов такие качества, как самостоятельность, инициативность, ответственность.

Главную роль в организации учебного процесса играет методика. В то же время социально-политическое образование предполагает, прежде всего использование совершенной, эффективной методики. Это означает внедрение в учебный процесс накопленного опыта инновационных методик преподавания преподавателем [1]. В этой связи, актуальным становится поиск новых образовательных технологий, методов и средств обучения, необходимо обратить также внимание на структуру дисциплины, на ее информационное содержание. Необходимость применения методов обучения обусловлено потребностями времени, связанными с изменением задач, стоящих перед обществом, а значит, новыми требованиями к будущим специалистам, которые должны адаптироваться к политической системе.

Традиционно, большая часть курса политологии носит теоретический характер, предполагающий изучение материала с помощью лекций, семинаров, практических

занятий. При этом во время лекций студенты усваивают примерно 20% информации. Работа во время практических занятий основывается на усвоении материалов учебников и пособий.

В условиях нехватки времени, и уделения малого объема часов дисциплине, следует использовать межпредметные связи в преподавании политологии, позволяющие расширить кругозор учащихся с помощью предоставления обширного материала. Так как, с одной стороны, студенты опираются на прошлые знания, с другой, получают дополнительные знания, необходимые им в своей будущей специализации. Занятия подобного характера позволяют объединить знания из разных сфер для решения одной задачи, дают возможность применить полученную информацию на практике.

Лекция предоставляет много возможностей в том плане, что это наиболее эффективная форма по степени усвоения большого объема информации, по формированию мировоззрений и убеждений - форма прямого воздействия преподавателя на большую аудиторию. В целом, от лекции зависят содержание и эффективность других форм учебной деятельности.

Лекции и семинары неразрывно связаны между собой. Каждая из этих форм учебного процесса занимает свое определенное место, дополняют друг друга и делают процесс приобретения знаний содержательным и целостным. Важнее всего добиться эффективного взаимодействия между ними. При проведении лекционных и практических занятий по политологии целесообразнее использовать наряду с другими методами компаративный, позволяющий сравнивать определенные политические явления, события из прошлого с настоящим определенного государства. Использование данного метода также будет способствовать формированию чувств патриотизма к своей стране, чувству гражданского долга, формулированию и отстаиванию своих социальных и политических интересов.

На современном этапе развитие информационных технологий дает людям широкие возможности для занятия самообразования и самосовершенствования. Поэтому широко должна активизироваться самостоятельная работа студентов, предполагающая применение интерактивных форм работы (дискуссии, игры, презентации), а также обработка лекций, анализ литературы, обуславливающая необходимость изменений сложившихся у учащихся представлений об обучении. Ход занятий должен быть выстроен таким образом, чтобы углубить имеющиеся знания и приобрести качественно другое, более осмысленное содержание, так как в ходе обсуждения выдвигаются новые положения, не вошедшие ранее в сферу внимания студентов. Студенты в соответствии со своими способностями и возможностями имеют возможность для более лучшего понимания информации обращаться к дополнительной литературе [2]. Таким образом, знания, полученные посредством самостоятельной работы, помогают студентам осознанно разобраться в причинах, которыми обусловлены те или другие действия власти, в выработке аналитических навыков и знаний у студентов любых специальностей, воспитанию у них чувства ответственности и патриотизма. Важно только обучить студентов целенаправленно организовывать свою самостоятельную работу.

В освоении дисциплины должны также помогать активные формы: олимпиада, студенческая научная конференция, дискуссии. Одним из популярных форм проведения занятия по политологии становятся занятия с элементами дискуссии. Как показывает практика, такие занятия придают «живой» характер усвоению материала, повышают политическое сознание студентов, обучают ораторскому искусству, а также активизируют процесс политической социализации.

Особое внимание при изучении дисциплины следует также уделять категориальному аппарату, позволяющему лучше понять политическое взаимодействие в обществе, он облегчает восприятие учебного материала, повышает качество политологического образования.

В целом, подводя итог вышесказанному, следует отметить, что политическое образование является одним из способов формирования гражданственности, политической культуры студенческой молодежи, которые в свою очередь, соответствовали бы реалиям современного мира. Политические знания необходимы сегодня любому человеку независимо от его профессиональной подготовки, так как, они помогают ему ориентироваться в политических проблемах, эффективно выстраивать отношения с властью, осуществлять контроль над её деятельностью.

В условиях трансформации политической системы, необходимо и обновление преподавания, использование огромного потенциала политических знаний, основанных на ценностях, демократической культуре и справедливости, на идеях свободы и уважения прав человека. Также образовательные стандарты в сфере высшего профессионального образования, программы по политологии должны предоставлять возможность применения творческого подхода к разработкам рабочих программ, учебно-методических пособий по политологии.

Необходимо четко осознавать и значимость использования методических и содержательных возможностей для активизации интереса к предмету, а именно, предоставление теоретического материала по особенностям функционирования политической системы своего государства. Эффективной передаче такой информации способствуют сочетание инновационных и традиционных методов на занятиях по политологии.

Становление политологии как учебной дисциплины, является значимым фактором политических процессов и требует политологического анализа и осмысления. Теоретические знания, получаемые студентами, должны рассматриваться как основа, необходимая им для политологического анализа реальных социально-политических процессов в обществе. Другими словами, обучение политологии должно создавать условия для формирования личности, способной четко определять свои собственные политические позиции, убеждения.

Таким образом, сейчас совершенно очевидным становится тот факт, что политология приобретает важную роль, так как процесс создания и развития демократического государства невозможно понять без соответствующего уровня политического сознания и политического поведения. Поэтому главной целью обучения политологии является формирование системного подхода к политической сфере общества, что способствовало бы активизации политического участия, формированию политического мировоззрения, умению проведения анализа политических явлений, развитию интеллектуальных способностей человека.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Щербинин А.И. Политическое образование: учеб. пособие. - М., 2009.
- 2 Баранова И.Н. Противоречия современной политологии и процесс преподавания // Альманах современной науки и образования (Тамбов). - 2009. - № 10-1.
- 3 Кабешев Р.В., Рыхтик М.И. Политика в области высшего образования стран Запада в контексте инновационного процесса // Мир науки, культуры, образования (Горно-Алтайск). - 2012. - № 2. - С. 494-496.
- 4 Чупрунов Е.В., Гурбатов С.Н. Классические университеты как база формирования федеральных и национальных исследовательских университетов // Высшее образование в России. - 2009. - № 9. - С. 56-65.
- 5 Клингеманн Х. Сравнительный анализ развития политической науки в западной Европе // Полис. - 2008. - № 3. - С. 97.

ТҮЙІН

Мақалада саясаттануды оқыту әдістемесінің бірқатар мәселелері қарастырылған. Саясаттану курсының негізгі мақсаты студенттерге саяси өмір саласындағы күрделі құбылыстар мен тенденцияларға өз бетінше талдау жасау дағдысын ұялату, саясат туралы қажетті білім беру, студенттердің санасында ұғымдық ақпаратты қалыптастыруға ықпал ету деп саналады. Соған сәйкес, мақалада саясаттануды оқытудың проблемаларын шешуге арналған жолдар қарастырылған.

RESUME

The article is devoted to studying certain problems of political science teaching and updating them for the society as a whole. The author offered some possible solutions to the problems of political science teaching. To some extent, the author relies on the practical results of her own activities in the learning process.

Аннотация

Ғылыми мақалада, геосаяси санат ретіндегі ақпараттық геосаясат, ақпараттық кеңістік сияқты жаңа бағыттарға талдау жасалынады. Ақпараттық геосаясат түсінігінің теориялық негізіне талдау жасалынып, ғаламдық саяси үрдістердің ақпараттық құрамдас бөлігі зерттелінеді.

Түйін сөздер: ақпараттық кеңістік, ақпарат, ғаламдану, геосаясат, ақпараттық қоғам.

З. Байжұмақызы

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, саяси ғылымдар магистрі

Н.Ж. Тлеуова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, саяси ғылымдар магистрі

Ақпараттық геосаясат түсінігі және оның негізгі мәні

Геосаясат ғылымы мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету ісімен, ұлттық мүдделерге жету құралдарымен тығыз байланысты. Бұл, ең алдымен, геосаяси үдерістердегі геосаяси субъектілер арасындағы кеңістікке үстемдік жасауға ұмтылуға бағытталған бақталастыққа байланысты туындайды. Геосаяси текетірес нәтижесінде, кейбір геосаяси субъектілер көздеген мүдделеріне жетіп, екіншілері ықпал ету мүмкіндіктерінен айырылуы мүмкін. ХХІ ғасыр бастауында халықаралық қатынастар жүйесі түбегейлі түрде өзгеріске ұшырап, жаңа парадигмалар қалыптасты. Осындай геосаясаттағы парадигмалардың бірі - ақпараттық геосаясат.

Ақпараттық қоғам дәуірінің орнауына байланысты әлемнің геосаяси сипаты да түбегейлі өзгеріске ұшырап отыр. Дәстүрлі геосаясаттағы мемлекеттердің қуаты, оның территориялық кеңістігі, халқының саны, экономикалық өсу қарқыны, шикізат көздерімен өлшенетін болса, ақпараттық геосаясатта, ақпараттық кеңістікке бақылау жасау мүмкіндігімен айқындалады. ХХІ ғасыр бастауында желілік ақпараттық құрылымдардың дамуы және виртуалды кеңістіктің пайда болуы нәтижесінде ақпараттық геосаясат түсінігі қалыптасып отыр. Егер де индустриалдық қоғам дәуірі кезеңіндегі маңызды мәселе территориялық бақылау орнату болса, ақпараттық қоғамда заманауи ақпараттық құралдар геосаяси кеңістікке бақылау орнатудың тетігіне айналып келеді.

Ғылым мен технологияның дамуы әлемдік коммуникация торабы мен «электроника дәуірін» туғызды. Сауданың өтпейтін шекарасы болмайтындай, электрониканың да өтпейтін шекарасы жоқ. Тіпті бұл жер шарын өрмекшінің торындай орап, тұтас ақпараттық кеңістікке айналдырып жіберді. Әлемдік ақпараттық кеңістік дегеніміз - әлемдік кино өндірісі, әлемге ақпарат тарататын агенттіктердің жаңалықтары, әр түрлі өркениеттің құндылықтары мен дүниетанымын тарататын телесериалдар т.б. интеллектуалды-ақпараттық өнімдер. Қазір медиократия заманы орнығып келеді. Яғни, электронды ақпарат құралдары арқылы халық санасын белгілі бір стандартқа түсірудің тәсілдері бүгінде барынша жетілген. Оның үстіне әлемдік нарықтың кеңеюі ұлттық мәдениеттердің өмір салтының өзгеруіне тікелей әсер етті. Нарықтық қатынастарға дендеп енген елдерде күннен-күнге мәдениет символдарының, жүріс-тұрыс пен киім стилінің, тұрмыстық тұтыну тауарларының, талғамның, тіпті тағамның да белгілі бір стандарттарға түсу процесі жүріп жатыр.

Ақпараттық қоғам дәуірінде әлемнің геосаяси мәні толыққанды өзгеріске ұшырап отыр. Ақпараттану дәуірінің негізгі қайнар-көзі ретіндегі ақпараттар және ақпараттық технологиялар, дәстүрлі геосаяси акторларды ығыстыра отыра алдыңғы шепке шықты. Ғаламдық ақпараттық – телекоммуникациялық желілердің пайда болуымен, құрлықтық және теңіз державаларының ашықтығы немесе оқшаулануы, қашықтық факторлары түгелдей өзгеріске түсті. Халықаралық сахнаға, трансұлттық провайдерлік корпорациялар геосаяси қатынастардың жаңа субъектілері ретінде еніп отыр.

Жалпы ақпараттық геосаясат ұғымы ғылымға енгізілген жаңа бағыт болып табылады. Бұл мәселе зерттеушілер тарапынан жан-жақты зерттеуді қажет ететін тың дүние болып табылады және отандық саяси ғылымдарда әлі күнге дейін түбегейлі зерттеле қоймаған бағыт. Осы мәселеге байланысты мақаланың өзектілігі айқындалады.

Ақпараттық технологиялар арқылы мемлекеттің геосаяси қарқындарын – ұлттық менталитетті, мәдениетті және адамдардың сана-сезіміне ықпал жасау мүмкіндігі бүгінгі заман шынайлығына айналды. Ақпараттық қоғамның қарқындап қоғамның барлық салаларына енуі, зерттеушілер, саясаттанушылар алдында, геосаяси деңгейдегі міндеттерді шешудегі ақпараттық құралдардың ықпалына талдау жасау сияқты жаңа мақсаттарды қойып отыр. Осы орайда, зерттеушілер алдында геосаяси стратегияларды зерттеу, ақпараттық технологиялар арқылы елдің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету бағытындағы жаңа тұжырымдар жасау маңызды қадам.

Ақпараттық қоғамды, ақпараттық кеңістіктегі қайшылықтарды, ақпараттық соғыстың геосаяси астарын зерттеумен ғалымдар: Р. Шафранский, Р. Кеохейн, Дж. Най, И. Масуда, Д. Белл, М. Кастельс, М. Либики, Ю В. А Лисичкин, Л.А. Шелепин, Д.А.Волкогонов, Н.И. Живейнов, А.Г. Караяни, М.Ю. Павлютенкова, Д.А. Швец, В.С.Пирумов, М.А. Родионов, Г.Г. Почепцов, И.Н. Панариндер айналысып жүр. Осы авторлардың еңбектерінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету барысында ақпараттың, оның ішінде ақпараттық соғыстың ықпалын ескере отыра, ақпараттық басқарудың жаңа тұжырымдарын жүзеге асыру қажеттілігі айқындалады.

Ақпаратты қазіргі кездегі геосаяси процестер аясында қарастыра отыра И.А. Михальченко, бір топтардың екінші топтарды гуманитарлық мәнде бағындыруға бағытталған постиндустриалдық қоғамның көрінісі ретіндегі тұтастай технология ретінде түсіндіреді [1, 15].

А.Б. Губарев, А.М. Соколова, Д.Б. Фролов пайымдауларында ғаламдану үрдісінде қалыптасқан ерекше геосаяси қатынастарда, халықаралық процестің бір акторлары, екінші акторлардың ақпараттық саласына белсенді түрде ықпал ете отыра, экономикалық, саяси және басқа да салаларда үстемдікке ұмтылуда [2].

Ақпараттық құралдардың қазіргі таңдағы алатын орны, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бағытында зерттеу жүргізіп отырған қазақстандық ғалымдардың ішінен Ғ.Ж. Ибраева, Е.К. Алияров, Р.Ш. Бердібаевтарды атауға болады.

Ақпараттық геосаясат – бұл әлеуметтік саяси үрдістердегі және ақпараттық технологиялар, ақпараттық-телекоммуникациялық жүйелердің және ақпараттық қорлардың ықпалы.

Ақпараттық геосаясаттың мақсаты – қоғамдық пікірлерді қалыптастыру арқылы геосаяси кеңістіктерде саяси мүдделерге жету, ықпал ету аймақтарын кеңейту, болып табылады.

Геосаясаттың ақпараттық мәнін төмендегідей сипаттауға болады:

1. Ерекше ақпараттық кеңістікте жүзеге асырылуы.
2. Ақпараттық кеңістіктегі үстемдік үшін текетірес, ақпараттық экспансия.

Ақпараттық кеңістіктің құрамдас бөліктерін төмендегілер құрайды:

- ақпарат;
- ақпараттық инфрақұрылым;
- ақпаратты жинаушы, қалыптастырушы, таратушы және пайдаланушы субъектілер.

Геосаясаттағы ақпараттық парадигмалар арқылы төмендегідей мақсаттарға жетуге болады:

- геосаяси өзгерістерді жіктеу арқылы болашақ геосаяси үдерістерді жоспарлау;
- ғаламдық геосаяси өзгерістердің себебіне талдау жасау арқылы, болашақта орын алатын саяси оқиғаларға болжамдар жасау;
- әлемнің болашақ геосаяси қарқынына тұжырымдамалар жасау.

Ақпараттық қоғамдағы геосаяси бәсекелестіктің жаңа жағдайларын және мазмұнын айқындаушы ретінде төмендегі көрсеткіштерді жатқызуға болады:

1. *Геосаяси кеңістік және геосаяси бәсекелестік түсініктерінің кең мағынаға ие болуы* – бұл ақпараттық басымдыққа жетуге, жетілген ақпараттық қорларға бақылау жасауға бағытталған геосаяси субъектілердің және олардың коалицияларының күресінің геосаяси бәсекелестіктің негізгі бағытына айналуымен сипатталады.

2. *Стратегиялық маңызды қорларды бағалаудың өзгерістерге ұшырауы* - ақпараттық ағымдарды, ақпараттық-телекоммуникациялық желілерді, олардың инфрақұрылымдарын, ақпараттық қайнар көздерді, ақпаратты талдауға бағытталған ғылыми-зерттеу орталықтарын қамтитын ақпараттық қоғамның ақпараттық қорлары, геосаяси бәсекелес субъектілерінің маңызды стратегиялық қорлары болып табылады. Сондықтан да оларға қол жетімділік үшін геосаяси күресте бір субъектілер келесі субъектілерден ерекшеленіп, артықшылықтарға ие болады. Ал бұл өз кезегінде қауіпсіздікке үлкен ықпалы бар күш ретінде танылады.

3. *Геосаяси күрестегі дәстүрлі одақтастар және қарсыластарды таңдау және бағалаудың өзгеріске ұшырауы* – ақпараттық қоғамда геосаяси күрестегі дәстүрлі одақтастар және қарсыластарды таңдау, дәстүрлі теңіздік және құрлықтық географиялық орналасудан тыс, ақпараттық қорлардың деңгейіне және деңгейдің ұлттық идеологиямен ұштасуына байланысты айқындалады.

4. *Геосаяси бәсекелестіктің жаңа субъектілері (виртуалды коалициялар)*- ғаламдық және аймақтық деңгейде іс-әрекет жасайтын, мемлекет және мемлекетаралық коалицияларды қамтитын дәстүрлі геосаяси субъектілерімен қатар, ақпараттық-психологиялық кеңістікте геосаяси күреске, мемлекеттерді, трансұлттық корпорацияларды, медиа-холдингтерді қамтитын виртуалды коалициялардың тартылуымен айқындалады.

5. *Геосаяси қатынастардағы ынтымақтастық және қайшылықтардың әскери қақтығысқа жол бермеуімен айқындалады* [3, 152].

Дүниежүзі елдері «индустриалдық қоғамнан» «ақпараттық қоғамға» өтіп отырған кезеңде, ақпараттық кеңістіктің деңгейі және даму қарқыны экономикаға, халықтардың рухани өміріне, саясатқа, мемлекетаралық қатынастарға да елеулі ықпал етіп отырған іргелі мәселе. Бұл мәселеге, адамдардың әдет-ғұрпы, қоғамдық – саяси қозғалыстардың

қалыптасуы және қоғамның тұрақтылығы тікелей байланысты болып отыр. Мұны біз соңғы кездегі әлемде орын алып отырған толқулардағы бұқаралық ақпараттық құралдардың рөлінен байқаймыз. Дүниежүзілік ақпараттандыру аймақтардағы геосаяси өзгерістердің көрсеткіштеріне айналып отыр.

Негізінен ғаламдық ақпараттық кеңістіктің қатысушыларының негізгі алты тобы айрықшаланады:

1. Мемлекет.
2. Ірі бизнес.
3. БАҚ саласындағы трансұлттық корпорациялар.
4. Азаматтық институттар, коммерциялық емес және үкіметтік емес ұйымдар.
5. Әлеуметтік бағытталған бұқаралық ақпарат құралдары.

7. Бұқаралық ақпарат құралдары [4, 33]. Егер де халықаралық қатынастар жүйесінде мемлекет маңызды жүйе құрушы субъект болып танылса, ғаламдық ақпараттық кеңістікте аталған акторлардың барлығы тең құқылы негізде іс-әрекет етеді. Ғаламдық ақпараттық кеңістіктің жүйе құрушы элементі ретіндегі Интернет желісінің пайда болуы - басқа да қатысушылардың ғаламдық ақпараттық жүйеге тең құқылы акторлар ретінде қызмет атқаруына толық мүмкіндіктер туғызып отыр. Ал, ғаламдық ақпараттық кеңістіктің қатысушыларының алуан түрлілігі жаңа қайшылықтарды туындатып отыр. Бұл арқылы бір күштердің екінші күштерге қарағанда басымдығы қалған акторлар тарапынан қарсылықтар мен қайшылықтарды туындатуда [5, 37].

Ақпараттық қорларды қолдану геостратегиялық жоспарлаудың маңызды элементі болып табылатындығына қатысты, ғаламдық ақпараттық кеңістікте үстемдік жасау үшін күрес осы акторлар арасында, мемлекеттер арасында ақпараттық кеңістіктер арасында маңызды рөлге ие болып отыр. Ғаламдық ақпараттық кеңістіктегі геосаяси қайшылықтар төмендегідей қағидаттарға негізделеді:

1. Ақпараттық және идеологиялық экспансия.
2. Әскери күш және экономикалық блокада қолдану қаупін жариялайтын ақпараттық экспансия.
3. Геосаяси бәсекелестің ақпараттық күшінің үнемі сыннан өткізіліп отыруы.

Геосаясаттың жаңа ақпараттық парадигмаларына сәйкес, ХХІ ғасырда мемлекеттер арасындағы кеңістіктік қатынастардың болашағы ең алдымен виртуалдық кеңістіктегі ақпараттық үстемдік арқылы айқындалады.

Геосаяси текетірестің дәстүрлі субъектілерімен (мемлекеттер және мемлекетаралық коалициялар) қатар, ХХ ғасырдың 90 жылдарында әлемде - геосаясаттың жаңа субъектілері трансұлттық корпорациялар пайда бола бастады. Ақпараттық геосаясатты жүргізудегі жетекші күштер ретіндегі әлемдік медиакорпорациялардың ішінен «News Corporation» (АҚШ – Ұлыбритания), «Bertelsmann» (ГФР), «Time Warner» (АҚШ), «Walt Disney Company» (АҚШ), «Viacom» (АҚШ). Аталмыш трансұлттық медиакорпорациялардың бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қоғамдық пікірлерді қалыптастырудағы, әлемдік саясатты өзгертуде ықпалы зор.

Классикалық геосаяси ұғымдарда геосаяси кеңістіктегі өзіндік мүдделерін жүзеге асыру барысында, жетекші державалар тарапынан экспансиялық саясат жүргізіліп келсе, ақпараттық геосаясат бағытында да ақпараттық экспансия жүргізіледі. Ақпараттық экспансия арқылы төмендегідей мақсаттарға қол жеткізіледі:

- экономикалық тәсілдер: БАҚ және басқа да ақпараттық кеңістікті құрайтын құрылымдарды сатып алу немесе бақылау орнату;
- білім беру бағытындағы тәсілдер: білім беру бағдарламалары арқылы өзге елдердің болашақ саяси элиталарын қалыптастыру;
- ақпараттық- психологиялық іс шаралар: үгіт-насихат, айлы-шарғылар жасау.

Ғаламдық ақпараттық кеңістіктің дамуына, Интернет желісінің қарқын алуына байланысты, трансұлттық медиакорпорациялар және жетекші мемлекеттер халықаралық

қоғамдық пікірлерді қалыптастыру үшін қоғамдық сана-сезімге ақпараттық-психологиялық ықпал жасау ісімен белсенді айналысып отыр.

Интернеттің желілік құрылымдары арқылы мемлекеттердің саяси тұрақтылығын шайқалту, өзге идеологиялық қондырғыларды енгізу, үкіметтік емес ұйымдар, қоғамдық қозғалыстардың қызметтерін дәріптеу арқылы олардың қызметіне қолдау көрсету, қоғамдық сана-сезімге жалған ақпараттарды енгізу сияқты айла-шарғыларды қолдану басым. Бұл мәселенің көрінісі ретінде 2011 жылғы «Араб көктемі» атауымен тарихқа енген Таяу Шығыс елдеріндегі саяси оқиғалар, қазіргі Украина еліндегі саяси дағдарыстарды атауға болады. Бұл мәселе де ақпараттық геосаясаттың жарқын көрінісі болып табылады. Яғни қандай да бір геосаяси кеңістікте үстемдік орнтауға бағытталған геосаяси мүдделер, ақпараттың таратылуы және осы ақпараттардың халықтың сана-сезіміне ықпал етуі арқылы жүзеге асырылады.

Қазіргі ғаламдану жағдайында ешқандай мемлекет өзін ғаламдық бұқаралық коммуникациялық құралдарынан, ақпараттың сыртқы көздерінен қорғауға дәрменсіз. Жер шарының бір түкпірінде орын алған үрдіс мыңдаған шақырым жерде орналасқан басқа елдерге де тез тарап, саяси салдарын туғызады [6, 86].

Дәстүрлі геосаяси теке-тірес әдістері сияқты ақпараттық теке-тірестің мақсаты жаңа кеңістіктерді игеру болып табылады. Ол алдымен идеологиялық тұрғыда кейіннен экономикалық, саяси тұрғыда жүргізіледі. Ақпараттық соғыс империялық ықпал жүргізудің жаңа буына болып табылады. Ұлы географиялық ашылулар кезеңінен басталған отарлау саясатының түрлері, нысандары өзгергенімен оның мәні өзгеріске ұшыраған жоқ. Империализм дәуіріндегі отаршыл компаниялардың орнын, ақпараттық соғыс кезеңінде трансұлттық корпорациялар, ақпараттық агенттіктер басып отыр.

Ақпараттық геосаяси кеңістікте үстемдікке жету мақсатында қолданылатын ақпараттық соғыс – бұл бір топтардың екінші топтарға гуманитарлық үстемдік жүргізу мақсатында жасалатын тұтастай стратегия, ол ақпараттар арқылы санаға айла-шарғылар жасау арқылы жүргізіледі. Басты және жетекші рөлді бұл бағытта БАҚ, ақпараттық кеңістіктің субъектілері атқарады. Ресей ғалымы И.А. Василенконың пікірінше, ақпараттық соғыс – бұл қарсыластың ақпараттық жүйесіне ықпал ету және барлық саяси, геосаяси шараларды жүргізу үшін қолайлы ғаламдық ақпараттық орта қалыптастыру [7, 9].

Ақпараттық соғысты жүргізудің негізгі салалары төмендегілерді қамтиды:

1. Саяси.
2. Дипломатиялық.
3. Қаржылық – экономикалық.
4. Әскери.

Жалпы, кейбір мемлекеттер үшін ақпараттық геосаясат олардың басқалардан үстем болуға қатысты геосаясаттық стратегиясының бір бөлігі, билік құралы екендігі айқындалып келеді. Осы орайда барлық мемлекеттер үшін ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, ақпараттық геосаяси теке-тіресте өз ұлттық мүдделерін сақтау маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Михальченко И.А. Информационные войны и конфликты идеологий на рубеже XXI века // Безопасность информ. технологий. – 1998. – № 3. – С. 14–17.
- 2 Губарев А.Б. Информационные войны как объект политологического исследования: автореф. Дисс. ... канд. политич. наук. - Уссурийск, 2005. – 170 с.; Соколова А.М. Информационные войны в условиях глобализации: социально-философский анализ: автореф. Дисс. ... канд. филос. наук. - Красноярск, 2007. – 174 с.; Фролов Д.Б.

- Информационное противоборство в сфере геополитических отношений: автореф. дисс. ... д-ра полит. наук. - М., 2006. - 426 с.
- 3 Макаров В.Е. Политические и социальные аспекты информационной безопасности. Монография. – Таганрог. Изд-ль С.А. Ступин, 2015. – 349 с.
 - 4 Гуменский А.В. Управление международной информацией // Международные процессы. – 2010. – №1. – С. 31-43.
 - 5 Shirky С. The Political Power of Social Media // Foreign Affairs. - 2011. - Vol.1. - P.32-41.
 - 6 Манойло А.В., Фролов Д.Б. Информационно-психологическая война в системе политических отношений информационного общества. Государственная информационная политика: проблемы и технологии. Сборник статей / Отв. редактор и составитель Е.П. Тавокин. - М.: Изд-во РАГС, 2003. - С. 85-95.
 - 7 Василенко И.А. Геополитика в информационном обществе: новые виртуальные стратегии в борьбе за пространство// Вестник Московского университета. – 2005. – №6. – С. 4-11.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются новые направления в геополитической науке, как информационная геополитика и информационное пространство. Анализируется теоретическая база информационной геополитики, исследуется информационная составляющая глобальных политических процессов.

RESUME

In the article the authors analyze the new trend in geopolitical science as information geopolitics and information space. The authors analyse the theoretical basis of information geopolitics, investigate the informational component of the global political processes.

Аннотация

Мақалада, геосаяси тұжырымдамалардың қалыптасу тарихы қарастырылып, геосаясаттың мәні және қазіргі кездегі түсінігі қарастырылады. Батыс классикалық геосаясатшыларының негізгі идеялары айқындалады.

Түйін сөздер: геосаясат, геосаяси идеялар,

Л.А. Байдибекова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, саяси ғылымдар магистрі

А.Б. Бегім

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, саяси ғылымдар магистрі

Классикалық геосаяси тұжырымдамалары ның қалыптасуы және дамуының негізгі мәселелері

XX ғасырдың соңында геосаяси ғылымына деген қызығушылық арта түсіп, ғылыми зерттеулерде геосаяси әдістері белсенді қолданылуда. Дегенмен, геосаясаттың отандық ғылымда толыққанды зерттелмеуі геосаяси ой – пікірлерді кешенді қарастыруды қажет етеді.

Белгілі ағылшын ғалымы Д. Паркер, геосаяси процестер туралы түсінікті адамзат тарихының алуан түрлілігімен ерекшеленетін геосаяси кеңістіктің қалыптасуының объективті заңдылықтарымен негізделуі деп қарастырады [1, 155].

Классикалық геосаясаттың пайда болу кезеңі (XIX ғ. соңы – XX ғ. II жартысы). Бұл кезеңде геосаясаттың түсінігі, пәні, терминологиясы және әдіснамасы қалыптасты. Геосаяси еңбектер жарияланып, геосаяси журналдар жарық көрді. Классикалық геосаясаттың даму барысын қарастыра отырып, бұл кезеңдегі ағылшын, неміс және француз сияқты ірі геосаяси мектептерді ерекшелеуге болады.

Герман геосаяси мектебін классикалық геосаясаттың бастауы ретінде қарастыруға болады. Герман геосаяси мектебі географиялық және құқықтық ғылымдар аясында туындаған. Геосаяси ғылымының дамуына көрнекті неміс ғалымы Фридрих Ратцельдің еңбегі зор (1844-1904). Ф. Ратцельдің саяси география бойынша басты идеялары, «Мемлекеттің кеңістіктік өсуінің Заңдары» (1896 ж.); «Саяси география» (1897 ж.); «Теңіз халық күшінің көзі ретінде» (1900 ж.) атты еңбектерінде баяндалған.

Ф. Ратцель, өз еңбектерінде табиғи ортаның халықтың мәдениетіне, діліне және әлеуметтік-саяси қатынастарына жасайтын ықпалы туралы және ұлттың сыртқы ортаға бейімденуінің қажеттігін жазды. «Ұлт үнемі өсіп отыру керек, ол үшін ең басты фактор - Жердің, аумақтың

үлкен, кең болуы. Егер, аумақ аз болып, «географиялық ағзаға» қауіп төнсе, онда ол өзінің «өмір кеңістігін» кеңейту керек», деп есептеген. Бұл аумақтық экспансия немесе соғыс дегенді білдіреді. Осы проблеманы шешу үшін неміс ұлтшылдары бірқатар жалған теорияларды ойлап шығарады (неміс ұлтының басқа ұлттарға қарағандағы артықшылығы, ұлттарды категорияларға бөлу, нәсілшілдік, т.б.). Олар неміс билеуші топтарының саясатын - «артықтардың» өз өмір кеңістігін «кем» көршілерінің есебінен кеңейту идеясын ғылыми тұрғыдан негіздеуді іске асырды [2, 989].

Ратцель өз еңбектерінде, «Жердің азғана бөлігінде адамның саны көбейіп келеді. Отарлау арқылы жаңа кеңістіктерге ие болмаса тығыз орналасқан адамдар бір-бірімен күреске түседі», - деп жаза отыра, ұлттың кеңеюге деген құлшынысы мемлекеттің дамуындағы маңызды фактор деп қарастырған [2, 989].

«Мемлекеттің кеңістіктік өсу заңдылықтары туралы» (1901) еңбегінде Ратцель мемлекеттің кеңістіктік өсу принциптерін дәйектеді:

- мемлекет кеңістігі оның мәдениетімен қатар өседі;
- мемлекеттің өркендеуі идеялардың, сауданың дамуын білдіреді;
- мемлекеттің өсуі кіші мемлекеттерді қосып алу арқылы жүреді;
- шекара – мемлекеттің перифериялық органы, оның өсуінің, күшінің немесе әлсіздігінің, оның организміндегі өзгерістердің сипаты;
- өзінің өсуінде мемлекет, физикалық қоршаған ортаның құнды элементтерін; жағалау сызықтары, өзендер, жер қойнауы бай аудандар алуға тырысады;
- дамымаған мемлекеттерге территориялық даму дамыған өркениетті елдерден келеді;
- әлсіз халықтардың күшті мемлекеттермен қосылып жойылып кетуі мемлекетке тән сипат, ол өзгере отыра күш алады [2].

1900 жылы швед ғалымы Р. Челлен (1864-1922) мемлекетті ерекше географиялық организм ретінде қарастырып, «геосаясат» терминін енгізіп, оны өзінің саяси іс-әрекетінің бағыттарының бірі деп сипаттады. Р.Челлен өзінің ғылыми ізденістерінде «геосаясат» пен «өмір кеңістігі» деген түсініктердің мәнін ашумен айналысты. Неміс ғалымы Фридрих Ратцельдің «Ағза ретіндегі мемлекет» тұжырымдамасын пайдалана отырып, Р.Челлен бұл тұжырымдаманы «мемлекет географиялық ағза түрінде» дегенге дейін дамытады. Челлен пікірінше, мемлекеттің өсіп өркендеуіндегі басты орынды соғыстар алады. Сондықтан да, әрбір мемлекеттің экономикасы бейбіт өмірге де соғыс жағдайына да бейім болуы керек, ол аграрлық-индустриялық түрде дамуы тиіс деп пайымдайды.

Жағдайға қарай бейімделу екі түрдің біреуін таңдауды болжамдайды:

- «ашық есік» (еркін сауда)
- «ерекше мүдделер саласы» (оқшаулану).

Челлен Ратцельдің жер құнары және мемлекет – ортақ деген көзқарасын жақтаушының бірі. Челлен «Мемлекет өмір сүру түрі ретінде» еңбегінде, күш анатомиясын және оның географиялық негіздеріне талдау жасай отыра, саясаттың өзара байланысты бес элементтерін ұштастыру қажет деп түсіндіреді. Жүйе ретінде мемлекет төмендегідей маңызды өмірлік салалардан тұрады:

- географиялық кеңістік ретіндегі мемлекет;
- халық ретіндегі мемлекет;
- шаруашылық ретіндегі мемлекет;
- қоғам ретіндегі мемлекет;
- басқару ретіндегі мемлекет.

Физикалық-географиялық сипаттарынан басқа, мемлекет, Челлен пікірі бойынша, өз сипатын басқа да төрт түрде көрсетеді:

- шаруашылық түрінде – экосаясат;
- өзіндік ұлттық және этникалық сипаттары бар халық ретінде – демосаясат;
- түрлі таптар мен кәсіптердің әлеуметтік қауымдастығы ретінде – социосаясат;

• өзіндік конституциялық және әкімшілік құрылымы бар мемлекеттік басқару түрінде – кратосаясат [3, 135].

Жалпы, XX ғасырдың 20-40 жж. неміс геосаясатының дамуының жемісті кезеңіне жатады. Германияда геосаяси институттар құрылып, геосаятшылар Германияның әлеуметтік-саяси үрдістеріне белсене қатыса бастады. Бұл кезеңдегі герман геосаяси көзқарастары екі бағытта қалыптасты. Карл Хаусхофер, Карл Шмитт, Эрих Обст, Курт Вовинкель, Адольф Грабовски сияқты геосаясатшыларды қамтыған біріншісі ұлттық бағыт ретінде дамыса, Георг Графт, Карл Виттфогель сияқты марксизм жақтастары бар екінші бағыт социал-демократтық бағытта дамыды.

Геосаясат саласындағы көптеген түсініктерді анықтаған ағылшын ғалымы Хэлфорд Джон Маккиндер (1861-1947) Оксфорд университетінде білім алған соң, ол өзі бітірген университет пен Лондон университетінде географиядан сабақ берді. 1919-1920 жж. Маккиндер Ресейдің оңтүстігі бойынша жоғарғы комиссар бола тұра, Деникиннің ақ гвардиясының тұсында британдықтардың мүддесін білдіріп отырды. Оның еңбектері ішіндегі ең әйгілісі 1904 ж. 25 қаңтарда Корольдік географиялық қоғамында жасаған «Тарихтың географиялық негізі» атты баяндамасы болды. Бұл баяндамада геосаясаттың негізгі түсініктері - «хартленд», «осьтік (негізгі) аймақ», «сыртқы жарты ай» елдері және т.б. ерекше идеялар көріністер тапты.

Маккиндер дүниежүзінің геосаяси тарихын үш кезеңге бөліп көрсетеді:

- Колумбке дейінгі кезең;
- Колумб кезеңі;
- Колумбтан кейінгі кезең.

Маккиндер, әлемдік тарихты құрлықтық және теңіз державаларының арасындағы қайшылық деп түсінді. Егер Ратцель өз теорияларында негізгі ойларын Германияның геосаясатына арнаса, Маккиндер геосаясатында сол кезеңдегі геосаяси карта толықтай қарастырылды десек те болады.

1904 жылы «Тарихтың географиялық негізі» атты еңбегін жариялаған Маккиндер, «Хартленд» терминін қолданды. Маккиндердің геосаяси теориясында «дүниежүзілік арал» деген ұғым бар. Ол Еуразия мен Африка құрылықтарын қамтиды. Осы аралдың теңіз күштеріне бағынбас, қол жетпес аймағын Маккиндер хартленд (Жердің жүрегі) деп атады.

Өзінің кеңістіктік – құрылымдық көзқарастарын үш түрге бөліп қарастырған:

- Кім де кім Шығыс Еуропаны билесе, ол хартленді басқарады;
- Кім хартленді билесе, сол Әлемдік аралды бақылайды;
- Кім әлемдік аралды бақылауында ұстаса, ол дүние жүзіне билік жүргізеді.

Қазіргі таңдағы ірі державалардың Еуразия кеңістігіндегі геосаяси мүдделерінің қайшылықтары да, әрине, осы Маккиндер теорияларының жалғасы деп түсінуімізге болады.

Маккиндер бойынша географияға толық шолу және философиялық синтез жасау қажет. Маккиндер, адамзат тарихын, әлемдік тірі ағзаның бөлігі ретінде көрсете отыра, «Бастаманы табиғат емес, адамзат көтереді, тек табиғат оны реттеп отырады. Мен негізінен, жалпы тарихтың себебін қарастыру саласына қарағанда жалпы күштік реттеуді зерттеуді жөн көремін», деп жазды. [4,163].

XIX ғ. аяғында теңіз күшінің немесе таласократияның геосаяси теориясы пайда болды. Британия вице-адмиралы Филипп Говард Коломб теңіз құдыреті тұжырымдамасының негізін қалаушы геосаясатшылар қатарынан. 1891 жылы Коломбтың «Теңіз соғысы, оның негізгі қағидаттары және тәжірибесі» атты еңбегі жарық көрген. Коломб тұжырымдамасының негізін, «naval warfare» (теңіздегі соғыс) және «command of sea» (теңіздегі үстемдік) түріндегі екі түсінік құрайды. Теңіз құдыретінің мәнін Коломб теңіз саудасы арқылы түсіндіреді. Оның пікірінше, жүйелі түрде ұйымдастырылған теңіз

саудасынсыз теңіздегі үстемдікке жету мүмкін емес. Ал теңіздегі соғысты осы мақсаттарға жету үшін жүргізу қажет.

Теңіз құдыреті туралы геосаяси ойдың негізін қалаушылардың бірі – американдық тарихшы және теңіз флотының адмиралы А.Т. Мэхэн теңіз және құрлықтық державалардың роліне нақты талдау жасаған ғалым. Оның негізгі ұстанымдары мен көзқарастары: «Теңіз күшінің тарихқа ықпалы (1660-1783)» (1890ж) және Американың теңіз күшіне деген мүдделілігі (1897 ж) еңбектерінде баяндалған.

А.Т. Мэхэн мемлекеттің планеталық мәртебесінің алты межесін төмендегі түрде белгілеген:

- Мемлекеттің географиялық жағдайы, оның теңіз жолдарына шығуы, басқа елдермен теңіз коммуникациясын жүргізу мүмкіндігі. Құрлықтық шекара ұзындығы, стратегиялық маңызды аймақтарды бақылау мүмкіндігі. Теңіз флотының қорғаныс және қарсыласпен соғыс жүргізу қабілеті;
- теңіз жағалауларының конфигурациясы және порттар саны;
- жағалау сызығының ұзақтығы;
- мемлекеттің флотты құру және оны қамтамасыз ету қабілетін бағалау үшін маңызды халық саны;
- халықтың саудамен айналысуынан көрінетін ұлттық сипат;
- теңіз күшін құруға бағытталған табиғи және адам қорларынан көрініс табатын саяси билік жүйесі [5, 121].

Стратегиялық маңызды территорияларға бақылау орнатуға бағытталған теориялық геосаяси Француз мектебі ғылыми қызығушылық тудыратын бағыт болып табылады. XX ғасырдың басында Француз геосаяси бағыты пайда болып, ерекше геосаяси еңбектер пайда болады.

Француз геосаяси мектебінің дамуының негізін танымал географтар, әскери қолбасшылар және саяси қайраткерлер құрайды. Олардың ішінде: Элизе Реклю (1830-1905), Поль Видаль де ла Блаш (1845-1918) және Жак Апсель (1882-1943), Жан Готтманн (1915-1994), Фернан Бродель (1902-1985), Альберт Деманжондарды (1872-1940) атап өтуге болады.

Француз геосаяси мектебі неміс геосаяси бағытына қарама қарсы бағыт ретінде қалыптасқан. Андре Шерадам (1871-1948) өзінің «Пангерманизмді айыптау» (1916ж) еңбегінде неміс геосаяси әдістерін қатты сынған алған.

Француз анархизмінің негізін қалаушы Элизэ Реклю, географияны өзгермелі, қозғалыстағы, өзінің әлеуметтік өлшеміне қатысты дамып отыратын дүние ретінде қарастырады [6, 183].

Элизе Реклю ілімдерінің негізінде төмендегідей идеялар қарастырылады:

- жер шарын біртұтас, үздіксіз ауысып отыратын кешен ретінде қарастыру;
- өркендеумен қатар артқа тартудың да себебі болатын, адам қызметін ерекше көзқараспен қарастыру;
- үш маңызды «таптық күрес, тепе теңдікті іздестіру, тұлғаның жетекші ролі» тақырыптарының қақтығысына талдау жасау.

Француз география мектебінің классигі Поль-Видаль-де ла Блаш Париждегі жоғарғы мектепті (Ecole Normale Supérieure) бітіргеннен кейін Афиныдағы Француз мектебінде оқып, кейіннен Нанси университетінде қызмет атқарған, ал 1898 жылдан бастап, Сорбоннада география кафедрасын басқарады [7, 135].

Видаль де ла Блаш, геосаяси зерттеудің негізі ретінде кеңістік, мемлекеттің географиялық жағдайы және кеңістіктік идеясын қоймаған, ол адамды негіз ретінде қарастырған. Француз зерттеушісі үшін адам – бұл белсенді географиялық фактор болып есептелінеді.

Видаль де ла Блаш, өз еңбектерінде болашақта әлемдік мемлекет құру мүмкіндігін қарастыра отыра, мемлекеттер өзара қатынасындағы басты мәселе адамның мүддесіне

негізделуін және болашақта жер шарының әрбір азаматы өзін «әлем азаматы» ретінде түсіну қажеттігін негіздеген.

Германияны Францияның басты қарсыласы ретінде қарастыра отыра ғалым, Германия кеңістікте тұйықталған мемлекет деп есептеген. Ғалым пікірінше, Ұлыбритания және Франция географиялық жағдайына байланысты бүкіл әлемде отарларға ие, мұхитқа шығу мүмкіндігі бар, ал ірі державалармен қоршалған Германияның «энергиялық шығу жолдары» болмауын ғалым Еуропа және бүкіл әлем үшін басты қауіп деп түсінген.

Блаш, «поссибилизм» геосаяси тұжырымдамасының негізін қалаған. Аталған тұжырымдамаға сәйкес, саяси тарихтың, қоршаған орта арқылы көрінетін кеңістіктік (географиялық) және адамға байланысты уақыттық (тарихи) екі аспектісі бар [7, 139].

Ол, географиялық ортаны, климатты – бейтарап түрінде бола алатын нақты саяси фактор болуға қабылетті қарқын - «мүмкіндік» ретінде қарастыруды ұсынған.

Блаш бойынша, әлемдік геосаяси кеңістіктің қалыптасуында басты рольді коммуникация атқарады. Әлемдік өркениеттік процесс негізін өзара байланыстағы локальды немесе кеңейгіш кеңістіктік «ошақтар» құрайды және олардың шеңберінде өзіндік «өмір сүру салттары» қалыптасады. Өзара «революциялық ұшқын» жолдары арқылы ықпалдаса отыра, «ошақтар» кеңістіктегі шеңбері кеңейе түседі.

Жалпы, неміс, ағылшын және француз геосаяси мектеп өкілдерінің идеяларына жалпы шолу жасау арқылы, біз аталған ғылымның қазіргі таңдағы қажетті ғылым саласы екендігіне көз жеткіземіз.

Біріншіден, қазіргі таңдағы ірі державалардың жүргізіп отырған сыртқы саясатында, геостратегияларында осы ғалымдардың салып кеткен ілімдерінің жалғасын табатындығын байқаймыз. Сондықтан да бұл геосаяси идеяларды жан-жақты қарастыру арқылы біз біздің кеңістігімізге қатысты көзқарастарды ұғынуға мүмкіндік аламыз.

Екіншіден, өзіндік мүддемізге сай геосаяси терминдерді сезімталдықпен байыптап, жаңаша көзқараспен қарайтын күн жеткенін де ескергеніміз жөн. Сыртқы саясатқа, геосаяси ойларға ұлттық мүдде тұрғысынан қарастыру уақыт талабынан туындаған дүние деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Parker G. Geopolitics. Past, Present and Future. London and Washington, 1998. – 296 p.
- 2 Geoffrey Parker. Ratzel, the French School and the birth of Alternative Geopolitics.// Political Geography. - 2000. - №19. - P. 957–969.
- 3 Ден В.Э. Учение Рудольфа Челлена о предмете и задачах геополитики// Известия Русского географического общества, 1997. – Т. 129. – Вып. 1. – С. 134-138.
- 4 Маккиндер Х. Географическая ось истории // Полис. – 1995. – № 4. – С. 162-169.
- 5 Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю, 1660–1783. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 705 с.
- 6 Реклю Элизе. Человек и земля. Т.6 Современная история. – СПб.: Издательство Брокгауз-Ефрон, 1906. – 562 с.
- 7 Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. - М.: Аспент-Пресс, 2001. - 479 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история формирования геополитических концепций, анализируется сущность и современное понимание геополитики, освещаются основные идеи представителей западной классической геополитики.

RESUME

The paper examines the history of the formation of geopolitical thought, examines the nature and the modern understanding of geopolitics, sanctified the basic ideas of the Western geopolitics.

*Педагогика және
психология*

УДК 371.67

Аннотация

В статье рассматриваются модели обучения, ориентированные на формирование ключевых компетенций обучаемых с помощью учебных книг. Показывается структура и содержание «рабочих тетрадей», позволяющих эффективно применять усвоенные знания в практической деятельности.

Ключевые слова: рабочая книга, рабочая тетрадь, аппарат организации усвоения, компетенции/компетентность.

Б.С. Сарсекеев

Евразийский гуманитарный институт,
д-р пед. наук, профессор

Модели обучения средствами учебных книг

Анализ развития школьной учебной литературы показывает, что опыт авторов советских учебников носил позитивный характер. В 1920-е годы в средней школе были распространены рабочие книги с текстами первоисточников и заданиями для самостоятельной работы [1]. Можно предположить, что такая «рабочая книга» эффективно влияла на социализацию молодежи, так как учащиеся должны были самостоятельно определять целевую установку темы, подвергали анализу приведенные фрагменты исторических документов, формулировали ответы на вопросы и обсуждали выводы на конференции.

«Рабочая книга» обуславливала методы обучения – самостоятельная работа школьников обнаружила высокую эффективность для творческих личностей, с другой стороны, при отсутствии единого учебника знания ученика оказались фрагментарными. Это послужило одной из причин того, что в середине 1930-х политика издания так называемых «рабочих книг», «рассыпных учебников» была осуждена. «Рабочие книги» критиковались за нарушение принципа систематичности изложения в хронологической последовательности истории. После принятия ЦК ВКП (б) 12 февраля 1933 г. решения «Об учебниках для начальной и средней школы» вместо «рабочих книг» и «рассыпных учебников» стали разрабатываться «стабильные» учебники [2]. Власти следили за тем, чтобы учебники имели идейно выверенное содержание на основе марксистского классового подхода и методическую проработку. История как предмет стал рассматриваться с точки зрения

государственного начала [3]. Учебник излагал необходимую информацию в готовом виде для непосредственного усвоения учащимися, а директивное управление утвердила модель передачи знаний от учителя к ученику. Связка «чему учить?» и «как учить?» делало советские учебники эффективным средством формирования и воспитания советского человека. Следует подчеркнуть, что изобретенные советскими методистами «рабочие тетради» активно использовались и используются на Западе.

В данной статье мы рассмотрим проблему «рабочих тетрадей», которые незаслуженно были преданы забвению. В 70-е годы в советской педагогической науке активно велись исследовательские работы по проблемному обучению. Тогда ученые вернулись к «рабочим тетрадям». В отличие от традиционных учебников, где основное внимание уделяется содержанию обучения, в рабочей тетради основное внимание уделяется *видам деятельности* формирующих умения и навыки обучаемых. Массовое распространение данный жанр учебной литературы получил в конце 90-х годов [4; 5; 6].

Методологической основой подготовки таких учебных пособий является психологическое положение о том, что *эффективные личностные изменения происходят только при активности и сознательности обучаемого*. Опора на эту закономерность предполагает изменение типа обучения, требует создания коллегиального стиля управления, которое выражается в посильном и активном участии всех обучаемых в организации, проведении и оценке учебного процесса.

Практика показывает, что рабочая тетрадь помогает не только формированию представлений и понятий, но и способствует выработке навыков и умений учебного труда через решение познавательных задач, дает возможность тренировать детей четко и кратко делать обобщения, выделять главное, повышать элементарную грамотность, способствует развитию письменной речи.

Умения не существуют в чистом виде, они проявляются через использование содержания. Лучший способ развивать умения – научиться накладывать их на разное содержание и разные предметы [7]. *Чтобы умения стали компетенциями необходимы ситуации*, для решения которых обучаемые должны самостоятельно использовать свои знания и умения разрабатывать гипотезы, проверять их, работать в команде, проявлять инициативу.

Рабочие тетради в нашей стране имеют обязательный статус и должны издаваться вместе с учебником в составе книжного учебно-методического комплекса (УМК). Изучение показывает, что все учебники нового поколения обеспечены рабочими тетрадями, однако анализ внутреннего содержания позволяет сделать вывод о скрытых резервах данного жанра учебной литературы: увеличение доли исследовательских и творческих заданий; рекомендации по выполнению заданий; предложение способов деятельности; алгоритмы деятельности (памятки); разнообразные, в том числе альтернативные материалы для анализа; использование внетекстовых компонентов.

Рассмотрим школьные рабочие тетради по истории. Общим для них является то, что рабочая тетрадь как раздел УМК разрабатывается под учебник [4; 5; 6], поэтому структурными единицами рабочей тетради является параграф учебника. Другой характерной чертой рабочих тетрадей по истории является составление вопросов и заданий и оставление пустых мест для ответов на них в письменном виде [4; 5].

Развитие данного жанра видится нам в решении следующих задач:

1. Дополнить материалы учебника новой информацией. Для этого предлагать краткие тексты по теме занятия.

2. Включать новые документы, художественные тексты, альтернативные материалы для обсуждения. Предлагаемые материалы должны включать вопросы, которые необходимо обсудить, алгоритм работы.

3. Расширить видимый ряд за счет: дополнительных и пояснительных текстов, библиографических справок, иллюстративного материала, таблиц, рисунков, схем, картографического материала и т.д.

4. Предлагать задания, побуждающие учащихся к сопоставлению разных мнений и высказыванию собственных суждений, чтобы обеспечить сознательность обучения, понимание и усвоение материала, решение проблем, встроенных в структуру учебно-познавательной деятельности учащихся.

5. Предлагать ориентировочные основы действий – алгоритмы, планы работ, для формирования ключевых компетенции – умения решать проблемы, анализировать, сравнивать, искать, обсуждать информацию.

Для того чтобы создать позитивный настрой, вызывать неподдельный интерес учащихся к курсу истории, удовлетворять стремление обучающихся видеть материализованные результаты своего труда в рабочую тетрадь можно включать творческие задания «Нарисуйте...», «Допишите сочинение...» и т.д. Ведение такого рода письменных работ обеспечивает *интегративную связь* с другими предметами. Особую роль в формировании эмоционального опыта играют художественно-исторические тексты. В разработанном нами пособии предлагаются отрывки из художественных книг Ж. Рони, Я. Вилькина, А. Линевского, С. Каратова, Б. Жандарбекова и др. [6].

Рабочая тетрадь решает вопрос об *индивидуальном подходе*, помогает учителю выявить склонности и способности учащихся, способствует развитию таких качеств, как находчивость, инициативность, уверенность в себе, помогает выработке умения оперировать знаниями, формированию навыков самоконтроля.

Данный жанр пока еще не получил распространения в вузах. Попробуем смоделировать аналогичное учебное пособие на печатной основе для студента. Методическая структура вузовского варианта может быть ограничена в использовании внетекстовых компонентов, например, иллюстративного материала, аппарата ориентировки. Акцент ставится на текстовый компонент, где должна быть представлена необходимая и достаточная информации и аппарат организации усвоения с указанием способов деятельности. Как вариант можно предложить следующую структуру:

1. Краткий авторский текст с перечислением основных положений и понятий;
2. Задания к тексту (перед изложением);
3. Предлагаемые способы работы (индивидуальный, парный, групповой, коллективный), которые могут быть помещены в начале, середине и в конце текста.
4. Контроль, самоконтроль, взаимоконтроль (места для ответов после обсуждения).

Структурными единицами является учебная тема, которая раскрывается не более чем на 2-х страницах. Вначале ставится учебная задача, на разворотах – этапы решения этой задачи. Структура разворотов может быть представлена следующим образом: информация, вопросы и задания с местами для ответов. Каждая тема включает задания, организующие изучение текста, учебные тексты, групповые и индивидуальные задания по применению полученных знаний, а также упражнения на закрепление педагогических умений.

Вопросы дают возможность выразить свою точку зрения на учебные материалы, что обеспечивает сознательность обучения, понимания и усвоения материала, решение проблем, встроенных в структуру учебно-познавательной деятельности студента. Для эффективности учебной деятельности важно предложить ориентировочные основы действий – алгоритмы, планы работ по поиску и обсуждению информации. Например, перед началом изложения темы занятия могут быть представлены задания:

1. Объединитесь в пары и обсудите тему занятия с партнером. Прочитайте текст, делая пометки значками на полях то, что вам:

- а) понятно;
- б) помогают усвоить материал;

в) помогают освоить технологию педагогического общения.

2. Запишите, какую систему пометок вы решили использовать при чтении текста «Педагогическое общение и педагогический такт».

3. Запишите на полях вопросы и комментарии, которые возникают у вас при чтении текста.

Задания выполняют функции, содействующие усвоению предметного и обобщающего содержания; направлены на усвоение процедур творческой деятельности.

Моделирование учебного процесса позволяет выделить три этапа деятельности. На первом этапе, для создания условий к принятию новой информации перед каждой темой надо предлагать задания на актуализацию изучаемой темы, анализ собственных знаний и представлений по теме. На втором этапе предлагается учебный текст, способы обучения и задания, позволяющие сформировать свое собственное понимание прочитанного. На третьем этапе идет выражение мысли через усвоенные понятия и представленную в тексте информацию, создается личностное понимание содержания.

Коллективная, групповая работа в аудитории позволяет студентам приобрести навыки работы в команде. Эти умения требуют от них большого умственного и душевного труда. Такая методология обеспечит *переход от информационного и предметно-дифференцированного знания к интегрированным знаниям, что является условием формирования ключевых компетенций обучаемых.*

Таким образом, изучение показывает, что:

- Идея создания «рабочих книг» была реализована советской педагогической наукой на заре Советской власти. В настоящее время происходит возрождение этого жанра в виде рабочей тетради на печатной основе.

- Созданию рабочей тетради должна предшествовать разработка модели, где отражались бы основные мировоззренческие идеи, умения и навыки, которые должны быть сформированы у обучаемых при изучении предмета.

- Рабочая тетрадь позволяет получить право на субъективность и пристрастность суждений, обуславливает возможности для взаимоотношений учителя (преподавателя) и учащихся (студентов), на основе «субъект-субъектного» подхода.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Учебник истории как сложный социокультурный, научно-исторический и педагогический феномен // История. - 2006 - № 22. - С. 32-42.
- 2 Мухтарова Ш.М. Этнокультурный компонент в истории образования Казахстана (20-30-е годы XX в.) // Педагогика. - 2006 - №3. - С. 70-78.
- 3 Жуков Е.М. Очерки методологии истории / Отв.ред. Ю.В.Бромлей. Изд. второе, испр. - Москва: Наука, 1987. - 256 с.
- 4 Ежелгі Қазақстан тарихы. Жұмыс дәптері. Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған /Т. Турлыгул, Б. Адырбек, Ә. Көпекбай, Қ.Құнапина. - Алматы: Атамұра, 2001. - 80 б.
- 5 Кулипбаева К. Всемирная история (1640-1914): Рабочая тетрадь. Учебное пособие для 8 классов общеобразовательных школ. - Алматы: Мектеп, 2004. - 80 с.
- 6 Сарсекеев Б.С. История древнего Казахстана. Рабочая тетрадь: Для 6 класса общеобразовательной школы. – Алматы: Атамұра, 2015. - 124 с.
- 7 Франсуа-Мари Жерар, Ксавье Рожье. Разработка и анализ школьных учебников. Пер. с франц. АВ ОVO, 1998. - 372 с.

ТҮЙІН

Мақалада оқу кітаптары арқылы оқыту моделі қарастырылады. Практикалық әрекетте меңгерілген білімді тиімді қолдануға мүмкіндік беретін тапсырмаларды беру тәсілдері ашылады.

RESUME

In the article the author considers the models of teaching by means of textbooks. The author reveals the ways of introducing the tasks, allowing to apply the acquired knowledge in practical activity.

УДК.371.1

Б.К. Альмурзаева

Актюбинский региональный
государственный университет
им. К.Жубанова, канд. пед. н.

О.А. Шункеева

Актюбинский региональный
государственный университет
им. К.Жубанова, канд. пед. н.,
доцент

Д.Г. Наурзалина

Университет «Туран»,
доктор PhD

А.А. Жайтапова

Казахский университет
международных отношений и
мировых языков им. Абылай
хана, д-р пед. н., профессор

Организационно- методическая работа по функционированию образовательно- информационного технопарка

Аннотация

Статья посвящена одному из видов современной педагогической технологии – образовательно-информационному технопарку. В рамках грантового финансирования МОН РК на 2015-2017 годы на базе Аккемерского ресурсного центра Актюбинской области с 2015 года ведутся организационно-методические мероприятия по функционированию образовательно-информационного технопарка как для магнитных школ, так и для самостоятельных малокомплектных школ, расположенных на территории Мугалжарского района.

Ключевые слова: образовательно-информационный технопарк, кластеры, виртуальные лаборатории, среда личностного саморазвития, Интернет-классы.

Как показывает зарубежный опыт, наиболее эффективным механизмом активизации инновационной деятельности на рынке высоких технологий является создание технопарковой зоны. То, что сегодня реализуется в области технопарков в мировом масштабе, относится к первому или максимум ко второму поколению. Однако для этого необходимы большие помещения, целые здания со специальным оборудованием, требуются большие инвестиции.

Более эффективное решение этой проблемы возможно при создании технопарков третьего поколения в виде распределенных виртуальных технопарков. Основное назначение распределенной системы виртуального технопарка – информационное объединение многочисленных субъектов, занимающихся образовательной и научной деятельностью, т.е. создание «информационного подпространства образования, науки и высокотехнологического инновационного бизнеса». Это подпространство образуется как пересечение общего информационного пространства страны и глобального научного и образовательного информационного пространства.

Основные блоки виртуального технопарка на базе ВУЗа:

- кластеры;
- виртуальные лаборатории;

- учебные центры и центры коллективного доступа;
- научные и учебные лаборатории [1, с.3].

Технопарк и техническое оснащение учебного процесса – еще одна микросреда, которую необходимо проектировать для качественной подготовки молодых конкурентоспособных специалистов. Новое техническое знание непосредственно производится при рационализаторской, исследовательской, конструкторской деятельности профессионалов, постоянно занимающихся вопросами производства непосредственно на производствах, в профильных конструкторских структурах, отраслевых НИИ, технопарках и т.д. В учебные аудитории новейшее знание приходит с запаздыванием [2, с.35].

Технопарк – это средство формирования системы обучения, информации и прикладных исследований, соответствующих направлениям научных исследований системы образования. Главные средства привлечения – развитая инфраструктура (площади, связь, транспортные артерии, доступность), направления, деятельности которых соответствуют целям технопарка. IT-технопарк является формой организации инновационной деятельности, направленной на обучение, развитие учащихся с использованием информационных технологий. Данная деятельность может осуществляться как самой общеобразовательной школой, так и методическими центрами, университетами – организациями и предприятиями, являющимися участниками технопарка. Компонентами рассматриваемой личностно-развивающей информационно-образовательной среды являются учебная микросреда – учебные дисциплины, курсы по выбору, электронные учебники, пособия; среда личностного саморазвития – проективная деятельность, Интернет-классы, как условие индивидуальной траектории личностного развития будущего специалиста; технопарк и техническое оснащение учебного процесса.

Среда личностного саморазвития представляется проектной деятельностью преподавателей и обучающихся, Интернет-классами, которые выступают как условие индивидуальной траектории личностного развития, творческой и рефлексивной деятельностью субъектов образования. Интернет-классы предоставляют возможность самостоятельного поиска образовательной информации, а также возможность размещения на собственных сайтах результатов своей деятельности, что является очень значимым для собственного самоутверждения и развития творческих способностей. Размещение ученических проектов в Интернете предоставляет возможность получить внешнюю оценку собственной деятельности.

Используя Интернет, обучаемый получает доступ к следующим средствам: электронной почте; научным и образовательным web-ресурсам Internet; к электронным тестам по различным дисциплинам; к лабораторным дистанционным практикумам; тренажерам с удаленным доступом; к базе данных и знаний с удаленным доступом; к электронным библиотекам с удаленным доступом; к средствам обучения на основе геоинформационных систем; к форумам; различным системам общения в реальном времени.

Таким образом, Интернет-классы являются одним из инструментов доступа к открытым образовательным порталам и расширяют возможности в доступе к информационным ресурсам, включаясь в единое образовательное пространство и повышая тем самым качество образования.

С целью функционирования образовательно-информационного технопарка, а также выборе Аккемерского ресурсного центра как опорной школы в работе научного гранта, был разработан режим работы опорной базовой школы при Актюбинском региональном университете им. К. Жубанова [3, с.2]. На 2015 год образовательно-информационным технопарком охвачены лишь магнитные школы - Елекская, Котибарская, Коктюбинская основные малокомплектные школы. В 2016-2017 годах планируется охватить данным

сайтом все малокомплектные школы, расположенные на территории Мугалжарского района Актюбинской области.

Для этого была выполнена следующая работа:

1. Составлен договор о сотрудничестве между следующими организациями образования: Актюбинский областной научно-практический центр, Аккемерская средняя школа – ресурсный центр, Актюбинский городской отдел образования.

2. Определены классы – 8-9, так как в этот период определяется предметная направленность учащихся, также социальные и психологические аспекты адаптации учащихся с целью их перехода в старшее звено для обучения и проживания в интернате.

3. Разработка сайта - основа образовательно-информационного технопарка.

4. Определена опорная школа – Аккемерский ресурсный центр, магнитные школы и самостоятельные малокомплектные школы, расположенные на территории Мугалжарского района Актюбинской области.

5. Определен режим работы опорной базовой школы:

а) организационный: мобилизация средств ресурсного центра, привлечение средств заинтересованных организаций и лиц, привлечение к работе родителей.

б) обучения: формирование ИКТ-компетентности педагогического коллектива через организацию курсов обучения информационным технологиям, семинаров и практических занятий по освоению компьютерной техники. Организация профильного обучения по информатике и ИКТ учеников старшей школы, организация элективных курсов по информационным технологиям.

в) создания методической базы: накопление фонда электронных образовательных ресурсов на различных носителях (CD, DVD, видеотека, аудиотека, медиатека), как созданных учителями образовательного учреждения, так и заимствованных из других источников.

г) создания материально-технической базы: создание модели образовательно-информационного технопарка, организация и настройка автоматизированных рабочих мест в кабинетах, создание и усовершенствование единой локальной вычислительной сети на базе сервера Windows 2007, подключение компьютеров к сети Интернет.

д) выход в Internet пространство, технические и организационные решения по обеспечению данного этапа.

е) создания единой базы данных школы: заполнение базы (сведения об учениках и их родителях, учителях и других работниках школы), апробация модели единого информационно-образовательного пространства школы, функционирующего и развивающегося на основе внедрения информационных технологий.

ж) развития и совершенствования: в связи с совершенствованием процессов в обществе, научно-техническим прогрессом, распространением новых идей в педагогических и смежных науках, появлением новых информационных технологий в настоящее время происходит дальнейшее развитие всех предыдущих этапов:

- постоянное техническое усовершенствование единого информационного пространства школы (внедрение интерактивных досок, модернизация сервера, расширение локальной сети);

- организация курсов повышения ИКТ-компетентности преподавателей, совершенствование элективных, сетевых курсов для обучающихся школ;

- создание учебных курсов по различным предметам в виртуальном пространстве;

- постоянное совершенствование и сопровождение образовательно-информационного технопарка и включение в работу сайта самостоятельных малокомплектных школ, функционирующих на территории Мугалжарского района;

- введение вариативных уроков информатики в учебной программе с 5 класса, организация дистанционного обучения детей, находящихся на домашнем обучении,

участие в международных, республиканских, региональных, муниципальных дистанционных конкурсах.

Образовательно-информационный технопарк акцентирует внимание на электронные интерактивные учебники - совершенно новый объект и инфраструктурный компонент образовательного процесса; современные методы системной интеграции педагогических и информационных технологий в образовательных организациях; единые информационные среды (пространства) школ: образовательные ресурсы, порталы, электронный контент системы управления электронным обучением и обучением с использованием дистанционных технологий; единая инфокоммуникационная среда, обеспечивающая защищенный доступ учащихся к информационным образовательным ресурсам; активное внедрение и применение таких технологий, как электронный дневник, электронный журнал, электронное портфолио учащегося и других; сервисы обеспечения преемственности сведений обучаемого; мультимедийные возможности и дидактическое качество электронных образовательных ресурсов (ЭОР), интерактивное взаимодействие учащихся и педагогических работников; использование средств ИКТ для интерактивной визуализации учебного материала в системе непрерывного образования.

Обязательным условием функционирования образовательно-информационного технопарка является его техническое сопровождение. В технические возможности входят предоставление доменного пространства АО «Казхаттелеком», разработка электронных вкладок, страниц, ссылок, наличие компьютерной техники, позволяющей функционировать сайту с поддержкой видеопрограмм. Уже существенная, но все же недостаточная скорость Интернета, отсутствие единых регуляторов, унифицированных требований и стандартов разработки информационных систем, систем электронного обучения и обучения с использованием дистанционных образовательных технологий, отсутствие конкурентной индустрии производства образовательных ресурсов и сервисов, отсутствие четких требований к ИКТ-компетенциям педагогических работников и учета этих требований при аттестации - все это формирует барьеры и препятствует дальнейшему использованию ИКТ в образовании, и в целом снижает эффективность ресурсных затрат по всем уровням образования. Технические возможности образовательно-информационного технопарка позволяют сделать доступным его пользователям [4, с.41]:

- игровые образовательные ресурсы;
- ресурсы для развития познавательной деятельности;
- средства интерактивного взаимодействия, групповые интерактивные приложения и игры;
- сервисы дополнительного образования;
- сервисы по формированию индивидуальных траекторий;
- специальные программы для детей с ограниченными возможностями здоровья;
- сервисы и ресурсы электронного обучения и дистанционного образования;
- ресурсы для познавательной деятельности, виртуальные лаборатории, тренажеры, эксперименты;
- цифровой трехмерный, визуальный, интерактивный, мобильный образовательный контент и методики его применения;
- ресурсы профессиональной ориентации и личностного самоопределения, связь с информационными системами рынка труда;
- ресурсы поддержки домашней формы обучения и экстерната;
- ресурсы поддержки углубленного изучения предметов и областей знаний;
- ресурсы поддержки учебно-проектной и учебно-исследовательской, учебно-конструкторской деятельности, в т.ч. на международном уровне;
- ресурсы для отбора и работы с одаренными и талантливыми детьми;
- ресурсы по международным, республиканским и областным олимпиадам;

- сервисы поддержки проектов международного взаимодействия;
- сервисы развития личности и способностей;
- сервисы оценки качества образования;
- сервисы международного сотрудничества;
- ресурсы виртуальных экскурсий и приложения по виртуализации культурного наследия;
- специальные программы для детей с ограниченными возможностями здоровья.

Ключевой составляющей развития образовательно-информационного технопарка является переход на использование электронного образовательного комплекса – это независимый от пользовательского устройства взаимоувязанный образовательный контент, включающий несколько электронных компонентов: учебник, методические материалы и рабочие тетради, проверочные задания, задачки и контрольные работы.

Образовательно-информационный технопарк функционирует в дистанционном режиме, включение самостоятельных малокомплектных школ в поле зрения Аккемерского ресурсного центра позволяет увеличить его полномочия в образовательном, развивающем и воспитывающем ракурсе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Шункеева О.А. Создание образовательно-информационного технопарка как средство повышения квалификации учителей малокомплектных школ [текст] / Шункеева О.А., Альмурзаева Б.К. // сб. ст. 12-ой республиканской научно-практической конференции с международным участием «Актуальные проблемы образовательного пространства в школе и вузе». - Бишкек: КНУ им.Ж.Баласагына, 2015. – С. 214-219.
- 2 Леохин Ю.Л. Распределенный виртуальный технопарк – среда для развития университетской науки [текст] / Леохин Ю.Л. // Журнал «Качество. Инновации. Образование». – 2011. - №11. - С. 35-45.
- 3 Правила работы образовательно-информационного технопарка Аккемерского ресурсного центра Актыбинской области [текст, электронный ресурс]: <http://aktoo.kz/akk>.
- 4 Отчет о научно-исследовательской работе (промежуточный) по теме: «Интеграция сельских ресурсных центров и самостоятельных мкш в единый образовательно-информационный технопарк (опорная школа на базе вуза)», АРГУ им.К.Жубанова, 2015. - С. 91.

ТҮЙІН

Мақалада білім беру және ақпараттық технопарк - қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар түрлері ретінде қарастырылған. Білім беру және ақпараттық технопарк технологиясы Аккемер ресурстық орталық негізінде енгізілуде.

RESUME

The article is devoted to one of the types of modern pedagogical technologies - education and information technology park. On the basis of Akkemer resource center as a reference school there was designed operation of educational and informational technopark.

УДК 373.6.016.02:519.711

Т.А. Ахметов

Костанайский государственный педагогический институт,
канд. пед. н., доцент

Б.Б. Даумова

Костанайский государственный педагогический институт,
доктор PhD

Психологическое сопровождение профессионального развития педагога дополнительного образования

Аннотация

Статья посвящена актуальной проблеме психологического сопровождения профессионального развития педагога дополнительного образования. На основе анализа научной литературы выделены в качестве объектов развития интегральные характеристики личности: педагогическая позиция и профессиональная компетентность. Также раскрываются стадии развития педагогической позиции и профессиональной компетентности учителя.

Ключевые слова: педагогическая позиция, профессиональная компетентность, психологическое сопровождение, психологический климат.

Необходимость обеспечения профессионального развития педагога дополнительного образования обусловлена многими особенностями системы дополнительного образования. Сегодня дополнительное образование названо зоной ближайшего развития образования и основная задача в том, чтобы сохранить все лучшее, накопленное внешкольными учреждениями досугового типа. Прежде всего, это стиль взаимоотношений в системе «педагог - ребенок», где никогда не превалировала авторитарная система.

Основной парадигмой обучения и воспитания у педагогов дополнительного образования должен быть личностно созидающий подход. Авторитарная педагогика, построенная на приоритете учителя над учеником - педагогика вчерашнего дня, но и другой полюс - приоритет ученика во всем и всегда не дает эффективного педагогического результата [1, с. 99].

Личностно созидающая педагогика отрицает «педагогику приоритетов», подчеркивает роль личности педагога в развитии ребенка, предлагает педагогу занять активную созидательную позицию в развитии, как ребенка, так и себя самого. Такой подход, несомненно, предъявляет повышенные требования к педагогическому профессионализму.

Сегодня никто не отрицает, что педагогическая профессия - профессия личностная. Педагог оказывает влияние на личность ребенка, «созидает его личность» прежде всего своей

личностью. Таким образом, профессиональное развитие педагога неотделимо от личностного. А значит в решении проблемы непрерывного профессионального развития педагога необходимо участие психологов.

Проблема профессионального развития, несомненно, актуальна для образования в целом. Однако, считаем, что на всех уровнях системы дополнительного образования осознание значимости личности педагога и следовательно осознание необходимости его непрерывного профессионального развития происходит быстрее. Предоставленная ребенку возможность свободного входа и выхода из образовательного процесса на любом его этапе уже сама по себе гуманизирует взаимоотношения в системе «педагог - ребенок», ставит педагога перед необходимостью серьезной работы с мотивацией, что также требует постоянного наращивания профессионализма. Кроме того, педагог дополнительного образования постоянно работает в области творчества, с творческими проявлениями ребенка, для чего также необходима достаточно высокая психолого-педагогическая компетентность.

Психологи отмечают: профессиональное развитие способствует предотвращению и преодолению таких негативных явлений, как «педагогические кризисы», «педагогическое истощение», профессиональная стагнация и стереотипизация учительского сознания, что ставит непрерывное профессиональное развитие в ряд наиболее актуальных вопросов педагогической практики [2].

Организация системы психологического сопровождения непрерывного профессионального развития педагога невозможна без определения основных понятий проблемы профессионального развития.

Изучение литературы, анализ предварительных результатов опытно-поисковой практической работы позволили нам выделить в качестве объектов развития следующие интегральные характеристики личности: *педагогическая позиция* и *профессиональная компетентность*.

Педагогическая позиция определяется нами как профессионально-значимое качество личности, которое занимает центральное место в структуре личности педагога и определяет систему эмоционально-ценностных отношений в педагогической деятельности и общении.

Выделяются три стадии развития педагогической позиции.

Первая стадия заключается в адаптации личности к новой системе взаимоотношений. На первой стадии смыслом педагогической деятельности является собственная личность педагога. Он заинтересован в том, чтобы быть принятым, чтобы получить удовлетворяющий его статус в системе отношений. Причем самоутверждение значимо не только, а точнее говоря не столько среди детей, сколько среди коллег.

Личность, способная самоутвердиться адекватными способами, переходит на следующую стадию становления своей педагогической позиции. Однако, человек с глубокими внутриличностными конфликтами, с низкой самооценкой, с негативными социальными установками, с гипертрофированными психическими защитами находит в педагогической деятельности способ защитить свои деструктивные личностные конструкции. Он фактически не способен двигаться дальше этой стадии в своем росте.

Смыслом второй стадии становления педагогической позиции является предметная деятельность. На этой стадии идет освоение педагогом структуры деятельности, он совершенствует методику работы, увеличивается техническая оснащенность педагогического процесса, накапливается методический арсенал.

В том случае, если личность характеризуется позитивной Я-концепцией, является самодостаточной, отличается высоким уровнем креативности и высокой компетентностью в предметной деятельности, она переходит на третью стадию становления педагогической позиции. На этой стадии смыслом профессиональной деятельности становится собственно ребенок, его развитие.

Педагог с такой педагогической позицией фактически является носителем гуманистических установок. Он принимает ребенка таким, каков он есть, предметная деятельность становится для него не самоцелью, а средством развития ребенка. Такой педагог оценивает успехи ребенка не по степени усвоения программы, а по позитивным изменениям в личности.

В психологии общепринята точка зрения, согласно которой понятие «компетентность» включает знания, умения, навыки, а также способы выполнения деятельности. В то же время ставится под сомнение приоритетность знаний относящихся собственно к предмету обучения, подчеркивается: педагогу необходим комплекс педагогических знаний, умений и навыков. Дополнительное образование развивается в условиях отсутствия системы профессиональной подготовки кадров [3].

В педагогику дополнительного образования на сегодняшний день приходят люди из различных сфер деятельности, с различной профессиональной подготовкой, подавляющее большинство не имеет педагогического образования.

В этих условиях на одно из первых мест в ряду задач, стоящих перед психологической службой, и другими вспомогательными службами встает задача поддержки педагога в приобретении им практико-ориентированных психологических знаний.

Изучение специальной литературы, практическая работа в педагогическом коллективе позволили нам выделить следующую структуру профессиональной компетентности педагогов дополнительного образования:

Психологический - предполагает компетентность в области развития личности ребенка.

Педагогический - предполагает знание логики выстраивания воспитательных и обучающих взаимоотношений.

Методический уровень означает мастерство педагога в выборе адекватных средств, форм и методов для решения воспитательных и образовательных задач.

Предметно - практический - знание своей предметной области.

Многие исследователи педагогического коллектива, как социально-психологической общности людей отмечают несомненное влияние педагогического коллектива на личностное и профессиональное развитие педагога и как основной фактор влияния называют психологический климат.

В научной литературе употребляются различные термины, описывающие те же явления, что и психологический климат: «социально-психологический климат», «психологический настрой», «психологическая атмосфера», «социально-психологическая обстановка» и др. Однако большинство исследователей считает, что важнее иметь единство взглядов на сущность явления, чем спорить о его названии.

Под психологическим климатом принято понимать эмоционально-психологический настрой коллектива, в котором на эмоциональном уровне отражаются личные и деловые взаимоотношения членов коллектива, определяемые их ценностными ориентациями, моральными нормами и интересами [4].

В качестве дополнительных характеристик благоприятного психологического климата можно назвать единство ценностных установок, наличие дружеских связей, отсутствие неприятия людьми друг друга, способность в критических ситуациях согласовывать свои действия.

Исследования показывают, что психологический климат в группе взаимно зависит от оценок и самооценок: чем лучше психологический климат в коллективе, тем выше оценивают друг друга члены коллектива; чем выше люди оценивают друг друга, тем выше самооценки и наоборот. Таким образом, благоприятный психологический климат является условием профессионального развития педагога и одновременно показателем такого развития.

Для эффективного решения проблемы непрерывного профессионального образования необходимо сформировать в коллективе целый ряд предпосылок, важнейшими из которых являются:

- формирование отношения к профессиональному росту как ценности;
- создание объективных условий для раскрытия творческой индивидуальности педагогов;
- последовательная реализация системно-целевой технологической модели в непрерывном наращивании профессионализма всех участников педагогического процесса.

Таким образом, в нашем понимании, психологическое сопровождение непрерывного профессионального развития педагога дополнительного образования есть:

- 1) содействие развитию и становлению гуманистически ориентированной педагогической позиции, как системы устойчивых убеждений;
- 2) поддержка педагога в непрерывном наращивании профессиональной компетентности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Галигузова Л.Н., Мещерякова С.Ю. Педагогика детей раннего возраста: учебное пособие для студентов вузов. - М.: ГИЦ ВЛАДОС, 2007. – 372 с.
- 2 Ефимкина Р.П. Детская психология: Методические указания. – Новосибирск: Научно-учебный центр НГУ, 1995. – 42 с.
- 3 Болотова А.К. Психология развития. – М.: ЧеРО, 2005. – 524 с.
- 4 Печора К.Л., Пантюхина Г.В., Голубева Л.Г. Дети раннего возраста в дошкольных учреждениях: Пособие для педагогов дошкольных учреждений. - М.: ГИЦ ВЛАДОС, 2002. – 443 с.

ТҮЙІН

Мақала өзектілігі қосалқы білім берудің кәсіби дамуында мұғалімді психологиялық қолдау мәселесіне арналған. Ғылыми әдебиеттердің негізін саралау барысында нысандардың даму сапасы ретінде тұлғаның интегральды мінездемесі, педагогтік ұстанымы және кәсіби құзыреттілігі көрсетіледі. Сонымен қатар мұғалімнің педагогикалық ұстаным және кәсіптік құзыреттілігі ашылады.

RESUME

The article is devoted to an actual problem of psychological support of professional development of a teacher of the additional education. Based on the analysis of the scientific literature the integral characteristics of personality are identified as objects: pedagogical position and professional competence. Also the stages of development of the pedagogical position and professional competence of a teacher are disclosed.

ӘОЖ 37.013:39 (045)

Аннотация

Мақалада ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып және ұлттық құндылықтар арқылы балаларды еңбекке тәрбиелеудің алғышарттары нақтыланған. Автор ғылыми зерттеулер мен әдебиеттерді талдау барысында ұлттық педагогика идеялары негізінде балаларды еңбекке тәрбиелеу мәселесінің өзектілігін қарастырған.

Түйін сөздер: этнопедагогика, ұлттық тәрбие, рухани құндылықтар, еңбек тәрбиесі, еңбексүйгіштік, «ата кәсіп».

Б.С. Кульбаева

С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, пед. ғыл. канд.

Қазақ ағартушылары мен ойшылдарының этнопедагогикалық идеяларындағы еңбекке баулудың тарихи- педагогикалық алғышарттары

Қазіргі таңда мектеп түлектерін ұлттық сипатта тәрбиелеу жүйесі этнопедагогикалық тұрғыдан сұрыпталып, педагогикалық тәжірибеге енгізілу назарға алынуда.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім беру мен оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру міндеті көзделген [1].

Халықтың әлеуметтік-мәдени және рухани құндылықтары мен дәстүрлері баланың азамат болып қалыптасуына, оның ізгілік, адамгершілік және еңбексүйгіштік қасиеттерін дамытуда, тұтас алғанда, жеке тұлғаны қалыптастыруда әрдайым маңызды рөл атқарған. Ұлттың ұрпағын әлеуметтендіруде тәлім-тәрбиенің бастауына бармай, яғни этнопедагогикалық негізіне оралмай, жеке тұлғаны толыққанды тәрбиелеу мүмкін емес. Өйткені халықтың ізгілік және демократиялық мұраттары негізінде алынған этнопедагогика ғылымының идеяларын бала тәрбиесінде өркендету үшін білім беру мен тәрбиелеу мазмұнын жаңғырту үдерісі ерекше мәнге ие болды.

Рухани жетілген, жан-жақты дамыған, ұлттық құндылықтар мен мәдени мұраларымыздың мәнін түсінетін жеке тұлға қалыптастыруда этнопедагогика идеяларын негізге алудың маңызы зор. Бала тәрбиесіндегі алға қойылатын талап: ұлттық қасиетімізді танып-білу, өзгелерге таныту, яғни ұлттық ерекшеліктеріміз бен құндылықтарымызды бүгінгі талаптарға

сәйкес жүйелеп, байытып, дамыту. Ғасырлар бойы жинақталған қазақ халқының мол тәжірибесін бастаушы сынып оқушыларын еңбексүйгіштікке тәрбиелеуде қолданып, әдістемелік жүйе жасау қажеттілігі туындайды.

Балаларды еңбекке баулу және еңбексүйгіштікке тәрбиелеу мәселесіне әрбір тарихи кезеңде әр түрлі баға берілсе де, еліміздің экономикасының дамуына орай бұл мәселенің өзектілігі күн сайын арта түсуде.

Жас ұрпақты еңбексүйгіштікке тәрбиелеу тағылымдары сонау Орхон-Енисей ескерткіштеріне тасқа қашап қалдырушы Иоллығтегіннің «Күлтегін», «Білте қаған», «Тоныкөк» дастандарынан, атақты жырау, күйші, оғыз-қыпшақ елінің данышпан ақылгөйі Қорқыт атаның алғашқы еңбекке тәрбиелеудегі философиялық идеяларынан бастау алады [2].

Баланы еңбексүйгіштік қасиетке баулуда жалпы халықтың еңбек тәрбиесін жан-жақты қарастырған дала ойшылдары әл-Фараби [3], Қожа Ахмет Яссауи [4], Жүсіп Баласағұни [5], Махмұт Қашқари [6], Ахмет Иүгінеки [7], М.Х.Дулати [8] өз еңбектерінде атап көрсеткен. Мәселен, әл-Фараби шығармаларында ұрпақты еңбексүйгіштікке, іскерлікке, өнер-білімге шақырған насихаттарының тәрбиелік мәні зор.

XV-XIX ғасырларда өмір сүрген (Дулат Бабатайұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Ақтамберді жырау, Шал ақын және т.б.) ақын-жыраулар шығармаларында өмір, болмыс, қоғам, табиғат тақырыптарымен қатар еңбек тәрбиесі де кең орын алған [9]. Еңбектің адам өмірінде алатын орнын айқын зерделеген ақын-жыраулар жас ұрпақтың, біріншіден, еңбексүйгіш, екіншіден, елі мен жерін қорғайтын ер жүрек болып өсуін уағыздаған.

Баланы жастайынан еңбекке үйрету, еңбектің адам өміріндегі орны төңірегіндегі айтылған ой-пікірлер XIX ғасырдың екінші жартысында Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы, т.б. мұраларында да жалғасын тапты. Сонымен қатар бұл мәселенің қазіргі таңдағы зерттеулерде (С.Мусин, А.С.Иманғалиев, К.Ж.Қожахметова) де маңыздылығын көрсеткен.

Еңбек тәрбиесінің жүйесі, еңбек дәстүрлері мен салттары қазақ халқының материалдық және рухани өмірінің, тарихи, географиялық, әлеуметтік-экономикалық жағдайларының ықпалымен қалыптасты.

Қазақ этнопедагогикасындағы еңбек тәрбиесінің мақсаттары мен міндеттері тақырыбын ашуда біздің қоғам өзінің даму жолында бірнеше ғасырлар бойы түрлі философиялық, саяси-әлеуметтік бағыт ұстанғандығына соқпай өте алмаймыз. Халық қай кезеңде болсын, өмір үшін күресін, яғни еңбек етуін тоқтатқан емес. Халықтың ауыз әдебиетінде, тарихи ескерткіштер мен дала ойшылдарының еңбектерінде де бұқара халық пен кедей-шаруалар, қолөнершілердің өз ұрпағын еңбек тәрбиесіне баулумен байланысты идеялары мен тәжірибелері көрініс тапқан.

Көшпелілер философиясының ұстанымы бойынша халық табиғатпен үйлесімді өмір сүруі үшін табиғаттан керегін алып және оның орнын толтыру сияқты идеяны қолданды, ұрпағын соған тәрбиеледі. Табиғатты құрметтеу, жерді тоздырмау, су көздерін ашу, кесілген ағаштың орнын толтыру, пайдаланар нәрсені ысырапшылдыққа ұшыратпау үшін бар мүмкіндігін қарастыру сияқты үнемшілдікті басты қағида етті. Мал өсіре отырып, оның шашауын шығармай пайдалану көзделді. Бір ғана малдан алынатын өнім: сүті мен майы, еті ғана емес, жүні мен терісі, сүйегі мен мүйіз-тұяғы, тіпті, тезегіне дейін далаға тасталмай, ұқыптылықпен пайдаланылды.

Қазақ халқы Қазан төңкерісіне дейін табиғи өнімдер – сүйек, тері, ағаш, тастан: белбеу, тарақ, моншақ, сақина, жүзік, білезік, т.б. сияқты сәндік бұйымдарды, кебеже, сандық, асадал, адалбақан, т.б. тұрмыстық жиһаздар, кілем тоқу, киіз басу, кестелеу өнері, бау-құр тоқу сияқты киіз үй жабдықтары мен бұйымдарын жасап, қолданбалы қолөнер мен зергерлікті, өңдеу ісін, т.б. дамытты. Осындай бұйым жасайтындарды кәсіпті меңгеруіне орай: шебер, ұста, зергер, т.б. деп атады.

Қазақ халқы тек мал шаруашылығымен ғана емес, егін шаруашылығымен де, қолөнер өндірісімен де айналысқан. Еңбекті механикаландыру болмағандықтан, қараша халық пен шаруалар өздерінің қолынан шыққан еңбек құралдарын пайдаланған. Атадан балаға мұра болып қалатын «ата кәсіпке» жаңа буын жас ұрпағын тәрбиелеп отыру, олардың еңбекке ықыластылығы мен еңбектегі болашағын, кәсіпке лайықтылығын, халықтық тәжірибедегі диагностикамен болжап, бағыттап, бағдарлап отырған. Бұл – тек қазақ халқының тарихында ғана емес, адамзат тарихына ортақ тәжірибе.

Еңбек етудің философиясы немесе еңбекке философиялық тұрғыдан тұжырым жасау жөнінде әлем ғалымдарының пікірлері өзара үйлеседі. Әрине, адамзат өмірінің мәні мен мағынасы, дамуы ұқсас мақсатта болғанымен, әр ұлттың өмір сүру салтына сәйкес ерекшеліктері болатыны рас.

Ал, еңбек тәрбиесін педагогикалық тұрғыда қарастырсақ, қазақ халқының еңбек туралы тәлім-тәрбиелік тағылымдары сонау VII-VIII ғасырлардағы Орхон-Енисей түркі жазба ескерткіштері мұрасынан бастау алады. Орхон өзенінің бойында бұдан 1300 жыл бұрын бабаларымыз тасқа қашап жазған тарихи – «Күлтегін», «Білте Қаған», «Тоныкөк» дастандарының тәрбиелік мәні зор. Ежелгі түркі мемлекетінің қолбасшысы Күлтегін, оның ағасы Білге қаған, қағанның кеңесшісі Тоныкөк болған. Күлтегін сөз арқылы тәрбиелеудің үлгісін қалдырады. «Әкем Қағанның әскері бөрідей бопты», «Қол қосылса, күш өсер», - деп батырлыққа, ерлікке, бірлікке шақырса, «Кедей халықты бай қылдым», - деп, ел үшін еңбек етуді уағыздайды. «Бүгінгі түркі халқы мен бектері менің сөзімді бұзбады», - деп береке-бірлікке шақырады, «Ақыл иесі, сөз иесі мен болдым», - деп Тоныкөк еңбектің бастысы ой еңбегі екендігін де ескертеді. Иоллығтегін Күлтегіннің ерлігін, еңбегін жазады.

Атақты жырау, ұлы күйші, оғыз-қыпшақ елінің данышпан ақылгөйі Қорқыт ата өзінің жырлары арқылы ұрпақтарын ата-ананы құрметтеу, еңбек еткен адамды ардақтауды уағыздайды.

Дүниетанымдық, тәлім-тәрбиелік мәні зор ұлттық педагогикамыздың бастауы болып табылатын Қорқыт атаның жырлары мен өсиет сөздері, күйлері мен аңыз әңгімелері ұрпақты еңбекке тәрбиелеу ұлағаттарына үлкен үлес болып қосылады: «Ер жігітке қара таудай мал бітсе, жияр, көбейтер, талап етер, бірақ несібесінен артығын жемес. Тәкашпарлықты тәңір сүймес. Көңілі пасық ерде дәулет болмас. Маңғырған мал жиғанмен, адам жомарт атанбас. Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман. Ондай бала ел басын құрап, үйінен дәм беруге де жарамайды. Атадан қалған малы болмаса, баланың күні қараң. Ақылсыз балаға ата дәулетінен қайран жоқ. Қанша тасып тулағанмен, су теңізді толтыра алмайды. Ат арытпай, жол бітпейді», - деген ойлары халықтық қағидаға айналған. Қорқыт ата тағылымдары тұжырымды ойларымен өміршең [2].

Соның ішінде дүниежүзілік ғылым мен мәдениеттің «Алтын қорына» өлшеусіз үлес қосқан энциклопедист-ғалым әл-Фараби бабамыздың педагогикалық мұрасы асыл қазына іспеттес. Оның «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақытқа жету жолдары», «Философиялық трактаттарында» зерттеліп отырған мәселенің кейбір қырлары жақсы ашылып көрсетілген. әл-Фарабидің педагогикалық жүйесінің іргетасының оның адам туралы ілімі, гуманистік, ізгілік қасиетке баулу мәселесімен қатар балаларды еңбекке тәрбиелеуге тікелей қатысы бар.

«Бақытқа жеткізетін еркін әрекет, тамаша әрекет – еңбек» дей отырып, бақытқа жетуде еңбекті сүюге, сол арқылы мінез-құлықтың жетілуіне мүмкіндік туатынын айта кетіп, ақыл-ойдың, еңбектің және білімнің биік мәнін дәріптейді. Жастарға өнегелі іс жасағандарды үлгі етіп, өмірді бекер өткізбей, қоғамның пайдалы азаматы болуларын қалайды [3].

«Адам тәнінің кемелдігі – ол денсаулық, егер денсаулық бар болса, оны сақтау қажет, ал ол жоқ болса, оған түрлі әрекеттер жасап, жету керек. Еңбек, еңбексүйгіштік те

адам баласын жетілдіретін, бақытқа кенелтетін ізгі қасиеттерге жатады. Байсалды, бірқалыпты еңбек кезінде адамға күш қосылады дей отыра, әл-Фарабидің пайымдауынша, жауынгер көксеген бақытқа ел есінде қаларлық іс-әрекеті жатады», - деп ұлы ғалым бақытқа жетудің бір жолы еңбекте екенін айтқан.

Ұрпақты еңбекке тәрбиелеу тақырыбы ғалым, әдебиет үлгілерін жинаушы Махмұт Қашқари еңбектерінде көрініс тапқан. «Түркі сөздерінің жинағы» («Диуани лұғат-ат-түрк») атты мұрасында адамды адам ететін еңбек жоғары бағаланады, дүние жинамай, ақыл-білім жинау, өмірдің мәні білімде екені, ал білім еңбектің арқасында келетіні, еңбектің ұлылығы насихатталады.

Қашқари жинаған мақал-мәтелдер мен өз тұжырымдары, өсиет сөздері насихатқа толы: «Еңбек ізсіз қалмайды», «Кепілдар болғанша, қолыңмен от көсе», «Түсіне қарама, ісіне қара», «Егілмей-өнбес, тілемей-болмас», «Тері сыдырып болған соң, құйрыққа пышақ сындырма», «Аңшы қанша айла білсе, аю сонша жол білер», «Тырысқанның аузы – жемде, ерінгеннің езуі – сөзде», «Хас батыр өткінші жаңбырдай, білімді мірдің оғындай», «Кең тігілген тон тозбас, кеңесілген іс бұзылмас», «Бидайдың арқасында бидайық су ішер», «Адамның қадірі тіршілігінде», «Құс тұзаққа жем үшін ілінер», «Жұпар қалтадан жұпар кетсе де, иісі қалар», «Берекесізден құт қашар», «Атасының ұлы атасына тартып туады», «Еріншекке есік те асу көрінер, жалқауға бұлт та жүк көрінер», «Еңбекқордың ернінен май ағады», «Жалқауға бұлт саясы да тимейді», «Ізгілік істі судың аяғына таста да, басынан ізде», т.б. [6, 97-99 б.].

Қашқари жинақтаған халықтық тәрбие – жеке тұлғаға қажет барлық салаларды игерген еңбекшіл тұлғаны қалыптастырудың аса бай тәжірибесінен зерделенген: халық еңбекке моральдық психологиялық дайындығы бар балалардың бойында еңбекке жағымды қарым-қатынасының болуымен өлшейді; еңбектенудің борыш және міндет екенін балалар санасына өмір талабы деп негіздейді; орнықты еңбек дағдылары мен икемділіктерін игерту олардың болашақтағы қызметінің кепілі деп біледі; балалардың еңбек әдеттерін қалыптастыру ең бірінші өмірлік қажеттілік деп санайды; балаларды жұмыс істеуге, өнімді еңбекке ерте баулу халықтық тәрбиенің басты қағидасы деп қарастырады.

Еңбек тақырыбы ойшыл, данышпан ақын Жүсіп Баласағұни еңбектерінде басты мәселе ретінде насихатталынады. Ол еңбегін «Құтадғу білік» деп (мағынасы «Құт әкелетін білім») атап, алдына «оқушыға құт әкелсін, өмір жолына бағыт болсын» деген мақсат қойған. Кітапты ақыл-өсиет, өнеге-уағыз түрінде жазған.

Ұрпақты еңбексүйгіштікке, іскерлікке шақырған ақынның насихаты тұжырымды ойға – мақал-мәтелге айналған: «Ерте тұрғанның құты артады; Құлдың құны – жұмыспен, еңбегі сіңсе – тыныс кең; Есік баққанша, нәсіп бақ; Істің бітіміне қара; Бір істі екі адамға тапсырма; Суға сүңгімеген інжу термейді; Не істесең де ықтият бол; Өзі сақ кісінің ісі де сақ; жарамас іске жуымас; Асыққан іс кешігер; Асығыс істен пайда жоқ; Кемеге мінген теңізге шығады; Өзің күшің жеткенше өзің үшін аянба; Сабыр етсең – іс байлыққа басады, шүкір қылсаң – байлық асып-тасады; Не ексең – соны орасың; Жер шұқыған құдықтан ішеді; Алыс-беріс адал істе епшіл бол, жол ашылар – әр кезде де көпшіл бол; Жақсы іс көп жасайды; Еңбек сіңірген нәрсе қымбат көрінеді» дегендей, адамның қадір-қасиеті еңбек, білім, ақылда болатынын айтады.

Басым көкке жетсін десең армандап,

Әр жұмысты біліп істе, қарма ондап.

...Барлық істі сарапқа сап істегін,

Қисапненен қазынаңды үстегін, – деп [5, 98-102 б.] ізгілік жолы еңбекте, арманың орындалсын десең, ақылға сал, байыппен қара, барлығына еңбектің арқасында қолыңды жеткізесің деген ой-пікір қалдырған.

Дала ойшылдарының бірі Ахмет Іүгінеки «Ақиқат сыйы» дастанында гуманистік ой-пікірлермен қатар, оқу мен білім, еңбек мәселелеріне көп көңіл бөлген. Еңбекте

мақтанба, асып-таспа, «кәріге де, жасқа да құрмет көрсет», «басшы болсаң, жайсаң бол» тұжырымдарымен адамгершілікке, ізеттілікке шақырады. «Ақылмен іс істесең, білім іздесең, еңбегің жанады», – дей келе, Ахмет Иүгінеки былай жырлайды:

Білімдар жөнді біліп «бекін» дейді,
Ақылмен іс істеген өкінбейді.
Білмеген талай жұмыс істей жүріп,
Амал жоқ, түбінде сол опық жейді.

Мақал-мәтелге айналған, атадан балаға мирас болып келе жатқан афоризмдер көптеп кездеседі: «Алды қозғалған керуеннің арты кідірмейді», «Бал қайда болса, ара сонда», «Ғалым білімімен көтеріледі», «Қараңғының басына хақтың сөзі кірмейді», «Қандай істе болса да білімсіздік үлесі – өкініш», «Бақыт жолы біліммен табылады», «Талапсыздың қайғысы аз» т.б. деген [7, 122 б.] ой түйіндеп, білімді кәсіп етіп, жалқаулықтан аулақ, білгендермен жолдас болуға насихаттайды.

Жалпы, қазақ баласының еңбекке деген қарым-қатынасын ықыласқа, құлшынысқа ұштастыру үшін оның этнопсихологиялық негіздерін білуіміз заңды. Себебі біз осы уақытқа дейін еуропалықтардың психологиялық үлгісіндегі ойға табан тірегенмізбен, қазақ баласының ойлау жүйесінде текке қатысты ерекшелігі болатындығын ескеруіміз қажет. Мысалы, қазақтың негізгі дәстүрлі мал шаруашылығының нәтиже көрсетуі ұзақ кезеңді алады. Оны егін шаруашылығының нәтижесімен салыстыруға мүлде келмейді. Ата-бабасы мал бағумен айналысқан қазақ баласының еңбекке кірісуде асықпауы, процеске ұзақ дайындалуы қазіргі балаларда да байқалатыны рас. Мұны этнопсихологиялық тұрғыдан қарастырып зерттеу – болашақтың үлесінде. Қазіргі баланы қандай еңбек түрлеріне тәрбиелеуіміз керек, ой еңбегі мен дене еңбегінің бүгінгі күндегі үлес салмағы қандай болмақ деген тақырыптар төңірегінде педагогикалық-психологиялық зерттеулер жүргізуді де ізденушілер ескергені абзал дегіміз келеді. Себебі еңбексүйгіштікке тәрбиелеу ісі бір зерттеудің аясында тоқталмасы анық. Еңбек тақырыбы – адам баласы үшін мәңгілік тақырып.

Еңбек етуге деген түрткі болар материалдық және рухани құндылықтары, адам өмірі мен әрекетінің әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын жасауға бағытталады. Еңбектің дамытушылық қызметі адамның еңбек үдерісіне белсенді араласуы және оның мәндік күштерін қозғалысқа келтіруімен байланысты. Интеллекті, рецепторлары, бұлшық еттері, аяқ қолының икемділігі, эмоционалдық және ерік-жігер күштері түгел іске қосылады. Нәтижесінде олардың еңбекке деген қызығушылығы, ынтасы, ойлау, қабылдау, есте сақтау қабілеттері дамиды. Еңбек етудегі қатынас – ашық қоғамның өзекті мәселесі. Еңбек арқылы еңбекке бейімдеу, еңбекті бағалау, еңбек адамының іс-әрекетін бағдарлау арқылы еңбек тәрбиесі жан-жақты жүргізіледі («Еңбегім өнсің десең, ретін тап», «еңбексіз өнбек жоқ», «еңбекті бағалау – әдептілік», т.б.).

Ұрпақ тәрбиесінің алдында мұғалім де, ата-ана да жауапты. Бірақ қоғамның кейбір келеңсіз жағдайлары отбасына да әсерін тигізгендіктен, ұрпақ тәрбиесінде кемшіліктер жіберіп алғандаймыз. Ата-бабамыз кезінде тәрбие мәселесіне үлкен мән берген. «Балаңды бес жасқа дейін ханыңдай көтер, он төрт жасқа дейін құлыңдай жұмса, одан кейін досыңдай сырлас» деген философиялық ілімді халық текке қалдырмаса керек. Бұл сөздің астары бес жасқа дейін баланың мінез-құлқы, психологиясы қалыптасады, ал он төрт жастан кейін еңбектің түрлеріне машықтандыру, шынықтыру, төзімділік, шыдамдылыққа үйрету, қолғанат болады.

Олай болса, халықтарда қандай да болсын қоғамда көпшілік қабылдаған әдеп ережелері, қарым-қатынас жасау қағидалары немесе шарттары болған. Қазақ халқының басты шарты немесе қағидасы ұлы мен қызын ертеден-ақ табиғи ерекшеліктеріне қарай тәрбиелеген. Ер баланы мал бағу мен күтіміне, отын шабуға, қолөнер үйренуге, мал сою мен мүшелеуге, ағайындарына қамқоршы болуға үйретсе, қызды үй сыпыру, төсек жинау, ас пісіру, шай құю, кесте тігіп, тон пішу, әже-атасына, іні-сіңлісіне бас-көз болу сияқты

отбасының күнделікті тіршілік-тынысына бейімдеп баулыған. Қыз баланың тәрбиесіне жастайынан мән беріліп, еңбекке икемі жоқтарды сынап, еңбексүйгіш болуға шақырған. «Өз үйінде ою оймаған, кісі үйінде сыру сырады» деп, мін таққан. Қыз баланы еңбекке икеміне қарай және киіміне, шашын күтуіне, бойын түзетуіне, жүкті жинауына, үйді ұстауына қарай бағалаған. Оның өнерлі болуын аңсаған.

Сондай-ақ, қалыптасқан еңбек тәрбиесінің патриоттық тәрбиемен тығыз байланыстылығына дәлел ретінде неміс халқының өз отандық өнімдерін дәріптеуге патриоттық тұрғыдан келуін алуға болады. Оларда немістік өнімдер, неміс тауарлары, неміс сапасы ұлтжандылыққа тәрбиелеуде жоғары деңгейде тұр. Осы ұстанымды біз өз практикамызда қолдансақ, артықшылық етпес еді. Бізді әлемге паш ететін жастар қазір өз елімізде білім алуды, өз елінің өнімдерін пайдалануды ұят санайды, шетел сәні, шетелдік өнімді пайдалану мәртебе саналады. Қазаққа тән құндылықтарды дәріптеу, ата кәсібімізді дамытуды ескеру қажеттігімен қатар, өз ұлтымыздың деңгейін көтеретін, басқа елдерге мойындататын мамандарды даярлаудың көкейкестілігі туындауда. Осы жағдайларға қарап «Ұлт болудан қалып барамыз ба?» деген сұрақ туындайды. Мұндай үдерісті кіші мектеп жасынан бастаған дұрыс. Сондықтан ата-бабамыз қалдырған мұра: әдет-ғұрпымызды, салт-дәстүрімізді, дінімізді, тілімізді, мәдениетімізді тәрбие үдерісінде негіз етіп аламыз.

Жоғарыда зерделенген тарихи-педагогикалық тәжірибе бастауыш сынып оқушыларын еңбексүйгіштікке этнопедагогикалық негізде тәрбиелеудің төмендегідей алғы шарттарын анықтауға мүмкіндік береді:

1. Тарихи-әлеуметтік тұрғыдан:

- отбасында ата кәсіптердің (зергер, ұста, етікші, темірші, қойшы, түйеші, жылқышы, егінші, диірменші, емші) ерекшеліктерін, қыр-сырларын, тарихын атадан балаға мұра қылып қалдыру;

- дала ойшылдары мен ақын-жыраулар, ағартушылардың еңбекті сүйюге қатысты өнегелік насихаттарын үлгі ету;

- этномәдени құндылықтар мен халық ауыз әдебиетінің кіші мектеп жасындағы балаларды еңбекті сүйюге тәрбиелеушілік әлеуетін ескеру.

- ата кәсіптің ұлттық ерекшеліктерін ескеріп, атадан балаға мирас болып қалатын кәсіпке, байлыққа ие болар кәсіпкерлер дайындау.

2. Психологиялық тұрғыдан:

- еңбек нәтижесі негізінде қызығушылығын арттыру;

- кез келген жұмыс түріне жауапкершілікпен қарауы – еңбекті және оның нәтижесін қадірлеуі;

- үнемі белсенділік таныту және шығармашылық қарым-қатынас жасауы;

- еңбекке қарым-қатынасы – тұлғаның саналы және өмірлік негізгі қажеттілігіне айналу;

- еңбек іс-әрекеті барысында төзімділік, табандылық, шыдамдылық қасиеттерін тәрбиелеу;

- еңбекке сүйіспеншілік, адалдық, жауапкершілік және шығармашылық қатынасқа дайындау;

- еңбекті сүйю сезімін дамыту;

- оқушы бойында еңбекке саналы түрде өзі мүдделі адам психологиясын қалыптастыру.

3. Педагогикалық тұрғыдан:

- жас ерекшеліктерін және бала жастан еңбек ету шеберлігі мен дағдысын қалыптастыру;

- еңбекті материалдық және рухани құндылық қайнарының негізі, жеке тұлғаның даму тұтқасы ретінде қабылдауға тәрбиелеу;

- еңбек әрекеттері арқылы балаларды еңбек адамдарын құрметтеуге, олардан үлгі алуға, еліктеуге үйрету;

- жалпы еңбекті құрметтеуге, оның адам өміріндегі маңыздылығын түсінуге үйрету;
- ұжым еңбегіне сүйсіну, ұжымдық еңбек етуге дағдыландыру.
- бастауыш мектеп жасындағы балаларды еңбек мәдениетіне тәрбиелеу;
- еңбекке баулу механизмдері мен тетіктерін енгізу;

Алғышарттарды еңбек үдерісі барысында ескеру оқушы бойында қоғамдық құндылық сапаларын, тұлғалық қасиеттерін, өмірге, еңбек етуге деген сүйіспеншілік қатынасын қалыптастырады және еңбек тәрбиесінің даму бағыттарын белгілеуге мүмкіндік береді:

– дала ойшылдары мен ғұламалардың еңбектеріндегі еңбексүйгіштікке тәрбиелеу қағидаларын жинақтап, құнды бағыттары мен идеяларын оқу-тәрбие үдерісінде пайдалану;

– қазақ халқының сан ғасырдан бері қалыптасқан еңбексүйгіштік, еңбекқорлық құндылықтарына негізделген еңбекке баулу, тәрбиелеу, қалыптастыру, т.б., тәжірибелеріне сүйену;

– жаһандану жағдайында және дамыған елу елдің қатарына кірер елімізді бәсекеге қабілеттілік мүмкіндіктерін, әлемге ұлт ретінде шығармашылық еңбек өнімі мен білімі арқылы танытар мамандар даярлау қажеттілігі, т.б.

Зерттеу жұмысымызда түрлі ғылыми, философиялық, психологиялық, тарихи, әдеби, педагогикалық еңбектерге жүргізілген талдаулар барысы балаларды еңбексүйгіштікке тәрбиелеу мәселесі қай тарихи кезеңде болсын, күрделі қоғамдық-әлеуметтік, педагогикалық мәні зор мәселе болғандығын аңғартады.

Қорыта айтқанда, «еңбекке тәрбиелеу», «еңбексүйгіштікке тәрбиелеу» ұғымдары, сонымен қатар тарихи педагогикалық алғышарттарынан туындайтын: тарихи-әлеуметтік, әлеуметтік-экономикалық, психологиялық, педагогикалық шарттары бүгінгі мектептің оқу-тәрбие үдерісіндегі еңбексүйгіштікке тәрбиелеудің қажеттілігін айқындауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы. Заң актілерінің жиынтығы. – Алматы: ЮРИСТ, 2007. – 192 б.
- 2 Қорқыт ата кітабы. /Аударғандар Қоңыратбаев Ә., Ысқақов Б. - Алматы: Жазушы, 1986, 1994.
- 3 әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973. - 215 б.
- 4 Баласағұни Ж. Құтты білік. – Алматы: Жазушы, 1987. – 301 б.
- 5 Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. Аударғандар: Қ.Бекетаев, Ә.Ибатов. – Алматы: Ана тілі, 1993.
- 6 Иүгінеки А. Ақиқат сыйы. – Алматы: Ғылым, 1985.
- 7 Дулати Х. Тарихи Рашиди. – Алматы: Санат, 2003. – 616 б.
- 8 Бес ғасыр жырлайды. II том. - Алматы: Жазушы, 1984. - 174-181 б.
- 9 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985.

РЕЗЮМЕ

В данной статье трудовое воспитание рассмотрено с историко-педагогической стороны. Выявлено первоначальное условие привития к труду учащихся начальных классов.

RESUME

In this article labour education is considered from historical-pedagogical side. The primary condition of getting accustomed to labour of the pupils of primary classes is revealed.

В.В. Боброва

Карагандинский
государственный университет
им. Е.А.Букетова,
канд. пед. н., доцент

Психолого-педагогические особенности ребенка дошкольного возраста, испытывающего трудности при усвоении дошкольной образовательной программы

Аннотация

В данной статье рассмотрены психолого-педагогические особенности ребенка дошкольного возраста, испытывающего трудности при усвоении дошкольной образовательной программы. Раскрыт ряд проблем детей, возникающих в процессе обучения и воспитания, носящих обратимый характер при условии своевременного (до начала систематического обучения в школе) выявления этих детей и оказания им целенаправленной педагогической помощи в дошкольном возрасте.

Ключевые слова: психолого-педагогические особенности; дошкольный возраст; дети, испытывающие трудности; дошкольная образовательная программа; задержка психического развития; познавательные процессы; эмоционально-волевая сфера.

Условием успешного обучения и воспитания детей, испытывающих трудности при усвоении программного материала, по причине замедленного темпа развития познавательных процессов и эмоционально-волевой сферы, является своевременная психолого-педагогическая помощь, учитывающая особенности данной категории детей. Одной из важнейших задач учебно-воспитательного процесса при этом становится обучение, воспитание и развитие ребенка в соответствии с учетом его индивидуальных особенностей и возможностей [1].

На наш взгляд, основополагающим при определении понятия для этих детей является то, что они на протяжении всего дошкольного возраста не справляются с программными требованиями детского сада и к моменту поступления в школу не достигают нужного уровня готовности к обучению ни по познавательным, ни по эмоционально-личностным характеристикам.

Так, по результатам проведенного нами психолого-педагогического исследования детей дошкольного возраста (всего 1650 человек, из них младший, средний и старший дошкольный возраст по 550 детей) установлено:

- у детей младшего дошкольного возраста (29%) не сформированы навыки самообслуживания, они затрудняются согласовывать свои

действия с действиями других, отмечается несформированность сенсорных эталонов: затрудняются группировать предметы по форме, цвету, величине. Эти дети затрудняются понимать и обозначать словом свойства и качества предметов, не умеют производить обобщения, передавать своими словами услышанное. В речевом развитии отмечается малый активный словарный запас, несовершенство грамматической структуры речи, отсутствует навык согласования частей речи, верного употребления предлогов. На занятиях зарегистрировано ослабление познавательного интереса, низкий уровень развития памяти и внимания. В игровой деятельности дети не общаются со сверстниками и др.;

- у детей среднего дошкольного возраста (26%) не в полном объеме программным требованиям сформированы навыки самообслуживания и культурно-гигиенические навыки. Снижены коммуникативные навыки в общении со сверстниками и со взрослыми. В игровой деятельности отмечается низкий уровень навыков ролевого поведения, практически отсутствует умение играть вместе со сверстниками. Трудовые навыки этих детей находятся на низком уровне, они не способны принять активное участие в выполнении поручений. На занятиях темп деятельности их замедлен, они нуждаются в индивидуальной организационной стимуляции со стороны воспитателя. Значительно затруднена самостоятельная деятельность во время занятий (дети замедленно воспринимают задания, не умеют ставить перед собой цель, а также достигать ее). В трудовой деятельности отмечается неряшливость. Дети этого возраста затрудняются употреблять слова, обозначающие качества и свойства предметов, а также обобщающие слова. Испытывают большие затруднения при составлении рассказа по картине. В речи детей отмечается несогласованность слов в роде, числе, падеже. На математических занятиях они не всегда понимают вопрос «Сколько?», не могут составить два множества (прием наложения), на низком уровне различают понятия «один-много», не умеют сравнить предметы по длине, ширине, высоте, толщине. Одновременно отмечается низкий уровень общей осведомленности: дети не знают части тела, лица, слабо дифференцируют части суток, не различают левую и правую руку, не называют детенышей животных и др.;

- у детей старшего дошкольного возраста (23%) отмечается сниженная способность к самостоятельной деятельности. Межперсональные отношения со сверстниками неустойчивые и характеризуются отсутствием дружеского взаимоотношения и взаимопомощи. В деятельности у детей затруднен компонент планирования, также они затрудняются в самоорганизации своих действий, как правило, не стремятся к положительному результату в индивидуальных и общественных делах. Представления о добре, правдивости, справедливости, скромности, смелости находятся на низком уровне. На занятиях дети испытывают затруднения при классификации родовых понятий, при нахождении существенных признаков у живых организмов, неверно используют термины «слово-звук», «твердый-мягкий-согласный». Не называют слова с заданным звуком, неверно ставят ударение. В речевом развитии отмечается отставание словаря от возрастной нормы, обедненность смысловой части речи. Дети не могут связно и логично передать содержание произведения, самостоятельно составить рассказ по картине. Познавательные интересы – ситуативны, уровень развития ощущений, восприятия, внимания, воображения и мышления ниже возрастного уровня. На занятиях по математике они не владеют прямым и обратным счетом, не всегда понимают принцип получения последующего числа, неверно употребляют порядковые числительные и др.

С целью систематизации трудностей детей при усвоении программного материала дошкольного образовательного учреждения нами было проведено мониторинговое исследование. Мониторинговое изучение компетентности детей младшего, среднего и старшего дошкольных возрастов в усвоении программного материала дошкольного образовательного учреждения предусматривало обязательное рассмотрение следующих областей и параметров: развитие речи; художественная литература; элементарные

математические представления; ознакомление с окружающим; изобразительная деятельность; конструирование; музыкальное воспитание; игровая деятельность; общение и поведение [2].

Критерии каждого из параметров обосновывались соответственно задачами программного материала определенного возрастного периода. Характеристика уровня усвоения программы ребенком проводилась по трем уровням: высокий, который соответствовал 2 баллам, средний - одному баллу и низкий – 0 баллов. Мониторинг показал наличие детей, неуспешно усваивающих программный материал, а также позволил выявить разделы программного материала дошкольного образовательного учреждения, по которым эти дети испытывают наибольшие затруднения [3].

Таким образом, в традиционных условиях детского сада отличительной чертой рассматриваемой нами категории детей является то, что они не справляются с программными требованиями дошкольного учреждения и систематически испытывают трудности различной степени при усвоении программного материала, а также при выработке определенных умений и навыков. Наибольшее количество детей каждого возрастного периода испытывают трудности при формировании компетентностей в таких областях, как развитие речи, художественная литература, элементарные математические представления и ознакомление с окружающим. Программное обеспечение этих областей предусматривает развитие у детей в процессе учебной, трудовой и игровой деятельности всех познавательных процессов, а также формирования способов умственной деятельности. И недостаточный уровень развития внимания, мышления, памяти, воображения, а также умения сравнивать, анализировать, устанавливать причинно-следственные связи, обобщать обуславливают различные сложности детей. В возрастной динамике данные сложности ослабевают, тогда как трудности межперсонального общения, поведения и игровой деятельности возрастают.

Межличностные отношения детей данной категории неустойчивы. Взаимодействие со сверстниками носит непостоянный, ситуативный характер. Как правило, дети предпочитают общаться со взрослыми или с детьми младше себя. Общение со сверстниками носит ограниченный характер. При общении дети не проявляют активности.

Игровая деятельность детей, испытывающих трудности при усвоении программного материала дошкольного образовательного учреждения характеризуется однообразием, отсутствием творческого подхода к замыслу и сюжету игры, бедность воображения.

Одновременно с этим нами было проведено исследование, позволяющее определить психолого-педагогические особенности детей, изучаемой группы. В программе данного исследования нами были выделены следующие блоки: познавательная сфера детей; эмоционально-волевая сфера; сфера моторики; сфера воспитанности; сфера межличностных отношений.

Исследование познавательных процессов было осуществлено при помощи стандартизированного комплекса психодиагностических методик для детей дошкольного возраста [4].

1 Особенности восприятия. У детей, рассматриваемой категории, отмечается неточность, фрагментарность и недостаточная дифференцированность восприятия. Целенаправленность восприятия снижена. Темп данной функции замедлен, снижена скорость приема и переработки информации. При восприятии простых слуховых воздействий трудностей не наблюдается, но в сложных условиях (быстрый темп речи, произнесение многосложных и близких по звучанию слов) дети испытывают трудности при выделении звуков в слове. Значительно больше, чем в дистантных видах восприятия, проявляется отставание в развитии осязательного восприятия. Дети затрудняются в узнавании даже хорошо знакомых предметов, в локализации тактильных ощущений, в воспроизведении поз рук, устанавливаемых взрослым.

2 Особенности внимания. Внимание детей, испытывающих трудности при усвоении программного материала, отличается неустойчивостью, повышенным уровнем отвлекаемости на раздражители извне. Объем внимания снижен. В деятельности превалирует произвольное внимание.

3 Особенности памяти. У детей изучаемой категории отмечается сниженный объем кратковременной и долговременной памяти. Особенно большие трудности наблюдаются при запоминании словесного материала. Эти воспроизведения отличаются несовершенностью и неполнотой. При воспроизведении материала наблюдаются привнесения, неточности.

4 Особенности мышления. У дошкольников, испытывающих трудности при усвоении дошкольной образовательной программы, наблюдается отставание в развитии всех видов мышления (наглядно-действенного, наглядно-образного и словесно-логического). Значительное отставание обнаруживается в проявлениях возможности осуществлять суждения и умозаключения. Одновременно с этим отмечается замедленный темп мыслительных процессов. При выполнении заданий дети нуждаются в помощи извне. Данная помощь носит организационный характер. При предъявлении видоизмененных заданий дети с трудностями в обучении могут переносить помощь в иные условия.

5 Особенности речевого развития. Речевые возможности детей характеризуются сниженным активным словарным запасом, пассивный словарь отстает от активного (выраженное расхождение между активным и пассивным словарем наблюдается в отношении прилагательных, наречий и причастий). Отмечается ограниченность слов, обозначающих общие понятия. Речь детей неразвернутая, синтаксические конструкции употребляемых предложений упрощены. При словообразовании часто возникают неологизмы. Особые затруднения вызывает монологическая речь. Диалогическая речь протекает в вопросно-ответной форме. Ответы детей односложные.

Изучение эмоционально-волевой сферы детей, испытывающих трудности при усвоении программного материала дошкольного образовательного учреждения осуществлялось при помощи следующей подборки методик: «Кактус» М.А. Панфиловой, цветовой тест Люшера, тест фрустрации Розенцвейга, «Критерии агрессивности у ребенка» Г.П.Лаврентьевой и Т.М.Титаренко, «Признаки тревожности» Г.П.Лаврентьевой и Т.М.Титаренко, определение уровня мобилизации воли по Ш.Н.Чхарташвили. Качественный анализ результатов изучения эмоционально-волевой сферы детей представленной категории выявил следующие особенности: низкая дифференцированность эмоций (43%), эмоциональная неустойчивость (67%), лабильность (56%), легкость смены настроений и контрастных эмоций (63%). Одновременно с этим отмечается некоторая неадекватность и непропорциональность эмоционального реагирования на внешние ситуации (31%). Также результаты исследования выявили: повышенный уровень тревожности (44%), агрессии (23%).

Изучение моторной сферы детей, испытывающих трудности при усвоении дошкольной образовательной программы позволило установить ряд особенностей по сравнению с нормой. Недостатки развития моторики у данной категории детей проявляются в двигательной неловкости, недостаточной координации движений (57%). У многих детей отмечается чрезмерная двигательная активность (36%). В некоторых случаях двигательная активность значительно снижена по отношению к нормальному уровню (21%). Особую трудность вызывают у детей произвольные осознанные движения, направленные на достижение определенной цели. При выполнении заданий отмечается неаккуратность, небрежность, замедленный темп деятельности (88%). Особую трудность представляют задания, связанные с мелкой моторикой (84%): выполнение мелких деталей рисунка, выполнение графических проб, застегивание и расстегивание пуговиц, шнуровка деталей одежды и т.д.

Для диагностики внутренней и внешней культуры личности нами была разработана диагностическая карта воспитанности ребенка. Структурно карта состояла из двух таблиц: «Внутренняя культура личности ребенка» и «Внешняя культура личности ребенка». Каждая таблица соответственно содержала показатели интегрированных качеств личности ребенка.

Изучение сферы воспитанности осуществлялось путем перекрестного сравнения оценок наблюдения воспитателя и родителей, а также методом индивидуальной беседы с самими детьми. При оценивании сферы воспитанности ребенка изучаемой категории введена количественная система: 2 балла – данное качество является устойчивой чертой личности ребенка, 1 балл – данное качество не является устойчивой чертой личности ребенка, 0 баллов – данное качество не характерно для ребенка. На основе данной системы определялся уровень воспитанности (внутренняя культура личности ребенка и внешняя культура личности ребенка): высокий уровень воспитанности – 8–10 баллов; средний уровень воспитанности – 4–7 баллов, низкий уровень воспитанности – 0–3 балла.

Проанализировав полученные данные, можно сделать следующие выводы. У детей старшего и среднего дошкольного возраста, испытывающих трудности при усвоении дошкольной образовательной программы, уровень внутренней и внешней культуры развит недостаточно, изучаемые качества личности в своем большинстве являются неустойчивыми. У детей, изучаемой категории, младшего дошкольного возраста соответственно уровни внешней и внутренней культуры имеют низкий уровень и исследуемые качества часто являются несформированными.

При исследовании сферы межличностных отношений детей, дошкольного возраста, были использованы социометрические методы, которые позволили выявить взаимные (либо не взаимные) избирательные предпочтения детей. Сумма отрицательных и положительных выборов, полученных каждым ребенком, позволила выявить положение в группе (социометрический статус) детей, испытывающих трудности при усвоении дошкольной образовательной программы: популярные дети – дети, получившие наибольшее количество выборов (в нашем случае более четырех) – 0%; предпочитаемые дети – дети, получившие один – два положительных выбора – 10 %; игнорируемые дети – дети, не получившие ни положительных, ни отрицательных выборов (эти дети являются незамеченными своими сверстниками) – 60%; отвергаемые дети – дети, получившие в основном отрицательные выборы – 30%.

Таким образом, в настоящее время в группах детей массовых дошкольных образовательных учреждений определенная часть детей, по причине замедленного темпа психического развития испытывает трудности при усвоении программного материала. При психолого-педагогическом изучении данной группы детей нами были выявлены особенности не только когнитивных процессов, но и эмоционально-волевой сферы, моторной сферы, сферы воспитанности и сферы межличностных отношений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Гонеев А.Д. и др. Основы коррекционной педагогики. - М., 2004. – 272 с.
- 2 Лихачева Е.Н., Олексюк З.Я. Проблемы и пути оптимизации индивидуально-ориентированной образовательной деятельности детей дошкольного возраста. Современные проблемы науки и образования. – 2015. – №1; URL: www.science-education.ru/121-17659.
- 3 Боброва В.В., Лихачева Е.Н. Система преемственного обучения детей, испытывающих трудности при усвоении образовательной программы. Журнал «Начальная школа плюс До и После». – 2014. - № 4. – С. 84-86.
- 4 Демьянов Ю.Г. Диагностика психических нарушений. - СПб., 1999. – 224 с.

ТҮЙІН

Мақалада мектепке дейінгі білім беру бағдарламасын игеруде қиындық көретін мектеп жасына дейінгі баланың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері қарастырылған.

RESUME

The author of the article seeks to examine timely psychological and educational assistance, child-sensitivity because of the cognitive, emotional and volitional process.

ӘОЖ 373.1.3(5Қ)

Л. Нәби

Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Н.Н. Нұрмұханбетова

Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті,
хим. ғыл. канд., аға оқытушы

Ә.Қ. Ещанова

Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау мемлекеттік
университеті, магистрант

«Диалогтік оқыту» модулін қолдану арқылы оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту

Аннотация

Мақалада «Диалогтік оқыту» модулін тиімді қолдану арқылы оқушылардың бір-бірімен еркін қарым-қатынасқа түсе алуы, қарым-қатынас жасау арқылы өз білімдері мен тәжірибелерін толықтыруларына көмектесетін, өзара диалогтік қатынасқа түсу икемділіктерін дамытатыны баяндалады.

Түйін сөздер: диалогтік оқыту, қарым-қатынас, сын тұрғысынан ойлау, шығармашылық қабілет.

2005-2010 жылдарға арналған Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасына сәйкес, Қазақстан Республикасы 2007 жылы алғаш рет 59 елдің құрамында TIMSS (*Trends in International Mathematics and Science Study*) және халықаралық PISA-2009 зерттеуіне қатысты [1].

Халықаралық PISA және TIMSS бағдарламасының зерттеу қорытындысы бойынша Республикамыздың жалпы білім беретін мектептеріндегі педагогтеріміздің пән бойынша жақсы білім беретіні, бірақ оны оқушыға нақты және өмірлік жағдайларда қолдануға үйретпейтіндігі анықталды.

Осы олқылықты жою мақсатында елімізде білім және ғылым саласында айтарлықтай өзгерістер енгізілді: «Білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған жаңа ұзақ мерзімді мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды, «Білім туралы» ҚР заңының жаңа редакциясы, отандық ғылымды дамытуға және оның нәтижелерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жаңа «Ғылым туралы» ҚР заңы қабылданды [2].

Елбасының тапсырмасымен әлеуметтік саладағы қарқынды жобаларды жүзеге асыру жолында елімізде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті атындағы физика-математикалық және химия-биологиялық бағыттағы 20 зияткерлік мектеп құрылып, бүгінгі таңда олардың көпшілігі жұмыс істеуде. «Назарбаев зияткерлік мектебінің» көп ерекшеліктері мен артықшылықтарының бірі ретінде оқушыны білім, білікті және дағдыны самарқау «алушыдан» білім беру үдерісінің белсенді қатысушысына айналдыратын білім берудің қағидаты мен оқушы рөлінің өзгеруін арнайы атап өтуге болады.

Қысқаша айтқанда, еліміздегі өзгерістердің мақсаты:

1. Тәжірибені өзгерту – істеп жатқан ісімізді өзгерту;
2. Түсінікті өзгерту – қалай ойлайтынымызды өзгерту;
3. Жағдайды өзгерту – бір-бірімізге деген қарым-қатынасымызды өзгерту болып табылады.

2011 жылдың қарашасында құрылған «Назарбаев Зияткерлік мектебі» базасындағы Педагогикалық шеберлік орталығы – халықаралық озық тәжірибеге сәйкес келетін арнайы оқыту бағдарламасы бойынша жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерінің біліктілігін арттыруды қарастырады. Бұл бағытта Кембридж университетінің эксперттері серіктес болып табылады. Қазір еліміздегі жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерінің біліктілігін арттыру үш деңгейлі курс арқылы жүзеге асырылып жатыр: III (базалық) деңгей, II (негізгі) деңгей және I (ілгері) деңгей.

Деңгейлік курстардың мақсаты – еліміздің мұғалімдерін жоғарыда атап кеткен өзгерістерді өз бойына сіңіруге даярлау және алған заманауи педагогикалық технологияның арқасында XX ғасырда мәнді болған, бірақ жаңа заманда тиімділігі төмен екендігі анық көрінген «Өмір бойына жетерлік білім беру» қағидатынан XXI ғасыр талабына сай «өмір бойы білім алуға үйрету» ұстанымына көшу болып отыр.

Дүниежүзілік Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) зерттеуі анықтап отырғандай, XXI ғасырда мектептердің білім берудегі басты міндеті – оқушы бойында табысты болу үшін қажетті дағдыларды қалыптастыру болса, ал педагог мамандардың міндеті – талапқа сай білім беру болып табылады.

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) мақұлдаған, Кембридж университеті ұсынып отырған «Сындарлы оқыту теориясына» негізделген курс бағдарламасын Кембридж университеті мен Назарбаев зияткерлік мектебі бірігіп жасап, еліміздегі білім саласына енгізіп жатқан Деңгейлік курстарды енгізу себебі: «Орта білім беру жүйесінде әлемдік жоғары деңгейге қол жеткізген анағұрлым танымал оқыту әдістемелері арасында сындарлы (конструктивті) теориялық оқытуға негізделген тәсіл кең тараған.

Бұл Бағдарламаның басым бөлігі, түрлі тәсілдер қарастырылғанына қарамастан, сындарлы оқыту теориясы негіздерін қамтыған. Бұл теория оқушылардың ойлауын дамыту олардың бұрынғы алған білімдері мен жаңа немесе сыныптағы түрлі дереккөздерінен, мұғалімнен, оқулықтан және достарынан алған білімдерімен астастырыла жүзеге асады деген тұжырымға негізделеді. Сындарлы теорияның тиімділігін жақтаушылардың басым бөлігі дайын білімді беруге негізделген оқыту тәсілдерімен салыстыра қарап, дайын білімді беруге негізделген оқыту тәсілдерінің білімді меңгеру былай тұрсын, олар бойынша терең түсінік қалыптастырып, бастапқы білімді жаңа біліммен өзара байланыстыруға да мүмкіндік туғыза бермейтінін тілге тиек етеді. Дайын білім беруге негізделген «дәстүрлі» стиль арқылы алынған білім оқушылардың жинақтаған білімдерімен тиімді сіңісе алмайды, сондықтан механикалық түрде есте сақтау, үстірт білім алу жағдайлары орын алады. Дәстүрлі оқытудан алынған механикалық түрде есте сақталған мәліметтерді емтихан кездерінде ұтымды пайдалануға болады, бірақ мән-мағынасы терең меңгерілмей, жай ғана жатталғандықтан, тақырыпты оқыту немесе емтихан аяқталған соң керексіз болып қалады және оқушы оны өмірде тиімді пайдалана алмайды. Сындарлы оқытудың мақсаты – оқушының пәнді терең түсіну қабілетін дамыту, алған білімдерін сыныптан тыс жерде, кез келген жағдайда тиімді пайдалана білуін қамтамасыз ету» деп тұжырымдайды [3].

Деңгейлік курста қарастырылатын оқыту бағдарламасы төмендегідей негізгі 7 (жеті) модульді қамтиды:

1. Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер;
2. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету;
3. Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау;

4. Оқыту мен оқуда ақпараттық коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану;

5. Талантты және дарынды балаларды оқыту;

6. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту және оқу;

7. Оқытуды басқару және көшбасшылық [4, 11].

Осы жеті модульде қарастырылған идеялар сабақта пайдаланылатын жекелеген стратегия мен тәсілдер сияқты өзара байланыста болады.

Деңгейлік курс талабына сәйкес сабақ өткізудегі негізгі ерекшелік – сабақта оқушыларды топпен отырғызып, топтық және жұптық жұмыстар арқылы шәкірттерді практикалық іс-әрекет үстінде білім алуға бағыттау болып табылады.

Топтық жұмыстардың әсерімен оқушылар табысты болу үшін қажетті дағдыларға жататын төменде көрсетілгендей икемдік дағдыларды меңгереді:

- топтық жұмыс барысында өзара диалогке түсуі арқылы әлеуметтік қатынастарға үйренеді;

- рефлексивті есеп жасау арқылы өздерінің қалай ойлайтындарын, өзін-өзі қалай реттеуге болатынын түсінеді;

- мәселені шығармашылықпен шешуге үйренеді.

Мұғалімдер:

- сабақ беру барысында ұйымдастыру шеберлігін шыңдай отырып, оқушыларды шабыттандыра алатын дағдыны игереді;

- оқушыны білімді өздігінен алатын етіп үйретеді;

- оқушылардың шығармашылық қабілеттерін ашудың оңтайлы жолдарын меңгереді.

Әркім өзі алатын білімін имплициттік білімге айналдыра білгенде ғана іс-әрекет нәтиже беретінін еске алсақ, оқушылардың имплициттік білім алуы үшін, сабақ барысында игеруге тиіс материалды көздерімен көріп, қолдарымен ұстайтындай мүмкіндік туғызылуы қажет. Яғни оқушылар абстрактілі ұғымдарды визуалды нәрсеге айналдыра білулері керек. Мұның бірден-бір жолы – сабақ материалдарын сөзбен айтып қана қоймай, суретке салу, көрініс түрінде қою, коллаж түрінде жасау, ойтолғау немесе өлең шығару сияқты шығармашылық ойлауды талап ететін жұмыс түрінде орындауды тапсырса, оқушылар әрі жаңа сабақты имплициттік түрде игереді, әрі шығармашылық қабілеттері дамиды, сондай-ақ әрбір сабақтан кейін шығармашылық өнер туындысы яғни, жасалған дайын өнім алынады. Курс идеясы бойынша оқушылар топпен жұмыс жасаған кезде өз еріктерінен тыс сыныптастарымен тілдік қатынас жасауға мәжбүр болады: сұрайды, жауап береді, ой-пікірін айтады, келіседі немесе қарсы уәж атайды деген секілді. Осы орайда Бағдарламаның жеті модулінің бірі – «Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер» модулінің бір тәсілі «Диалог негізінде оқыту және оқу» жүзеге асады. Диалог негізінде оқыту мен оқу оқушылардың өзара сұхбаттасуы және мұғалім мен оқушы арасындағы диалогтің шәкірттердің өзіндік ой-пікірін жүйелеуі мен дамытуына көмектесетін амал екенін меңзейді [3, 3].

Выготскийдің пікірі бойынша, оқушылар нақты мақсаттарды көздеген, көбірек білетін қайраткер жандармен әлеуметтік қарым-қатынас нәтижесінде ойлау және сөйлеу дағдыларын дамытады. Оқушының аса епті және хабары мол адаммен интерактивті вербалды алмасуы нәтижесінде біртіндеп сыртқы, әлеуметтік жанама диалог орнатуы, күнделікті міндеттерді шешуге қатысуы әлеуметтік тәжірибе ретінде бала бойына сіңіп, оның өз бетімен ойлануына қатысты ішкі жеке қоры ретінде қалыптасады.

Оқушылардың ересектермен және құрбыларымен қарым-қатынас жасау арқылы өз білімдері мен тәжірибелерін толықтыруларына көмектесетін, өзара диалогке түсу икемділіктерін дамытатын «Диалог арқылы оқыту» немесе «Диалогтік оқыту» деп атауға болатын модульді алып қарастырсақ, ғылыми зерттеу нәтижелері сабақта диалогтің маңызды рөл атқаратынын көрсетті.

«Мерсер мен Литлтон (2007) өз еңбектерінде диалог сабақта оқушылардың қызығушылығын арттырумен қатар, олардың білім деңгейінің өсуіне үлес қосатындығын атап көрсетеді. Аталған авторлардың зерттеулерінде ересектермен интерактивті қарым-қатынас пен достарымен бірігіп жүргізілген жұмыстың балалардың оқуына және танымдық дамуына әсер ететіндігі айтылған [5, 35].

Осыдан келіп, «мұғалім-оқушы», сондай-ақ «оқушы-оқушы» арасында шығармашылықпен өтетін, өз пікірін негізді, тұжырымды түрде білдіруге жетелейтін әңгімені ынталандырып, қуаттайтын оқыту әдістерін «диалогтік оқыту» деп атауға болады. 1934 жылдың өзінде-ақ Выготский өзінің «Ой мен тіл» атты еңбегінде оқу үшін әңгімелесудің маңызды екендігін тілге тиек еткен.

Выготскийдің оқыту моделі оқушы диалог құру нәтижесінде білім алады деп жорамалдайды. Сондықтан, оқушының білім деңгейін дамытуға әлеуметтік қолдау көрсетуде мұғалімнің рөлі ерекше. Оқушылардың көбірек білетін басқа адамдармен, әрине, бұл рөлдерде сыныптастары мен мұғалімдері болуы мүмкін, диалог жүргізу мүмкіндігі болған жағдайда, оқыту жеңіл болмақ.

Қазірдің өзінде сыныптағы оқушылардың бірлескен сұхбаты үлкен пайда келтіретіндігін көрсететін дәлелдер жеткілікті. Олар:

- оқушылардың тақырып бойынша өз ойларын білдіруіне мүмкіндік береді;
- басқа адамдарда түрлі идеялардың болатындығын оқушылардың түсінулеріне көмектеседі;
- оқушылардың өз идеяларын дәлелдеуіне көмектеседі;
- мұғалімдерге оқушыларды оқыту барысында олардың оқушылары қандай деңгейде екендігін түсінуге көмектеседі.

Мерсер (2005) құрдастар тобындағы өзара қарым-қатынас оқуда маңызды рөл атқаратынын дәлелдеп шыққан. Оқушылар жұпта немесе топтарда жұмыс істегенде, олар «мұғалім-оқушы» сұхбаты түріндегі өзара іс-қимылға қарағанда мейлінше «симметриялы» болып табылатын өзара іс-қимылға тартылады, осылайша, негізделген дәлелдерді әзірлеу және қадағаланатын оқиғаларды сипаттауда түрлі мүмкіндіктерге ие болады.

Александр (2008) диалог түрінде оқыту оқушыларды ынталандыру және дамыту үшін әңгіме күшін қолдануға мүмкіндік береді деп санайды.

Мерсердің зерттеуіне сәйкес, әңгімелесу оқушылардың оқуының ажырамас бөлшегі болып табылады. Ғалым әңгіменің үш түрін ажыратып, сипаттама берген:

- Әңгіме-дебат;
- Кумулятивтік әңгіме;
- Зерттеушілік әңгіме.

Әңгіме-дебат барысында:

- 1) ой-пікірлерде үлкен алшақтық болады және әрқайсысы өз шешімдерінде қалады;
- 2) ресурстарды біріктіруге бағытталған аздаған талпыныс жасалады;
- 3) қарым-қатынас көбіне «Иә, бұл солай», «Жоқ, олай емес» деген бағытта жүзеге

асады;

- 4) Орта бірлесуден гөрі, көбіне бәсекелестікке бағытталған.

Кумулятивтік әңгіме барысында байқалатын жайлар:

1) айтылған пікірлермен тыңдаушылардың әрқайсысы механикалық түрде келісе береді;

2) әңгіме білім алмасу мақсатында жүргізілгенімен, оған қатысушылардың өзгелер ұсынған қандай да болсын идеяларды төзімділікпен тыңдайды;

3) идея қайталанады және жасалынады, бірақ үнемі мұқият бағалана бермейді.

Зерттеушілік әңгіме жүргізілу үстінде:

- 1) әркім ақылға қонымды мәлімет ұсынады;
- 2) әркімнің идеясы пайдалы ретінде бағаланғанымен, мұқият бағалау жүргізіледі;
- 3) қатысушылар бір-біріне сұрақ қояды;

4) қатысушылар сұрақ қояды және айтқандарын дәлелдейді, осылайша әңгімеде дәлелдеме «көрінеді»;

5) топтағы қатысушылар келісімге жетуге тырысады (олар келісімге келуі де, келмеуі де мүмкін, ең бастысы – келісімге ұмтылу) [5, 36].

Зерттеу жұмыстарын талдау барысында оқушылардың білім алуы, тыңдауы және сөйлеуі арасындағы байланыс анықталды. Барнс (1976) пен Мерсердің (2000) айтуынша, зерттеушілік әңгіме – мұғалімдердің оқушыларды әңгімеге тарту кезінде дамыту қажет болып табылатын әңгіменің түрі. Оқушылар зерттеушілік әңгімеге тартылғанда, өз ойларын дауыстап айтады; болжамдар ұсынып, талқылайды. Талқылау кезінде олар «мүмкін», «егер», «бәлкім» деген сияқты сөздерді қолданып, өз идеясын дәлелдеу үшін «сондықтан» деген сөзді пайдаланып, топ тарапынан қолдау қажет болғанда «Солай емес пе?» деген сұраққа сүйенеді.

Балалар зерттеушілік әңгіме жүргізе алатын ортада оқу жетіле бермек. Оқушылар бұндай ортада жұмыс істегенде әңгімелеріне қарай олардың ой-пайымдары да айқындала түседі, әрі мұғалімдері мен құрдастарының көмегімен одан әрі дамытылуы мүмкін. Соған қарамастан, бұндай әңгіме жүргізу дағдылары оқушыларға жайдан жай келе салмайды, балалар бірлескен әңгіменің мәнін ұғынып, қабылдауы үшін мұғалімдерге оларды бағыттап отыру керек болады.

Сөзімізді қорытатын болсақ, «Диалогтік оқыту теориясы» оқушылардың шығармашылық қабілеттерін (көзге елестете білу, санасындағы суреттері сипаттай білу, өз пікірін қағазға сурет түрінде бейнелей білу, ойын ойтолғау түрінде және өлең арқылы бере білу) ашуға және дамытуға, берілген материалдың мәнін терең түсініп, бұрынғы білімдерімен кіріктіре отырып, оны өмірлік жағдайларда тиімді пайдалануға ықпалы зор деп білеміз. Өйткені «Диалогтік оқыту теориясына» сай оқушылар топпен жұмыс жасау кезінде мұғалім тарапынан оқушыны қолдау, оқыту үшін бағалау ұдайы жүргізіліп отырады. Сабақта оқушыларға «тізгінді» ұстауға ерік беріледі, соның арқасында оқушылар әр сабақта өзінше «жаңалық» ашып отырады. Топтық жұмыс барысында үлгерімі төмен оқушылар жақсы оқитын оқушылармен бірлескен жұмыс арқылы қарым-қатынасқа түсе отырып, өздерінің ойлау, сөйлеу, тыңдау дағдыларын дамыта алады. Осы орайда «Диалогтік оқыту» модулін жете түсініп, оқушыға сұрақты тиімді түрде қоя біліп, шәкіртінің өз ой-пікірін кеңінен айтуына мүмкіндік туғыза білген, оқушының мұғаліммен және құрбыларымен диалогке тартынбай түскісі келетін ынтасын туғыза білген мұғалімді оқушы шабытын оята білген ұстаз деп дәріптесек, қателеспеспіз.

Сондықтан оқушыларды бастауыш сыныптан бастап топпен жұмыс жасауға, ортамен әлеуметтік қатынас жасай білуге мәжбүрлейтін және шығармашылық қабілеттерді талап ететін жұмыс түрлерін орындату арқылы (сурет салу, көрініс қою, өлең шығару, коллаж жасау, т.б.) оқытуды жүйелі түрде жолға қойса, мұғалімнің жұмысы жемісті болмақ дейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бекишев К. «Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесіндегі жаңашылдықтар» <https://www.google.kz/search.org>
- 2 Қазақстан Республикасындағы білім берудің жағдайы мен дамуы туралы Ұлттық баяндама (қысқаша нұсқасы). – Астана, 2011. – 75 б.
- 3 Мұғалімге арналған нұсқаулық III. Педагогикалық шеберлік орталығы. – Астана, 2011. – 114 б.
- 4 Тренерлерге арналған нұсқаулық. Педагогикалық шеберлік орталығы. – Астана, 2015. – Б. 11-12.

- 5 Студентке арналған нұсқаулық. Педагогикалық шеберлік орталығы. – Астана, 2015. - Б. 35-36.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные аспекты использования диалогового обучения в учебном процессе. Было выявлено, что при правильном использовании в обучении модуля "Диалоговое обучение" повышается уровень общения учеников. В свою очередь, общение помогает ученикам пополнить запас знаний и опыта, а также развить навыки ведения диалога.

RESUME

The article considers and shows basic aspects of dialogue training usage in the educational process. It was identified that effective usage of the module "Dialogue training" leads to the increase of the level of communication between students. Communication helps students raise awareness and experience and it also helps them develop communication skills.

Б.М. Утегенова

Костанайский государственный педагогический институт,
канд. пед. н., доцент

Дифференциация обучения как стратегия личностно- ориентированного образования в современной школе

Аннотация

Статья посвящена исследованию сущности дифференциации и выявлению ее возможностей для совершенствования учебного процесса в современной школе. В работе автор рассматривает дифференциацию обучения через личностно-ориентированный подход. В основе дифференциации лежит требование индивидуализации процесса, выявление способностей и склонностей личности, актуализация функций личностного выбора обучающихся. В статье раскрываются основные характеристики дифференцированного обучения – виды, формы, уровни дифференциации. Особо отмечается актуальность разноуровневой дифференциации.

Ключевые слова: дифференциация, личностно-ориентированное обучение, виды, формы, уровни дифференциации

Сущность дифференциации можно рассмотреть с разных точек зрения (исследования Ю.Н. Бабанского, А.А. Бударного, П.П. Есипова, А.А.Кирсанова, И.Я.Лернера, Е.С. Рабунского, И.Э. Унт, И.М. Шахмаева и др.). Так, психолого-педагогической сущностью современных отечественных подходов к дифференциации является индивидуализация обучения, основанная на создании оптимальных условий для выявления задатков, развития способностей и интересов школьника. Социальная сущность дифференциации заключается в целенаправленном воздействии на формирование творческого, интеллектуального, профессионального потенциала общества в целях рационального использования возможностей каждого члена общества в его взаимоотношениях с социумом. Дидактическая сущность дифференциации проявляется в решении назревших проблем школы путем создания методической системы дифференцированного обучения учащихся, основанной на инновационных методах и приемах обучения, усиления мотивационной сферы учения. И. Унт понимает дифференциацию как «учет индивидуальных особенностей учеников в той форме, когда они группируются на основании каких-либо особенностей для отдельного обучения» [1, 152]. По ее мнению,

индивидуализация и дифференциация должна комплексно охватывать учет особенностей обучающихся, их личностные и индивидуально-типологические характеристики и предлагает в качестве критериев дифференцированного обучения уровни обученности и обучаемости, умение самостоятельно работать, умение читать текст с пониманием и нужной скоростью, специальные навыки, познавательные интересы, отношение к труду у учащихся.

Заметим, что в педагогической литературе имеются различные трактовки дифференциации обучения. Так, Е.С. Рабунский [2, 31] в дифференцированном обучении предлагает объединять учащихся в группы по успеваемости, устойчивости интереса и уровню познавательной самостоятельности, А.А.Кирсанов [3, 114] исходит из устойчивости восприятия, уровня развития памяти, соотношения наглядно-образного и словесно-логического компонентов мышления, уровня выполнения мыслительных операций. Х.И.Лийметс [4, 74] называет в дифференциации следующие признаки: успеваемость по предмету, темп работы, информированность по предмету, способности, взаимоотношения учащихся. А.З. Макоев [5, 87] делит учащихся на группы исходя из фактического уровня знаний и умений по разделу, теме, курсу. Н.М. Шахмаев в качестве основных параметров деления предлагает уровень знаний, умений, навыков; уровень развития способностей; уровень работоспособности [6, 21].

В практике обучения в школе дифференциация реализуется, в основном, посредством специальных дифференцированных заданий.

Личностно – ориентированное обучение невозможно осуществить без дифференциации и индивидуализации обучения.

Дифференциация предполагает, что на основе учета индивидуальных особенностей личности, обеспечить усвоение всеми учениками содержания образования, которое может быть различным для разных учащихся, но обязательным для всех через выделение инвариантной части учебного плана. При этом каждая группа учеников, имеющие сходные индивидуальные особенности, идет своим путем.

Процесс обучения в условиях дифференциации становится максимально приближенным к познавательным потребностям учеников, их индивидуальным особенностям.

Таким образом, цель дифференциации процесса обучения — обеспечить каждому ученику условия для максимального развития его способностей, склонностей, удовлетворения познавательных потребностей и интересов в процессе усвоения им содержания общего образования.

По мнению И.М. Осмоловской [7, 24] дифференцированное обучение способствует раскрытию индивидуальности, выявлению способностей и склонностей личности, предполагает актуализацию функций личностного выбора. В центр образовательного процесса ставится личность, в цели образования включается необходимость обеспечения самоопределения, самораскрытия, самореализации личности.

Современная школе направлена на личностно-ориентированное обучение, которое предполагает построение индивидуальных образовательных траекторий с учетом субъектного опыта личности обучающегося, его предпочтений и ценностей, актуализацию его личностных функций в процессе обучения.

Поэтому в дифференциации можно выделить три основных аспекта:

1. Учет индивидуальных особенностей учащихся.
2. Группирование учеников на основании этих особенностей.
3. Вариативность учебного процесса в группах.

Анализ теории вопроса позволил определить в сути дифференцированного обучения следующие факторы:

- наличие базового обязательного уровня общеобразовательной подготовки, которого должен достичь каждый учащийся;

- систему результатов по достижению базового уровня знаний учащихся, которая должна быть открытой (ученик знает, что с него требуют);

- наряду с базовым уровнем учащемуся предоставляется возможность повышенной (дополнительной) подготовки.

Вне сомнения, что принцип дифференцированного образовательного процесса как нельзя лучше способствует осуществлению личностного развития учащихся и подтверждает актуальность личностно-ориентированной сущности и целей содержания общего среднего образования.

Содержание обучения, в свою очередь, должно быть ориентировано на те тенденции развития учащихся, которые являются доминирующими для каждого возраста, иными словами, быть полезным для каждой возрастной группы на сегодня или на ближайшее будущее. Разработка целей и содержания обучения должно учитывать специфические потребности развивающегося человека.

Реализация личностно-ориентированной образовательной парадигмы означает обращение к объективному опыту познания каждого ученика. Любая научная информация превращается в знания, если она обретает личностный смысл, носит ценностный характер. Каждый учащийся, как носитель собственного (субъективного) опыта, уникален. Поэтому с самого начала обучения необходимо создать для каждого не изолированную, а более разностороннюю школьную среду, дающую возможность проявить себя. И только когда эта возможность будет профессионально выявлена педагогом, можно рекомендовать наиболее благоприятные для развития учащихся дифференцированные виды и формы обучения.

В педагогике личностно-ориентированного образования И.С. Якиманская традиционно выделяет следующие виды дифференцированного обучения:

- по общим и специальным способностям учащихся,
- по интересам, склонностям учащихся,
- по профессиональной ориентации и проектируемой профессии учащихся [8, 73].

Так, в дифференциации по общим, специальным способностям, индивидуальным психофизиологическим особенностям, интересам учеников основанием является личностный фактор. Важно отметить, что деление на виды дифференциации является условным, так как в некоторых формах дифференциации учитывается не одна группа индивидуально-типологических особенностей, а несколько.

Дифференциация общего образования представляет собой систему, в которой можно выделить несколько ее уровней. Так, внешняя дифференциация связана с различным содержанием образования и заключается в направленной специализированной подготовке учащихся, которые объединяются в гомогенные группы по интересам, склонностям, способностям и профессиональным предпочтениям. На межшкольном уровне внешняя дифференциация реализуется через различные типы школ (гимназии, лицеи, математические, лингвистические школы, для одаренных детей и др.); на внутришкольном уровне - через профильные классы (группы), факультативы, курсы по выбору и прикладные, кружки по выбору; на внутриклассном - через предоставление учащимся индивидуальных заданий по интересам интеллектуального и творческого характера.

Разноуровневая дифференциация педагогически целесообразна и реальна в осуществлении, в основе которой создание благоприятных условий для всех и гибкую адаптацию в образовательной среде. Тогда успех в учении становится действенным.

Авторы идеи уровневой дифференциации (В.В.Фирсов, В.А. Орлов, В.М. Монахов, Ж.А. Караев) предложили перейти в процессе обучения от ориентации на максимум содержания к ориентации на минимум с учетом индивидуальных возможностей учащихся. Так, Ж.А. Караев считает необходимым выделить четкое определение того минимума, которым должен овладеть ученик, без которого он не сможет двигаться дальше в

изучении данного предмета. Минимальный уровень общих требований, который задается в виде перечня понятий, законов, закономерностей, которые ученик должен знать; в виде вопросов, на которые ученик должен уметь ответить; в виде образцов типовых задач, которые ученик должен уметь решать. Дифференциация по содержанию определяет уровень повышенной сложности в обучении, которое необходимо усвоить ученику. Цели обучения характеризуются через результаты обучения, выраженные в действиях учащихся, которые можно точно опознать и измерить. Личностно-деятельностный подход, развивающее обучение, формирование критического мышления и развитие функциональной грамотности учащихся предполагают, что учащийся, выполняя систему уровневых заданий, будут постепенно подниматься вверх по лестнице развития дидактической матрицы. Здесь ступеньками лестницы развития являются уровневые задания-упражнения. Задача по формированию навыков, как цель обучения, должна отразиться на структуре учебного процесса и системе упражнений в учебнике и учебном процессе, на их числе и системе их включения в контексте урока и способе развития в домашней работе [9].

Определим основные условия дифференциация в обучении:

- последовательное и преемственное использование учебных заданий разного уровня сложности, учитывающих возможности и индивидуальные особенности учащихся, обеспечивающих полноту проверки обязательного уровня подготовки учащихся по предметам (в первую очередь базовых понятий); задания представлены разными типами и включают задания на воспроизведение, понимание и применение усвоенной информации; анализ-синтез; установление и обоснование причинно-следственных связей; объяснение закономерностей и фактов предметного содержания; моделирование и прогнозирование тенденций развития процессов и научных явлений;

- вариативное сочетание методов и форм организации учебной деятельности в специально разрабатываемых ситуациях развития, обеспечивающих совершенствование способов переработки учебной информации ученика, которые типичны для его уровня готовности, а также формирование и развитие тех способов, которые для него нетипичны.

- систематическое использование групповой работы; ведущий критерий их формирования состоит в том, чтобы обеспечить проявление и развитие стилевых преимуществ ученика и компенсировать их ограничения. На этапе усвоения нового учебного материала, когда преобладают процессы восприятия и осмысления учебного материала, которые у учащихся разных учебных способностей происходят по-разному, учащихся целесообразно объединять в гомогенные группы; на этапе закрепления, проверки понимания, переноса знаний и умений, их систематизации и обобщении – гетерогенные группы;

- включение в структуру учебного занятия ситуации выбора, в которой ученик, зная объем и содержание предстоящей работы, ориентируясь на свои познавательные особенности, определяет цель предстоящей деятельности и планирует способы ее достижения.

В дифференциации по интересам выделяются классы с углубленным изучением отдельных предметов и профильные классы, которые от первых отличаются тем, что углубленно изучается ряд взаимосвязанных предметов (например, в математическом классе математика, информатика), вводятся спецпредметы, спецкурсы, соответствующие профилю.

Дифференциация по частным способностям предусматривает различия учащихся по способностям, к тем или иным предметам: одни учащиеся имеют склонности к гуманитарным предметам, другие — к точным наукам; одни — к историческим, другие — к биологическим и т.д.

Если обратиться к практике формирования дифференцированных классов по интересам учеников, то можно заметить, что учитываются не только интересы и желания

учащихся, но и их способности к изучению данных дисциплин. Попытка ориентироваться только на интерес учащихся приводит к невозможности углубленного изучения профилирующих предметов в профильных классах.

Итак, дифференциация как сложное, системное явление в общем образовании, которое учитывает индивидуальные различия школьников на уровне содержания образования, форм организаций, методики и условий обучения, обеспечивает развитие творческого потенциала, самобытности и уникальности личности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Унт И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. - М.: Педагогика, 1990. – 192 с.
- 2 Рабунский Е.С. Индивидуальный подход в процессе обучения школьников. - М., Просвещение, 1975. - 257 с.
- 3 Кирсанов А.А. Индивидуализация учебной деятельности как педагогическая проблема. - Казань: Изд-во Казанского госуниверситета, 1982. - 224 с.
- 4 Лийметс Х.И. Групповая работа на уроке. - М.: Изд. "Знание", 1975. - 104 с.
- 5 Макоев А.З. Первое приближение к индивидуализации процесса обучения. Научные основы и методика дифференцированно-группового обучения школьников математике. - М.: Просвещение, 1984. - 220 с.
- 6 Шахмаев Н.М. Учителю о дифференцированном обучении: Методические рекомендации. - М.: Просвещение, 1989. - 66 с.
- 7 Осмоловская И.М. Дифференциация процесса обучения в современной школе: Учебное пособие. - М.: Серия: библиотека педагога-практика, 2004. - 176 с.
- 8 Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. - М.: Изд-во «Сентябрь», 1996. – 96 с.
- 9 Караев Ж.А. Технология трехмерной методической системы обучения. Презентация авторской технологии. - Алматы, 2014 //Электронный ресурс www.myshared.ru/slide

ТҮЙІН

Мақалада автор саралап оқытудың мәні мен мағынасын зерттеп қарастырған. Саралап оқытудың мүмкіндіктері жалпы орта білім беруді жетілдіруде пайдаланылады. Мақалада автор саралап – деңгейлеп оқытуды жеке тұлғаға бағыттау тәсілмен байланыстырып зерттегенін көрсетеді. Саралап оқытудың талаптары сипатталған. Соның ішінде даралап оқыту, жеке тұлғаның қабілеттері мен қасиеттерін ашу, деңгейлеп оқыту міндеттері, өз бетімен таңдау мүмкіндігіне қарай оқу сияқты бағыт-бағдары айқындалған.

RESUME

The article is devoted to the essence of differentiation and identification of its opportunities to improve the educational process in modern school. In the work the author considers the differentiation of learning through the student-centered approach. The differentiation is based on the requirement of individualization of the process, eliciting personal possibilities and tendencies, actualization of functions of personal students' choice. In the article there are revealed the main features of differentiated learning – types, forms, levels of differentiation. The relevance of the split-level differentiation is emphasized.

Н.Қ. Тлебалдина

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, пед. ғыл. канд., аға оқытушысы

Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесін орта мектепте оқыту жолдары

Аннотация

Мақалада Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесін орта мектепте оқытудың тиімді жолдары қарастырылып, оқытудың әдіс-тәсілдері: сұрақ-жауап, шығармашылық жұмыс, проблемалық сұрақтардың түрлері қамтылған.

Модульдық оқыту технологиясының ойын, сын тұрғысынан ойлау элементтерін шығарманы меңгертуде, көркем шығарманы талдау жұмысында қолданылған. Оқушылармен жүргізілетін жұмыстың әдісі көрсетілген. Жазушы өмірі мен шығармашылығын таныстыру барысында қосымша материалдар пайдаланылған.

Түйін сөздер: тұлға, тағылым, тапсырма, оқу, мазмұн, түсіну, мұра, жауапкершілік, ізденімпаздық, терең білім, шеберлік, көркемдік, ел тұрмысы, шынайы болмыс, адамдар характері, идея.

Бүгінгі күннің өзекті мәселесі – білімді ұрпақ тәрбиесі. Бұл – әрбір ұстаз үшін үлкен жауапкершілік, парыз.

Әдебиетіміздегі аса ірі тұлға М. Әуезов шығармашылық мұрасын мектепте оқыту, оқушыларға меңгерту, таныту, үлкен дайындық, терең білімпаздық, жауапкершілік пен аса ізденімпаздықты талап етеді.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «... Әуезов – әр шығармасы кез келген оқушының жүрегіне жол тауып қана қоймай, тұтас алғанда қоғамға ықпал ететін, ойды оятып, сананы ұштаған, әділеттілік туын көтерген қаламгер, жалғандыққа төзбейтін, сатқындық пен екі жүзділікке қаны қас «Қорғансыздың күнінен» бастап, «Қаралы сұлу», «Кінәмшіл бойжеткен», «Қараш - Қараш оқиғасы», «Көксерек» сынды хикаяттарында ол осының бәрін астарлап, алайда бүкпесіз шыншылдықпен шырайын кіргізе бейнелеген» [1], – деген құнды пікір білдірген.

Бүгінгі жас ұрпақтың алдына әлемдік стандартқа негізделген білім алу жауапкершілігі тұрғаны белгілі. Осы орайда оқытудың әртүрлі озық технологиялары жасалып, тәжірибе жүзінде қолданылуда. Қазіргі білім беру саласында оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, оны сабақ барысында қолданбайынша, жас ұрпаққа заман талабына сай жан-жақты білім

беру мүмкін емес. Озық технологияны меңгеру мұғалімнің өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

А.Байтұрсынұлы: «Бала оқытатындар бала оқытуын жақсы білерге керек. Бала оқытуын жақсы білейін деген адам әуелі балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білерге керек.

Екінші, баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек», - деп білім мен тәрбие берудегі мұғалімнің рөлін ерекше атап көрсетті [2, 33].

Мектеп бағдарламасында М.Әуезов шығармаларын оқытуға 13 сағат бөлінген. 5-сыныптағы «Әдебиет» оқулығындағы «Ақын қонақтар» тақырыбындағы «Абай» романынан үзіндісі, 6-сыныптағы «Біржан сал Абай ауылында» әңгімесі, 7-сыныпта «Көксерек» әңгімесіне 3 сағат, 8-сыныптың «Қазақ әдебиетіндегі» «Қараш - Қараш оқиғасы» 3 сағат, 11-сыныпта өмірі мен шығармашылығы, «Абай жолы» роман - эпопеясынан үзінді, «Еңлік - Кебек», «Қарагөз» драмаларына жиыны 5 сағат берілген.

Жазушының шығармашылығына арналған зерттеулер негізінен жекелеген ғылыми тақырып пен жанрлық, теориялық, танымдық тұрғыда дара-дара қарастырылған. Алғаш М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын оқытудың жолдары мен талдаудың түрлері белгілі әдіскер-ғалым Т.Ақшолоқовтың, Қ.Тасболатұлының еңбектерінде ғана кездесетін.

Қазақстанға еңбек сіңірген әйгілі әдіскер-ұстаз Қ.Бітібаева М.Әуезовтің шығармашылығын тұтас оқыту, ұрпаққа таныту, дара тұлғаның рухани жан дүниесіне бойлату мәселесін қарастырып, талдап, оқытудың әдістемесін алғаш ұсынды.

Осыған байланысты М.Әуезов шығармашылығын оқытуды алға тартқан Қ.Бітібаева: «Ұстаздар қауымы Әуезов тағылымын оқу мен тәрбие беруде тиімді пайдалануы, қажетке айналдырудың көзін тауып, қонымды жолын ізденуі керек. М.Әуезов шығармашылығын оқытудың тиімді жолдарын іздеу бүгінгі оқыту үрдісінің талап деңгейінен туындайды», - дейді [3].

М. Әуезов туындыларының тақырыбы мәңгілік мәселені қозғайды. Қазақ халқының өткен тарихын баяндап, толғағы жеткен мәселелерді көтеріп, ел тұрмысының шынайы болмысын көрсетіп, адамдар тағдырының шындығын суреттейді.

Ұстаздар тарапынан М.Әуезов шығармаларын меңгертудің жолдары қарастырылып, оқытудың тиімді жолдары көптеп ұсынылуда.

«Сабақ беру үйреншікті жай шеберлік емес, ол үнемі жетілдіруді қажет ететін, үнемі жаңаны табатын өнер», [4] – деп Ж. Аймауытов айтқандай, сабақ беру, оны тиімді меңгертудің өзі өнер деп бағалайды.

Бүгінгі таңда Әуезов әңгімелерін кейбір озық технология үлгілері арқылы оқытудың маңызы өте зор. Себебі, сабақты жаңашыл үрдіспен өткізу – оқушылардың білім сапасын арттырып, олардың шығармашылық және ойлау қабілеттерін дамытып отырады.

Жаңа технологияның элементтерін сабақ үрдісінде қолдану ғалым-әдіскерлердің еңбектерінде көрсеткендей бұрынғы оқу талабы «мұғалім – оқулық - оқушы» негізінде болса, ал бүгінгі білім беру жүйесі «оқушы – оқулық – мұғалім» бағытында жүргізіледі. Бұрынғы білім беру жүйесінде мұғалім басты тұлға болып, барлық материалдың көбін өзі оқушыға жеткізсе, ал бүгінгі талап басқаша, яғни берілетін білімді оқушы өзі іздене отырып, бұрынғы алған білімін жинақтай келе, байқампаздықпен шығармашылық тұрғыда өзінің игеруі талап етеді. Оқытудың озық технологиялық әдістерін пайдалана отырып, өздіктерінен ойлана алатын, ізденгіш, шығармашылықпен жұмыс істейтін тұлғаны тәрбиелеу басты мақсат.

М. Әуезовтің 20-30 жылдарда жазған алғашқы әңгімелерінің бірі мектеп бағдарламасының 7-сыныбында оқуға берілген «Көксерек» әңгімесі.

«Көксерек» әңгімесі туралы былай делінген: «Әлем әдебиетінде хайуанатты мысалға алып адами өмірдің тұтас бір дәуірлік шындығын жазған шығармалар ішінде Д.Лондонның «Ақ азуы» мен М.Әуезовтің «Көксерегінен» асқан туынды жоқ. Қазақ прозасы жаңа қалыптасып келе жатқан кезінде автор бұл әңгімесін, міне, осындай

классикалық үлгіге, әлемдік биік деңгейге көтере білген», [5] – деген ғалым пікірін оқушыларға жай айтып қана қоймай «Көксеректі» жан-жақты талдап, бұл пікірдің растығына көздерін жеткізген жөн.

«Әңгіменің ерекше көркемдігі үш түрлі жайдан танылады. Біріншіден, оқиғасы аса тартымды, оқырманды а дегеннен үйіріп әкетеді де, соңына жеткенше бас алдырмайды. Көркем шығарма үшін бұл ерекше қасиет екенін айтамыз. Екіншіден, бала Құрмаш та, оның әжесі мен әжесі де, аңшы Қасен де өзіндік мінезі бар, тұлға-тұрпаты бар толыққанды бейнелер. Үшіншіден, жазушы сол дәуірдегі адамдардың характерін жан-жақты ашып қана қоймаған. Бүкіл бір дәуірдің шындығын ашқан.

М. Әуезовке дейін қазақ әдебиетінде адамдар бейнесін бұлайша сомдаған жазушы болған емес», – делінген [5].

XX ғасырдың бас кезінде қыр сахарасында қазақ өміріносы әңгімені оқушыларға терең түсіндіру барысында таныта аламыз.

«Көксерек» әңгімесінің көтеріп отырған тақырыбы да, оқырманға ұсынған идеясы аса терең де мағыналы екенін СТО элементтерін сабақ үрдісінде қолдану арқылы ашып көрсетудің кейбір жолдарын ұсынамын.

«Болжау» кестесі толтырылады. Мәтінді оқыған соң, оқушылар кестені толтырады.

Не болады деп ойлайсың?	Дәлелің	Шын мәнінде не болды?
<p>Әңгіме не туралы болатының әрбір оқушы жазады.</p> <p>1. М. Әуезов өмірі, шығармашылығы туралы.</p> <p>2. Адамдар туралы т.б.</p> <p>3. Табиғат суреттеледі.</p> <p>4. Қасқыр туралы.</p>	<p>1. М Әуезов XX ғасырдың аса ұлы жазушыларының бірі.</p> <p>2. Көксерек Қараадыр ауылында.</p> <p>4. Көксерек бейнесін суреттейді.</p> <p>3. Қасқырды қанша асырасаң да орманға қарап ұлиды.</p>	<p>1. Қасқырлар мекенінің суреттелуі.</p> <p>2. Қасқырлар ұясын адамдардың бүлдіруі.</p> <p>3. Қасқырдың бөлтірігін ауылға әкелу.</p> <p>4. Ауыл адамдары және Көксерек.</p> <p>5. Ауыл иттерінен Көксеректің зәбір көруі. т.б.</p>

Әңгімені бөліктерге бөлу, тапсырма беру, мазмұнын түсіну. Әңгімені талдау барысында «Сиқырлы сандықша» оқыта үйрету ойынын пайдалана оқыту.

Мұғалім үлестірме материалдарын даярлайды. 5 балл, 4 балл, 3 балл көрсетілген карточкалар.

«Сиқырлы сандықшада» осы модульдағы тақырыптар бойынша жасалған сұрақтар, сұрақтар саны оқушылардың санынан артық болады. (сұрақтарға алдында өтілген тақырыпқа құрылуы, бірнеше тақырыпты, әр түрлі талдау тақырыбын қамтуы мүмкін).

Әрбір оқушы кезегімен сұрақ алып, дауыстап оқып, жауап береді де, 1-5 балдық жүйе бойынша тиісті бағасын алады. (берілген жауабының мәнділігіне қарай)

Ойынды аяқтай келе, мұғалім-жүргізуші оқушы әрбір оқушының ойын барысында алған жалпы ұпайын есептеп, соған сәйкес I, II, III орындарды анықтайды.

Ойын барлық оқушылардың тақырып бойынша алған білімін айқындауға, оқушыларды жандандыруға мүмкіндік береді, алдағы сөйлеген балалардың жауабын тыңдауға мәжбүр етеді.

«4», «5», «3» және «2» бағалары қойылуы үшін қанша балл жиналуы тиіс екенін мұғалімнің алдын ала айтып қоюына болады.

Ең бастысы, теориялық материал бойынша «білгірлерді» айқындау, тек сонда ғана сандықша «сиқырлы» бола алады.

Берілетін сұрақтар:

1. М.Әуезов өмірі, шығармашылығы туралы не білесіз?
2. Қасқырлар мекені (I бөлім бойынша) қалай суреттелген, әңгімеленіз.

3. Жазушы әңгімені неге «Көксерек» деп атаған? Жазушының ойын өз сөзіңізбен қалай түсіндірер едің?

4. Қасқырлар ұясын адамдар неге талқандады? Адамдардың іс- әрекеті дұрыс па? Өзің оны қолдайсың ба? (II бөлім бойынша)

5. «Ауыл адамдары және Көксерек» (III бөлім бойынша).

- Ауыл иттерінен Көксерек қандай зәбір көрді? Оның себебі не?

- Ауыл адамдары оны неге жек көрді, жазалады? Осы жазаға өзің қалай қарайсың?

- Неге Көксерек адамдар арасына үйреніп кете алмады?

6. «Ұяласымен табысу» (VI бөлім бойынша).

- Көксеректі жауыздыққа итермелеген де, Құрмашқа ауыз салдырған қандай жағдай деп ойлайсың?

- Көксерек Құрмаштан гөрі аққасқырмен неге тез бауырласты?

- Көксерек неге ауылдан кетті деп ойлайсың?

7. «Қараадыр» еліндегі мазасыздық (V бөлім бойынша).

8. «Құрмаштың өлімі».

- Көксеректің жауыздығын қай тұста байқадың, әңгімеле.

- «Көксерек» әңгімесі қалай аяқталады?

Мына бір сөздің мағынасын қалай түсінесің? «Көксеректе қазірде бұрын ешқашан білінбеген долылық бар, жойқындық бар еді. Туғаннан бері барлық көресі осыдан. Екі аяқтыдан дегендей, жығылып домалап жатқан балаға тап берді...» [6, 114].

9. Ауыл адамдары ала алмаған Көксеректі Аққасқадан жеңілу себебі не? Қалай ойлайсың, жазушы осы арқылы не айтпақ болған?

10. Өзін сонша бағалап, мәпелеген Құрмашты танымай, Көксеректің жауыздық істеген себебін қалай түсіндірер едің? Жазушы ойы не?

11. М.Әуезов «Көксерек» әңгімесі бойынша бөлімдерге ат қойындар. Оны түсіндіріңдер.

12. Бірінші бөлімдегі қасқырлар іс әрекетімен 2- бөлімдегі адамдар іс-әрекетінде ұқсастық бар ма?

«Пікірталас ойыны»

Ойынның шарты:

Сынып оқушылары 3 топқа бөлінеді. 1 оқушыны ойын жүргізушісі етіп аламыз. Әр топқа өзіне ат қояды. 3 топқа бірдей бірнеше сұрақ қойылады. Оқушыларға дайындалуға 15 минут уақыт беріледі. ортадағы үстелге жүргізуші 3 топтан 3 оқушыны шақырады. Ортаға шыққан оқушылар әуелі 1- сұраққа алма-кезек жауап береді. Егер жауап бере алмаса немесе толық жауап бере алмаса, өзінің тобына барып, ақылдасып, қайтып келуіне болады. Жүргізуші әр сұраққа жауап бергеннен кейін қорытындылап, келесі сұрақты қойып, бағалап отырады. Ойын соңында әр ойыншыға, әр топқа жинаған ұпайы бойынша баға қойылады.

Сұрақтар:

1. «Көксерек» сөзі сендерге қалай таныс?

2. «Көксерек» кімнің шығармасы?

3. Жазушы неліктен шығармасының тақырыбын «Көксерек» деп атады?

4. «Көксерек» әңгімесінің шығу тарихына тоқталу.

5. Құрмаштың өліміне не себеп болды? Көксерек кінәлі ме?

6. Әлде оны қолға ұстаған азапқа салған әкесі ме?

7. Аққасқаның Көксеректі жеңу себебі не?

8. Көксерек Құрмаштан гөрі ақ қасқырмен неге тез бауырласты?

9. Автордың қасқыр бөлтірігін адамның асырап Көксерекке Құрмашты жегізуінің сыры неде деп ойлайсың?

10. Құрмаштың өліміне кім кінәлі?

11. Қасқырларды қолға үйретуге бола ма?

Шығарманы бекіту, қорытындылау барысында аннотациялық талдау жасауды және кубизм әдісін ұсынуға да болады.

Аннотациялық талдау жасау.

Әңгіменің негізгі оқиғасы	Кейіпкерлер іс-әрекеті	Жазушының іс-әрекеті
---------------------------	------------------------	----------------------

Кубизм әдісі бойынша берілетін ықтимал сұрақтар:

1. Суретте. Көксеректің портретін мәтіннен тауып оқып, суреттеңіз.
2. Салыстыр. Дала қасқыры туралы не білесіз, дала қасқырымен Көксеректі салыстырыңыз.
3. Зертте. Қасқыр туралы қандай жазушылардың шығармасын білесіз?
4. Қолдан. Көксерек туралы ел адамдары не дейді?
5. Дәлелде. Көксеректі қатыгездікке итермелеген де, Құрмашқа ауыз салдырған да қандай жағдай?
6. Талда. Көксеректің қатыгездігін әңгіменің қай үзіндісінен көруге болатындығын әңгімелеңіз.

Екі жақты түсініктеме күнделігі

Мәтіннен қатты әсер еткен тұстары

1. Адамдар қолынан қасқыр күшіктерінің өлтірілуі.
2. Құрмаштың күшікті бағып алуы мен Көксерек деп атауы.
3. Көксеректің алғаш рет табиғатқа қарап ұлуы.
4. Ауылға шабуы, Құрмашқа шабуыл жасауы.
5. Әжесінің қайғыруы. Құрмаштың қайтыс болуы.

Жалпы білім беретін орта мектептің әдебиет бағдарламасында берілген Мұхтар Әуезов шығармаларының құндылығын таразылай отырып, өмір оқиғаларын қаһарман мінезімен ұштастырып, қайталанбас сом тұлғалар жасау дәстүрін, заман шындығын да өзіне ғана тән өрнекпен жырлайтын талантты қаламгер екендігіне оқушы көзін жеткізетін шығармашылық жұмыстар жүргізу әрбір ұстаздың басты міндеті болуы керек.

Мұхтар Әуезов әңгімелерін озық технология үлгілері арқылы оқыту - оқушылардың танымдық қабілеттіліктерін арттырып, жан - жақты шығармашылық тұрғыда білім алып жеке тұлға тұрғысынан қалыптасуына жол ашары анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мұхтар Әуезов энциклопедиясы. – Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011.
- 2 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
- 3 Бітібаева Қ. Әдебиетті тереңдетіп оқыту. – Алматы, Мектеп, 2011.
- 4 Аймауытұлы Ж. 5 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1998.
- 5 Кемелбаева А. Көксерек әңгімесінің көркемдік тағылымы // Заман Қазақстан. - 1997. - №18. – шілде.
- 6 Әуезов М. Әңгімелер. – Алматы: «Жалын», 1987.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются образцы уроков в изучении рассказа М.Ауезова «Көксерек», с использованием развивающих видов упражнений и анализируются литературные виды заданий с применением элементов новых технологий.

RESUME

The author of the article examines the lessons in studying the story of M.Auevov «Kökserek» with the use of developing types of exercises and analyses the literary types of tasks using the elements of new technologies.

А.А. Куралбаева

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті, PhD докторы

Б. Керімбаева

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті, PhD докторы,
доценті м.а.

Пәнаралық байланыстың психологиялық- педагогикалық негіздері

Аннотация

Пәнаралық байланыстың психологиялық-педагогикалық негіздерін айқындаудағы «пәнаралық байланыс», «пәнаралық іскерлік» ұғымдарының мәні, зерделенген. Пәнаралық байланыс оқу материалдары мазмұнымен, жалпы оқу іскерліктерін қалыптастырумен, оқыту әдістері және құралдарымен, оқушыларды тәрбиелеу және дамыту әдістері мен құралдары бойынша жүзеге асырылады. Мақалада пәнаралық іскерліктердің мәні мен сипаты нақтыланып, оны құраушы іскерліктерге түсініктер беріледі. Пәнаралық байланыс іскерліктерінің, жалпы оқу іскерліктерінің білім меңгеру құралы функциясын атқаратыны атап көрсетіледі.

Түйін сөздер: пәнаралық байланыс, пәнаралық іскерлік, интеллектуалдық іскерлік.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңында: «Бес (алты) жастағы балаларды мектепке барар алдында даярлау міндеті және ол отбасында, мектепке дейінгі ұйымда немесе мектепте жалпы білім беру бағдарламаларының шеңберінде жүзеге асырылады. Ол мемлекеттік білім беру ұйымдарында тегін жасалады», - деп көрсетілген [1, 18 б.]. Осыған қайшы келетін іс-шаралардың орын алып отырғандығын да заң актілерінен көруге болады. Нақтырақ айтсақ, «Білім» мемлекеттік бағдарламасында: «...қазіргі уақытта бес-алты жастағы 400 мың баланың 70 мыңы (17,5%) ғана балалар бақшаларында толыққанды мектепалды даярлаумен қамтылды», - дей келе, оның өзі оқушылардың мектепке даярлығының сапасына әсерін тигізбей қоймайтынын, мектепке мектепалды даярлаудан өтпей келген бірінші сыныптықтардың (1997-1998 оқу жылында тек 20,4%-ы ғана бірінші тоқсанның бағдарламасын игерген) бағдарламаның тиісті деңгейін толық игере алмағандығын, мектепалды даярлаудан өткен бірінші сыныптықтардың арасында осы бағдарламаны игерудің жоғары деңгейі байқалғандығын (яғни, 91,3%) көруге болады [1, 39 б.].

Бастауыш сынып оқушысының тұлғасының қасиеттері, құзыреттері (білімі, іскерліктері мен дағдылары, жеке тұлғалық қасиеттері) негізінен

мектеп қабырғасында пәндер кешенін оқу/зерделеу барысында тұтастай алғанда ғана қалыптасуы жүзеге асырылады. Бастауыш сыныпқа арналған бағдарламаларда «пәнаралық байланыс» деген арнайы бөлім берілген. Ондағы мақсат пәннен зерделенетін тақырыптардың басқа қай пәннің, қандай тақырыбымен, қай сыныпта байланысы барын көрсету. Бұл байланыстардың көпшілігі синхрондалған (пәннің логикасы бұзылмау үшін), ілгері-кейінді, қатар байланыспен қамтамасыз етіледі. Пәндерден алынған білімдер интеграцияланған сабақтар арқылы жүзеге асырылады [2, 84 б.].

Оқыту үдерісі үшін «пәнаралық байланыс», «пәнаралық іскерлік» ұғымдарының мәні мен маңызын дұрыс түсіну қажеттігі туындайды.

Білім берудегі пәнаралық байланыстың философиялық негізіне дүниедегі барлық заттың, құбылыстардың бірімен-бірінің өзара байланыстылығы, тұжырымдалған дүние туралы білімдер алынады. Объективті дүние белгілі заңдылықпен ұйымдасқан жүйе болғандықтан, оны танып білуде де ғылымдар арасындағы байланыстар қажет.

Пәнаралық байланыстың физиологиялық, психологиялық негізінің нәтижесі білімдер жүйесінің мида орналасуы адамның үнемі алға ұмтылушылығына жағдай туғызады да оның шығармашылық іс-әрекетіне дайын бола алатындығын дәлелдейді. И.П.Павлов мидың аналитикалық-синтетикалық қызметін зерттеп, оны үздіксіз дамуда, өзгерісте болатынын анықтады. Мида сыртқы дүниеден қабылданатын көптеген тітіркендіргіштер реттеліп жүйеге келетінін түсіндіреді. Сондықтан ойлау жүйке үдерістерінің күрделі динамикалық жүйесі болғандықтан, ол мидың анализ, синтез қызметімен орындалады. Бұл жүйеге әр пәннің өз ішіндегі және пәндер бірлестігіндегі білімдер жүйесі сәйкес келеді.

Пәнаралық байланыс мәселесімен бірқатар педагог ғалымдардың шұғылданғандығын көруге болады.

Р.Г. Лемберг пәнаралық байланысты оқушы дүниетанымын қалыптастырудың ең маңызды шарты, оқушылардың әлемнің тұтас бейнесін қабылдауын қамтамасыз етуге қабілетті педагогикалық категория ретінде қарастырады және оның пікірінше «пәнаралық байланысты құру оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыратын табиғат, қоғамның жалпы заңдылықтарын, ғылыми білім жүйесін меңгеруге мүмкіндік туғызады. Пәндердің бөлшектенуін жою, оқу-танымдық көзқарасты қалыптастыру бағытында оқушылардың нәтижелі дамуына қажетті шарттың бірі болып табылады [3, 195 б.].

В. Скакун мұғалім мен оқушы тарапынан орындалатын іс-әрекет сипаты бойынша пәнаралық байланыс түрлерін төмендегіше етіп топтастырады:

- зерделенетін оқу материалдары мазмұны бойынша пәнаралық байланыстар. Бұл байланыс түрінде оқу материалдарын іріктеуден бастап пәнаралық байланыстарды белгілеу, басқа пәндерді зерделеу барысында өндірістік және өмірлік тәжірибеде алған білімдерді оқушылардың берілген пәнді зерделеуі үшін пайдалану, барлық пәндерде кездесетін терминді бірыңғай ғылыми көзқарас тұрғысынан пайдалану, әр түрлі пәндерді зерделеу барысында оқушылардың алған білім мен іскерліктерді кешенді пайдалану жүзеге асырылуы тиіс;

- оқушылардың жалпы оқу іскерліктерін қалыптастыру кезіндегі пәнаралық байланыстар. Бұл байланыс түрінің сипатына оқушылардың кітаппен жұмыс жасау іскерліктері, оқушыларда жоспарлау іскерліктерін қалыптастыру, пәнаралық сипаттағы интеллектуалдық іскерлікті қалыптастыру, тәжірибелік және ұйымдастырушылық (жұмыстағы тәртіптілік, жұмыс орнын тиімді ұйымдастыру, өзіндік бақылау, еңбек қауіпсіздік ережелерін сақтау) іскерліктерді қалыптастыру тән;

- оқыту әдістері мен құралдары бойынша пәнаралық байланыстар. Мұнда әр түрлі оқу материалдарын пайдаланып, үй тапсырмасын орындау, пәнаралық сипаттағы білімдерді дамытуға әңгімелер өткізу, басқа пәндер бойынша деректі фильмдерді, үзінділерді, көрнекі құралдарды қолдану, сандық және танымдық тапсырмаларды, пәнаралық мазмұндағы сөзжұмбақтарды шешу, т.б. іс-әрекеттер жүзеге асырылуы тиіс.

- оқушыларды тәрбиелеу және дамыту әдістері мен құралдары бойынша пәнаралық байланыстар. Бұл байланыста әрбір пәннің дүниетанымдық идеясын ашу, қоғамдық құрылыстың өмірмен байланысы, еңбекке шығармашылық қатынасты, оқушылардың танымдық белсенділігін және өз бетінше жұмыс жасай алатынын дамыту. Сонымен қатар барлық педагогтар тарапынан оқушыларға қойылатын бірыңғай педагогикалық талап, оқушылардың ұжымшылдығын, өзара көмектесулерін дамыту, педагогтің өзінің жеке үлгісі өнеге ретінде жүзеге асырылуы қажет [4, 232 б.].

Пәнаралық іскерліктер – бұл кез келген пәнді оқуы үшін қажетті іскерліктер. Мәселен, белгілі жылдамдықпен оқи алу мен жазу, мәтіндегі бастыны таңдау және конспекті жазу, шығармашылық операцияларды орындау: сәйкес қою, талдау, жіктеу, жүйелеу және т.б. [5, 74-79 б.].

Пәнаралық байланыстар үшін негізінен оқу-интеллектуалдық, практикалық іскерліктердің орны ерекше. Ал, оқу-интеллектуалдық іскерліктер - ұғымдарды, заңдылықтарды, қорытындыларды, талдап қорытуларды қалыптастыру үшін логикалық ойлау тәсілдерін игеру бойынша әрекеттер жүйесі. Практикалық іскерліктер алған теориялық мағлұматты тәжірибеде жүзеге асырудағы іс-әрекеттер жүйесі. Оқу-интеллектуалдық іскерліктерді танымдық әрекеттер құрайды.

Барлық іскерліктердің, оның ішінде оқу іскерліктерінің негізін әрекеттер құрайды. Е.А.Климов еңбектің құраушысы ретінде жалпы әрекеттерді төмендегідей етіп жіктейді [5, 74-79 б.]:

1. Қозғалыс әрекеттері (алу, қою, сығымдау, орын ауыстыру, күшті азайту немесе көбейту және т.б.).

2. Танымдық (гностикалық) әрекеттер:

а) қабылдау әрекеттері (байқау, ажырату, тану, есту; сипап сезу, көру, есту, дәм сезу, иіс сезу бойынша белгілер көрінісінің дәрежесін анықтау және т.б.);

б) елестету әрекеттері (объектіні ойша түзу, осының негізінде болашақ өнертапқыштар, тиімді ұсыныс жасаушылар дүниеге келеді);

в) логикалық әрекеттер (талқылау, қорытынды шығару).

3. Жеке тұлғалық қарым-қатынас әрекеттері:

Белгілі психолог К.К.Платонов іскерлікті жаңа жағдайда белгілі бір әрекетті және іс-әрекетті (қызметті) орындау қабілеті деп түсінеді [6] және де ол іскерліктің қалыптасуының 5 кезеңін бөліп алып қарайды:

1. Іскерліктің бастапқы құрылымын құрайтындар: әрекеттің мақсатын сезіну, ілгеріде алған білімдер мен іскерліктерге негізделген, оны орындау тәсілдерін іздеу; қателермен орындап көру іс-әрекет әдістері.

2. Онша жеткілікті емес іскерлік іс-әрекеті; оның құрамын құрайтындар: әрекетті орындау тәсілі туралы білім, бұрын игерген, жүйеленбеген дағдыларды пайдалану.

3. Жекелеген жалпы іскерліктер; олардың құрылымы: жекелеген жоғары дамыған, бірақ аясы тар, іс-әрекеттің әр түрлі түрлерінде қажет іскерліктер (өзінің іс-әрекетін жоспарлай білу, ұйымдастырушылық іскерлік және т.б.).

4. Жоғары дамыған іскерлік, оның психологиялық құрылымын берілген іс-әрекет дағдылары мен білімін шығармашылықпен пайдалану құрайды, сондай-ақ мақсатты ғана емес, сонымен бірге оған қол жеткізудің тәсілдері мен мотивтерін таңдау жатады.

5. Іскерлік, оның психологиялық құрылымы: түрлі іскерлікті, іскерлікті шығармашылықпен пайдалану.

Интеллектуалдық іскерліктер негізінде жататын ойлау операцияларының кейбір түрлеріне төмендегідей сипаттама беруге болады. Талдау және жинақтау – логикалық ойлау операцияларының негізгілерінің бірі. Кез келген зат бір-бірінен өзіндік айырмашылықпен ерекшеленетін жеке бөлшектерден тұратынын адам ерте кезден байқаған. Еңбек әрекеті үстінде бұрын өзі бөлшектенген затты көрген адам жинаған тәжірибе негізінде енді сол затты ойда бөлшектеуге кіріседі. Уақыт өтісімен мидың бұл

қабілеті дами бастаған. Талдай білу қабілеті дамыған адам еңбекте үлкен жетістіктерге жеткен, себебі затты ойында бөлшектей білген адам оны өмірлік іс-әрекетте іске асыра білген. Осылайша, талдау атты логикалық ойлау операциясы дүниеге келген.

Пәнаралық байланыс мәселесі жалпы оларды жүзеге асыруда екі тәсілге ие. Олардың біріншісі - мектептік пәндердің бағдарламаларын құрастыруды жүзеге асыруда әр түрлі оқу материалындағы ұғымдарды, заңдарды және оларды зерделеудегі қайталамауды, түзетуді қарастырады. Екіншісі – оқу пәндерін зерделеу бойынша оқушылардың білімі мен ептіліктерін кеңейту мен арттыруға бағытталады.

Оқу пәндерінің (оның ішінде ғылым негіздері мен еңбекке баулудың) байланысы келесідегідей бағыттар бойынша жүзеге асырылуы мүмкін [7, 15 б.]:

- Пәнішілік байланыстар (алғашқы жылдардағы еңбекке баулу үдерісіндегі оқушылардың білімдері мен ептіліктерін пайдалану; еңбек және өндіріс туралы мағлұматтарды пайдалану; оқыту мазмұнына кіре қоймаған, қазіргі ғылымдар мен техникалардың жетістіктері туралы материалдарды пайдалану; оқушылардың техникалық шығармашылық бойынша сыныптан тыс сабақтармен байланысы).

- Басқа оқу пәндерімен байланыс (математикалық аппараттарды пайдалану; ғылым негіздерімен байланыс).

Пәнаралық байланыстың атқаратын қызметтерін анықтау жөнінде көптеген зерттеулерді айтуға болады. Мәселен, О. Мұсабеков пәнаралық байланыстың қызметтерін оқыту үдерісіне ықпалы бойынша айқындайды:

- 1) Ойын дамытуға ықпал етеді;
- 2) Берік білім алуға көмектеседі;
- 3) Оқыту үдерісін жеделдетеді;
- 4) Дербестігін және танымдық белсенділігін дамытуға ықпал етеді;
- 5) Мұғалім жұмысының әдістемесін жақсартады [8, 33-34 б.].

Оқу пәндері бойынша бағдарламаны жетілдіруде және басқа мектеп пәндерінің кейбіреулерінде, әрбір тақырып соңында басқа пәндермен нақты байланыс мүмкіндіктері көрсетіледі. Бұл жұмыста мұғалімге үлкен көмек береді.

Жоғарыда берілген пәнаралық оқу іскерліктері - қазіргі уақытта мұғалімдер үшін оқу-тәрбие үдерісінің нәтижесінде ескеретін іс-әрекеттер.

Оқу іскерліктері, біріншіден, оқыту мазмұнын құраушы элементтің бірі болып табылады; екіншіден, оқушының білім сапасын арттыру негізі ретінде қарастырылады.

Сондықтан да оқыту үдерісін ұйымдастыруда басшылыққа алатын құжаттардағы, бағдарламалық материалдардағы қарастырылған іскерліктерді талап етілген деңгейде меңгермеу кейінгі оқу жылында оқушылардың үлгермеушілігіне негіз болады. Ал пәнаралық байланыс тұрғысынан оқу іскерліктерін меңгермеу оқушының білім сапасына кері әсерін тигізеді деп білеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасындағы білім туралы заңнама. Заң актілерінің жиынтығы. – Алматы: ЮРИСТ, 2012. - 264 б.
- 2 Қазақстан Республикасы бастауыш білімнің мемлекеттік стандарты. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2009. - 23 б.
- 3 Құдайқұлов М.Ә. Творчестволық және бәсекелестік қабілеттілік. – Алматы: Школа XXI века, 2006. - 76 б.
- 4 Скакун В.А. Преподавание общетехнических и специальных предметов в училищах профтехобразования. - М.: Высшая школа, 1980. - 232 с.
- 5 Климов Е. А. Как выбирать профессию. - М.: Просвещение, 1984. - 160 с.

- 6 Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. - 256 с.
- 7 Атутов П.Р., Бабкин Н.И., Васильев Ю.К. Связь трудового обучения с основами наук: книга для учителя. – М.: Просвещение, 1983. - 128 с.
- 8 Мұсабеков О. Пәнаралық байланысты жүзеге асырудың шарттары // Бастауыш мектеп. – 2000. - №1. - Б.34.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются психологическо-педагогические основы межпредметных связей в начальных классах. А также в статье освещаются вопросы понятия межпредметной связи и межпредметной деятельности.

Психолого-педагогическую основу межпредметных связей в начальных классах составляют психологические теории и концепции по усвоению знаний и проект педагогического процесса, реализующийся через педагогические (обучение и воспитание) технологии.

RESUME

The article deals with the psychological-pedagogical basis of interdisciplinary relations in the primary classes. Also the article reveals the questions of the notion of interdisciplinary relations and interdisciplinary activities.

The psychological-pedagogical basis of interdisciplinary relations in the primary classes consists of psychological theories and concepts on acquiring knowledge and the project of the pedagogical process which is realized through pedagogical (training and upbringing) technologies.

УДК 373.6.016.02:519.711

Т.И. Смаглий

Костанайский государственный педагогический институт,
канд. пед. н.

Б.Ш. Баймухамбетова

Костанайский государственный педагогический институт,
доктор PhD

**Технология
формирования
готовности будущих
учителей к
профессионально-
педагогическому
сотрудничеству****Аннотация**

Статья посвящена актуальной проблеме высшей школы – формированию готовности будущих учителей к профессионально-педагогическому сотрудничеству. В ней описывается исследовательская работа, направленная на разработку и проверку технологии формирования готовности будущих учителей к профессионально-педагогическому сотрудничеству. Исходя из идеи уровневого подхода, выделяются три уровня сформированности данной готовности: репродуктивный, репродуктивно-творческий, творческий.

Разработанная технология формирования готовности к профессионально-педагогическому сотрудничеству представляет собой единство трёх модулей, имеющих свою цель, содержание, методы и средства обучения, результат.

Ключевые слова: готовность к сотрудничеству, педагогическая технология, профессионально-педагогическое сотрудничество, качество профессиональной подготовки учителей.

Анализ научной литературы и проводимые исследования во всем мире показывают, что наиболее значимым фактором в школе, влияющим на достижения учащихся, успех школы, а также качества образовательной системы страны является способность учителя к профессионально-педагогическому сотрудничеству. В связи с этим возрастает потребность в высококвалифицированных педагогических кадрах, способных активно и компетентно сотрудничать с коллегами, учащимися и их родителями, представителями общественности.

Однако, если вопросы подготовки будущих учителей к сотрудничеству с учащимися разрабатываются достаточно активно в педагогической науке, то проблема формирования у них готовности к взаимодействию и общению с коллегами практически остается вне поля зрения исследователей.

Между тем готовность педагогов к сотрудничеству с коллегами является, во-первых, фактором, способствующим интеграции индивидуальных действий учителей в целостную педагогическую деятельность;

во-вторых, важнейшей предпосылкой гуманизации педагогического процесса, поскольку обеспечивает изменение авторитарной ориентации на демократическую на всех уровнях взаимодействия;

в-третьих, условием, позволяющим снизить психическую напряженность, повысить эмоциональную устойчивость, саморегуляцию личности.

Поэтому одной из проблем, требующих особого внимания на данном этапе, является проблема разработки технологии формирования готовности будущих учителей к профессионально-педагогическому сотрудничеству.

Готовность к профессионально-педагогическому сотрудничеству понимается нами как интегративное профессионально значимое качество личности педагога, обеспечивающее конструктивное решение задач целостного педагогического процесса совместно с коллегами, личностный рост его участников и развитие педагогического коллектива.

Как целостное образование она представляет собой единство трех компонентов: мотивационно-целевого, содержательно-операционального и оценочно-результативного.

Разработанная нами технология формирования готовности к профессионально-педагогическому сотрудничеству представляет собой единство трёх модулей. Каждый из модулей представляет собой по содержанию «полный, логически завершённый блок» [1, с. 99], имеющий свою цель, содержание, методы и средства обучения, результат.

Первый модуль направлен на усвоение студентами базовых знаний, необходимых для профессионально-педагогического сотрудничества, и формирование общепедагогических умений. Акцент сделан в этом модуле на курс «Педагогика», поскольку понятийно-терминологическая система этой дисциплины является своеобразным «языком делового общения» учителей, преподающих различные учебные предметы. В процессе изучения данного курса использовалось модульное обучение [2].

Из методов контекстного обучения отдаётся предпочтение методам анализа педагогических ситуаций, разыгрывания ролей, деловой игре. Причем, первые два метода всегда предшествуют деловой игре, обеспечивая переход от познавательной мотивации к профессиональной.

Второй модуль направлен на углубление теоретических знаний о логике профессионально-педагогического сотрудничества и отработку умений, обеспечивающих её реализацию. Содержание этого модуля составляет разработанный нами элективный спецкурс «Профессионально-педагогическое сотрудничество в педагогическом процессе школы». В ходе занятий студенты знакомятся с понятием профессионально-педагогического сотрудничества, его признаками, логикой, функциями, формами [3].

По каждой теме планировались задания нескольких видов: 1) задания теоретического характера; 2) тренинговые упражнения; 3) задания игрового характера; 4) профессионально-педагогические задачи.

Однако, главное назначение этого модуля - в отработке технологии профессионально-педагогического сотрудничества, поэтому ядром данного модуля является педагогический тренинг.

Получить и накопить реальный опыт профессионально-педагогического сотрудничества студенты могли только в ходе педагогической практики, поскольку, как практическая деятельность, она предполагает взаимодействие между собой как студента и учащихся, так и студента и учителя, студента-студента.

В связи с этим был разработан третий модуль данной технологии, содержанием которого являлась педагогическая практика студентов.

Опытно-экспериментальная работа проводилась в два этапа (констатирующий и формирующий), каждый из которых решал определенные задачи.

Первый этап - констатирующий - был направлен на решение следующих задач:

1. Изучить состояние учебно-воспитательного процесса, направленного на формирование готовности будущих учителей к профессионально-педагогическому сотрудничеству;

2. Определить методы диагностики, позволяющие эффективно оценить уровень сформированности готовности к профессионально-педагогическому сотрудничеству;

3. Выявить уровень сформированности исследуемой готовности у будущих учителей.

Следует отметить, что констатирующему эксперименту нами было уделено особое внимание, поскольку достоверность получаемых в эксперименте результатов в большей мере зависит от исходных данных.

В нашем эксперименте на констатирующем этапе приняли участие 347 студентов факультета иностранных языков Костанайского государственного педагогического института. Длится первый этап эксперимента в течение двух лет до формирующего эксперимента. Одной из причин, обусловивших длительность констатирующего этапа эксперимента, явилась необходимость достоверного определения параметров начального уровня сформированности готовности будущих учителей к профессионально-педагогическому сотрудничеству, выявление которых позволило нам скомплектовать группы в рамках основного эксперимента.

На втором этапе - формирующем - решались следующие задачи:

1. Реализовать на практике контекстно-модульную технологию формирования готовности будущих учителей к профессионально-педагогическому сотрудничеству;

2. Сравнить эффективность разработанной нами технологии с учебно-воспитательными системами, традиционно применяемыми в процессе подготовки будущих учителей;

3. Проверить влияние выделенных условий на эффективность технологии формирования готовности будущих учителей к профессионально- педагогическому сотрудничеству.

Формирующий этап эксперимента проводился со студентами факультета иностранных языков в течение двух лет (II, III курсы) во время учебно-воспитательного процесса в вузе, а также в ходе педагогической практики в школе. В формирующем эксперименте были задействованы четыре группы: одна контрольная (КГ) и три экспериментальных группы (ЭГ-1, ЭГ-2, ЭГ-3).

Контрольная группа обучалась без внедрения контекстно-модульной технологии формирования готовности к профессионально-педагогическому сотрудничеству. В экспериментальных группах предложенная нами технология реализовалась при различных условиях:

ЭГ-1 - технология реализовалась при одном специально созданном условии - ориентации студентов на осознание задачной структуры профессионально-педагогического сотрудничества;

ЭГ-2 - технология реализовалась при двух специально созданных условиях - ориентации студентов на осознание задачной структуры профессионально-педагогического сотрудничества и использовании в качестве методико-технологического инструмента активных методов обучения;

ЭГ-3 - технология реализовалась при трёх специально созданных условиях - ориентации студентов на осознание задачной структуры профессионально-педагогического сотрудничества, использовании в качестве методико-технологического инструмента формирования готовности к профессионально-педагогическому

сотрудничеству активных методов обучения и включении участников педагогического процесса в сотрудничество на всех этапах подготовки.

Наша опытно-экспериментальная работа была направлена на реализацию контекстно-модульной технологии формирования готовности будущих учителей к профессионально-педагогическому сотрудничеству, и включала три этапа: подготовительный, основной и итоговый.

Опытно-экспериментальная работа проводилась с целью проверки эффективности контекстно-модульной технологии формирования готовности к профессионально-педагогическому сотрудничеству и педагогических условий её успешного функционирования.

В качестве основного критерия эффективности процесса формирования готовности к профессионально-педагогическому сотрудничеству выступала такая характеристика, как продвижение студентов на более высокие уровни сформированности данной готовности (репродуктивный, репродуктивно-творческий, творческий).

По уровням сформированности готовности будущих учителей к профессионально-педагогическому сотрудничеству мы получили следующие данные.

Таблица 1 Результаты распределения студентов по уровням сформированности готовности будущих учителей к профессионально-педагогическому сотрудничеству

Группа	Кол-во человек в группе	Уровни					
		репродуктивный		репродуктивно-творческий		творческий	
		кол-во	%	кол-во	%	кол-во	%
КГ	18	7	38,89	9	50,00	2	11,11
ЭГ-1	18	3	16,67	8	44,44	7	38,89
ЭГ-2	19	1	5,26	8	42,11	10	52,63
ЭГ-3	19	0	0	6	31,58	13	68,42

Сравнивая результаты ЭГ -1, ЭГ-2, ЭГ-3, мы видим в ЭГ-3, где технология применялась с использованием комплекса педагогических условий, она значительно выше. Так, в ЭГ-3 студенты, находящиеся на творческом уровне готовности к профессионально-педагогическому сотрудничеству, составляют 68,42% от общего числа, в ЭГ-2 - 52,63%, в ЭГ-1 - 38,89%.

Таким образом, результаты формирующего этапа эксперимента показали повышение уровня сформированности готовности будущих учителей к профессионально-педагогическому сотрудничеству во всех группах. Расхождение в качестве сформированности готовности к профессионально-педагогическому сотрудничеству студентов контрольной и экспериментальных групп доказывает, что вводимые педагогические условия, как в отдельности так и в комплексе, стимулируют, в первую очередь, формирование творческого уровня готовности к профессионально-педагогическому сотрудничеству. Наиболее существенные изменения произошли в экспериментальной группе, где вводился комплекс педагогических условий. При частичном введении обозначенных условий результаты заметно ниже.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Басова Н.В. Педагогика и практическая психология. - Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 416 с.

- 2 Гареев В.М., Куликов С.И., Дурко Е.М. Принципы модульного обучения // Высшее образование в России. - 2007. - №8. - С.35-38.
- 3 Педагогические технологии: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей / Под ред. В.С. Кукушкина. - Ростов н/д: Издательский центр "Март", 2002. – 320 с.

ТҮЙІН

Мақала жоғары мектептің өзекті проблемаларына - болашақ мұғалімдердің кәсіптік-педагогикалық қарым-қатынасының даярлығына арналған. Онда зерттеу жұмысын, болашақ мұғалімдердің кәсіптік-педагогикалық қарым-қатынасқа деген даярлығын құрастыру және тексеру технологияларын қалыптастыру сипатталады. Идеяның деңгейлік тәсіліне орай қалыптасудың үш деңгейі: репродуктивті, репродуктивті-шығармашылық, шығармашылық ерекшеленеді.

Кәсіптік-педагогикалық қарым-қатынасқа дайындықты қалыптастыруға құрастырылған технология өзінде қойылған мақсаты, мазмұны және әдістерімен оқыту құралдары, нәтижесі бар үш модульдің бірлігін көрсетеді.

RESUME

The article is devoted to the current interest of the problem of high school - the formation of readiness of the future teachers for professional and pedagogical cooperation. It describes the research work aimed at the development and testing of technology of formation of readiness of the future teachers for professional and pedagogical cooperation. Based on the idea of this approach, there are three levels of formation of this readiness: reproductive, reproductive and creative, creative.

The developed technology of formation of readiness for professional and pedagogical cooperation is a unity of three modules with the purpose, content, methods, means of instruction and the result.

А.Б. Мейрманов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент м.а.

Жоғары білім беру жүйесінде дене шынықтыру пәнінде жаңа инновациялық технологияларды дамыту

Аннотация

Мақалада бүгінгі күнге келесі мәселелер өзекті болып келеді: көп деңгейлі білім беру және білім беру мазмұнында аймақтық ерекшеліктерді есепке алу, дене тәрбиесі жоғары оқу орындарының базасында жаңа мамандықтарды құру, элективтік курсты әзірлеу және енгізу, түрлі профильдік мамандардың моделін құру жлдары қарастылған. Басты мәселе болып қалатыны, бұл студенттердің танымдық белсенділігі мен дене шынықтыру- педагогикалық кадрларды даярлаудың сапасын арттыру іздеу жолдары негізделген.

Түйін сөздер: дене шынықтыру және спорт бағыттары, әлеуметтік даму.

Үш мыңжылдыққа кірген бүгінгі әлемде Қазақстанның дамуы демократияның іргелі құндылықтарына баса назар аудара отырып, жаһандық интеграция контексінде анықталады: парламентаризм, адам құқықтары, азшылық құқықтарын, ырықтандыру, қозғалыс еркіндігі, қоғамдағы мемлекеттің рөлін шектеу, сондай-ақ басқа да компоненттері - азаматтық қоғамның ажырамас атрибуты болып табылады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі жетістіктерінің алғашқы онжылдықтар барысында әлеуметтік даму мұндай негіздері тарихи көшу сөзсіз және қайтымсыз болып табылады. Әлеуметтік-саяси салада тоталитарлықтан демократияға көшу, ал экономикада әкімшілік- топтық жүйені жоспарлыдан әлеуметтік нарықтық экономикаға негізделген. Мұндай қоғамдағы, экономикадағы өзгерістер өмірдің құрылғыларында жеке тұлғалық интеллектуалдық жаңартуларды талап етеді.

Қазақстандық білім беруді модернизациялау концепциясына сәйкес 2020 жылға дейін кәсіптік білім берудегі негізгі мақсат өз кәсібіне тиісті деңгейдегі және профильдегі білікті маман даярлау, бәсекеге қабілетті, жауапты, өз мамандығын жақсы игерген және іргелес қызмет аудандарда бағдарлай алатын, кәсіби өсулерге қабілетті, әлеуметтік және кәсіби ұтқырлық, білім алу барысында жеке тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыру. Жоғары мектепке келер болсақ, кез-келген жағдайда жетекші жаңарту үрдісі болып табылмайды. Тәрбиелеуші кадрларды

даярлау сапасы білім мен ғылым, технология және өндіріс деңгейіне жету қажеттілігі туындайтын. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай студенттердің ғылыми - зерттеу дайындығын жүйелі негізде жүзеге асырылуы тиіс. Бұл өздік жұмыс студенттердің қатысуы үшін қолайлы жағдайлар жасау жөніндегі іс-шаралар тұжырымдамалық реформалау негізін құрайды теориялық және әдістемелік негіздерін дамытуды көздейді. Университеттің бакалаврларды алғаш даярлауын ескере отырып, кәсіпорындардың мамандарының жинақталған тәжірибе негізінде инновациялық бағытта бағытталған құрылым мен мазмұнды дамытатын боламыз [1, 133].

Осы саясатты іске асырудың негізгі бағыттары дене шынықтыру мен спортты дамыту үшін оңтайлы саяси база құру болып табылады. Дене шынықтыру мәдениеті мен спорттық құқықтық және нормативтік базаны дамыту стратегиясының мәні – дене шынықтыру мен спорт салаларының әртүрлі тұстарына байланысты заңнамаларға өзгеріс енгізу мен жаңадан қабылдануынан бұрын, белгілі бір деңгейде дене шынықтыру мен спорт салаларының дамуына қатысы бар Ресей Федерациясының заңдарына түзетулер мен оған сәйкес баптардың заңнамалық процесіне белсенді қатысу, сонымен қатар қолданыстағы заңдар негізінде елдегі дене шынықтыру мен спорт салаларының тәжірибелік қызметіне ыңғайлы нормативтік негіздерді құру мен жетілдіру. Заңнамалық қамтамасыздандыруды халықтың физикалық белсенділігі мен салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталған дамыту бағдарламаларының қаржылық саясаты талап етеді.

Осыған байланысты келешекте республикалық бюджеттегі дене шынықтыру мәселелеріне арналған шығын көздері біртіндеп үдемелі түрде ұлғаюы қажет. Бұл мақсатта жұмыс істеудің жетістігі ретінде республикалық және аймақтық бюджеттердегі дене шынықтыру мен спорт салаларын дамыту бағытына бюджеттің шығынға арналған бөлігінен кем дегенде 1-2% бөлінуін қамтамасыз етуге тиіс. Әлемдік және отандық тәжірибе шектерінен тыс кетсек, дене шынықтыру мен спорт салаларына бөлінетін бюджеттік қаражаттарды жалпы мемлекеттік қызығушылықтар негізінде бөлінуі тиіс: - жастар мен жасөспірімдер спортына – 50%; - дене шынықтыру және сауықтыру жұмыстарына – 25%; - жоғары жетістіктерге жету спортына (олимпиадалық және параолимпиадалық) - 25% . Дене шынықтыру және спорт салаларының заңнамасының дамуы нарықтық жағдайлар негізінде бұл саланың бюджеттік көздерден қаржыландуды ғана емес, бюджеттік емес ұйымдардан да қаржылық көмек қабылдауға әрекет етуі тиіс, әсіресе жоғары жетістіктерге арналған спорт саласының (олимпиадалық және кәсіби) қолдау табуына септігін тигізеді. Заңнамада, ең алдымен: - салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталған дене шынықтыру және спорт салалары бойынша жүзеге асыру бағдарламаларымен айналысатын ұйымдарға; - Қазақстан құрама командаларына олимпиадалық, Параолимпиадалық ойындарға қатысуы мен спорттық резервтердің дайындығына өз қаржысын бағыттайтын инвесторлар мен демеушілерге ыңғайлы шарттар мен жағдай жасауды қарастыруы қажет.

Осыған орай, бакалавр, магистрант және докторант студенттерді дайындаудың ғылыми-зерттеу жүйесін модернизациялау кезінде Қазақстанның әлеуметтік – экономикалық дамуының ерекшеліктеріне, аумақтық нарықтағы еңбекпен қамтамасыздандыру, еңбек ресурстарының аймақтық бөлінісі мәселелеріне баса назар аударумен қатар, экономиканың инновациялық бағытталған қажеттіліктері мен оның басым салалары – әлеуметтік, мәдени, білім беру, техника, ғылым салаларындағы ұзақ мерзімді жетістіктеріне сәйкес жоғары білікті мамандарды даярлауы тиіс [2, 106].

Дене шынықтыру білімі жеке тұлғаның салауатты өмір салтына қарасты құнды бейімділіктердің жүйесін қалыптастырады, бұл жүйеге деген мотивациялық, функционалды және қозғалыстық дайындықты қамтамасыз етеді. Сондай-ақ бұл жүйе оған арналған жалпы және арнайы кәсіби заңдылықтар, қағидалар мен ережелер арқылы жүзеге асады. Жеке тұлғаның интеллектуалдық, психикалық, рухани және ерік-жігер қасиеттеріне әсер етеді. Оқу дәрістері мен семинарлары жоғары оқу орнындағы

физикалық тәрбиелердің басты формасы болып табылады. Мұндай оқу дәрістерінің үрдісінде «Дене шынықтыру мәдениеті» – білім беру жүйесінің құрылымдық бірлігі оқу пәні зерттеледі. Дене тәрбиесінің өзін-өзі тәрбиелеу үрдісінің ішіндегі отбасылық, арнайы және қосымша білім беру негізінде жүзеге асатынына басты назар аудару керек. Тәрбиені дамыту мәселелері, әрине, жете назар аударуға тұрарлық, себебі, әңгіме Қазақстанның ертеңгі күні, біздің қоғамымыздың құндылықтар бағдары, еліміздің ұлттық қауіпсіздігі туралы, ал мұның түп тамыры тәрбие, шығармашылық даму, өскелең ұрпақтың азаматтық қалыптасуында болып келеді.

Білім берудің жаңа парадигмасының әрекетті сипаты бар, ол өзіндік үзіліссіз білім алуға деген ұмтылысты қалыптастыру және шығармашылық қабілеттерді дамытуға бағытталған. Оның негізінде мектепке дейінгі, жалпы орта, орта кәсіптік, жоғары кәсіптік, қосымша сияқты білім берудің түрлі деңгейлерін қамтитын, балалалар мен жастарды тәрбиелеу жүйесі құрылады. Тәрбие процесінің ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етілуі жүзеге асырылады: тәрбиелеу бағдарламалары әзірленіп, енгізілуде, республика деңгейінде – Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдарында 2011-2017 жылдарға арналған Тәрбиенің кешенді бағдарламасы, сонымен қатар аймақтық деңгейде, білім беру ұйымдарында; авторлық бағдарламалар құрастырылуда; тәрбиелеу процесі мен жеке тұлғаның тәрбиелілік деңгейінің тиімділігін бағалау критерийлері әзірленуде.

Қазіргі кезеңде білім беру әлеуметтік экономикалық прогрестің басты факторы мен міндетті шарты ретінде қарастырылады, аса маңызды құндылық және заманауи қоғамның негізгі капиталы, басымдылық пен қозғалтқыш күші болатын ізденіске, өзіндік шығармашылық ойлауға, жаңа білімді игеруге, әлеуметтік кәсіби іс-әрекет пен шығармашылыққа қабілетті тұлға болып табылады. Бүгінгі күнге келесі мәселелер өзекті болып келеді: көп деңгейлі білім беру және білім беру мазмұнында аймақтық ерекшеліктерді есепке алу, дене тәрбиесі жоғары оқу орындарының базасында жаңа мамандықтарды құру, элективтік курсты әзірлеу және енгізу, түрлі профильдік мамандардың моделін құру. Басты мәселе болып қалатыны, бұл студенттердің танымдық белсенділігі мен дене шынықтыру- педагогикалық кадрларды даярлаудың сапасын арттыру жолдарын іздеу болып табылады [3, 132].

Ғылыми-техникалық прогрестің жеделдетілуі білім беру құрылымдарынан мамандардың даярлығын инновациялық технологиялар базасында жүргізуге бағыттайды, даму стратегиясын анықтайтын, билік жүргізуші органдарымен, ғылыми білім беру құрылымдарымен, алдығы қатарлы кәсіпорындарымен тығыз өзара әрекеттестікті талап етеді. Білім сапасын арттыру және нәтижесі ретінде, қоғамның бәсекеге қабілеттілігі білім беру құрылымдарының бәсекеге қабілеттілігіне де оң әсерін береді. Дене тәрбиесі бойынша білім алудың тиімділігіне сыртқы және ішкі, факторлардың екі тобы ықпал ететіні белгілі. Сыртқы факторларға: спорт ғылымының, ғылым мен тәжірибенің интеграция деңгейі, оқытушы кадрлардың біліктілік деңгейі, жоғары сапалы құрылғылар мен құрал жабдықтарының болуы, мықты материалдық-техникалық база жатады. Ішкі факторларға болашақ маманның сапалы кәсіби білім алуға және кәсіби өсуге деген қажеттіліктің болуы, өзін-өзі тәрбиелеу және өздігінен білім алумен айналысуға түрткі болатын, білім беру құндылығы мен моримдер болуы. Жоғары дене тәрбиесі білімі мазмұнының басқа ерекшеліктері оқу бағдарламаларымен байланысты. Дене тәрбиесі бойынша білім алудың басты сипаты ретінде оның гуманитарлық сипаты, яғни мұндай жоғары оқу орнында оқытылатын пәндердің басым бөлігі – бұл адам туралы ғылым. Мұндағы мәселе, пәндердің түрлі циклдері адамды әр түрлі қырларынан қарастыратын болып тұр. Жалпы гуманитарлық және әлеуметтік- экономикалық пәндер модулі мен блогы адамның қоғамдағы іс- әрекеті мәнін ашып көрсетеді. Медициналық-биологиялық пәндер блогі адамның құрылысын қарастырады. Психологиялық-педагогикалық пәндер студенттің алдында басқа адамды тану мүмкіндігін ашып, сонымен бірге оған ықпал ету

жолдарын көрсетеді. Пәндік тәжірибелік дайындық пәндерінің модулі мен блогі белгілі бір дағдыларды қалыптастырудың қолданбалы сипатында өтеді [4, 248].

Дене тәрбиесі мәселелеріне қатысты, педагогикалық тұжырымдамалар тіпті аз. Бір жағынан, бұл жетіспеушілік дене тәрбиесінің дәстүрлі теориясынан шыққан, соның әсерінен дидактикалық мәселелер аясын зерттеуге деген құштарлығын әлі де сақтап келетін, дене тәрбиесінің дәстүрлі спорт педагогикасы генезисімен анық байланысты. Бұдан басқа, дене тәрбиесінің педагогикасы, дене тәрбиесі мұғалімдерінің дайындығы жүргізілетін, дене тәрбиесінің пәндердің арасындағы басты пән ретінде, мектеп спорты мен дене тәрбиесі пәнін жүргізу сұрақтарына жұмылдырылады, нәтижесінде, оның педагогика тұрғысынан дене тәрбиесі білім беру мәселелерін зерттеу үшін мүмкіншіліктері аз болып қалады. Екінші жағынан, егер дене тәрбиесі білімінің педагогикасы осы кезеңге дейін спортты зерттеуді басқа ғылымдарға жүктесе, (мысалы, медицина, психология, социология), бұл, мүмкін барлығымыз түрлі педагогикалық іс - шаралармен толыққан, әлемде өмір сүретін болғандықтан болар. Айнала сезілетін қазіргі әлемнің «педагогизациясы», оны педагогикалық теория мен практикамен сіңірілуі, мұның біздің күнделікті өмірімізді толтыратын, сансыз педагогикалық нұсқаулар, өкімдер мен тыйым салуларда өз көрінісін тапқаны, өз табысты маршын дене тәрбиесі білім беру саласында да жалғастыра алады. Спортты мүлде педагогикалық емес себептері алға жылжытатынын жасыра алмаймыз.

Дене тәрбиесі туралы ғылым денсаулықты нығайту және қолданбалы қозғалыс дағдыларын қалыптастырудан бастап, денсаулықты нығайту мен адамның қозғалыс мүмкіндіктері мен функцияларын дамыту арқылы оның тұлғасы мен мінез-құлқын қалыптастыруға дейін жолын өткен, дене жаттығулары туралы білім жүйесі ретінде туындап, дамыды. Дене тәрбиесі білімінің ғылым мен озық тәжірибенің дамуы қозғалыс белсенділігінің рөлі туралы түсінігін елеулі кеңейтті, атап айтсақ, дене жаттығуларының, адам ағзасында болып жатқан, биологиялық, психикалық процестердің дамуы мен нығайтуында. Белгілі болғандай, әркімді дене тәрбиесіне қатыстырудың негізгі каналы және қоғамда адамды тәрбиелеу жүйесінің құрамдас бөлігінің маңызыдысы дене тәрбиесі қызмет етеді [5, 382].

Тәрбиенің бір түрі ретінде, дене тәрбиесі педагогикалық процеске тән жалпы белгілерімен сипатталатын, оқу-тәрбие процесін көрсетеді, сонымен қатар, дене тәрбиесі өзінің ерекшеліктерімен өзгешеленеді. Қалыпты жағдайда дене тәрбиесі жеке тұлғаның (жеке дамуының) туылғаннан кейінгі барлық онтогенез кезеңдеріне таралатын көпжылдық процесс. Бұл процестің мазмұны мен формалары түрлі кезеңдерде, әлбетте, тәрбиеленетіндердің жасаралық даму заңдылықтарына, өмір мен іс-әрекет жағдайларының динамикасы, және де процестің ашылу логикасына байланысты өзгеріп отырады. Бірінші көпжылдық кезеңінде бұл негізінде мектепке дейінгі ұйымдар мен мектептерде, отбасында, дене тәрбиесі спорттық жәе басқа ұйымдарда жүргізілетін, өскелең ұрпақты дене тәрбиесіне баулудың жалпы базалық курсы. Келесі көпжылдық кезеңдерде дене тәрбиесі процесі елеулі өзгерістерге түседі, сараланып, әсіресе есейген, егде жастағы адамдарда көбіне өзін-өзі тәрбиелеу сипатында болып келеді. Бірақ бұл кезеңдерде де дене тәрбиесі педагогикалық бағытталған белгілі сипаттарын жоғалтпауы тиіс, дене тәрбиесі бойынша іс-әрекет, соның ішінде өзін-өзі тәрбиелеу бойынша әрқашан білім беру тәрбиелік ұстанымы жағынан маңыздысына бағытталуы тиіс, және педагогикалық қағида, ережелерге сәйкес құрылады.

Дене тәрбиесінің басқа тәрбиеден ерекшелендіретін өзгешелігі, негізінен іс-әрекет заңдылықтары бойынша өтіп жатқан, адамның дене қабілеттілігін шешуші шамада анықтайтын жиынтығы, оның дене қасиеттерін дамытуды оңтайландырумен қатар, реттелген қозғалыс дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыру және дамытуды қамтамасыз ететін процесс болатындығында. Басқаша айтқанда, дене тәрбиесі қозғалыс әрекеттеріне үйрету және оған негізделген қабілеттерінің бағытталған дамуына кепіл

болатын, адамға тән дене қасиеттерінің тәрбиесін білдіреді. Мұнымен дене тәрбиесінің бар мазмұны шектелмейді, бірақ бұл оның ерекшелігін сипаттайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жұматаева Е. Жоғары мектепте оқытудың біртұтас дидактикалық жүйесі. - Алматы: Ғылым, 2001. - 133 б.
- 2 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М: Педагогика, 1989. –106 с.
- 3 Ұзақбаева С. Тамыры терең тәрбие. - Алматы: Білім, 1995. - 132 с.
- 4 Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. - Алматы: Санат, 1995. – 248 б.
- 5 Оконь В. Введение в общую дидактику: Пер. с польского Кашкуровича. - М.: Высшая школа, 1990. - 382 с.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена актуальным на сегодняшний день вопросам: учет региональных особенностей в содержании образования и многоуровневого образования, создание новых специальностей на базе высших учебных заведений физической культуры, разработка и внедрение элективных курсов, создание профильных специалистов в различных моделях. Главная проблема - познавательная активность студентов физической культуры – требует поиск путей повышения качества подготовки педагогических кадров.

RESUME

The article is devoted to the urgent issues of today: taking into account the regional features in the content of education and multilevel education, creation of new specialities on the base of higher educational establishments of physical culture, development and introduction of elective courses, creation of profile specialists in different models. The main problem of the cognitive activity of students and physical culture is searching the ways of upgrading the quality of training of pedagogical personnel.

УДК 004:[37.018+347.63]

С.А. Одинцова

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, канд. пед. н., доцент

Е.А. Одинцова

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, магистр юридических и педагогических наук

Автоматизированная обучающая программа «Знатоки права» как средство формирования правовых представлений младших школьников**Аннотация**

В статье подчеркивается необходимость правового воспитания подрастающего поколения, которое является одним из приоритетных направлений в деятельности общеобразовательных учреждений. Авторами разработана программа «Знатоки права», которая направлена на воспитание у учащихся уважения к праву, законам, законности и правопорядку; развитие умения применять правовые знания на практике. В статье освещается структура программы и раскрывается ее содержание.

Ключевые слова: автоматизированная обучающая программа, структура, содержание, правовые представления, младшие школьники.

На современном этапе своего развития Казахстан осуществляет модернизацию социально-экономической, политической, правовой и других сфер жизни государства. Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев обозначил проведение в стране пяти реформ, в рамках которых разработан План нации – 100 конкретных шагов по их реализации. Одной из институциональных реформ является обеспечение безусловного верховенства закона [1]. Совершенствование законодательства, улучшение функционирования государственных структур должно сочетаться с развитием правовой грамотности населения, обеспечивающей правомерное поведение каждого. Гражданин правового государства должен не просто знать современное законодательство, но и стать носителем правовой культуры. Важнейшими его качествами являются дисциплинированность, уважение к законам, правам и свободам каждого человека, правомерное поведение, активная гражданская позиция, способность к социальной активности.

В Законе РК «Об образовании» [2] определены основные принципы государственной политики в области образования – приоритет гражданских и национальных

ценностей, уважение прав и свобод человека (ст. 3). Сегодня стране нужны инициативные, компетентные, ответственные граждане, способные активно действовать на благо всего общества. Именно общеобразовательная школа является основным институтом правового воспитания подрастающего поколения и призвана формировать у подрастающего поколения осознанное уважение к закону.

В настоящее время в связи с быстрым развитием информационных технологий возникает необходимость их эффективного использования в образовании. Наиболее актуальной является задача создания и широкого внедрения в учебный процесс автоматизированных обучающих программ.

Программа для ЭВМ «Знатоки права» [3] включает материал, который способствует расширению знаний о правах человека, формированию правовой культуры младших школьников, развитию любознательности и интереса, учит проектировать правомерные способы действий в различных жизненных ситуациях, давать правовую оценку поступкам людей и собственным действиям.

Автоматизированная обучающая программа предназначена для использования в учебно-воспитательном процессе начальной школы, а также для самостоятельной работы младших школьников во внеурочное время.

Структура программы «Знатоки права» для учащихся начальной школы представлена на рисунке 1.

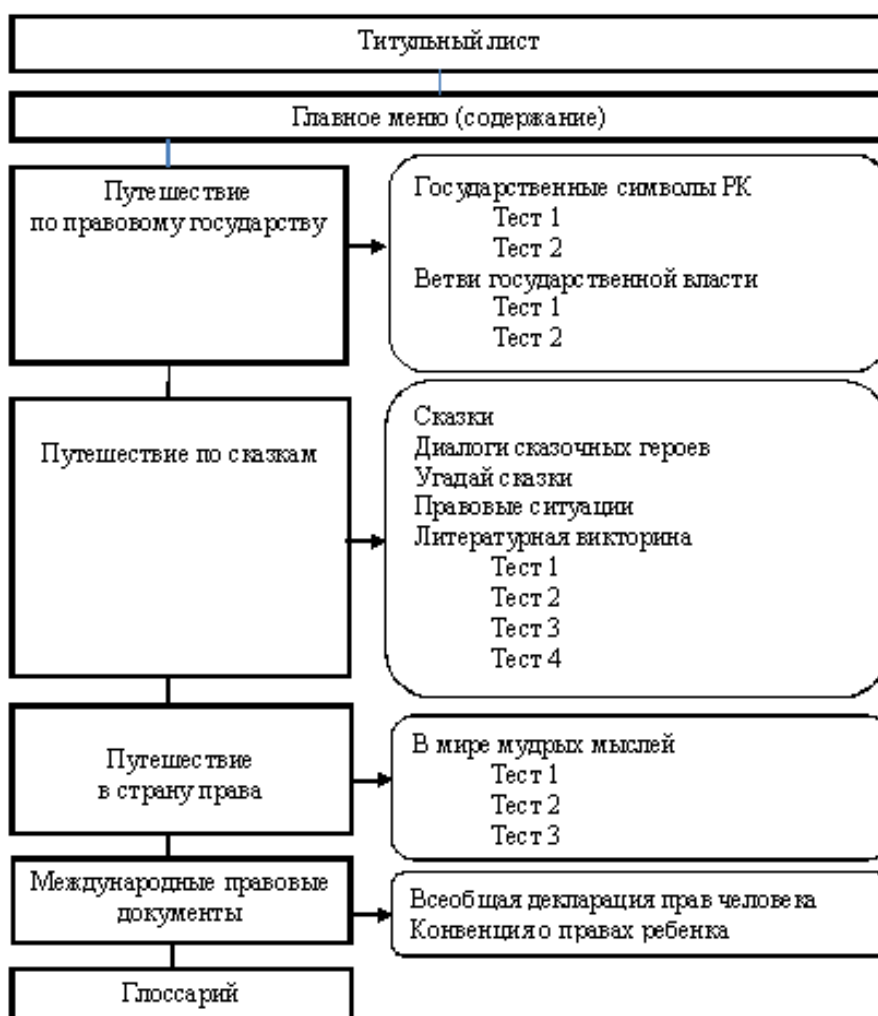

Рисунок 1 – Структура «Знатоки права» для учащихся начальной школы (Программа для ЭВМ)

На титульном листе размещены выходные сведения программы. В главном меню (содержание) показана ее структура: «Аннотация», «Путешествие по правовому государству», «Путешествие по сказкам», «Путешествие в страну права», «Международные правовые документы», «Глоссарий».

Электронная структура АОП является открытой, что позволяет контролировать траекторию изучения материала. Интерфейс программы представлен следующими видами окон: *титульный лист* (Рисунок 2), функцией которого является вход в программу. При наведении мыши на кнопку «Главное меню» осуществляется переход в основное окно «Содержание».

Главное меню автоматизированной обучающей программы (Рисунок 3) имеет максимально простой интерфейс. Учащийся выбирает раздел и переходит к следующему окну.

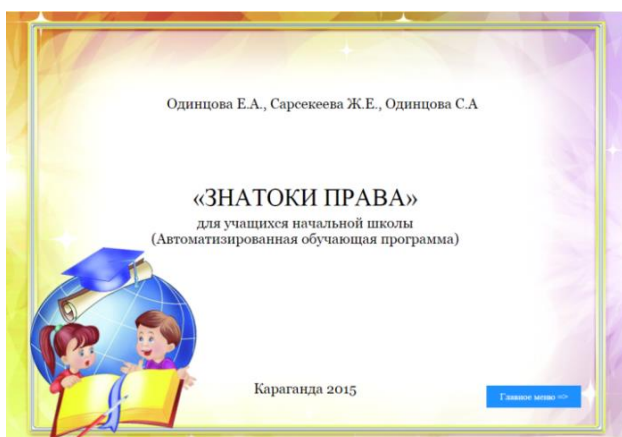

Рисунок 2 – Фрагмент окна интерфейса «Титульный лист»

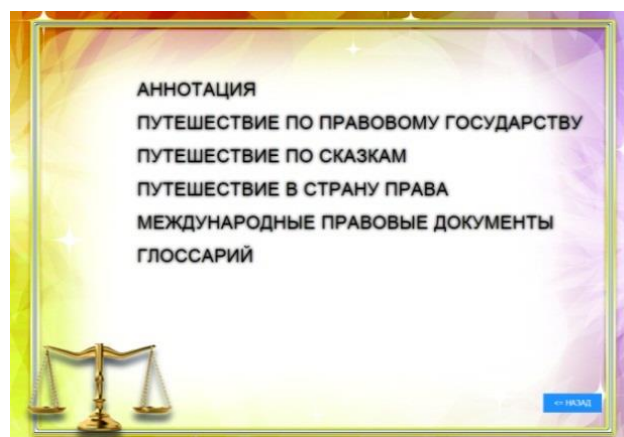

Рисунок 3 – Фрагмент окна интерфейса «Главное окно»

«Путешествие по правовому государству» предусматривает такие темы, как государственные символы Республики Казахстан, ветви государственной власти (Рисунок 4).

В разделы «Путешествие по правовому государству» (Рисунок 5), «Путешествие по сказкам», «Путешествие в страну права» включены тестовые задания, которые разработаны с учетом возрастных особенностей младших школьников. Каждый тест содержит различные формы заданий – задания с одним правильным ответом или предполагающие множественный выбор.

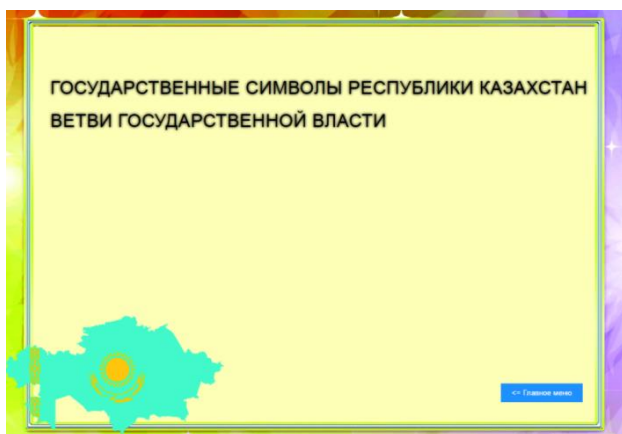

Рисунок 4 – Фрагмент окна интерфейса «Путешествие по правовому государству»

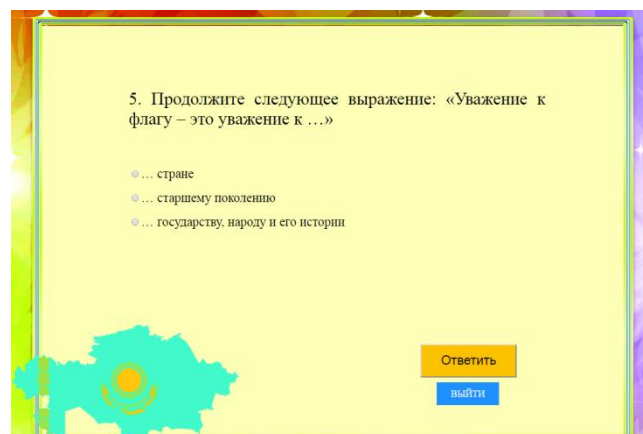

Рисунок 5 – Фрагмент окна интерфейса «Государственные символы»

В разделе «Путешествие по сказкам» (Рисунок 6) представлены сказки, диалоги сказочных героев, правовые ситуации, литературная викторина (Рисунок 7).

Сказка является одним из действенных средств формирования элементарных представлений о правах и свободах ребенка. Наряду с нормами морали («что такое хорошо и что такое плохо»), закладываются варианты правового поведения, прививаются понятия о том, что обязательно надо делать («должно»), что разрешено делать («можно»), что запрещено делать («нельзя») и когда можно поступать по своему усмотрению.

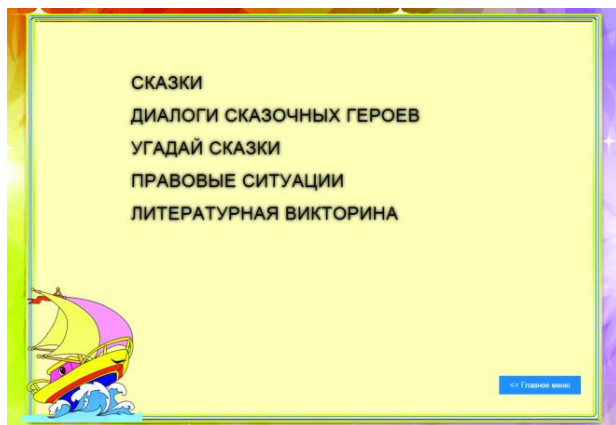

Рисунок 6 – Фрагмент окна интерфейса «Путешествие по сказкам»

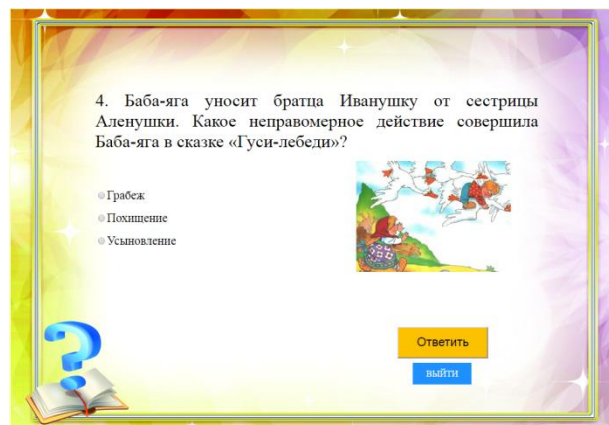

Рисунок 7 – Фрагмент окна интерфейса «Литературная викторина»

В том случае, когда младший школьник затрудняется ответить на тестовые задания, у него есть возможность прочитать сказку (Рисунок 8), вспомнить ее содержание и определить, какие права были нарушены у сказочных героев.

Данная программа дает возможность, как для индивидуальной самостоятельной работы, так и для работы в паре. Учащиеся могут прочитать диалоги по ролям (с педагогом, родителями, одноклассниками), можно читать одному разными голосами (Рисунок 9).

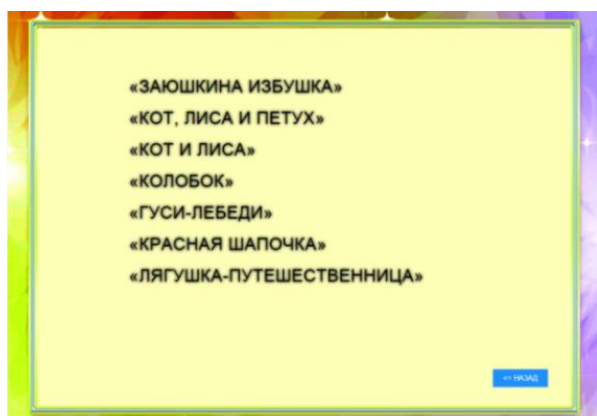

Рисунок 8 – Фрагмент окна интерфейса «Сказки»

Рисунок 9 – Фрагмент окна интерфейса «Прочитай диалоги»

Младшим школьникам предлагаются задания разного характера, например, выбрать несколько вариантов ответа (Рисунок 9), решить правовую ситуацию (Рисунок 10).

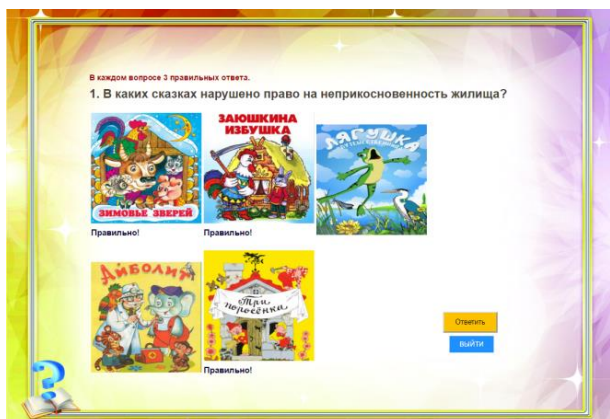

Рисунок 9 – Фрагмент окна интерфейса «Тест»

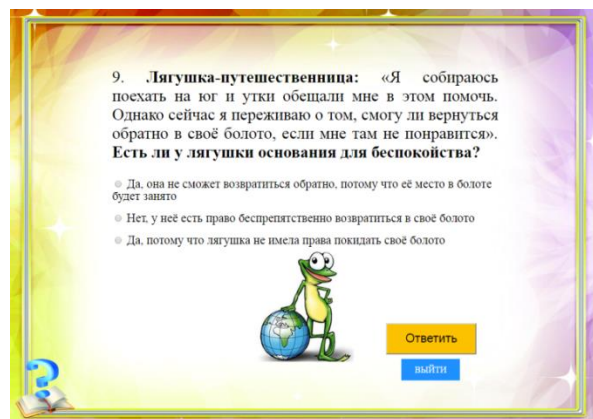

Рисунок 10 – Фрагмент окна интерфейса «Правовые ситуации»

В разделе «Путешествие в страну права» (Рисунок 11) учащиеся могут прочитать афоризмы известных философов, писателей, педагогов (Рисунок 12) и выполнить тестовые задания. После того, как младший школьник ответит на все вопросы тестового задания, появляется окно, в котором представлены результаты – количество правильных ответов.

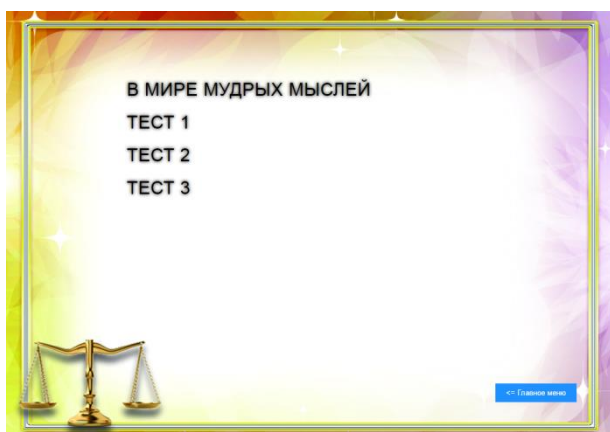

Рисунок 11 – Фрагмент окна интерфейса «Путешествие в страну права»

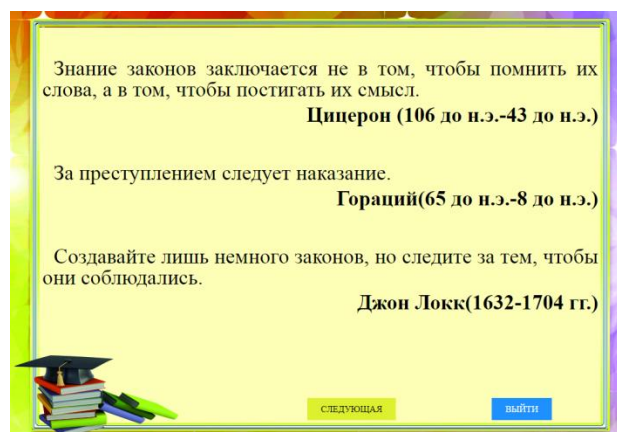

Рисунок 12 – Фрагмент окна интерфейса «В мире мудрых мыслей»

Тексты Всеобщей декларации прав человека, Конвенции о правах ребенка (Рисунок 13) переработаны авторами и даны в упрощенной лингвистической версии для детей в разделе «Международные правовые документы».

Знание терминологии является базовым условием для полноценного усвоения учебного материала. *Глоссарий* (Рисунок 14) разъясняет смысл слов, ориентирует учащихся на оперативное изучение или повторение правовых понятий. Для удобного пользования все термины расположены в алфавитном порядке.

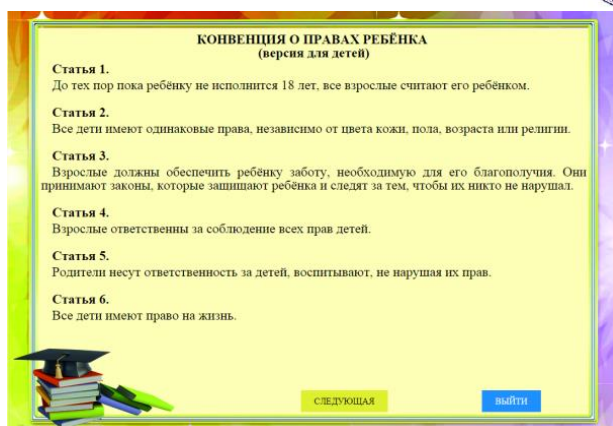

Рисунок 13 – Фрагмент окна интерфейса «Конвенция о правах ребенка»

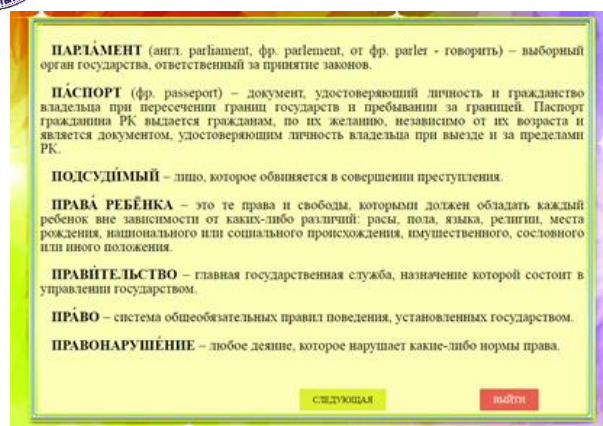

Рисунок 14 – Фрагмент окна интерфейса «Глоссарий»

Автоматизированная обучающая программа «Знатоки права» является эффективным средством формирования правовых представлений младших школьников за счет предоставления им возможности самостоятельно взаимодействовать с информацией: находить необходимый материал при помощи функции поиска, просматривать его последовательно или выбирать интересующую тему. Программа построена таким образом, что ребенок, владеющий элементарными навыками пользования компьютером, может самостоятельно с ней работать, кроме того в нее были включены сказки, картинки, которые вызывают интерес у детей и позволяют в увлекательной форме усвоить материал.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 100 конкретных шагов. Современное государство для всех// Индустриальная Караганда.– 21 мая 2015 г. (№72-72). – С.2-5.
- 2 Закон Республики Казахстан «Об образовании». – http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747
- 3 Одинцова Е.А., Сарсекеева Ж.Е., Одинцова С.А. «Знатоки права» для учащихся начальной школы (программа для ЭВМ). – Свидетельство о государственной регистрации прав на объект авторского права №1198 от 15.06.2015 г.

ТҮЙІН

Мақалада жалпы білім беру мекемелері іс-әрекетіндегі басым бағыттардың бірі болып табылатын өскелең ұрпақтың құқықтық тәрбиесінің қажеттігі атап көрсетілген. Авторлар «Құқық білгірлері» атты бағдарлама әзірлеген, ол оқушыларды құқық, заң, заңнамалар мен құқықтық тәртіпті құрметтеуге тәрбиелеу; құқықтық білімдерін практикада қолдана білуді дамытуға бағытталған. Мақалада бағдарламаның құрылымы мен мазмұны ашылған.

RESUME

The article stresses the need to provide the younger generation with legal education, being one of the priority directions in the activities of educational institutions. The authors have developed the program "Experts of law", which aims to raise pupils' respect for law and order; develop the ability to apply legal knowledge. The article highlights the structure of the program and reveals its content.

УДК 377:005.336.2 (045)

Г.К. Калтаева

Казахский агротехнический
университет им.С.Сейфуллина
канд. пед. н.,
старший преподаватель

**Развитие
профессиональной
компетентности
педагогов
организаций
технического и
профессионального
образования****Аннотация**

В статье рассмотрены вопросы развития профессиональной компетентности педагогов организаций технического и профессионального образования с учетом особенности повышения квалификации педагогов данной системы, заключающейся в необходимости соединения на практике специальных инженерных знаний с педагогическими знаниями; произведен анализ принципов, на основе которых возможно успешное освоение предлагаемого курса при необходимости реализации его функций; показана эффективность модульной технологии обучения при проектировании курса для развития профессиональной компетентности педагогов.

Ключевые слова: техническое и профессиональное образование, профессиональная компетентность, повышение квалификации педагогических кадров, модульная технология обучения.

В связи с включением системы образования Казахстана в Болонский процесс произошла смена парадигмы образования на личностно-ориентированную, предполагающую переход от квалификационного подхода к компетентностному. Ядром такого подхода являются понятия компетенции/компетентность. В настоящее время нет устоявшегося определения этих понятий, каждый исследователь выделяет в них те компоненты, которые важны с его точки зрения. В связи с этим мы опираемся на определения и классификацию компетенций, принятую в Глоссарии терминов Болонского процесса [1]: «Компетенция – динамическое сочетание ряда параметров – знаний и их применения, умений, отношений и ответственности, описывающие результаты освоения программы/модуля обучения. Понятие компетенции может включать формальную квалификацию, а также такие элементы, как способность «переноса» умений и знаний в новую профессиональную ситуацию или способность к инновациям. Уровень компетенции может оцениваться по способности человека использовать имеющиеся у него умения. В высшем образовании в рамках Болонского процесса различаются предметные (относящиеся к предметной области) и общие (для всех курсов/

модулей данного цикла) компетенции. Общие компетенции включают в себя инструментальные компетенции, предполагающие способность понимать и использовать знания и идеи; методические компетенции, понимаемые как способность организовывать и эффективно управлять факторами внешней среды (временем, обучением), принимать решения и решать проблемы; межличностные и системные компетенции. В русле нашего исследования из приведенного материала можно заключить, что сущность повышения квалификации заключается не только в выполнении специализированной функции, т.е. предоставлении слушателям определенного количества информации, но и во включении их в деятельность по применению знаний, формировании у них определенного личностного опыта деятельности, направленной на повышение эффективности (инновационности) подготовки педагогических кадров. Исходя из этого мы ставим задачу развития профессиональной компетентности педагогов организаций технического и профессионального образования (с учетом особенности повышения квалификации педагогов в этой системе) посредством разработки спецкурса, в котором содержание образования нацелено на переход от знаниецентрического подхода к компетентностному.

Для решения данной задачи будут рассмотрены функции предлагаемого спецкурса на основе принятых принципов, будет дана характеристика его содержания и методов обучения.

Для успешного освоения предлагаемого курса «Профессиональная компетентность педагогов технического и профессионального образования» обучаемые должны четко представлять его цели, функции, которые он выполняет, на каких принципах строится его содержание и, естественно, само содержание. Как было указано выше, целью спецкурса является включение слушателей в деятельность по применению знаний, формирование у них определенного личностного опыта деятельности. Функции спецкурса выделены нами на основе работы [2, 81], в которой дана характеристика следующих функций:

- диагностическая;
- компенсаторная;
- адаптационная;
- инновационная;
- развивающая;
- ориентационная.

Мы провели анализ основных функций курса, выявив место каждой из них в системе функций, и выявили результат реализации каждой функции (табл.1).

Таблица 1 Место, содержание и результат реализации функций курса

№№ п/п	Функции	Место функции в системе функций	Содержание функции	Результат реализации функции
1	диагностическая	предшествует всей системе повышения квалификации	определение склонностей и способностей слушателей, выявление их уровня подготовленности и индивидуально-психологических особенностей	обеспечение эффективности повышения квалификации
2	компенсаторная	следует за диагностической, если наблюдаются пробелы	ликвидация пробелов в образовании, связанных с недостатком психолого-	более глубокое овладение предметно-профессиональ-

		в знаниях, требуется повышение профессиональной компетентности	педагогических знаний преподавателями общетехнических и специальных предметов и мастерами производственного обучения в процессе их профессионального образования, обновление ранее приобретенных знаний	ными и педагогическими знаниями и умениями
3	адаптационная	следует за диагностической, компенсаторной, если требуется приспособление к новым условиям	развитие информационной культуры, обучение самообразованию, основам педагогического менеджмента и умениям проектирования универсальных педагогических технологий и систем	ориентация в деятельности при смене статуса учебного заведения, профиля подготовки, должности, места работы
4	инновационная	следует за диагностической, если наблюдается достаточный уровень профессиональной компетентности	обновление теоретических знаний, совершенствование умений	повышение качества деятельности
5	ориентационная	осуществляется независимо от других функций в результате рефлексии	осуществление самообразования в межкурсовой период	развитие профессиональной компетентности в период между официальным повышением квалификации

Как показал анализ, среди выделенных функций наиболее важными для педагогов, не имеющих специальных педагогических и психологических знаний, являются следующие:

- 1) инновационная, т.к. имея достаточный уровень профессиональной компетентности в преподаваемом предмете, они нуждаются в дальнейшем повышении качества деятельности;
- 2) ориентационная, реализация которой проходит в условиях непрерывного образования в русле концепции «Образование в течении жизни – LLL».

В педагогической литературе достаточно материала по обоснованию принципов, на которых должно строиться содержание образования, в частности содержание курсов повышения квалификации. Нами отобраны те из них, которые способствуют успешному овладению содержанием в короткие сроки, т.е. в ходе прохождения курсов (рис.1). На схеме толстыми линиями выделены сами принципы, слева от них раскрывается суть принципа, еще левее для некоторых принципов показан алгоритм действий по раскрытию сути принципа. Очень важным является то, что в правой части указаны цели применения принципов.

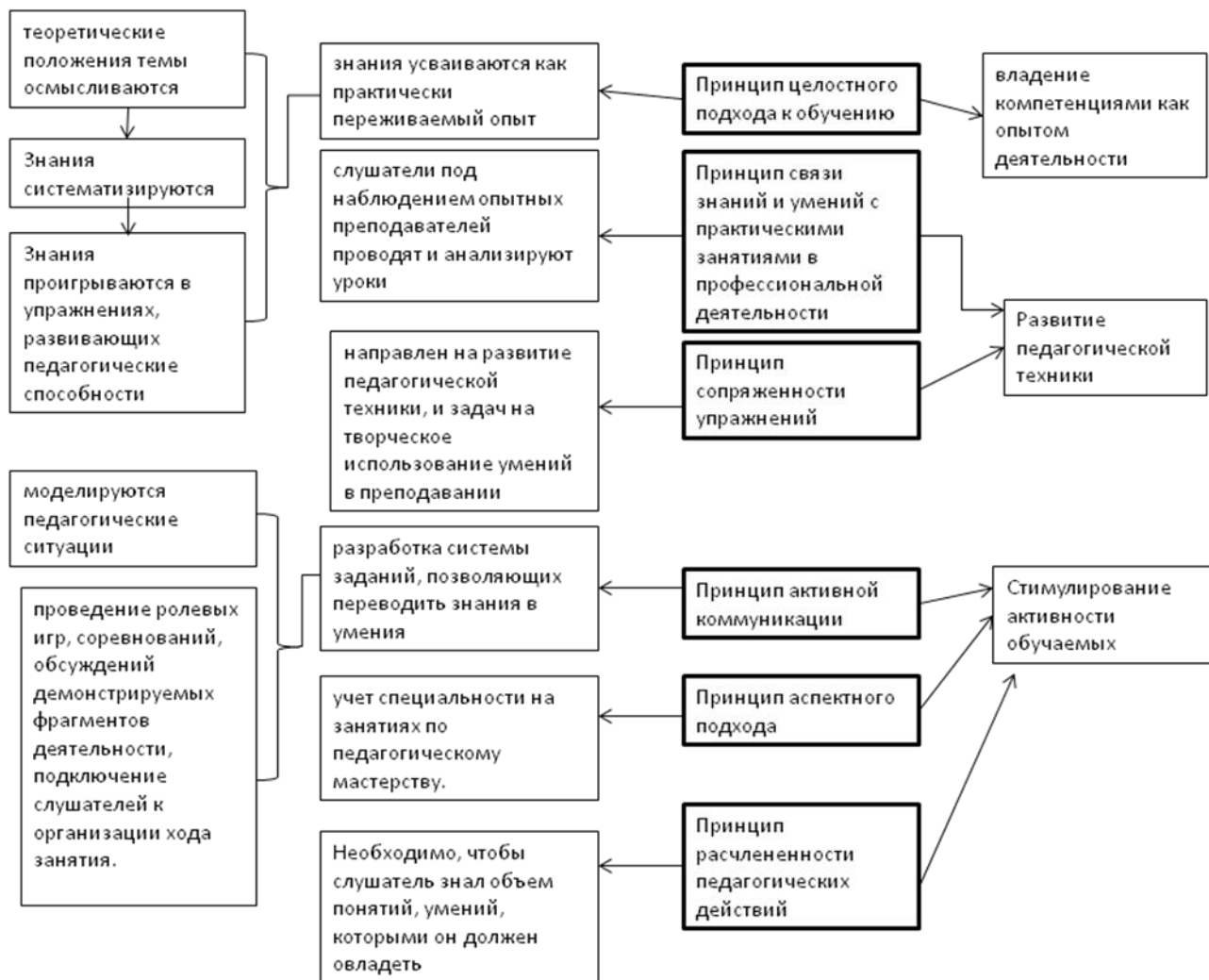

Рисунок 1 Схема разделения принципов, на которых основано успешное освоение предлагаемого курса

Указание целей применения принципов дает возможность разделить их на 3 группы. Анализ этих групп показывает, что если цель развития педагогического мастерства и цель стимулирования студентов колледжа ставилась «традиционно», то цель владения компетенциями как опытом деятельности соответствует компетентностному подходу в соответствии с основами Болонского процесса.

Содержание программы курсов разработано в соответствии с ГОСО РК- 2012 г., Инструктивно-методическим письмом НАО им. Ы. Алтынсарина, 2013 г., с методическими рекомендациями АО «НЦПК «Өрлеу», общими требованиями к разработке УМК курсов повышения квалификации педагогических работников, на основе

анализа научно-методических материалов, раскрывающих проблемы модернизации системы образования.

Актуальность программы определяется необходимостью обновления педагогических и психологических знаний педагогов профессионального обучения с учетом изменений в современной системе образования, совершенствования методик обучения, отвечающих новым социально-культурным условиям, в частности переходу от концепции «знания, умения, навыки» к концепции практикоориентированного, конкурентообеспечивающего образования. В программу включены актуальные темы, определяющие основные теоретические положения из курсов «профессиональная педагогика» и «психология», раскрывающие вопросы методики формирования и развития личности студента, требования к эффективности деятельности преподавателя в разрезе методики развития педагогической техники и вообще педагогического мастерства педагога системы ТиПО. В частности, в ней раскрыты сущность, структурные компоненты, виды, результаты и оценка эффективности деятельности на основе рефлексии, обоснована структура проектирования индивидуальной траектории профессионально-личностного развития преподавателя.

Содержание курса проектировалось с учетом того, что эффективность обучения в колледже определяется как уровнем квалификации преподавателей, мастеров производственного обучения, так и их ценностными ориентациями (рис.2). Специфика их труда такова, что педагогические работники являются не столько источниками учебно-познавательной, учебно-производственной и этической информации, организаторами деятельности и общения обучающихся, сколько носителями культуры.

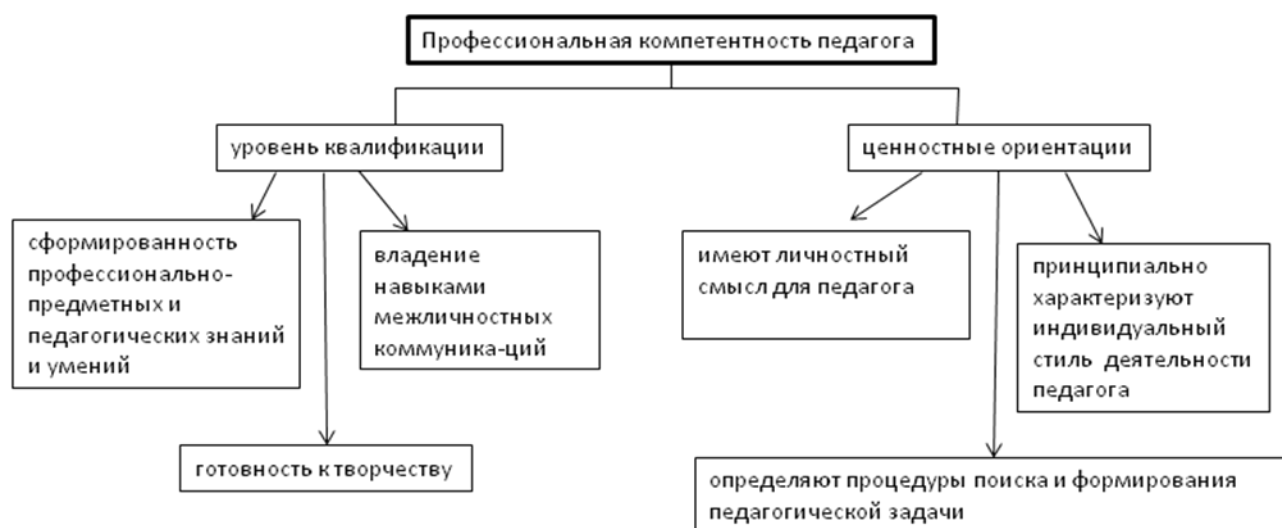

Рисунок 2 – Структура профессиональной компетентности педагога

Известно, что психолого-педагогическая подготовка преподавателей к организации процесса развития профессиональной компетентности включает в себя следующие структурные элементы: освоение новой системы знаний о компетентностном подходе с использованием современных технологий повышения квалификации, актуализацию коллективной и индивидуальной потребности в педагогическом творчестве, проектирование технологий обучения, адекватных требованиям компетентностного подхода к повышению квалификации педагогов. Поэтому программой предусмотрено сочетание лекционных и практических занятий с широким применением интерактивных форм их проведения с целью ориентации обучающихся на освоение новых технологий, которые в принципе с успехом внедрены в практику педагогической деятельности, но могут быть незнакомы старшему поколению педагогов. В связи с этим курс направлен, в

первую очередь, на перестройку сознания педагогических кадров, ориентацию их на новое профессиональное мышление, основой которого является как творчество, так и ценности личности. Кроме того, курс решает конкретные проблемы слушателей по овладению педагогическим мастерством, навыками и умениями управления, проектирования педагогических технологий.

Ожидаемая эффективность внедрения данной программы базируется на востребованности в современных условиях инновационных подходов к подготовке преподавателей организаций ТиПО, творческого обновления ими всех сторон образовательного процесса, что должно привести к изменению содержания их профессиональной деятельности и оказать существенное влияние на эффективность их работы.

Организация обучения с учетом особенностей работы в аудитории взрослых, где слушатели отличаются не только своей психологической индивидуальностью, опытом, возрастом, должностью, но и образованием, требует применения личностно-ориентированных педагогических технологий. В этом плане весьма продуктивным является модульная технология обучения, которая разработана Ж.К. Далабаевым с целью повышению квалификации рабочих кадров [3]. Эта технология позволяет в определенной мере решать проблемы, связанные со сжатым сроком обучения, постоянным обновлением учебных программ, несоответствием содержания обучения требованиям рабочих мест, низкой результативностью обучения. Как указывается в работе, важными элементами педагогической системы «Повышение квалификации рабочих на основе модульных технологий» являются цели и результаты, которые соотносятся и образуют замкнутый цикл. Полнота совпадения цели с результатами служит надежным критерием эффективности педагогического процесса, в основу которой заложены принципы деятельностного подхода. Вместе с тем, управление, объединяющее все элементы педагогической системы, является относительно самостоятельным элементом. При таком подходе педагогическая система - устойчивый организационно-технологический комплекс, обеспечивающий достижение заданной цели.

По мнению автора, системообразующим элементом педагогической системы является модульная технология учебного процесса, выделенная в отдельный узел процессуальных факторов, поскольку имеет свои цели и структуру. Технологичность - внутреннее качество системы, определяющее ее возможности и подчиненное весьма строгой организационной (и управленческой), что подтверждается такими свойствами саморазвивающейся системы, как открытость, управляемость, структурность, целостность, алгоритмичность.

Под модульной технологией автор понимает совокупность преемственных действий по проектированию и реализации процесса обучения, обладающего определенным воспитательным и развивающим потенциалом, направленного на поэтапное, соответствующее индивидуализированным целям, научение деятельности с помощью системы модулей, освоение которых гарантирует достижение дидактических целей.

Основываясь на вышеописанную концепцию модульной технологии, автором разработана модульная программа, основанная на принципах модульного обучения. Модульная программа состоит из набора учебных модулей и механизмов аттестации и сертификации, обеспечивающих контроль за результатами обучения. Также в программе указаны краткое содержание модулей и время для освоения по каждому модулю. В организационном плане модульная программа предполагает реализацию 8 модулей и является для работников компаний стандартом порядка организации корпоративного обучения. Каждый модуль обучается и оценивается отдельно. По итогам обучения выдаются сертификаты о прохождении курса.

Идеи автора по модульному принципу нашли отражение в структуре программы разработанного нами курса: он включает 11 модулей теоретического обучения и 4 модуля

практического обучения. Учебно-тематический план и программа курса, построенные по блочно-модульному принципу, позволяют вариативно и гибко осуществлять отбор содержания обучения в зависимости от потребностей слушателей, уровня их подготовленности и индивидуальных особенностей.

Немаловажное значение для развития профессиональной компетентности и выработки практических навыков педагогов имеют применяемые методы. Как показывает анализ дидактических методов, ориентированных на развитие профессиональной компетентности педагогического работника (табл.2), каждый из них обладает сильными сторонами, но в разной степени моделирует производственные ситуации или направлен на повышение теоретической подготовки, поэтому должны применяться в зависимости от поставленных целей и потребностей обучающихся.

Таблица 2 Анализ сильных и слабых сторон методов, применяемых при подготовке педагогов

№№ п/п	Наименование метода	Сущность метода	Сильные стороны метода	Слабые стороны метода
1	Реализация междисциплинарных и межнаучных связей	Составляются подробные схемы-планы реализации междисциплинарных и межнаучных связей, их последовательного осуществления применительно к каждой учебной дисциплине	Осуществляются междисциплинарные и межнаучные связи между различными дисциплинами	Размывание границ между «традиционными» дисциплинами
2	Реализация практикоориентированности	Изучение теоретических дисциплин в тесной связи с практикой	Знания, полученные при изучении теоретических дисциплин, проверяются на практике	Ущерб теоретической подготовке при чрезмерном отходе от теории
3	Метод стратегического учения	Постановка перед обучаемым этапных задач, использование стратегически важных тем, предусматривающих переработку профессионально значимой информации	Формирует масштабность мышления	Может привести к оторванности от насущных проблем
4	Метод развития системного мышления в обучении	Формирование у обучающихся способности устанавливать связи и отношения при рассмотрении отдельных фактов, событий, частей,	Формирует системность мышления	Сложность в реализации ввиду рассмотрения проблемных ситуаций

		элементов. После формулировки различных гипотез проводится отсеивание несостоятельных вариантов, а затем следует оценка принятого решения		
5	Игровое (имитационное) планирование предстоящей практической деятельности	Представляет собой разновидность ролевой игры, что стимулирует индивидуальную активность обучаемых и вместе с тем развивает навыки групповой работы	Тесно связан с будущей практической деятельностью	Имитация не совсем отражает практическую деятельность
6	Экспериментальное учение по ситуативному методу, ситуации ориентированы на применение теории на практике	Обучаемым предлагается производственная (педагогическая) ситуация, в которой заложена ошибка, своеобразная ловушка; требуется ее обнаружить и после группового обсуждения устранить	Стимулирует аналитическое мышление, развивает способности к переносу и применению теоретических знаний на практике, учит групповой работе	Ситуации, в которых заложена ошибка, могут остаться в памяти обучаемых как безошибочные
7	Метод проектов	Под ним понимают практический замысел, предполагающий самостоятельное целеполагание, планирование, выполнение и оценку профессиональной деятельности.	Большая самостоятельность обучающихся и групповая учебно-практическая деятельность	Трудность оценки результатов групповой работы обучающихся

Практические задания должны подбираться соответственно индивидуальным особенностям личности таким образом, чтобы слушатель проявил себя наилучшим образом, эффективно осуществлялось приращение интеллектуальных способностей и профессиональной компетентности в целом. Результаты обучения по курсу должны оцениваться по участию слушателей в деловых играх, конференциях, по качеству выполнения контрольных работ и разработки педагогических технологий, педагогических проектов.

Таким образом, в предлагаемом курсе представлены новые подходы к развитию профессиональной компетентности педагогов, а методическое обеспечение процесса повышения квалификации обеспечивает результативное достижение преподавателями

цели курса. Реализация функций курса, среди которых наиболее выделяются инновационная и ориентационная, обеспечивает эффективность использования современных интерактивных методов обучения, направленных на применение компетентностного подхода к обучению в системе ТиПО.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Глоссарий терминов Болонского процесса [электронный ресурс: [uchkom.info>index.php...](http://uchkom.info/index.php...)]
- 2 Основы педагогического мастерства. Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / Под ред. И.А. Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – 302 с.
- 3 Далабаев Ж.К. Повышение квалификации рабочих кадров на основе модульных образовательных технологий (на примере корпоративного обучения): автореф. ... канд. пед. наук. – Астана, 2008. – 26 с.

ТҮЙІН

Мақалада техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарындағы педагогтердің кәсіби құзыреттілігін дамыту мәселелері қарастырылады, мұнда тәжірибеде арнайы инженерлік білім мен педагогикалық білімді біріктіру қажеттілігіне қарай педагогтардың біліктілігін арттыру жүйесінің ерекшелігі есепке алынған; ұсынылып отырған курстың атқаратын негізгі қызметтерін іске асыру қажеттіліктерін негізге ала отырып, оны табысты меңгерудің қағидаларына талдау жасалынған; педагогтердің кәсіби құзыреттілігін дамыту үшін курсты жобалаудағы модульдік технологияның тиімділігі көрсетілген.

RESUME

The article is devoted to the development of professional competence of educational organizations, technical and vocational schools, considering peculiarities of training of educators of this system, which is necessary to practice the connection of special engineering knowledge with pedagogical knowledge. There was made the analysis guidelines on the basis of which it is possible to implement successful development of the proposed course, if necessary, the implementation of its functions, the efficiency of modular technology of training in the design of a special course for the development of professional competence of educators.

Б.К. Альмурзаева

Актюбинский региональный
государственный университет
им. К.Жубанова, канд. пед. н.,
старший преподаватель

С.С. Салиш

Средняя школа №29 г.Актобе

Влияние самостоятельной работы на развитие познавательной деятельности учащихся начальной школы

Аннотация

Статья посвящена результатам исследования по организации форм и видов самостоятельной работы в начальной школе. В работе принимали участие педагоги и учащиеся средней общеобразовательной школы № 29 г.Актобе. Содержание статьи отражает краткий исторический экскурс о развитии метода самостоятельной работы, также анкетирование педагогов – экспериментаторов и их методические рекомендации.

Ключевые слова: самостоятельная работа, образовательный процесс, начальная школа, функциональная грамотность, знания, учение, преподавание

Важными направлениями работы по повышению качества образования являются обеспечение равного доступа всех участников образовательного процесса к лучшим образовательным ресурсам и технологиям; удовлетворение потребности учащихся в получении образования, обеспечивающего успех в быстроменяющемся мире; формирование в общеобразовательных школах интеллектуального, физически и духовно развитого гражданина Республики Казахстан.

В соответствии с Национальным планом действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2011-2016 годы в рамках ВОУД 2015 года также будет оцениваться функциональная грамотность учащихся. Задания на проверку функциональной грамотности школьников впервые были включены в тесты ВОУД в 2014 году [1, с.19]. Под функциональной грамотностью понимается «способность использовать ЗУН, приобретенные в школе для решения широкого диапазона жизненных задач в различных сферах человеческой деятельности, а также в межличностном общении и социальных отношениях» [2, с.25].

Функциональная грамотность как результат обучения формируется посредством каждого школьного предмета. Инструментарием развития функциональной грамотности школьников, а также проверки их сформированности являются

задания творческого характера (задания исследовательского, занимательного характера, задания с экономическим, историческим содержанием, практикоориентированные задания и др.). В основе выполнения таких заданий лежит самостоятельная работа ученика как методический комплекс приемов и техник учителя.

Начальная школа является стартовой точкой по совершенствованию навыка самостоятельной работы младшего школьника. От мастерства и профессионализма педагога зависит ее результативность, так как такой вид работы является средством борьбы за глубокие и прочные знания учащихся, средством формирования у них активности и самостоятельности как черт личности, развития их умственных способностей. Ребенок, в первый раз переступающий порог школы, не может еще самостоятельно ставить цель своей деятельности, не в силах еще планировать свои действия, корректировать их осуществление, соотносить полученный результат с поставленной целью [3, с.11].

Говоря о формировании у младших школьников самостоятельности, необходимо иметь в виду две тесно связанные между собой задачи. Первая из них заключается в том, чтобы развить у учащихся самостоятельность в познавательной деятельности, научить их самостоятельно овладевать знаниями, формировать свое мировоззрение; вторая — в том, чтобы научить их самостоятельно применять имеющиеся знания в учении и практической деятельности. В процессе обучения он должен достичь определенного достаточно высокого уровня самостоятельности, открывающего возможность справиться с разными заданиями, добывать новое в процессе решения учебных задач [4, с.31].

О необходимости формирования самостоятельности учащихся в процессе обучения писал еще К.Д.Ушинский: «...Должно постоянно помнить, что следует передавать ученику не только те или иные познания, но и развивать в нем желание и способность самостоятельно, без учителя, приобретать новые познания...дать ученику средство извлекать полезные знания не только из книг, но из предметов, его окружающих, из жизненных событий, из истории собственной души. Обладая умственной силой, извлекающей отовсюду полезную пищу, человек будет учиться всю жизнь, что, конечно, и составляет одну из главнейших задач школьного обучения» [5, с.29].

Повышение степени самостоятельности в процессе формирования учебной деятельности может идти по разным направлениям, однако успех их реализации зависит от того, насколько разумной будет мера конкретного и общего в организации деятельности школьников.

Самостоятельной познавательной деятельности учащихся большое внимание педагогов и многих передовых деятелей образования уделялось ещё в прошлом веке.

Интересно, что еще древнегреческие ученые (Сократ, Платон, Аристотель), глубоко и всесторонне обосновали значимость самостоятельного овладения ребенком знаниями. В своих суждениях они исходили из того, что развитие мышления человека может успешно протекать только в процессе самостоятельной деятельности, а совершенствование личности и развитие ее способности - путем самопознания (по Сократу). Такая деятельность доставляет ребенку радость и удовлетворение и тем самым устраняет пассивность с его стороны в приобретении новых знаний [6, с.3].

Свое дальнейшее развитие они получают в высказываниях Франсуа Рабле, Мишеля Монтеня, Томаса Мора, которые в эпоху мрачного средневековья требуют обучать ребенка самостоятельности, воспитывать в нем вдумчивого, критически мыслящего человека [7, с.2].

Необходимо отметить, что в 50-60 годы не было единого мнения в определении самостоятельных работ. Например, Р.Б. Срода под самостоятельной работой учащихся понимал такую их деятельность, которую они выполняют, проявляя максимум активности, творчества, самостоятельного суждения [8, с.35].

Важным в работе Б.П. Есипова было и то, что он впервые дал полное определение самостоятельной работе учащихся: «...самостоятельная работа учащихся, включаемая в процесс обучения – это такая работа, которая выполняется без непосредственного участия учителя, но по его заданию в специально предоставленное для этого время; при этом учащиеся сознательно стремятся достигнуть поставленной цели, проявляя свои усилия и выражая в той или иной форме результаты своих умственных или физических действий» [9, с.17].

Самостоятельная работа - как отмечает П.И. Пикадистый – это не форма организации учебных занятий и не метод обучения. Это, скорее всего, процесс вовлечения учащихся в самостоятельную познавательную деятельность, средство её логической и психологической организации [10, с.37].

Т.И.Шамова, считая самостоятельные работы формой организации познавательной деятельности учащихся, так же называет пять признаков:

- наличие цели;
- конкретного задания;
- чёткая форма выражения результата работы;
- определение формы проверки результата;
- обязательное выполнение работы каждым учеником [11, с.19].

Самостоятельная работа как способ усвоения учебного материала характерна для всех видов и форм учебной деятельности. При любом методе обучения материал усваивается самим учеником, поэтому всегда проявляется определенная степень самостоятельности в мышлении, восприятия, представлениях, способах и приемах разучивания, усвоения правил, теорем, законов и поясняющих их примеров. Логика рассуждений ученика может быть своеобразной, нетождественной системе размышлений, предлагаемой учителем или описанной в учебном пособии. Самостоятельные работы воспитывают творчество, инициативность, уверенность.

Некоторые упражнения, практические задания и другие виды работ учащиеся выполняют, получив лишь предварительную инструкцию, консультацию или пояснение со стороны учителя. В таком случае говорят о самостоятельных работах.

Руководство учителя самостоятельными работами заключается в том, чтобы дать возможность учащимся проявить себя, свои силы в решении заданий и упражнений. Это возможно в том случае, если учитель хорошо понимает уровень развития учащихся класса, знает индивидуальные особенности детей и умеет выбирать посильное и интересное задание для самостоятельной работы. В условиях начального обучения, когда дети находятся под постоянной опекой и контролем учителя, самостоятельное выполнение заданий развивает инициативность, гибкость и критичность мышления. Однако в младшем школьном возрасте инициативность и самостоятельность мышления возможна тогда, когда дети умеют правильно строить последовательность операций мышления на основе указаний учителя или учебника.

В педагогических и психологических трудах выделяют четыре уровня самостоятельной продуктивной деятельности учащихся.

1. Копирующие действия ученика по заданному образцу. Идентификация объектов и явлений, их узнавание путём сравнения с известным образом. На этом уровне происходит подготовка к самостоятельной деятельности.

2. Репродуктивная деятельность по воспроизведению информации о различных свойствах изучаемого объекта, в основном не выходящая за пределы уровня памяти. Однако на этом уровне уже начинается обобщение приёмов и методов познавательной деятельности, их перенос на решение более сложных, но типовых задач.

3. Продуктивная деятельность самостоятельного применения приобретённых знаний для решения задач, выходящих за пределы известного образца, требующая способности к индуктивным и дедуктивным выводам.

4. Самостоятельная деятельность по решению задач в совершенно новых ситуациях, способствующая формированию прочного навыка [12, с.37].

В зависимости от различных факторов и условий ряда дидактов остановимся на классификации самостоятельной работы, разработанной В.П. Стрезикозиным (1968) [13, с.23]:

1) работа с учебной книгой (составление плана отдельных глав; ответы на вопросы учителя; анализ идейного содержания; определение художественных особенностей произведения по вопросам учителя; характеристика действующих лиц; работа над документами и другими первоисточниками и т.д.);

2) работа со справочной литературой (статистические сборники, справочники по отдельным отраслям знаний и народного хозяйства, словари, энциклопедии и пр.);

3) решение и составление задач;

4) учебные упражнения;

5) сочинения и описания (по опорным словам, картинам, личным впечатлениям и т.д.);

6) наблюдения и лабораторные работы (работа с гербаризованным материалом, коллекциями минералов, наблюдение природных явлений и их объяснение, ознакомление с механизмами и машинами по моделям и в натуре и др.).

7) работа, связанная с использованием раздаточного материала (комплекты картинок, фигур, кубиков и т.д.);

8) графические работы.

Для выделения методических рекомендаций по организации самостоятельной работы младших школьников на уроках литературного чтения в нашей работе были опрошены преподаватели начальных классов средней школы № 29 г. Актобе.

Вопросы для преподавателей:

- Какое место на уроке занимает самостоятельная работа?

- Влияет ли самостоятельная работа на качество знаний учащихся?

- Какие по форме даются задания для самостоятельной работы?

- Какие виды самостоятельной работы используются?

- Используется ли дифференцированный подход при выборе заданий для самостоятельной работы?

- Какие методические пособия используются при подготовке самостоятельных (индивидуальных) заданий.

Анализ ответов преподавателей.

Исходя из ответов преподавателей можно сделать следующие выводы:

1. Систематически проводимая самостоятельная работа (с учебником по решению задач, выполнению наблюдений и опытов) при правильной ее организации способствует получению учащимися более глубоких и прочных знаний по сравнению с теми, которые они приобретают при сообщении учителем готовых знаний.

2. Организация выполнения учащимися разнообразных по дидактической цели и содержанию самостоятельных работ способствует развитию их познавательных и творческих способностей, развитию мышления.

3. При тщательно продуманной методике проведения самостоятельных работ ускоряются темпы формирования у учащихся умений и навыков практического характера, а это в свою очередь оказывает положительное влияние на формирование познавательных умений и навыков.

4. С течением времени при систематической организации самостоятельной работы на уроках и сочетании ее с различными видами домашней работы по предмету у учащихся вырабатываются устойчивые навыки самостоятельной работы. В результате для выполнения примерно одинаковых по объему и степени трудности работ учащиеся затрачивают значительно меньше времени по сравнению с учащимися таких классов, в

которых самостоятельная работа совершенно не организуется или проводится нерегулярно. Это позволяет постепенно наращивать темпы изучения программного материала, увеличить время на решение задач, выполнение экспериментальных работ и других видов работ творческого характера.

Анализ опыта самостоятельной работы учащихся на основе методической литературы, практических наблюдений, анкет учащихся и беседы с преподавателями показывают, что в организации самостоятельной работы школьников имеются серьёзные недостатки. Назовём основные из них [14, с. 39].

1. Учащиеся не имеют необходимого минимума знаний и практических навыков по рациональной организации своего учебного труда, не владеют культурой и способами самостоятельного получения теоретических знаний и применения их при выполнении упражнений и заданий по учебнику.

2. Школьники не знакомы с основами научной организации труда: не знают психологических и физиологических особенностей запоминания и забывания, не имеют представления о том, в какой последовательности и в какое примерно время дня нужно готовить уроки, выполнять отдельные виды заданий.

3. Самостоятельная работа слабо обеспечена методически. При планировании самостоятельной работы учащихся учитель не всегда уясняет для себя, какую цель он ставит при этом, заинтересует ли такая форма работы школьников, посильно ли данное задание по сложности всем ученикам класса, сколько времени потребуется на выполнение задания, когда и как оно будет проверяться.

4. Задания для самостоятельной работы обычно даются в конце урока, перед звонком или после звонка без чёткого объяснения.

Согласно полученным данным педагогами были классифицированы виды самостоятельной работы, которые доступны и посильны для учеников:

- подготовительные упражнения, которые выполняются до изучения нового материала (повторение по учебнику, работа с карточками, таблицами и т. п.);
- самостоятельное изучение нового материала, аналогичного ранее усвоенному, проводимое по детальной инструкции;
- упражнения на закрепление с целью усвоения способов действия с опорой на алгоритмические таблицы, предписания, памятки;
- разнообразные тренировочные упражнения;
- контрольные и проверочные задания, которые предлагаются после усвоения всех частей учебного материала.

Анализ опыта самостоятельной работы учащихся на основе методической литературы, практические наблюдения показывают, что в организации самостоятельной работы школьников имеются серьёзные недостатки, такие как: учащиеся не имеют необходимого минимума знаний и практических навыков по рациональной организации своего учебного труда, не владеют культурой и способами самостоятельного получения теоретических знаний и применения их при выполнении упражнений и заданий по учебнику; самостоятельная работа слабо обеспечена методически: учитель не всегда продумывает организацию самостоятельной работы. Для решения этих проблем даны следующие рекомендации:

- нужно приучить школьника к определённой последовательности в выполнении задания по подготовке задания для самостоятельной работы, обучить рациональным способам и приёмам выполнения заданий по задаваемому учителем алгоритму действий;
- содержание самостоятельной работы, основные виды деятельности, естественно, должны меняться от класса к классу, от степени к степени;
- выбор методик самостоятельной работы определяется предметной направленностью, дидактическими особенностями, учетом возрастных особенностей учащихся и, конечно же, наличием материально-технической базы.

Таким образом, самостоятельная работа является важной формой работы начальной школы, формирует активную познавательную деятельность учащихся, совершенствует профессионализм педагога.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2011-2016 годы. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000832>
- 2 Learning for Jobs: OECD Reviews of Vocational Education and Training – Austria, OECD, 2010. <http://www.oecd.org/edu/45407970.pdf>
- 3 Об особенностях преподавания основ наук в общеобразовательных организациях (в том числе, реализующих инклюзивное образование) Республики Казахстан в 2014-2015 учебном году. Инструктивно-методическое письмо. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2014. – 181 с.
- 4 Рудик Г.А., Жайтапова А.А., Наметкулова Ф.Ж. // Тетрадь «Функциональная грамотность по чтению» дидактическое пособие. – Алматы: ПРОГРЕСС, 2013 – 151с.
- 5 Ушинский К.Д. Собр. соч. в 11 томах. - М.-Л., 1950. Т.2. - С.500.
- 6 Голованова Н.Ф. Социализация и воспитание ребенка. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – СПб.: Речь, 2004. – 272 с.
- 7 Слостенин В.А. и др. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.А. Слостенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов; Подред. В.А. Слостенина. - М.: Издательский центр «Академия», 2002. - 576 с.
- 8 Срода Р.Б. Воспитание активности и самостоятельности учащихся в учении. Изд-во АПН РСФСР. - М.: 1956. - 56 с.
- 9 Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках / Б.П. Есипов. - М.: Учпедгиз, 1961. - 239 с.
- 10 Пидкасистый П.И. Самостоятельная деятельность учащихся (дидактический анализ процесса и структуры, воспроизведения и творчества). - М.: Педагогика, 1972. - 184 с.
- 11 Шамова Т.Н. Активизация учения школьников. - М.: Педагогика, 1982. - 208 с.
- 12 Монахов В.М. Резервы совершенствования методической системы обучения / В.М. Монахов // Советская педагогика. - 1987. - № 3. - С. 23-28.
- 13 Стрезикозин В.П. Организация процесса обучения в школе. - М., 1968. - С. 23-25.
- 14 Митрюхина Л.Н. Самостоятельная работа как фактор развития познавательной деятельности учащихся // Народная асвета. – 2005. - №5. – С. 5.

ТҮЙІН

Мақалада бастауыш мектепке енгізілген өзіндік жұмыс түрлері мен әдістемелер қарастырылған. Ақтөбе қаласы № 29 орта мектептің мұғалімдері мен бастауыш сынып оқушылары зерттеуге қатысқан.

RESUME

The article is devoted to research on organization forms and types of independent work in an elementary school. The study involved the teachers and pupils of secondary school № 29 in Aktobe.

А.О. Каудырова

Казакшый гуманитарно-
юрндетический университет,
канд. филол. н., доцент

А.К. Смагул

Казакшый гуманитарно-
юрндетический университет,
м. филол. н.,
старший преподаватель

С.С. Молдахметова

Казакшый гуманитарно-
юрндетический университет,
старший преподаватель

Пути повышения эффективности занятий по культуре речи

Аннотация

Данная статья посвящена проблеме применения практических навыков известных педагогов на примере занятий по культуре речи у студентов-юристов. Опираясь на иллюстрированный материал, авторы старались показать эффективность в деле улучшения как письменной, так и устной речи студентов - юристов.

Ключевые слова: культура речи, норма, грамотность.

Речь - это не только средство выражения мыслей и чувств. Это показатель нашего интеллекта, постоянная реклама наших способностей, нашей работы над собой. По тому, как мы говорим, наши собеседники делают вывод, кто мы такие, так как речь независимо от воли говорящего создает его портрет, раскрывает его личность. Речь - это своеобразный паспорт человека, который точно указывает, в какой среде общается говорящий, как он относится к людям и родному языку, каков его культурный уровень. К.Г. Паустовский даже писал, что «по отношению каждого человека к своему языку можно совершенно точно судить не только о его культурном уровне, но и о его гражданской ценности» [1].

От степени владения нормами и богатствами языка зависит, насколько точно, грамотно и понятно может говорящий выразить свою мысль, объяснить то или иное жизненное явление, оказать должное влияние на слушателей. Ведь речь может быть доходчивой - неясной, правильной - небрежной, уместной - неуместной, логичной - нелогичной, выразительной - сухой, богатой - бедной, самобытной - штампованной, убедительной - неубедительной.

Шекспир В. предупреждал молодых: «Следите за своей речью, от нее зависит ваше будущее» [2]. Действительно, если человек владеет речью, если умеет говорить доходчиво, логично и убедительно, - он легко устанавливает контакты с людьми, уверенно чувствует себя во всех жизненных ситуациях; у него удачно складывается карьера; он

добивается успехов во всех своих делах. Он всегда лидер, всегда – ведущий.

Человеку же, не умеющему говорить грамотно и убедительно, суждено быть во всем только ведомым. Жить ему намного труднее: он чувствует себя скованным, ущербным; почти всегда терпит поражения; у него гораздо меньше друзей, да и карьера складывается непросто... Поэтому необходимо учиться культуре речи. А что это такое?

Культура речи понимается как умение использовать в конкретной ситуации такие языковые средства, которые позволяют обеспечить наибольший эффект в достижении коммуникативных задач. Это употребление единственно нужных слов и грамматических конструкций в каждом конкретном случае.

Культура речи в значительной степени обусловлена культурой мышления, сознательной любовью к языку и уважением к себе как к личности. Однажды писатель Корней Иванович Чуковский на коряво сформулированный вопрос, «как повысить качество своего языка», ответил: «Нет ничего проще. Чтобы повысить качество своего языка, нужно повысить качество своего интеллекта» [3].

Основной критерий культуры речи - нормативность, которая понимается как точность, правильность, чистота речи. Это умение точно, в соответствии с нормами литературного языка выражать мысли, без употребления жаргонных, диалектных и просторечных слов.

Все наши мысли выражаются посредством языка, языковых единиц [4]. Язык как система реализуется только в речи и только через нее выполняет свое коммуникативное назначение - быть средством общения. Высшим уровнем культуры речи является речевое мастерство, заключающееся в умении ясно (доходчиво), логично и убедительно раскрывать мысли, в богатстве словаря и разнообразии грамматических конструкций. Важно передать информацию не только грамотно, но и экспрессивно; не штампованными, надоевшими словами, а по-своему, самобытно, индивидуализировано. Речевое мастерство включает в себя умение найти наиболее точное, значит, наиболее подходящее для конкретной ситуации и стилистически оправданное средство языка. Речевое искусство предполагает и умение пользоваться риторическими приемами, способствующими эмоциональному, психологическому воздействию.

Важно ли для юриста независимо от его специализации владеть культурой речи? Безусловно, важно. Для юриста умение хорошо говорить - это прямая профессиональная необходимость.

Обобщая всё вышеизложенное, мы полагаем необходимым привести в данной статье в качестве иллюстрации и доказательства правоты нашей позиции методiku проведения конкретного учебного занятия, которая уже неоднократно применялась в практике преподавания по дисциплине «Культура речи и ораторское искусство».

Оборудование

1. Раздаточный материал с тренировочными упражнениями.

2. Проектор

I. Орг. момент.

II. Анализ выполнения студентами практической работы.

III. Новая тема “Логическая организация юридического текста”

Задание: прочитайте записанное на доске предложение.

Наш корреспондент Петр Орлов находится в эпицентре событий. (Из телевизионных новостей)

Есть ли в нем ошибки? Находим ошибку, выявляем ее причину. Если она не будет найдена в предложении, то обращаемся за помощью к студенту, который подготовил словарь для сегодняшнего занятия; выясняем лексическое значение слова эпицентр.)

Преподаватель: “Послушайте, что пишет корреспондент газеты “Известия”: “Эпицентр - не центр. Если бомба или граната взрывается на земле, то никакого эпицентра не существует – есть только центр этого взрыва. Так что фраза “мы находимся в

эпицентре событий” звучит совершенно нелепо, так как буквально означает “мы находимся не в центре событий”.

Вопрос группе: “Какая норма русского литературного языка нарушена в данном предложении?” (Лексическая норма)

Вывод: Нарушение лексической нормы приводит к лексическим ошибкам.

Тема занятия – “Логическая организация юридического текста”

Объявление цели занятия. Мотивация: говорить и писать правильно должен каждый человек. Хорошее владение речью не только обеспечивает удачное повседневное общение, но и является одним из условий профессионального успеха.

Вопрос группе: “Что определяет лексическая норма?”

(Употребление слов в соответствии с их лексическим значением, возможную сочетаемость слов с другими словами)

IV. Нарушение лексической сочетаемости слов

Запись на доске

1. Посетив краеведческий музей, мы обогатили свой кругозор.
(Из отзывов посетителей)
2. Налоги взимаются с учетом суммы растаможки.
(Из объявления в налоговой инспекции)
3. На Дворцовой площади много страшно красивых зданий.
(Из разговора)
4. Чтобы обсудить поездку, мы решили встретиться по телефону.
(Из разговора)

Проверка выполненного задания: 1) обогатили свой кругозор – расширили (несочет. по традиции); 2) суммы растаможки – суммы таможенных сборов; (стилистическая разнородность: офиц.-дел. и разг.); 3) страшно красивых – очень красивых (несовместимость в силу различных оценок – полож. и отр.);

V. Первичная проверка понимания материала

Упражнение 1. Найдите лексические ошибки, исправьте их, объясните.

Рейд выявил плеяду жуликов. Их связывала сильная, закаленная в жизненных испытаниях дружба. В селе Новоселки возвели новый коровник и воздвигли баню. Командировочному пришлось долго ждать оформления документов. Наблюдается чудовищное улучшение условий жизни.

(При проверке обратить внимание на синонимы (возвели – воздвигли -построили), паронимы (командировочные - командированные); при затруднениях обращаться к словарю.)

Сообщение. Лексические ошибки, снижающие выразительность речи: плеоназм, тавтология, слова - паразиты, жаргоны.

Слова, которые встречаются в речи определенных групп людей: молодежи, студентов, а также деклассированных элементов: воров, бродяг, карточных шулеров. Например: заливать – неправдоподобно рассказывать; моргалы – глаза.)

Является ли нарушением лексической нормы употребление в речи жаргонных слов? (Жаргонные, просторечные и диалектные слова находятся за пределами русского литературного языка, поэтому употребление их в речи – лексическая ошибка.)

Какие лексические единицы называются “словами-паразитами”? Является ли их употребление в речи лексической ошибкой?

(“Слова-паразиты” - это слова, не связанные с содержанием речи, которыми говорящий заполняет вынужденные паузы: “ну”, “э-э”, “как бы”, “это самое”, “так сказать” и т.д. Употребление их - лексическая ошибка, так как они нарушают сочетаемость слов в предложении.)

2) Представление результатов микроисследования “Жаргонизмы и “слова-паразиты” в речи студентов групп ЮР-406, ЮР-406, выводы.

VI. Закрепление знаний, выработка умений

Упражнение 1

Выпишите из скобок слова, соответствующие норме сочетаемости. Объясните причину выбора. Вставьте пропущенные буквы.

1. Дружба (сильная, крепкая)

Водить (дружба, любовь)

Приходить в (ярость, радость)

Зияющая (пропасть, вершина)

Высказать (мнение, вопрос)

Глухой (овраг, обрыв).

Достичь (успех, положение)

Верный (обещание, клятва)

2. Полуразруше...ую церковь решили (строить, реставрировать). На третьем курсе нам (представилась, предоставилась) возможность пройти практику на предпр...ятиях УГПУ. Заметив (оплошка, ошибка), технолог стал ее испр...влять. Этот человек был полный (невежа, невежда) в вопросах иску(с, сс)тва. Для всей школы этот ученик был (басней, притчей) во языцех.ТЕ

Упражнение 2. Устная работа (по цепочке)

Найдите речевую избыточность, объясните.

1. Патриот своей Родины

2. Ни мясо ни рыба (фразеологизм)

3. Родился в марте месяце

4. Сообщить о плохом инциденте

5. Разговариваю с коллегой по работ

6. Компьютерная диагностика

7. Пожилые старички

8. Незаконные бандформирования

9. Заведомая клевета

10. До восьмого пота (фраз.)

11. Моя автобиография

12. Коренные аборигены

13. Отступить назад

14. Главная суть книги

15. Свободная вакансия

16. Необычный феномен

17. Научный семинар

18. Совместное соглашение

19. Народный фольклор

20. Юный вундеркинд

Упражнение 3

Отредактируйте текст объяснительной записки.

Объяснительная записка

Я, Иванов Петр, студент группы СК-К-201, отсутствовал вчера на практике, так как мне срочно нужно было купить памятный сувенир своему предку. Долго выбирал крутую мобилу со всеми потрохами, поэтому в технарь опоздал.

Обещаю, что пропуск занятий отработаю, в дальнейшем пропускать занятия не буду.

1 апреля 2015 г. П.Иванов

Карточка для индивидуальной работы № 1

Найдите лексические ошибки и запишите предложения в исправленном варианте.

Нельзя касаться оголенных проводов незащищенными ладонями рук. Посетитель так и ушел не солоно нахлебавши. Рабочий был уволен за прогул без уважительной причины. Трудно практиканту усвоить сложные механизмы. Новые железные дороги возникнут в трудных для освоения районах Крайнего Севера. Можно начать собрание: форум уже есть. Наши сверхзвуковые аэропланы были представлены на международной выставке. Хороший руководитель должен во всем показывать образец своим подчиненным. Ударение в русском языке, ну, разноместное, ну, оно подвижное. На строительные объекты бесперебойно доставляются строительные материалы.

Карточка для индивидуальной работы № 2

Перепишите предложения в исправленном варианте. Вставьте пропущенные буквы.

Фон.грамму озвучания мы сделали довольно быстро. Весь май месяц я работала над курсовой. На научном семинаре автор изл..жил главную суть своей книги. Он дал мне дружестве(нн, н)ый совет. В прошедшие дни прошли снегопады, выпало много снега. Мы собрались отметить юб..лейную дату дня. Выпас собак запр..щается. Пресса высоко позитивно оценивает результаты выборов. Чистота улиц от этого не прогрессирует. На третьем курсе нам представилась возможность пройти практику на предпр..ятиях УГПУ. Участники творческой экспедиции рассказали о перспективах на будущее [5].

VII. Домашнее задание: Речи ораторов

VIII. Рефлексия (варианты)

- Что вы ожидали от сегодняшнего занятия?
- Что из полученной информации важно для вас?
- Что нужно делать, чтобы правильно и красиво говорить?
- Что вам еще необходимо в себе исправить?

Мы работали над типичными лексическими ошибками. Помните, что речь человека - это его визитная карточка. Я надеюсь, что вы после сегодняшнего занятия будете более внимательны к слову, к своим высказываниям.

Вывод, приведенный в конце занятия, является обобщающим и для данной статьи. Как мы убедились из приведенного, культура речи является для юристов основополагающим требованием. Это не наше открытие, методика и другие приемы, выявленные нами, практически используются нами, преподавателями - филологами Университета КАЗГЮУ. Применяемое несомненно доказало свою эффективность в деле улучшения как письменной, так и устной речи студентов - юристов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. <http://paustovskiy.niv.ru/paustovskiy/family/family.htm>
2. [url=<http://zestword.ru/aforizmy/2067-shekspir.html>]Шекспир[/url]
3. <http://zestword.ru/citaty-iz-knig/23654-korney-ivanovich-chukovskiy-ot-dvuh-do-pyati.html>
4. Михайлов М.М. Стилистика русской речи. Чебоксары, 1968. С. 198.
5. Русский язык и культура речи. Для юристов. Сборник упражнений ... Автор: Артамонова Н.Л. Год: 2014 Издание: Знак Страниц: 226 ISBN: 9785955107134

TҮЙІН

Мақала белгілі педагогтердің заңгер-студенттерге арналған «Тіл мәдениеті» пәнінің практикалық мәселелеріне арналған.

RESUME

This article is devoted to the application of practical skills on the example of famous teachers' lessons on the culture of speech in the group of students - lawyers.

ӘОЖ 378.147:81'243

Аннотация

Бұл мақалада шетел тілін оқытудың тілдік емес мамандық студенттерінің креативтілік қабілетін дамытуға әсер ету ерекшеліктері қарастырылды. Тілдік емес мамандық студенттерінің креативтілік деңгейін анықтау мен креативтілікті дамыту бойынша түзету бағдарламасын экспериментальды-диагностикалық зерттеуге ерекше назар аударылды.

Түйін сөздер: креативтілік, креативті қабілеттер, ерекше шығармашылық ойлау, оқытудың дәстүрлі емес түрлері.

Г.М. Жусупова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
магистр, аға оқытушы

Н.А. Устелимова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент м.а.

Шетел тілін оқытудың студенттердің креативтілігін дамытуға ықпал ету ерекшеліктері

Қазақстандық білім беру жүйесі жоғары оқу орындарын бітірушілерді қоғам өміріне толықтай араласуға даярлауға бағытталған. Бітірушінің өзін-өзі тұлғалық және кәсіби дамытуы үшін кәсібилік, ұтқырлық, бейімділік пен белсенділік басты шарт болып саналады. Оқу пәні ретінде, шетел тілі – тілдік құзыреттіліктердің қалыптасуына мүмкіндік беретін ерекше платформа. Сөйлеу әрекетінің қалыптасқан түрлері шетел тілін білімді толықтыру және өзіндік дүниетанымын кеңейту құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Білімнің жинақталу үдерісі өз еркімен таңдау, жаңалық ашу, білімнің басқа жағдаяттарға ауысу сәттерінде, шынайы және дәстүрлі емес проблемалық міндеттерді шешу барысында креативті қабілеттердің қалыптасуына әсер етеді.

Соңғы уақытта кәсіби білім беру жүйесінде креативті тұлғаны қалыптастыру мәселесі жиі қозғалады. Бұл, ең алдымен, жұмыс беруші тарапынан қойылатын талаптармен байланысты. Белсенді, өздігінен білім алуға дайын, бастамашыл, көпшіл, ұтқыр, жауапкершілікті, мақсатшыл жастарға артықшылық беріледі. Ол үшін жоғары оқу орындары қабырғасынан бастап-ақ әртүрлі бірегей, дәстүрлі емес идеяларды генерациялауға икемді, өнімді ойлайтын, креативті тұлғаны тәрбиелеу мен өсіру қажет.

Креативті тұлғаның маңызды айырмашылығы шығармашылық белсенділігін өзінің жеке құндылықтары жүйесінің негізінде іске асыра білу қабілеті болып табылады. Бұл жағдайда айналасындағылардың мұндай тұлғаға жағымсыз

әсері азаяды. Мұндай адам мінез-құлқының ішкі себептерін басшылыққа алады және мәселені шешуге, қандай да бір әрекетті орындауға деген айқын бағытымен сипатталады, оның үстіне бұл белсенділіктің барлығы міндетті түрде креативтілік тәртіпте болады. Бұл мұндай түрдегі даралықтың шындыққа тұрақты креативтілік қатынасымен ерекшеленетіндігін білдіреді. Жүргізілген зерттеулердің өзектілігі қазіргі қазақстандық жаңа қоғамның қажеттіліктерін және кәсіби білімнің басымдықтарын жаңғыртумен байланысты. Бұл зерттеудің мақсаты тілдік емес гуманитарлық мамандық студенттері креативтілігінің дамуына шетел тілін оқытудың әсер ету ерекшеліктерін анықтау және осы негізде оны дамыту бойынша бағдарламалық іс-шаралар әзірлеу болып табылады. Зерттеу Е. Торренс пен Дж. Гилфордтың тест үлгісі бойынша ұйымдастырылған тестілеу нәтижелеріне негізделген. Практикалық маңыздылығы оқу үдерісіне дәстүрлі емес білім беру технологияларын (оқу станциялары, жобалау әдісі, іскери ойын, интервью-сабақ, қойылым-сабақ және басқа) ендірумен және білім беру үдерісінің осы негіздегі құрылымымен айқындалады.

Қазіргі кезде шетел тілін оқытуда коммуникативтік оқыту міндеттерінің қатарына білім алушылардың креативтілік қабілетін дамыту біртіндеп ене бастады.

"Креативтілік" термині алғаш рет 50-жылдардың соңында батыс психологиясында пайда болды, ол жеке адамның жаңа түсініктер жасау және жаңа дағдылар қалыптастыру қабілетін белгіледі.

Креативтілік тұжырымдамасы Дж. Гилфордтың (1982) еңбектері жарыққа шыққаннан кейін белгілі бола бастады. Ол өз еңбектерінде ойлау операциясының екі түрі – конвергенция мен дивергенцияның арасындағы басты айырмашылықты көрсетеді [1, с.50].

Бұл зерттеулерді Е.Торранс жалғастырды және өзінің білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту бағдарламасын жасады. Бағдарлама бірнеше кезеңдерден тұрды. Бірінші кезеңде ол Дж. Гилфорд бойынша конвергентті ойлауды, ал екінші кезеңде дивергентті ойлауды дамытты. «Креативтілік» ұғымының ең толық анықтамасы осы ғалымға тиесілі болып табылады. Ол креативтілікті тұлғаның дәстүрлі емес, шығармашылық ойлауға қабілеті, икемді ойлау мен жаңа идеялар шығару қабілеті деп түсінді [2, с.114].

Американдық психолог Абрахам Маслоу (1968) креативтілікті жалпыға тән, бірақ ағымдағы тәрбиелеу, білім беру жүйесі және әлеуметтік тәжірибенің ықпалымен жойылатын шығармашылық бағыт ретінде қарастырады. Осыған байланысты А. Маслоу креативтіліктің 2 түрін бөліп көрсетеді: бастапқы және екінші [3, с.68].

Бірқатар шетел зерттеушілері жаңалықты қабылдауға байланысты креативтілік қабілеттері бар адамдардың белгілі бір тобын бөліп көрсетеді. Мысалы, Е.Роджерс 1962 жылы «креативтілік» терминін негізгі бес категорияға бөлді: 1) жаңашылдар 2) ерте орындаушылар, 3) ерте көпшілік, 4) кеш көпшілік, 5) ауытқушылар [4, с.33].

Осылайша, креативтілікті ғалымдар әртүрлі тұрғыда түсіндіреді: тұлғаның қабілеттілігі (Е. Торренс, Дж. Гилфорд, Д.В. Чернилевский, Д.Б. Богоявленская, В.Н. Дружинин және басқалар); тұлғаның қасиеті (К. Тейлор, А. Маслоу, Е. Роджерс, Э. Фромм); дарындылық көрінісі (А.М. Матюшкин, Дж. Рензулли, В.М. Шадриков); шығармашылық қызмет (А.В. Хуторской) және т.б.

Білім алушылардың креативтілік қабілетін дамытуға бағытталған шетел тілін оқыту технологиясын әзірлеуге жақын және алыс шетелдегі дидактика саласының мамандары А.В. Алферов, И.Л. Бим, Е.И. Пассов, Дж. Шейлз («Оқытудағы коммуникативтік тәсіл және МЕН»), Г.А. Китайгородская, И.Я. Зимняя («Қарқынды оқыту технологиясы»), Е.С. Полат («Жобалар әдісі»), С. Rauer и М. Salzenberg («Станциялар бойынша оқыту»), Р. Thiesen, М. Knies Schuster К. («Ойын технологиясы») және басқалары зор үлес қосты.

Тілдік емес мамандықтардың бірінші, екінші, үшінші курс студенттері креативтілігінің даму деңгейі мен ерекшеліктерін анықтау үшін студенттердің

шығармашылық ойлауының негізгі екі түрінің ерекшеліктерін бейнелейтін вербалды және вербалды емес деп аталатын эксперименталдық әдістер қолданылды.

Қазіргі тестілердің басым көпшілігі Дж. Гилфорд пен Е. Торренс тесттерінің модификациясы болып табылады. Зерттеу жұмысымызда біз Дж.Гилфорд пен Е.Торренстің зерттеулерінде анықталған мынадай факторларға сүйендік [5, с.3]:

1. Білу (жеңілдік, өнімділік) – шығармашылық ойлауды еркін меңгергендігін сипаттайтын фактор және жауаптардың жалпы санымен анықталады.

2. Икемділік – шығармашылық ойлау икемділігін, тез ауысу қабілеттілігін сипаттайтын фактор және берілген жауаптар тобының санымен анықталады.

3. Бірегейлік – шығармашылық ойлаудың ерекшелігін, бірегейлігін, проблемаға ерекше көзқарасты сипаттайтын фактор және сирек келтірілетін жауаптар санымен, элементтердің ерекше қолданысымен, жауап құрылымының бірегейлігімен анықталады.

4. Дәлдік – шығармашылық ойлаудың логикалылығын, дұрыстығын, қойылған мақсатқа сәйкес барабар шешімдер таңдауды сипаттайтын фактор.

Экспериментке тілдік емес мамандықтардан 50 студент қатысты, 25 студентбақылау тобында, 25 студент эксперименталдық топта болды. Шығармашылық ойлау тесттерінің сериясы 7 субтесттен тұрды. Субтест – интеллектіні эксперименталдық әдістер сериясы – субтесттер арқылы зерттейтін, аса кең таралған психологиялық тесттердің бірі. Осы субтесттердің көмегімен вербалды шығармашылық ойлау (4субтест), бейнелі шығармашылық ойлау (3 субтест) зерттелді.

Тестілеу емін-еркін жағдайда өтті. Шарттары және ережелерімен студенттер алдын ала таныстырылды. Студенттерге олар жауаптарды көбірек ойлап тапса, тіпті, ол ерекше жауап болса да, олардың барлық жауаптары дұрыс болатындығы алдын ала ескертілді. Қатысушыларға қиялдауға мүмкіндік берілді.

Осы зерттеу нәтижелерінің негізінде мынадай тұжырымдар жасауға болады:

Креативтілік қабілетінің даму деңгейі төмен студенттердің 28%-ы бақылау тобында, 25%-ы эксперименталдық топта. Бақылау және эксперименталдық топтардағы қатысушылардың орташа деңгейі шамамен бірдей дәрежеде болды (65% және 66,7%). Креативтілік қабілеттің жоғарғы деңгейіне бақылау тобындағы студенттердің 7%-ы, ал эксперименталдық топтағы қатысушылардың 8,3%-ы ие болды.

Эксперименталдық топтағы студенттердің креативтілік қабілетін қалыптастыру және дамыту бойынша түзеу бағдарламасы шетел тілінен практикалық сабақтарды дәстүрлі емес түрде өткізуге негізделді. Мұндай сабақтарда біз әдістемелік, педагогикалық және психологиялық сипаттағы мынадай түрлі мақсаттарға қол жеткіздік: білім алушылардың белгілі бір тақырып бойынша білімін, дағдысы мен шеберлігін жүзеге асыру; студенттердің сабаққа жауапкершілікпен қарауын, іскери, жұмыс ортасын; оқытушының сабаққа аз қатысуын қамтамасыз ету.

Білім алушыларды тәрбиелеу мен дамыту сабақтарының дәстүрлі емес түрлері: жобалау, бейне-сабақ, экскурсия сабақ, интервью сабақ, музыкалық сабақ және басқа да сабақ түрлері болды.

Жобалау сабағы. Соңғы кезде жобалар әдісін жақтаушылар көбейіп келеді. Ол білім алушының өзіндік белсенді ойлауын дамытуға, білімді есте сақтау, жаңғырту және оларды тәжірибеде қолдану шеберлігін қалыптастыруға бағытталған. Жобалау әдісінің ерекшелігі: жобамен жұмыс істеу кезінде барлық тапсырмалар ұжыммен орындалады, осы кезде жүзеге асатын әрекет креативті және білім алушы тұлғаға бағытталады.

Жоба тақырыбын таңдаған кезде біз студенттердің мүдделері мен қажеттіліктерін, олардың мүмкіндіктері мен алдағы жұмыстың жеке маңыздылығын, жоба бойынша жұмыс нәтижесінің практикалық маңыздылығын негізге алдық. Орындалған жобалар альбом, коллаж, көрмелер және т.б. түрлерде ұсынылды. Жобаның таныстырылуы да әртүрлі болды: баяндама, конференция, конкурс, мереке, қойылым.

Жобамен жұмыс бірнеше кезеңмен жүзеге асырылды және кейде аудиториялық сабақтар шеңберінен шығатын болды: жоба тақырыбын таңдау; орындаушылар тобын құру; жоба бойынша жұмыс жоспарын әзірлеу, мерзімін белгілеу; тапсырмаларды білім алушылар арасында бөлу; тапсырмаларды орындау, әр тапсырманың орындалу нәтижесін топта талқылау; бірлескен нәтижелерді тіркеу; жоба бойынша есеп беру; жобаның орындалуын бағалау.

Эксперименталдық топтар «Отбасы және туыстық қатынастар», «Менің университетім», «Оқылатын тіл елі» жобалары бойынша жұмыс істеді. Тақырыптар аса өзекті. Студенттер жобалау-зерттеу жұмысының аясында лексика-грамматикалық материалдарды белсенді меңгереді, ойтолғау (эссе) жазу арқылы жазба тілінің дағдыларын қалыптастырады, қосымша дерек көздермен жұмыс істеуді игереді, жоба нәтижелерін рәсімдеу үшін мультимедиялық бағдарламалармен жұмыс істеу шеберліктерін дамытады. Білім алушыларға тілді күнделікті шынайы өмірдегі жағдаяттарда қолдануға мүмкіндік берілді, ол шетел тілінен алған білімін бекітуге және жақсы меңгеруге ықпал етті. Студенттердің креативтілік қабілеттерін қалыптастырудың шарты қойылған міндеттерді орындау үшін жауапкершілік пен дербестік болды.

Экскурсия сабақ. Қазіргі уақытта, әртүрлі елдер мен халықтардың арасындағы байланыс кеңінен дамыған кезде үйренетін тілдің елінің мәдениетімен танысу шетел тілі сабақтарында оқыту үдерісінің қажетті элементіне айналады. Академиялық ұтқырлықтың дамуы, білім беру шекараларының кеңеюіне байланысты білім алушылар шет елдерге барумен қатар, шетелдік қонақтарды өз оқу орнында қабылдау мүмкіндігіне де ие болып отыр. Бұл жағдайда студенттер қала бойынша экскурсияны шебер өткізіп, шетелдік қонақтарға өз халқының мәдениеті, салт-дәстүрлері туралы айтып береді.

Экскурсия сабақ тиісті жағдай жасауға тамаша мүмкіндік болып табылады. Мұндай сабақтар барысында студенттер қаланың қызықты жерлеріне бару экскурсиясының бағдар-жоспарын қызығушылықпен жасап, әрі өздері экскурсовод болды, туған өлкенің сұлулығы мен көркемдігін танытатын презентациялар жасады.

Экскурсия сабақ лингвоелтанымдық бөлімнің соңғы кезеңінде өткізілді. Өткізілген экскурсия сабақ тақырыптары: «Туған қалаға экскурсия», «Мұражайда», «Үйренетін тіл еліне экскурсия».

Интервью сабақ. Аудиторияның белгілі бір тақырып бойынша әңгіме жүргізе білу қабілеті үйренетін тілді меңгерудің ең сенімді тәсілі болды. Сөйлеу әрекетінің бұл түрін бағалау үшін ақпарат алмасу бойынша ерекше диалогі бар интервью сабақ өткізілді. Мұндай түрдегі сабақты дайындау және өткізу студенттерді шетел тілін әрі қарай үйренуге ынталандырады, білімдерінің жүйеленуі мен тереңдеуіне, креативтік қабілеттерінің қалыптасуына ықпал етеді. Диалогке тарту қабілеті, әңгімелесушіні қызықтыру.

Музыкалық сабақ. Музыканың көмегімен сабақтарда қолайлы психологиялық климат орнайды, психологиялық ауырлық төмендейді, эмоционалды тонус жоғарылайды. Музыка шаршағанды басуға көмектеседі, жұмысқа қабілеттілікті қалпына келтіреді, релаксацияның бір түрі ретінде әрекет етеді. Шетел тілі сабақтарындағы ән педагогикалық міндеттердің тұтас бір кешенін шешуге мүмкіндік береді:

- Артикуляциялық аппараттың дамуы. Оқылатын тіл елінің қазіргі әндерінің көмегімен орыс тілді және қазақ тілді студенттер үшін үйреншікті емес, айтылуы қиын дыбыстар мен дыбыстар тіркесімінде тыныс алу игеріледі.
- Сөздік қордың баюы, шеттілді лексиканы белсенді меңгеру, ұзақ мерзімдік есте сақтауды дамыту.
- Шеттілді айтылу дағдыларын жетілдіру. Музыка мен әндерді шетел тілін үйренудің бір тәсілі ретінде пайдалану оқу үдерісін айтарлықтай жеңілдетеді, оны білім алушыларға жақын және қолжетімді етеді.

Біз дәстүрлі түсіндіруде және бекітуде жиі қиындық тудыратын грамматикалық құрылымдардың әндерді пайдалануда жақсы меңгерілетіндігін байқадық. Әндерде бұрыннан таныс лексика оның белсенділенуіне әсер ететін жаңа контекстуалдық ортада кездеседі. Жалқы есімдер, оқылатын тіл елінің географиялық атаулары, поэтикалық сөздер жиі кездеседі. Бұл студенттердің тілдік сезімін дамытуға ықпал етеді.

Жұмыс барысында шет тілін оқытудағы әннің рөлін анықтау мақсатында экспериментальдық топ студенттері арасында сауалнама жүргізілді. Студенттерге мынадай 4 сұрақ берілді: 1. Сіз шетел тілінде ән тыңдағанды жақсы көресіз бе? (Иә, жоқ, кейде) 2. Сіз мәтінді түсінесіз бе? (Иә, жоқ, кейде) 3. Шетел тілінде ән тыңдау сіздің сөздік қорыңыздың баюына көмектесе ме? (Иә, жоқ, кейде) 4. Сіз неміс тілінде тым болмаса бір ән білесіз бе? (Иә, жоқ).

Сауалнама нәтижесі бойынша: - студенттер шетел тілінде ән тыңдағанды 100% жақсы көреді; - 40%-ы әннің мәтінін түсінеді; - соңғы сұрақтың мәліметі бойынша, 14%-ы өздерінің сөздік қоры шетел тіліндегі әндердің көмегімен байиды деп санайды.

Студенттердің креативтілік қабілетін дамытуға бағытталған түзеу бағдарламасын пайдалану арқылы өткізілген эксперименттен кейін, экспериментальдық топтарда, бақылау топтарының нәтижелерімен салыстырғанда, аса жоғары нәтижелер анықталды. Бақылау топтарында да, экспериментальдық топтарда да креативті қабілеттерінің даму деңгейі төмен студенттердің пайызы аз (бақылау - 25%, экспериментальдық - 20,8%). Бақылау және экспериментальдық топтардағы қатысушылардың орташа деңгейі бірдей дәрежені көрсетті (66,7%). Креативтік қабілеттіктің жоғары деңгейіне студенттердің 8,3%-ы ие болды, бұл белгілеуші экспериментпен салыстырғанда, төмендеуді көрсетеді, ал экспериментальдық топтарда осы деңгейге ие қатысушылардың 12,5%-ы анықталды.

Жоғарыдағы айтылғандардан шығатын қорытынды, креативті қабілеттерінің қалыптасуының әртүрлі деңгейіндегі экспериментальдық және бақылау топтарындағы студенттер санының арасындағы қатынас айтарлықтай өзгерді. Бақылау топтарымен салыстырғанда, экспериментальдық топтардағы студенттердің креативтілік қабілетінің жоғары екендігін де айта кеткен жөн.

Осылайша, тілдік емес мамандықтардың 1-2 курс студенттерінің креативтік қабілеттерінің барлық деңгейлерінің оң динамикасы алынды деп санауға толық негіз бар.

Экспериментальдық жұмыс студенттердің креативтілік қабілеттерін шетел тілін оқыту құралдарымен дамытудың психологиялық-педагогикалық шарттарын анықтау мен ғылыми негіздеуге жол ашты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Guilford J.P. Cognitive Psychology's Ambiguities: Some Suggested Remedies.// Psychological Review – 1982. – 48-59 p.
- 2 Torrance E.P. Teaching creative and gifted learners // Handbook of research on teaching // Wittrock M.C. (ed). N.Y. – 1986. – 124 p.
- 3 Маслоу А.Ф. Самоактуализирующаяся личность. – Москва, 1968. – 168 с.
- 4 Роджерс Д.Д. Творчество как усилие // Вопросы психологии. – 1990. - №1.- С.32-34
- 5 Туник Е.Е. Психодиагностика творческого мышления. Креативные тесты. – Санкт-Петербург, 1997. – 20с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрены особенности влияния изучения иностранного языка на развитие креативности студентов неязыковых специальностей. Особое внимание уделено экспериментально-диагностическому исследованию по выявлению уровней креативности студентов и разработке коррекционной программы по развитию креативности.

RESUME

In this article the peculiarities of foreign language learning influence on the development of students' creativity of non-languages specialties are reviewed. The special attention is paid to an experimental diagnostic testing on students' creativity levels identification and to the development of creativity correctional program.

ӘОЖ 316.46:331.108.4

Аннотация

Мақалада Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевты үлгі тұта отырып, оқушы жастардың бойында лидерлік қасиетті тәрбиелеудегі Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті Музейінің тәжірибесі баяндалған.

Түйін сөздер: жастар саясаты, лидер, лидерлік.

А.Ш. Танирбергенова

«Тұран-Астана» университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Ә.Ә. Оспанова

«Тұран-Астана» университеті,
магистрант

Жастардың бойында лидерлік қасиетті дамыту жолдары

Қоғамдағы жастар саясатының орны мен рөлі туралы мәселе соңғы уақытта ерекше маңызға ие.

Қазіргі заманғы қоғамда болып жатқан үдерістерге жастардың қызығушылығының өсуінің, жастар ұйымының маңызды мәселелерді шешудегі қызметінің артуының және әлеуметтік маңызды шешімдерді қабылдау процесінде олардың рөлдерінің күшеюінің бірнеше себептерін атап өтуге болады:

Біріншіден, бұл кезде олардың дүниетанымының, тұлғалық құнды қасиеттерінің, әлеуметтік ортамен өзара әрекет қағидаларының, өмірлік мақсаттары мен оған жету әрекеттерін таңдауының қалыптасу кезеңі болып табылады.

Екіншіден, қазіргі уақытта мемлекеттің әлеуметтік саясатының басым бағыттарының бірі ретінде жастар саясатын дамыту мәселесіне үлкен көңіл бөлінеді.

Бұл туралы Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыруы: Жалпыға бірдей еңбек қоғамына жиырма қадам» баяндамасында: Менің назарымдағы басты мәселе – әр қазақстандыққа қамқорлық көрсету... Әрбір адам, соның ішінде, әсіресе, жастар белгілі бір кәсіптік саладан өз болашағын көргісі келетіндігін мойындау қажет. Бұл – өте қалыпты жағдай. Өйткені адам өзінің қайда бет алғандығын анық көрген кезде ғана биікке қарай күш-жігермен ұмтылады. Басты бағыт – жас қазақстандықтарды дербес өмірге, бастамашыл еңбекке бейімдеудің тиімді жүйесін құру. Мемлекет әрбір жас адамның өз еліне міндетті түрде қажет болуы үшін бәрін де жасайды», - деп атап көрсетеді [1].

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында ұйымдастырушылық қабілеті мен көшбасшылық қасиеті бар студенттер арасынан белсенді жастарды, сондай-ақ әлеуметтік жобаларды іске асыру аясында жастар ұйымдарының жетекшілерін даярлау көзделу қарастырылған [2].

Осыған орай еліміздің жастар саясаты келесі басым бағыттар бойынша жүзеге асырылып жатқандығын атап өтуге болады:

– жастарды мемлекет пен қоғамның әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени өміріне кеңінен араластыру;

– жастарды рухани және дене сауаттылығын дамыту;

– адамгершілік және отансүйгіштік рухта тәрбиелеу;

– қабілетті, бастамашыл және дарынды жастарды қолдау, жас азаматтардың шығармашылық және инновациялық әлеуетін қоғам мен мемлекетті дамыту жолында жүзеге асыру;

– жас мамандарды мемлекеттік тұрғыдан қолдау («Дипломмен – ауылға» бағдарламасы);

– жастар және балалардың қоғамдық бірлестіктерін дамыту мен қолдау.

Бұл тұрғыда Елбасымыздың бастамасымен 2011 жылдың 11 ақпанында өткен «Нұр Отан» ХДП-тың XIII съезінде Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның жас азаматтарының басын біріктіретін «Жас Ұлан» бірыңғай қозғалысы және «Жас Қыран» балалар ұйымдарының жаңа жүйесін құру керектігін атап өткен болатын [3]. Осыған орай, «Бірыңғай «Жас Ұлан» балалар мен жасөспірімдер ұйымы» құрылып, жұмыс істеуде.

Әсіресе, жастардың азаматтық-патриоттық тәрбиесі мен саяси мәдениеті, лидерлік қасиетін дамытуға бағытталған көптеген әртүрлі мемлекеттік бағдарламалар жүзеге асырылуда.

Тақырыпқа бойламас бұрын, лидерлік деген сөздің мәнін ашып алсақ.

[Джек Уэлч](#) және [Сюзи Уэлч](#) «Қазіргі заманғы бизнес туралы 74 шешуші сұрақ» кітабында адамдағы лидерліктің бес негізгі қасиетін көрсетеді. Олар біріншіден, жақсы-жаман уақытта да оң көзқараспен алға қарай басу. Екіншіден, өзінің жақсы энергиясымен басқаларды басқара білу. Үшіншіден, қиын жағдайда «мүмкін» деген жауаптан көрі, «иә» немесе «жоқ» деп айтып, шешім қабылдай білу. Төртіншіден, жоспарланған жұмысты әрдайым орындай білу. Бесіншіден, өз жұмысына бар күш-жігерін салып, алдына қойылған мақсатқа ұмтылуы [4, 56 б.].

Осы бағытта жалғастырсақ, лидердің әрқашанда сөзі анық, сөз саптау мәнері айшықты, әсерлі және айтар ойының маңызды және сондай-ақ өмірдің өзекті жағымен байланысты идеясы бар сөзі ойға қонымды ақылға сиымды әрі шешендік қабілеті болуы керек.

Саяси лидерлікті зерделеу бүгінгі күні саяси үрдістерді талдау үшін өзекті мәселелердің бірі. Қазақстан үшін лидерлікке арналған әлеуметтік зерттеулер жаңалық емес. Яғни лидерлік теориясы, лидердің топ ішіндегі, топтар арасындағы қарым-қатынастағы рөлі көптеген ғылыми еңбектердің негізгі арқауы болған.

Бұл тұрғыда Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың тұлғасына деген қызығушылық күн өткен сайын арта түсуде. Кез келген ұлттың тарихын ұлы ойшылдар мен жеке тұлғаларсыз көзге елестету мүмкін емес. Елбасымыз – қазақ халқының қазіргі тарихи көшін бастап келе жатқан дарабозы, қазақ ұлтының бірден-бір жанашыры. Оның тұлғалық қасиеттері де ерекше тілге тиек болады. Мысалы, Ұлыбританияның бұрынғы Премьер-министрі Нұрсұлтан Әбішұлын халықаралық саясаттағы ең беделді, ықпалы мол саясаткер ретінде бағалап, былай дейді: «Қазір әлемде бес-алты беделді, ықпалы мол саясаткерлер бар, соның бірі – Н.Ә.Назарбаев. Мен ол кісіге өте сенемін және Қазақстандағы істегендерімен келісемін» деген екен [5]. Оған куә 2015 жылы өткен Қазақстан Республикасының Президент сайлауында Елбасымызға Қазақстан халқының 95,5 пайыз дауыс беруі.

Оноре де Бальзактың «Бір ержүрек адамның жетістігі тұтас бір буынды ерлік істерге құлшындырады» деген нақыл сөзінде айтылғандай, әрбір замандағы ұрпақ бойына сан түрлі ерекше қасиеттерді тоғыстырған, кемеңгер тұлғаларды әрдайым өзіне үлгі еткен. Әсіресе «...білімді мыңды жығатынын» түсінген қазіргі ХХІ ғасырда адамдардың өз ұрпағының бойында білігі мен білімі ұштасқан көшбасшылық қасиетті дамытуға ұмтылары сөзсіз.

Н.Ә. Назарбаевтың өзі де «Қазақстан жолы» еңбегінде үшін үлгі болған бірқатар тарихи тұлғаларды атап өтеді: «Міне сондықтан біздің мемлекетті құруға кіріскенде, мен олар бастан өткерген табыстар мен сәтсіздіктерді білу үшін көптеген мемлекеттердің негізін салушы тұлғалардың өмірбаянына көңіл қойып таныстым. Өз елдерінің тарихында аса көрнекті тарихи рөл атқарған тұлғалар өнегесі жетерлік. Олар Түркияның тұңғыш Президенті Кемал Ататүрік, американдық 31-ші Президент Франклин Делано Рузвельт, «қытайлық реформалардың әкесі» Дэн Сяопин, Малайзияның бұрынғы Премьер-министрі Махатхир Мохаммад – бұл қатарды әрі қарай жалғастыра беруге болады. Бірақ мен мемлекеттердің негізін салушы болып табылатын және мен үшін жеке басының өнегесімен үлгіге айналған аса көрнекті екі қайраткерді ерекше атап айтқым келеді. Ол – әлдеқашан өмірден өткен Франция Президенті Шарль де Голль, сондай-ақ қазір де күйлі-қуатты өмір сүріп жүріп жатқан Сингапурдың негізін салушы Ли Куан Ю [6, 10 б.].

Қазақта «сегіз қырлы, бір сырлы» деген ұлағатты сөз бар. Бұл сөз – біздің дара туған, тұлғалық қасиеті биік ұлдары мен қыздарына беретін бағасы. Елбасымыздың өткен балалық шағынан бүгінгі жеткен дәрежесіне дейінгі өмірінің болмысын толық зерттесек, тұлғаның қалыптасу заңдылығын байқаймыз.

Халыққа деген құрметін Мемлекет басшысының «Мен өз халқымның жолында» басымды бәйгеге тіккен адаммын» деген сөзінен байқауға болады [7]. Лидердің рөлі көбінесе дағдарыс жағдайында байқалады. Мұндай кезде қандай қиындықтан болсын жауапкершілікті өз мойнына алып шешуі, қандай мәселені шешкенде болсын бірінші халықтың мүддесін қорғауы оған деген үлкен сенімді арттырады.

Ендеше, қазіргі қоғамымызда мектептің алында тұрған маңызды мәселелердің бірі – Елбасымызды үлгі ете отырып, болашақ ұрпақтың бойында лидерлік қасиеттің қалыптасуына ықпал ету. Оқушы бойында лидерлік қасиеттің қалыптасып дамуына оның өмірінде болатын оқиғалар мен шаралар үлкен ықпалын тигізетіні белгілі. Ендеше, Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасымыз жұмыс істеп, ел тарихында маңызды шешімдер қабылданған тарихи ғимаратта өтетін шараларда да оқушы бойында лидерлік қасиеттің дамуына бағыт-бағдар береді.

Осыған орай Музей ұжымы 2009 жылдан бері «Отбасында, мектепте және басқа де әлеуметтік институттарда лидерлік қасиеттің қалыптасуына әсер ететін факторлар» атты ғылыми жоба негізінде жұмыс істеп келеді. Жоба аясында қала мектептерінің мұғалімдерінен ғылыми экспедиция жасақталып, Елбасымыздың «кіші» Отанына зерттеу жұмыстарымен барып қайтты, нәтижесінде бірқатар семинарлар, сабақтар өткізілді.

Ғылыми жобаның бүгінгі таңдағы өзектілігін ескере отырып, элективті курс ұйымдастырылып, оған мектептің өзіндік басқару ұйымдарының Президенттері мен «Жас Отан» жастар қанатының белсенді мүшелері, жалпы білім беретін мектептердің 10 сыныптағы белсенді оқушылары қатысып келеді.

Курсты оқыту барысында ұжымдық, топтық, жеке, зерттеу және жобалау әдістері психологиялық жаттығулар қолдану барысында оқушының теориялық білімі мен коммуникативті, ақпараттық, проблеманы шеше білу құзыреттілігін дамытуға негізделді.

«Лидер болып туа ма, әлде қалыптаса ма» деген сұрақ кейбір адамдар үшін сабақта немесе басқа уақытта талқылау үшін теориялық жағынан жақсы тақырып. Жауабы қандай болуы мүмкін? Бұның нақты, дәл жауабы жоқ. Шын мәнінде, лидерліктің кейбір қасиеттері туа бітеді. Басқа жағынан алғанда, оқу мен жүйелі түрде жұмыс істеу арқылы лидерлік қасиетті дамытуға болады. Ал 18 сағаттан тұратын сабақ барысында оқушылар

лидер ұғымын «сегіз қырлы бір сырлы адам» ретінде қарастырып, лидерлік қасиеттің қалыптасуы мен дамуына әсер ететін факторлар ретінде отбасы, қоршаған орта, мектеп, табиғат, ұлттық тәрбиенің рөлдерін талқылады. Курстың тағы бір ұтымды тұсы, қорытынды сабаққа қатысып, ой бөліскен Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты Майра Арапқызы Айсина оқушыларды Парламенттің Мәжіліс залымен танысып қайтуға шақырды.

Сонымен қатар, курс аясында қатысушылар үшін белгілі актер, әнші әрі сазгер, «Балалық шағымның аспаны», «Елбасы жолы», «Тығырықтан жол тапқан» фильмдерінде басты рөл – Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлының тұлғасын сомдаған Нұрлан Әлімжанмен кездесу ұйымдастырылды. Кездесу барысында Нұрлан Баянғалиұлы өзінің ойнаған рөлдері туралы әсерлерімен бөлісе отырып, Мемлекет басшысы болу оңай еместігін, металлургтердің ауыр еңбегі мен мұндай мамандықты меңгеру үшін қандай қасиетке ие болу керектігін әңгімелеп берді.

«Жастардың бойында лидерлік қасиетті дамытудағы әлеуметтік институттардың рөлі» ғылыми жобасының қорытындысын шығарған «Лидер болу – уақыт талабы атты ғылыми-тәжірибелік конференцияға Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаттары, ғылым және педагогикалық қауымдастықтың, мемлекеттік емес ұйымдар мен білім мекемелерінің өкілдері қатысты.

Конференция жұмысы барысында тарихтағы тұлғаның рөлі, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев лидерлігінің феномені, Елбасының білім саласындағы бастамалары туралы мәселелер талқыланды. Әлеуметтік ортаның тұлғаның қалыптасуына ықпалы, көшбасшылық феноменді зерттеу мақсаты аясында жүзеге асып жатқан «Отбасында, мектепте және басқа да әлеуметтік институттарда лидерлік қасиеттердің қалыптасуы» ғылыми жобасының нәтижелері туралы айтылды [8].

Іс-шараның тәжірибелік бөлімінде курсқа қатысушылар жастарға үндеу жолдап, онда еліміздің болашағын қай салада болмасын, дамытуға әрдайым дайын екендіктерін атады. Сонымен қатар, балалар өздерінің бойында лидерлік қасиетті дамытудағы отбасы, мектеп, мұғалімдері мен сыныптастарының рөлдері туралы өз ойларымен бөлісті. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Күніне «Алға, Қазақстан!» флешмобын сыйға тартты

Лидерге тән қасиет шешен сөйлей білу мен логикалық ойлау, тапқырлық десек, Музейдің Білім беру бағдарламасының аясында «Ақиқат» пікірталас клубының құрылуы өте маңызды. Пікірталас клубының негізгі мақсаты тәуелсіз Қазақстан тарихындағы өзекті мәселелерді талдау арқылы жастардың сыни тұрғыдан ойлау дағдысы мен қойылған мәселені өз бетінше шешіп, ақиқатқа жетуге баулу болып табылады. Осы мақсатта Музей қабырғасында клубтың ашылу рәсімі өтіп, онда №№ 4, 51, 53 мектептердің ұстаздары мен оқушылары «Оқушының бойында лидерлік қасиетті қалыптастыруға мұғалімнің ықпалы бар/жоқ» тақырыбында пікірсайыс өткізді. Пікірсайыс барысында екі топ та лидер сөзінің мағынасын аша отырып, оның тұлға бойында қалыптасып, дамуындағы ұстаздың рөлін анықтады. Сонымен қатар клуб жұмысының негізінде пікірсайыс әдісіне құрылған бірқатар сабақтар өткізілді.

Ал жыл сайын клуб өз жұмысында Музейдің ауыспалы кубогіне оқушылар арасында қалалық пікірсайыс турнирін өткізіп, қатысушылар пікірсайыс барысында елімізде болып жатқан өзекті мәселелерді талқылап, өзіндік шешу жолдарын ұсынады. Резолюцияларды қарастыру кезінде оқушылар өздерінің жан-жақты ізденісі мен шешендік өнерлерін көрсетіп келеді. Екі күнге созылатын пікірсайыс турнирі білімділер мен шешендердің тартысқа толы пікірлерімен басталып, бір мектеп оқушыларының толықтай жеңісімен аяқталады. Жалпы алғанда, турнир оқушылардың түрлі идеялар мен оқиғаларға талдау жасап, негізделген түйіндер жасауына, жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтарға, түрлі мәдениетке, дәстүрге құрметпен қарауына жол салды.

Қорыта келгенде, ғылыми жоба аясында өткізілген әрбір шара оқушыларды келесі құзыреттіліктерді қалыптастыру және оны дамытуға ықпал етуге мүмкіндік жасайды:

- интеллектуалдық қабілеттерін дамыту;
- сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру, құбылыстар арасындағы логикалық байланысты орнату дағдысы;
- түрлі дерек көздерінен материалдар жинап талдау;
- қойылған проблемаға жаңаша көзқараспен қарай білу, оны шешу үшін дәстүрлі емес амалдарды қолдануға, жаңаны көре білу;
- әріптесін тыңдау және тыңдай білу білігі мен түрлі көзқарастарға, пікірлерге шыдамдылық, толеранттылық таныту;
- топта жұмыс істей білу білігі;
- көпшілік алдында сөйлей білу дағдысы мен өз-өзіне сенімділік;
- өз білімін қоғамдық өмірде қолдана білуге ұмтылыс, қандай да бір проблеманы шеше білу.

Ал бұл құзыреттіліктердің барлығы бәсекеге қабілетті кез келген елдің болашақ лидерінің бойынан табылуы тиіс.

Ғылыми жобаның өзектілігін ескере отырып, Тұңғыш Президент Музейі «Тұлғаны лидерлік қасиет пен кәсібилікке тәрбиелеудегі әлеуметтік институттардың рөлі» тақырыбында ғылыми жобасын жалғастыруды анықтады. Себебі көпшіліктің ойында қашанда маңызды бір сұрақ бар. Ол «Нұрсұлтан Назарбаевтың табысының кілті неде?». Біздің Елбасымыздың құпиясы қарапайым: бұл жұмысты өз бетімен жібермей, алдын ала көре білу, оны басқару, оған жаңаша тыныс, серпін беру.

Қорыта келгенде, Қазақстанның Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев – тек қазақстандықтар ғана емес, дүниежүзіндегі барлық елдердің тұрғындары мойындаған ірі Көшбасшы.

Олай болса, Елбасымыздың жасампаздық саясатын жалғастыратын ұрпақ тәрбиелеу қашанда басты назарда болуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыруы: Жалпыға бірдей еңбек қоғамына жиырма қадам» баяндамасы // Егемен Қазақстан. - 2012. -10 шілде.
- 2 Қазақстан Республикасында білімді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарлығы.
- 3 Назарбаев Н.Ә. «Нұр Отан» ХДП-тың XIII съезінде сөйлеген сөзінен // Егемен Қазақстан. - 2011. - 11 ақпан.
- 4 [Джек Уэлч](#) и [Сюзи Уэлч](#). Қазіргі заманғы бизнес туралы 74 шешуші сұрақ. – 2007. - 56 б.
- 5 Портретке штрихтар // Егемен Қазақстан. - 2010. - 12 наурыз.
- 6 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан жолы. – Астана, 2007. – 10 б.
- 7 Назарбаев Н.Ә. Өзекжарды ойлар. – Алматы: Мектеп, 2013. – 37 б.
- 8 Қазбекова Р.Ұ., Оспанова Ә.Ә. «Лидер болу – уақыт талабы» ғылыми-тәжірибелік конференциясының жинағы. – Астана, 2016. – 41 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются практические работы Музея Первого Президента Республики Казахстан по воспитанию лидерских качеств у молодежи на примере жизнедеятельности Главы государства Н.А. Назарбаева.

RESUME

The article examines the practical works of the Museum of the First President of the Republic of Kazakhstan for the upbringing leadership skills in young people on the example of the life activity of the Head of the State N.A. Nazarbayev.

ӘОЖ 37.015.3

Аннотация

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының өзара әрекеттесуге қабілеттілігін дамытудың теориялық-әдіснамалық негіздері қарастырылады. Мұғалімнің шеберлігі, ұйымдастырушылық қабілеті, оқушылардың қарым-қатынасы, коммуникациялық икемділіктерін оқу әрекетімен біріктіріп дамыту қарастырылады.

Түйін сөздер: өзара әрекеттесу, қарым-қатынас, білім беру, дамыту.

Ж.К. Аубакирова

«Тұран-Астана» университеті,
психол. ғыл. канд., доцент

А.Ш. Танирбергенова

«Тұран-Астана» университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

А.З. Зеренханова

«Тұран-Астана» университеті,
магистрант

Бастауыш сынып оқушыларының өзара әрекеттесуге қабілеттілігін жетілдіру

Егеменді еліміздің өсіп келе жатқан ұрпағын ойлы да іскер, жігерлі де батыл, өзіне-өзі сенімді, интеллектуалдық деңгейі биік, дүниетанымы дұрыс қалыптасқан азамат етіп тәрбиелеуде мектептің алатын орны айрықша. Мектеп қазіргі қоғамның дамуымен, әлеуметтік практикамен тығыз байланысты. Мектеп өмірі балаға жаңа әлемнің есігін ашып беріп, рухани дүниесінің қалыптасуына негіз салады.

Тәрбиенің сан салалы, күрделі мәселелеріне терең бойлауға бастайтын, күнделікті тұрмыста кездесетін дағдылар арқылы баланың жан дүниесіне әсер ететін білім мен тәрбиенің алғашқы баспалдағы – бастауыш мектеп. Бастауыш саты – білім, дағды, іскерліктің қалыптасуының бастамасы болып табылады. Келешекте жалпы білім алу мен кез келген арнаулы мамандықтарға талпынудың іргетасы осы бастауышта қаланбақ. Сондықтан оның сипаты мен мазмұны, оқытудың әдістері мен формалары қазіргі жағдайда жан-жақты талданып отыр. Өйткені баланың жеке бас қасиеттері, оның адамгершілігінің, белсенділігінің қалыптасуы мектепке дейінгі тәрбие мен бастауыш сыныптарда жүзеге аспақ. Оқушының рухани күш-қуаты мен ерік-жігерінің, шығармашылық қабілетінің, жалпы мүмкіндіктерінің ашылар кезі. Бастауыш мектептің негізгі міндеті – жеке тұлғаны дамытып, оның алғашқы қалыптасуын қамтамасыз ету, білімге деген сенімін нығайту, іскерлігі мен дүниетанымын қалыптастыру, оқуға деген қызығушылығын оятып, ынтасын арттыру болып табылады.

Ендеше осы міндеттерді жүзеге асыратын басты тұлға – ұстаз. Тек білікті ұстаз ғана осындай ауыр жүкті алып жүре алады. Халқымыз

әрқашан да ұстаз мәртебесін көтеріп, аса жоғары қастерлеп, бағалаған. «Ұстаздық еткен жалықпас, Үйретуден балаға», «Адамның адамшылығы жақсы ұстаздан болады» деп айтқан ұлы Абай. Ал чех педагогі Я.А.Коменский: «Мұғалім мәңгі нұрдың қызметшісі, ол барлық ой мен қимыл әрекетіне ақылдың дәнін сеуіп, нұр құятын тынымсыз жалын иесі», - деп ұстаздар қауымын жоғары бағалаған [1, б. 42].

Мектеп табалдырығын аттаған жас бала ертеңгі ел тұтқасы десек, оларды парасатты, саналы азамат етіп тәрбиелеу – әрбір ұстаздың борышы. Бүгінгі мұғалім кіші мектеп оқушыларына тек білім беріп қана қоймай, оларды халықтық педагогиканың нәрлі қайнарымен сусындатуға, әрбір оқушы бойында ұлттық мінез-құлық, адамгершілік, сыпайылық пен кішіпейілділік қасиеттерін қалыптастыруға, баланың жан дүниесін рухани қазыналармен байытуға, қазақ халқының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін меңгертуге тиіс.

Алдыңғы қатарлы тәжірибені жетілдіре отырып, оқу үрдісіне жаңа әдіс-тәсілдерді, оқытудың жаңа технологияларын енгізіп, оқушылардың жалпы дамуын қамтамасыз етуі керек. Бала жаны жаңалыққа құмар, білмегенін білгісі келіп, белгісіз нәрсені ашуға тырысатын болғандықтан, бастауыш сынып мұғалімі олардың осы талпынысын дамытуға көңіл бөлуі тиіс. Оқушылардың сүйіспеншілігін арттыру мақсатында сабақ барысында тиімді әдіс-тәсілдерді енгізіп, оны ұйымдастыру формасын түрлендіріп отыру – мұғалімнің басты міндеті екені белгілі. Мұндай жағдайда мұғалімнің шеберлігі, ұйымдастырушылық қабілеті, оқушылардың қарым-қатынасын, коммуникациялық икемділіктерін оқу әрекетімен біріктіріп қалыптастыру үлкен рөл атқарады.

Қарым-қатынас пен бейімделу мәселесіне әлеуметтік психологияда, медицинада, физиологияда, философияда, әлеуметтануда көптеген зерттеулер арналған. Алайда біздің елімізде әлі де болса жете қаралып зерттелмеген. Сондықтан да болар, соңғы кезде бейімделуі қиын, бойында қорқыныш сезімі бар, қарым-қатынасқа түсуі қиын, эмоционалды тұрақсыз балалар саны күрт өсуде. Оқушылардың денсаулығын қорғау, оқуында қиыншылықтары бар балалар үшін адаптивті білім құру неғұрлым өзекті мәселе болып табылады. Соның ішінде біздің ерекше назар аударып отырғанымыз - бастауыш сынып оқушылары. Баршамызға аян, баланың физикалық дамып жетілуі, психикалық ерекшеліктері, білімнің негізі бастауыш сыныпта қолданады. Баланың ересектермен, құрбыларымен жақсы қарым-қатынасқа түсуі, әлеуметтік ортаға сәтті бейімделуі, ең алдымен, оның оқу үлгерімінің көрсеткішіне әсерін тигізеді. Бұл жерде жіберілген қателіктер келешекте орта және жоғары буында берілген қателіктер келешекте орта және жоғары буында да өз жалғасын таба бермек. Сондықтан баламен мектепке келген күннен бастап сенімді қарым-қатынас орнату, әлеуметтік ортаға бейімделуіне жағдай жасау оның тұлға болып қалыптасуына әсер етеді.

Адам дүниеге келгеннен бастап басқа адамдардың ортасында өмір сүреді. Алғашында оның қарым-қатынас ортасы өзі танитын туыстары, жақындары болса, адам есейген сайын оның қарым-қатынас ортасы кеңейіп, сонымен қатар байланыс жасаудың әрқилылығы байқалады.

Қарым-қатынас жасаушы адам қарым-қатынас субъектісі болып табылады.

Психологияда қарым-қатынас ұғымына жалпылай қабылданған анықтама жоқ. Себебі, ол біздің өміріміздің контекстін құрап және оның барлық салаларына енеді. Адамның психикалық дамуы, білімі, бағдары, құндылықтары, әдеттері, мінезі оның өмірінің стилі оның қарым-қатынасымен тікелей байланысты. Қарым-қатынас жасау ақылды адамға ғана тән табиғи қасиет. Ол адамның тіпшілік бейнесі мен мәдени өмірінде, тұрмыс салтында күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандыратын тұрақты шарт. Ойын мен оқу және еңбек адам әрекетінің негізгі түрлері осы қарым-қатынас арқылы дамып жетіліп жүзеге асады. Адамдар өзара тілдесіп өмір сүруге бейімделуі организм тіршілігі үшін су мен ауа, күн шұғыласы сияқты табиғи қажеттілігімен бірдей.

Қарым-қатынас процесінсіз адам психикасы және оның тұлға ретінде қалыптасуы мүмкін емес еді. Оны зерттеп көз жеткізбей практикалық жұмыс ғылыми жетілген

әдістемелік құралсыз адамдарды оқу-тәрбиелеу, өндірістік еңбек, демалыс, тұрмыс, қамтамасыз етілген денсаулық жағдайларында зерттеу мүмкін емес.

Жалпы, қарым-қатынас деген ұғымға сөздіктерде мынандай анықтама беріледі: «Қарым-қатынас – бұл адамдар арасындағы іс-әрекетпен, мағлұматпен, эмоциялармен, дағдылармен, еңбек нәтижесімен өзара айырбас болатын өзара байланыс және өзара әрекет процесі».

Б.Г. Ананьев [2, б. 28] еңбектерінде қарым-қатынасты адамның басқа адамдармен қатынасын орнату үшін басты және маңызды іс-әрекет деп, сонымен қатар қарым-қатынас - әлеуметтік және индивидуалды құбылыс деп атап көрсетеді. Сондықтан қарым-қатынастағы маңызды құрал-тілде, ал сөз индивидуалды көрініс және механизмі болып табылады. Пантомимика, жест тағы басқа қарым-қатынастың сөздік емес формалары болып табылады. Сонымен қатар Б.Г. Ананьев [2, б. 46] сөздік және сөздік емес қарым-қатынас құралдарынан басқа оның ішкі жақтарын қарым-қатынасқа түсушілердің бір-бірін түсінуін, өзара қатынастарын атап көрсетеді. Қарым-қатынастың сан алуан жағдаяттарын ескере отырып мыналар арасындағы өзара байланыстылықты көрсетеді: а) өзара қатынас және байланыстылығын; ә) қарым-қатынас барысында адам іс-әрекетіндегі коммуникация және өзін-өзі реттеуін; б) жеке тұлғаның ішкі жан дүниесінің қайта құрылымын.

В.Н. Мясичев [3, б. 56] қарым-қатынас психологиясына қатысты өзінің біршама еңбектерін арнаған. Ол қарым-қатынас процесінің мазмұнды және формальды ерекшеліктерін көрсетті. Оның пікірінше, қарым-қатынас бірнеше нақты және жеке тұлғалардың белгілі бір жағдайларда бірін-бірі айқындайтын, бір-біріне әсер ететін өзара әрекеті.

В.Н. Мясичев [3, б. 67] жалпы қарым-қатынастың үш маңызды компоненттерін баса айтып, көрсетіп өткен. Олар:

- а) қарым-қатынасқа түсуші адамдардың психикалық көрінісі;
- ә) бір-біріне қатынасы;
- б) бір-біріне назары, көзқарасы.

Осыған байланысты психология ғылымы кең және терең түрде қарым-қатынас процесіне пайда болатын адамдардың танымдық процестерін, эмоционалдық сферасын, тәртібін зерттеуі керек дейді.

Ал М.И. Лисинаның [4, б. 75-103] пікірінше, балалардың қоршаған адамдармен қарым-қатынастағы қажеттілігі 2,5 айда анық көріне бастайды. Баланың өмірінде қарым-қатынас процесінің дамуы мына басты бағыттармен жылжиды:

- 1) қарым-қатынас мотивтерінің дамуы;
- 2) қарым-қатынас құралының дамуы;
- 3) қарым-қатынас формаларын жетілдіру.

Қарым-қатынас мотивтерінің дамуы баланың жеке тұлғасының оның қажеттіліктерінің мүддесінің дамуымен қатар жүріп отырады. Туғаннан мектеп бітіргенше бірінен кейін бірі қарым-қатынастың әр түрлілігінің негізі көрінетін келесі мотив түрлері пайда болады: органикалық, танымдық, ойындық, іскерлік, интимді – жеке тұлғалық және кәсіби.

Осының ішінде танымдық, органикалық, ойындық мотив топтары мектепке дейінгі және бастауыш сынып оқушыларында басымырақ кездеседі.

Сонымен қарым-қатынас мынадай қырларымен ерекшелінетін күрделі процесс:

- 1) коммуникация (ақпарат алмасу);
- 2) интеракция (әрекетпен алмасу);
- 3) әлеуметтік перцепция (адамдардың бір-бірін қабылдауы).

Қарым-қатынастың бұл қыры арқылы адамдар арасында қарым-қатынас процесінде нақты не болып жатқанын және оның қорытындысы қандай болатынын көруге болады.

Қарым-қатынастың коммуникативті қыры қарым-қатынас жасаушы адамдар арасындағы ақпарат алмасу процесін көрсетеді. Интеракция ақпарат алмасумен қатар қарым-қатынас жасаушы партнерлар арасындағы нақты әрекеттермен алмасу. Қарым-қатынас жасаушы партнерлардың бір-бірін қабылдау процесінде адамдардың бір-біріне қатынасы, олардың бір-біріне деген өзара әсері, өзара түсіністіктері бекітіледі.

Жалпы, әр жастағы адамдардың қарым-қатынасқа түсу ерекшеліктері әр түрлі болады. Олар белгілі бір мақсатқа негізделгенімен, бағытталғанымен ерекшелінеді. Соның ішінде біздің ерекше назар аударып, көңіл бөліп отырғанымыз - бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынасқа түсу ерекшеліктері.

Бастауыш сыныпқа түскен бала өзін қоршаған адамдармен қарым-қатынастың жаңа жүйесіне психологиялық түрде өтеді. Ол өзінің кеңістігінде өмір сүре тұра, оның өмірі принципиалды түрде өзгере бастағанын сезеді, ол енді күнделікті тек мектепке барып қана қоймай, сонымен қатар оқу процесінің талаптарына бағына бастайды. Мектепке дейінгі жастағы еркіндік өмірдің жаңа ережелеріне бағыну қатынасымен ауыстырылады. Отбасы баланы мектепте оқу қажеттілігіне байланысты жаңаша түрде қадағалай бастайды, үй тапсырмасын орындауын, күн тәртібін қатаң ұйымдастыруы жатады.

Мектеп балаға тілін дамытуда күнделікті жаңа талаптар қоя бастайды: сабаққа жауап беру барысында сөзіміз ойымызға қарай сауатты, қысқа нақты, айқын болуы қажет; қарым-қатынас барысында қалыптасқан мәдениетке тілдік құрылымдар сәйкес келуі шарт. Тек мектепте ғана бала мұғаліммен құрбыларымен қарым-қатынас орнату үшін өзінің тілін дұрыс ұйымдастыруға жауапкершілікті алады.

Бала мектепке түскеннен кейін оның қоршаған адамдармен өзара қатынасында елеулі өзгерістер бола бастайды. Ең алдымен қарым-қатынасқа бөлінетін уақыт мөлшері айтарлықтай өседі. Енді балалар өздерінің көп уақытын қоршаған адамдармен: ата-аналарымен, мұғалімдермен, басқа балалармен байланыста өткізеді. Қарым-қатынастың мазмұны өзгереді, мұнда ойынмен байланысты емес тақырыптар кіреді, яғни ересектермен ерекше іскер қарым-қатынастағыдай ерекшеленеді. Бірінші сыныптарда балалар өздерінің құрбыларымен қарағанда, мұғалімге үлкен қызығушылық көрсете отырып, көбірек қарым-қатынасқа түседі, себебі мұғалімнің беделі бұлар үшін өте жоғары болады. Бірақ 3-4 сыныптарда жағдай өзгере бастайды. Мұғалім тұлға ретінде балалар үшін азырақ қызықтырақ, маңызды, беделді фигураға айналады, керісінше, оның құрбыларымен қарым-қатынас қызығушылықтары өседі, бұл орта және жоғарғы мектеп жасында да ары қарай біртіндеп өседі. Қарым-қатынастың ерекшелігінің ішкі өзгерістерімен қатар, оның мазмұнды ішкі қайта құрлымы өтеді, бұл қарым-қатынастың тақырыбы мен түрткілері өзгергендігімен айқындалады. Егер алғашқы жылдары бала үшін қарым-қатынастағы партнер таңдауда мұғалімнің бағасымен анықталса, ал 3-4 сыныптарда өзара тұлғалық таңдаудағы басқа мотивация белгілері көрінеді, бұл қарым-қатынастағы партнердың тәртіп формасымен және жеке тұлғалық абыройының оқушы жағынан тәуелсіз бағасымен байланысты.

Бала меңгеріп және пайдаланған қарым-қатынастың тиімді құралдары ең алдымен қоршаған адамдардың өзіне деген қатынасын анықтайды. Қарым-қатынас - әлеуметтік қатынастардың басты мектебі бола бастайды. Бала өзінен қарым-қатынастың әр түрлі стилдерін бөле бастайды. Сонымен қатар ол ойланбастан осы стилдерді өз еркінің мүмкіншіліктерінен және белгілі бір әлеуметтік қайсарлықтан шыға отырып қолданып көре бастайды. Көп жағдайларда бала қарым-қатынастың фрустрацияланған жағдайларының мәселесін шешумен бетпе-бет келеді.

Шынайы адами қатынастардан фрустрация жағдайларының келесі тәртіп типтерін ажыратуға болады:

1) белсенді қосылған, адекватты лояльді, фрустрацияның тәртіп типін меңгеруге талпынушы – бейімделген;

2) белсенді қосылушы, адекватты емес лояльді, тәртіп типін фрустрациясына бекітілген - әлеуметтік нормативті сезінуге бейімделуші формасы;

3) белсенді қосылушы, адекватты лояльді емес, елемеуші, тәртіп типінің фрустрациясына бекітілген - әлеуметтік сезінуге негативті нормалы формасы;

4) белсенді қосылушы, адекватты лояльді емес, агрессивті, тәртіп типінің фрустрациясына бекітілген - әлеуметтік сезінуге негативті нормалы формасы;

5) енжар, қосылмайтын тәртіп типі - әлеуметтік сезінуге дамымаған, бейімделмеуші формасы.

Бала тек қарым-қатынастың өз бетіндік жағдайларында ғана емес өзі үшін қатынастың мүмкін болатын құрылымының әр түрлі стильдерін ашады.

Қарым-қатынастың белсенді қосылған лояльді типінде бала жағымды қатынас орнатуға жәрдем беретін тілдік және эмоционалды формаларын іздейді. Егер жағдай соны талап ететін болса және бала шынында да қателік жіберсе, онда ол қорқынышсыз кешірім сұрайды, бірақ ол оппоненттің өзіне сыйластықпен қарап және бірлесіп жұмыс істеуге дайын екендігін, сонымен қатар қатынастың дамуын алға жылжытуға деген көзқарасын білдіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Коменский Я.А. Великая дидактика. - СПб., 1875. - XIV. 282 с. - Прил. к журн. "Наша нач. школа" на 1875 г.
- 2 Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды / Б.Г. Ананьев. - М., 1980. - 218 с.
- 3 Мясищев В.Н. Психология отношений /Под редакцией А.А. Бодалева. - М.: Издательство «Институт практической психологии». - Воронеж: НПО «МОД ЭК», 1995. - 356 с.
- 4 Лисина М.И. Общение со взрослыми и психологическая подготовка детей в школе / М.И. Лисина. - Кишинев, 1987. - 265 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теоретико-методологические основы развития способностей учащихся начальных классов в совместной деятельности. Рассматриваются организационные навыки учителя, его отношение к учащимся.

RESUME

The authors of this article consider the theoretical and methodological foundations for the development of joint activities, abilities of primary school pupils. We consider the teacher's skills, organizational skills, their relationship to the learners.

УДК 81' 276:33

Аннотация

Роль языка состоит в том, что он является одним из способов формирования концептов в сознании человека. Для эффективного формирования концепта, для полноты его формирования необходимо привлечение чувственного опыта и предметной деятельности. Только в сочетании разных видов восприятия в сознании человека формируется полноценный концепт.

Ключевые слова: концепт, языковая картина мира, концептуальная картина мира, репрезентация, ментальная единица, этнос, паремиологический фонд, язык и культура.

С.Б. Загатова

Евразийский гуманитарный институт, канд. филол. н., профессор

А.У.Ильясова

Евразийский гуманитарный институт, м. пед. н., доцент

Национальная специфика репрезентации концепта *дом* в английском, русском, казахском и турецком языках

Национальные различия в видении мира, особенности отражения реальной действительности в конкретных языках приводят к появлению национально-специфичных языковых картин мира. Картина мира получает в каждом национальном языке национальную форму выражения.

Представления об окружающем мире, которые появляются у народа, создают в свою очередь понятийную картину мира отдельного этноса. Говоря другими словами, человек собирает знания о реальном мире, то есть познает мир. Как известно, в лингвистике эти знания, понятия, полученные человеком об окружающем мире, называется концептом.

Так, академик Д.С.Лихачев, описывая термин «концепт», говорит об объёмности данного термина, о его скрытых, потенциальных ресурсах, называя концепт ««алгебраическим выражением значения» [1].

А. Вежбицкая трактует концепт более широко, как «многомерное культурно-значимое социопсихическое образование, опредмеченное в той или иной форме» [2].

Взаимосвязь концепта и культуры подчеркивает Ю.С. Степанов: «Концепт – это сгусток культуры в сознании человека: то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, ...то, посредством чего, обычный человек сам входит в культуру» [3].

В.И. Карасик характеризует концепты как «ментальные образования, которые представляют

собой хранящиеся в памяти человека значимые, осознаваемые, типизируемые фрагменты опыта» [4, с. 59].

Как можно увидеть из определений, понятие «концепт» – это достаточно сложное явление. В силу своей специфичности и сложности трудно дать однозначное определение, но мы попытались свести все рассмотренные точки зрения.

Мы полагаем и понимаем, что концепт – это совокупность знаний о данном объекте в сознании отдельного человека, а его языковое выражение способствует его объективизации. Таким образом, концепт – это ментальная единица в сознании человека, которая представляет элементарное знание об окружающей нас действительности.

Познание окружающего мира через концепты создают у человека так называемую концептуальную картину мира. Благодаря языку, складывается общая для всего данного народа (этноса) или социума картина мира. Она входит как важная часть в менталитет народа или социума.

Таким образом, язык является связующим звеном между внутренним миром человека и внешним миром: воспринимая в процессе деятельности окружающую действительность, человек фиксирует в языке результаты познания этого мира.

Как отмечают большинство исследователей, путь от внеязыковой реальности, т.е. окружающей нас действительности к словесному выражению достаточно сложный (В.Гумбольдт, Э.Сепир, Э.Д. Сулейменова). У каждого народа (этноса) по-разному складывалось представление об окружающем мире, которое, в свою очередь, формировалось под воздействием условий проживания, климатических условий, образа жизни. Следовательно, каждый язык создает особую картину реального мира, и языковая личность формирует содержание высказывания в соответствии с этой картиной. Именно в этом проявляется человеческое восприятие мира, зафиксированное в языке, в языковой картине мира. Роль языка состоит в том, что он является одним из способов формирования концептов в сознании человека. Для эффективного формирования концепта, для полноты его формирования одного языка мало – необходимо привлечение чувственного опыта, необходима наглядность, необходима предметная деятельность. Только в таком сочетании разных видов восприятия в сознании человека формируется полноценный концепт.

В лингвистике различают универсальные и национальные концепты. Концепты считаются универсальными, если они отражают в сознании конкретного народа общие для всех народов предметы и явления действительности, а национальные концепты представляют в сознании отдельного этноса понятия, касающиеся только этого этноса, составляющие национальную специфику.

Таким образом, сопоставительное изучение концептов разных народов позволяет увидеть общее и национальное в представлениях носителей языка об исследуемом понятии в языковой картине мира. Рассматриваемый в данной статье концепт ДОМ - одно из основных, центральных для человека понятий. С домом связана наша жизнь, именно в доме мы получаем первый опыт взаимодействия с миром, первые знания об окружающей действительности. Многие исследователи считают, что концепт ДОМ является одним из важных и значимых концептов в языковом сознании многих народов. Учитывая, что в рамках статьи невозможно проверить всю структуру концепта ДОМ, мы ограничились исследованием его объективизации в паремиологическом фонде таких разноструктурных языков как английский, казахский, русский и турецкий языки. К тому же, как известно, особенности национального языкового сознания, лучше изучать на таком материале, который показывает многовековой опыт этноса. Именно к такому материалу относятся пословицы и поговорки.

Пословицы и поговорки – это фольклорный жанр искусства, который выражает народную мудрость, дает оценку происходящих событий, отражает его духовное состояние. Эти короткие народные изречения имеют буквальное или переносное значения

и представляют собой законченные предложения. Накопленные на протяжении нескольких веков, пословицы и поговорки поддерживали сущность народного быта, укрепляли нравственные устои и заповеди. Каждая из них несет в себе жизненный опыт многих поколений и незаурядную бытность народа.

Анализ пословиц и поговорок показывает, что носители всех рассматриваемых языков в течении многих веков в языковом сознании сравнивали концепт ДОМ с понятием «родная земля», «родные края». Так, например, английский язык: *There is no place like home ; Every dog is a lion at home*; казахский язык: *Туған үйдің түтіні жылы, туған ананың күтімі жылы*; русский язык: *В гостях хорошо, дома лучше, Дома и стены помогают*; турецкий язык: *Yalnız bir ailenin oturabileceği biçimde yapılmış yarı. Taş taş üstünde olur, ev ev üstünde olmaz.*

Одновременно в национальной картине этих народов понятие «дом» противопоставлялось понятию «чужой край», «чужая земля», «чужбина»: англ. яз. : *East or West, home is best. Dry bread at home is better than roast meat abroad*; каз.яз.: *Үйінен қырық қадам шыққан адам — мүсәпір*; рус.яз.: *Дома все споро, а вчуже житье хуже*; турец.яз.: *Avrat var ev yapar, avrat var ev yıkar.*

Если в концепт ДОМ в направлении дом-родина-чужой край обрастает практически одинаковыми смыслами во всех сравниваемых языках, что объясняется вековыми нравственными устоями всех народов, которые касались родной земли, то как показывают наши исследования в понятии «дом-отчий дом-собственный дом» можно увидеть различия.

Всем известна английская пословица, которая в разных вариациях: *My house is my castle; An Englishman's house is his castle; звучит Мой дом - моя крепость*. За небольшой пословицей скрывается менталитет целого народа, его национальные особенности. Для англичан дом – это святое, что объясняется также вековыми традициями. Англичане «отвоевали» для себя такие особенности английского концепта *home* как *закрытость, индивидуализм и уединенность*. Эта национальная особенность четко проглядывается в вышеприведенной пословице. В современных реалиях англосаксонской языковой модели мира концепт *home* возможно объяснить исконно английским феноменом «privacy». Как пишет А.В.Павловская, «дом является центром вселенной для англичанина. К нему стремится душа его после работы, о нем мечтает он во время странствий, им дорожит больше, чем другими ценностями» [4, с.84]. Указывая на специфику английской ментальности, она также отмечает, что к дому у англичан отношение действительно особое, трепетное. Не случайно почти все дома в Англии имеют имена, что показывает личное отношение англичан к своему жилью. К примеру, дом может называться «Под дубом», хотя давно вокруг на много миль не видно ни одного дуба.

Получает ли английский концепт *home* репрезентацию в сравниваемых языках, точнее в их паремиологическом фонде, можно проследить в сравнительном анализе. В процессе анализа мы установили, что эти же особенности концепта ДОМ присутствуют в языковом сознании и у других народов, но не в жесткой форме как у английского концепта *home*:

Казахский язык: *Үйі бардың күйі бар, үйі жоқтың күйі жоқ, Үйі жоқтың көңілінде алтын сарай жүреді.*

Русский язык: *В своем доме и углы помогают. Не дом хозяина красит, а хозяин дом.*

Турецкий язык: *Ev sahibinin bir evi, kiracının bin evi var. Ev (mülk) satan, karı boşayan kıyamete kadar unutmaz.*

Именно с вышеуказанным английским феноменом «privacy», который соотносится с понятиями «уединение», «приватность», «уединенность», связана, видимо, низкая представленность концепта *home* в понятиях дом-гостеприимство, дом-открытость. Как показывает анализ корпуса пословиц и поговорок рассматриваемых языках, концепт ДОМ

в понятиях дом-гостеприимство, дом-открытость более ярко представлен у казахского, русского и турецкого народов:

Русский язык: *Не красна изба углами, а красна пирогами. Просим на избу: красному гостю красное место.*

Казахский язык: *Үйінде асы жоқтың түзде досы жок, Үйіңе қонақ келсін, алыстан сұрап келсін. Үй иесі мейірлі отырса, қонақ көңілді отырады.*

Турецкий язык: *Gelin girmedik ev olur, ölüm girmedik ev olmaz .*

В сравнительном анализе возможно показать эмоциональный настрой дома, его представленность в пословицах и поговорках рассматриваемых этносов. Под эмоциональным настроением мы понимаем все взаимоотношения, моральную обстановку в доме, олицетворяющего нечто такое, которое скрывает в себе все, что в нем происходит: отношения тех, кто проживает в одном доме, отношения к детям, взаимоотношения родителей и детей. В этом смысле мы выявили, к примеру, следующие пословицы, которые указывают на недостатки, трудности, которые может иметь дом, его окружающая территория (например, сад, огород и т.д.).

Русский язык: *В каждой избешке свои погремушки. Хозяйка в дому – что олады в меду. Добрая жена дом бережет, а худая рукавом растрясет.* Сравним в турецком языке: *Çirkin karı evini toparlar, güzel karı düğün (sokak) gezer.* (Некрасивая жена дом приберет, красивая жена по свадьбам (улицам) гуляет). *Kadınsız ev olmaz. Taş taş üstünde olur, ev ev üstünde olmaz.*

Казахский язык: *Үй болған соң: белбау да керек, желбау да керек. Үй болған соң шыны-аяқ сылдырламай тұрмайды. Үйде бір күн ұрыс болса, қырық күндік ырыс кетеді.*

Английский язык: *No garden without its weeds. To throw a stone in one's own garden.*

Реализация концепта ДОМ во всех четырех языках показал однозначное отношение о необходимости иметь в доме (в семье) детей.

Английский язык: *Happy is he that is happy in his children.*

Казахский язык: *Балалы үй базар, баласыз үй мазар. Үйің үй-ақ екен, ішінде ойнайтын баласы болса.*

Русский язык: *Изба детьми весела. Дом с детьми – базар, дом без детей – могила, Дом с детьми – зрелище, дом без детей – кладбище.*

Турецкий язык. *Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar. Çocuk dolu eve şeytan pek az girer.*

Таким образом, в ходе анализа английских, казахских, русских и турецких пословиц и поговорок нам удалось выявить следующие смыслы реализации концепта ДОМ в четырех языках: ДОМ-собственность, ДОМ-родная сторона, ДОМ- чужая сторона (чужбина), ДОМ - эмоциональное состояние, ДОМ-дети. Концепт ДОМ является одним из главных и основных концептов, так как именно в доме мы получаем первый опыт взаимодействия с миром, первые знания об окружающей действительности. Исследование концепта в языковой картине разных этносов позволяет узнать специфику их образа жизни и мышления, то есть национальные особенности. Знание национальных особенностей через пословицы и поговорки способствует взаимообогащению культур, расширению межкультурной коммуникации. Сравнение нескольких языков и культур способствует обогащению родного языка и родной культуры.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Сер. лит. и яз. - М., 1993. Т. 52, № 1.
- 2 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. - М.: Русские словари, 1996.
- 3 Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М., 1997.
- 4 Карасик В.И. Введение в когнитивную лингвистику. – М., 2004.

5 Павловская А.В. Англия и англичане. - М., 2004.

ТҮЙІН

Мақалада түрлі этностардың тілдік санасындағы үй концептісінің репрезентациясы ұсынылады. Авторлар ағылшын, орыс, қазақ және түрік тілдері паремиологиясындағы қарастырылып отырған концептінің таралуын зерттеген.

RESUME

In the article the authors suggest the representation of the concept “house” in the language cognition of different ethnoses. The authors researched the realization of the considered concept in the paremeology of the English, Russian, Kazakh and Turkic languages.

Аннотация

Қазақ тілінің тарихында орта ғасырдағы қыпшақ тілінің алар орны ерекше. Мақалада орта ғасыр мәмлүк қыпшақтары тіліндегі рай категориясы сөз болады. Етістіктің рай категориясын жасайтын қосымшалар, олардың негізгі және жанама мағыналары мен функциялары, сондай-ақ қыпшақ тіліндегі рай категориясының өзіндік ішкі ерекшеліктері қарастырылады.

Түйін сөздер: ескерткіш, мәмлүк қыпшақ тілі, рай категориясы, бұйрық рай, қалау рай

Қ.А. Садықбеков

Сүлейман Демирель атындағы университет, филол. ғыл. канд., қауым. профессор

Мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіштері тіліндегі рай категориясы

Қазақ халқы Еуразия кеңістігіндегі көне халықтардың бірі екендігі, VI-VIII ғасырларда түркі тайпаларының басын құрап, алып империя құрған, кейінгі ұрпаққа өшпестей мұра қалдырған көктүріктер мен орта ғасырларда Алтай мен Ертістен бастап Карпат пен Дунайға дейінгі аса үлкен территорияға үстемдік құрған қыпшақтардың тікелей мұрагері, тарихи жалғасы екендігі әрі тарихи, әрі тілдік фактілермен дәлелденіп келеді. Осындай сан ғасырлық тарихы бар ұлттың тілінің де тамыры тереңде жататындығы белгілі. Қазақ тілінің де тарихы көне түркі тілінен бастау алып, орта ғасырлық түркі тілімен сабақтасып, астасып жататыны даусыз. XI-XII ғасырларда дүйім түркі жұртына ортақ жазба әдеби тіл саналып келген *Қараханит тілі* моңғол шапқыншылығынан соң саяси және әлеуметтік жағдаяттардың ықпалымен сол кездегі үстем тайпалардың тілінің ықпалына ұшырап, нәтижесінде Орта Азия мен Шығыс Еуропада, Мысыр мен Сирияда қыпшақ тілінің негізінде жаңа әдеби жазба тіл қалыптасты. Қазіргі қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктері қыпшақ тілінде жазылып, осы күнге жеткен сол ескерткіштерде айқын көрініс тапқандығын көруге болады. Сондықтан да орта ғасырдағы қыпшақ жазба ескерткіштері қазақ тілі тарихы үшін өте маңызды болып саналады. Орта ғасырлық қыпшақ тілі ескерткіштер арасында әрі сандық, әрі сапалық тұрғыдан мәмлүк қыпшақ жәдігерлерінің алар орны ерекше. Өкінішке орай, мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған еңбектердің өте аз бөлігі ғана осы күнге дейін келіп жеткен. Дегенмен де, қыпшақ жазба ескерткіштерінің үлкен бөлігін

мәмлүк қыпшақтары тілінде орындалған шығармалар құрайды. Осы зерттеу жұмысымызда Мәмлүк қыпшақ тіліндегі *Китаб фил-фыкһ (КФ)*, *Китаб фил-фикһ билисан ит-Турки (КФТ)*, *Мүниетүл Гуззат (МГ)* және *Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди (КМ)* ескерткіштерінің материалдары негізінде мәмлүк қыпшақ тіліндегі рай категорияларын зерделейтін боламыз.

Етістіктің ең көп қолданылатын және грамматикалық мазмұны жағынан да, формасы жағынан өте бай категорияларының бірі - рай категориясы. Жалпы, тіл қарым-қатынас құралы ретінде қызмет атқару барысында айналадағы заттар мен құбылыстар жайында хабар беріп ғана қоймай, сол заттар мен болып жатқан құбылыстарға сөйлеушінің көзқарасын да білдіреді. Ы. Маманов: Сөйлеушінің сөзі арқылы қимылдың болмысқа, шындыққа қатысын білдіретін етістіктің формалары рай деп аталады, - дейді де: Сөйлеушінің бір істің болу-болмауы туралы шындықты хабарлауын білдіреді немесе сөйлеушінің көзқарасын көрсететін әр түрлі модальдық мағыналарды білдіреді, - деп рай категориясының мағынасын айшықтайды [1, 94]. Яғни етістің рай категориясы сөйлеуші тарапынан айтылған хабардың (амал-әрекеттің) обектив шындыққа қарым-қатынасын және сол сөйлеушінің айтылған ойға көзқарасын, ішкі сезімін білдіреді.

Рай категориясы барлық тілдерге тән категория. Тек әрбір тілде олардың формасы, мән-мағынасы мен сан мөлшері жағынан айырмашылықтар болады. Жалпы қазіргі түркітануда, соның ішінде қазақ тіл білімінде де рай категориясын бес түрге бөліп қарастыру дәстүрі қалыптасса да, олардың саны авторларға қарай үнемі өзгеріп отырады. Мәселен, қазақ тіл білімінің негізін салушы А. Байтұрсынов олардың санын он беске дейін жеткізген. М. Оразов: «Тіл-тілдегі рай категориясының түрлі қасиеттерін анықтауда әр тілдің өзіндік ішкі ережелерін есепке алу қажет болады. Бұл қағиданы тіл тарихымен байланыстыратын болсақ, онда қай дәуірің жазба ескерткіштері туралы сөз болатын болса сол ерекшелігі сөзсіз есепке алынуы қажет», - дейді [2, 226]. Олай болса, Мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіштері тілін негізге ала отырып, мәмлүк қыпшақ тілінде етістіктің 4 түрлі райы бар деуге болады.

Ашық рай етістікте айтылған амал әрекеттің шынайы шындыққа байланысын білдіргендіктен шақ категориясымен тікелей байланысты болып табылады. Басқа түркі тілдеріндегі секілді мәмлүк қыпшақ тілінде де ашық райдың арнайы қосымшасы жоқ. Олар шақ жұрнақтары арқылы беріледі. Яғни шақ қосымшалары әрі шақ, әрі рай қосымшалары болып табылады. Сондықтан да ашық райға қатысты Мәмлүк қыпшақ тіліндегі шақ категориясы жайындағы зерттеуімізде арнайы әңгіме ететін боламыз.

Бұйрық райдың II жақ жекеше түрі етістік түбірлер (нөлдік тұлға) екендігі мәлім: КФ: *Йа Али диди, ‘алим ол, йа илим оқыйыжы ол, йа ишидүп ‘амел ейлейижи ол, дәрдинжи олма (Ей Али, галым бол немесе оқушы бол немесе естіп амал етуші бол, төртіншісі болма)*; КМ: *кумашуңы арыт айдылды тәфсир ижинде йа’ни қыса ит (12а, 3) (киіміңді тазарт /ден/ айтылды тәпсір ішінде, яғни қысқа ет)*; тб. Алайда ескерткіштер тілінде етістік түбірге *-ғыл, -қыл, -кіл* жұрнақтары жалғану арқылы да бұйрық мәні жасалған және бұйрық рай жасаудың бұл тәсілі біз сөз етіп отырған ескерткіштердің барлығына өте жиі қолданылған: МГ: *Өзің алса сүңгі илге кейіп қарқыл мініп атқа (4а, 1) (өзің найза алғанда қолыңа киіп, атқа мініп қарғы)*; *Билгил ким йа мүжахид уә мурабыт уа гази (6б, 2)*; *Йайдақ атқа минмеклиги өгренгил, хич уйалмагыл (7а, 7) (жайдақ атқа мінуді үйрен, еш ұялма)* т.б.

М. Оразов етістіктің кез келген рай формасының көп мағыналы сипатқа ие болатындығын айтады [2, 229]. Ескерткіштер тілінде *-ғыл, -гил* қосымшалары жалғанған етістіктер де сөйлем ішінде тек бұйрық мәнде емес сонымен қатар *өтініш, жалбарыну, қалау, тілек* мағынасында жұмсалғандығын да көреміз. КМ: *йа иләһи қылғыл мәни йүрүгенүми шүкүрлү (35а, 5) (Ей, Тәңірім! Менің жүргенімді шүкірлі қыла гөр)*; *йа иләһи қылғыл мәни анлардан (34б, 4) (Ей, Тәңірім! Мені олардан қыла гөр)*; *йа иләһи сегеткил паңа жәннәт қокусундан (33б, 6) (Ей, Аллах! иіскете гөр маған жәннәт иісінен)*.

Р. Сыздық бұл қосымшаны бұйрық райдың кесімді түрі дейді [3, 100 б.]. Ж. Дени, В. Котвич секілді ғалымдар –*ғыл* жұрнағының шығу тегі *қыл*- көмекші етістігі екендігін, аналитикалық қолданылыс салдарынан жұрнаққа айналғандығын айтады [4, 234 б.]. Мұны біз де қолдаймыз. Себебі ескерткіштер тілінен де мұның дәлелін көруге болатын секілді: КМ: йа иләһи *аққыл* йүзүмү (34а, 2) (*Ей, Аллах! Ағарт жүзімді*).

Бұйрық райдың II жақ көпше түрі *-һуз, -һуз, -уһуз, -үһуз, -уһ, -үһ* қосымшалары арқылы жасалады: МГ: Узатып атның сағ кулағы хаддинден кичүре кулагына *тигүрмейиһ* (110б, 2) (*ұзатып аттың оң құлағы жағынан өткізгей, құлағына тигізбеңіздер*); КФ: Таңры тағала айдур салих кишилере дахы газилере жәнната кирһуз (11б, 5) (*Тәңір тағала шынайы кісілерге және қазилерге: жәннатқа кіріңдер, -деп айтады*); Сиз менүм қатымда мелаиклерүм кибисиз шәфаат *әйләһүз* (12а, 2) (*сиздер менің қасымда періштелерім сияқтысындар, шапағат жасаңдар*); КМ: *йуһуз* йүзүңүз қолларунуз (23а, 3) (*жуыңыздар жүзеріңізді қолдарыңызды*) т.б. Алайда бұл тұлғалар көптік мәнмен қатар сыпайлық мән де берген [5, 83 б.].

III жақтың бұйрық райы *-сун, -сүн* тұлғалары арқылы жасалған. Ескерткіштердің барлығында тек еріндік дауысты формаларының ғана қолданылуы не орта ғасырлық жазба дәстүрдің не болмаса оғыз тілінің әсері болса керек: МГ: Андын соңра бир ийер алғыл ким агачы кауи *болсун* (*Одан соң бір жер ал, ағашы үлкен болсын*); Ики қашы қатығ бүйүк *болмасун* (7б, 9) (*Екі қасы қатты үлкен болмасын*); КФ: Рахмети даим *олсун*, баки *олсун* (4а, 5) (*мәрхаматы әрдайым және мәңгі болсын*); Ики аяғы уйсын, башын *силсүн*, ики кулағы *силсүн*, бойныны *силсүн* (44б, 2) (*екі аяқты жусын, басын сүртсін, екі құлақты сүртсін, мойнын сүртсін*); КМ: қачан дилесе киши кирмеклик намаза авдаз *алсун* (*Кісі қашан намазға тұрғысы келсе дәрет алсын*) т.б.

Кей зерттеушілер бұйрық рай қосымшаларының шығу төркінін тәуелдік жалғауларымен байланысты деп қараса, Э. Наджип пен М. Ергин бұл қосымшаларды жіктік жалғауының 3-типін деп көрсетеді [6, s. 288.; 7, с. 41.].

Қалау рай ескерткіштер тілінде *-ғай, -гей* және *-а, -е* жұрнақтары арқылы жасалады. Э. Наджип те мәмлүк қыпшақтары тілінде қалау райы осы екі тұлға арқылы жасалатындығын айтады [8, с. 75]. Жалпы орта ғасыр жазба ескерткіштері, соның ішінде мәмлүк қыпшақ ескерткіштері тілінде *-ғай, -гей* қосымшасы өте белсенді, әрі көп мағынада қолданылған деуге болады. Ең алдымен *-ғай, -гей* тұлғасы қалау рай жасаудың өнімді тәсілі болып табылады. Яғни сөйлеушінің ынта-тілегін білдіреді: КМ: ким ки окуса ики кез *йазылғай* шәһидлерден (37а, 3) (*кім де кім оқыса екі рет, шәһиттерден жазылғай*); Теңри та’ала *ачғай* аңа секиз учмақ қабусу (36б, 3) (*Тәңір тағала оған сегіз жұмақ есігін ашқай*); МГ: Ниетин ихлас бирлә теңри йолуңа *қылғай* (6а, 1) (*ниетін ықыласпен тәңір жолыңда қылғай*); Мүмин мувахид мүслүманлар үзере қылыч тартып бу амеллерини сарф *қылмағай* (6а, 2) (*Момын Аллаһты жалғыз деп білуші мұсылмандарға қылыш көтеріп амалдарын босқа шығын қылмағай*); КФТ: Дава идген киши ақыл киши *олғай* (1а, 13) (*дауласқан кісі ақылды кісі болғай*); Межнун *олмағай* (1а, 22) (*жынды болмағай*) т.б.

-ғай, -гей буын үндестігіне бағынғанымен дыбыс үндестігі заңын сақтамайды. Яғни қатаң дауыссызға аяқталған сөздерге де *-ғай, -гей* түрінде жалғана береді: КМ: *ачғай* аңа сикиз ужмақ қапусы (36б, 3) (*оған сегіз жұмақ есігін ашсын*); та *киткей* йаман қоқу (30б, 1) (*жаман иіс кеткенге дейін*); МГ: Йүгенни *тутғай-сен* (10б, 3) (*жүгенін ұстасын*); Андын соңра тонныңны *түзетгей-сен* (10б, 4) (*одан соң тонын түзеткей*) т.б.

Жоғарыда анықтағанымыздай, бұйрық рай тұлғаларының қалау рай мәні беретіндегі секілді, қалау рай жасушы *-ғай, -гей* жұрнақтары да бұйрықтық мәнде жұмсалады. Бұл құбылыс қазіргі қазақ тіліне де жат емес. Олардың бұл қасиеттері әрі грамматикалық, әрі семантикалық жақтан тығыз байланыста екендігінің, сондай-ақ бастапқы шығу төркіндерінің бір екендігінің айғағы болса керек: КМ: *арытғай* йүрегини кирден (37б, 2) (*көңілін кірден тазартсын*); күнеше қаршу *отурмағай* (25а, 4) (*күнге қарсы отырмасын*);

МГ: Йүгенни *тутғай-сен* (10б, 3) (жүгенді ұста); Ол давы идген неме *ишарат идгей, айдғай* (1а, 50) (ол дауласқан нәрсеге ишара жасасын және айтсын) тб.

Ескерткіштер тілінде көбінесе III жақта жұмсалады. I және II жақтарда өте сирек ұшырасады. КМ: теңрийе аһд ейледүм *сөйлемегеймен* су евинде (*Тәңірге ант етемін, әжетханда сөлемегемін /сөйлемеймін/*). Байқағанымыздай, бұл жерде қалау рай мағынасынан гөрі келер шақ мәніне жақын. М. Қашқари да аталған еңбегінде *-ғай* тұлғасын келер шақ жасаушы жұрнақ деп түсіндірген [9, 61 б.]. Сондай-ақ ортағасырлық қыпшақ ескерткіштерін зерттеушілердің көпшілігі бұл тұлғаны келер шақ қосымшасы ретінде көрсетеді [5, 87 б.; 7, с. 38.]. Яғни *-ғай, -гей* тұлғалары біз сөз етіп отырған ескерткіштер тілінде де келер шақ мағынасында жиі ұшырасады: МГ: Егер ‘араби ат үзере сабит болмаса аның минмеклиги тақы сабит уә *сахих болмағай* (6б, 6) (Егер арап аты үстінде мығым болмаса оның атқа мінуі шынайы болмайды); Йайдақ атқа минмеклиги өгренил, хич уйалмағыл ким хажат уақтында *керек болғай* (7а, 7) (Жайдақ атқа мінуді үйрен, еш ұялма, қажет уақытында керек болады) т.б. *-ғай, -гей* тұлғаларының келер шақ мәнін шақ категориясына байланысты зерттеуімізде арнайы тоқталатын боламыз.

Тағы бір назар аударатын нәрсе, қазақ тілі және қазіргі көптеген түркі тілдеріндегі қалау райдың I жақ *-айын* тұлғасымен ұяластығы. *-геймен* < *еймин* < *ейин* немесе қазіргі қазақ жырларында кездесетін болымсыз *-ман, -мен* (*барман, сөйлемен*) *мегеймен* < *мейин* < *мен*. Мұны Ж. Дени, Н.К. Дмитриев, А.М. Щербак, Э.А. Грунина, Э.В. Севортян, Ш. Шукуров т.б. ғалымдар да *-айын* тұлғасының этимологиясын зерттеу барысында атап өтеді.

Ескерткіштер тілінде бірде қалау, енді бірде бұйрық рай мәнінде қолданылатын *-а, -е* жұрнағы *-ғай* жұрнағына қарағанда сирек қолданылады. Әсіресе КМ және КФ-те жиі ұшырасады. Бұл екі ескерткіштегі оғыздық элементтердің басымдығынан болса керек. Буын үндестігіне қарай жуан дауысты буындардан кейін *а*, жіңішке дауысты буындардан кейін *-е* тұлғалары қолданылады: КМ: андан соңра ағыза су *вире* (33б, 3) (*содан соң ауызға су бергей*); әһл *ола* қуллық қылмаға (*құлшылық қылуға машықтанғай*); КФ: Хер ‘ақыл кишийе ‘алим *ола* динде, ‘илми *өгрене* динде хатта ки бу фазилете *йетише* (13б, 6) (әрбір ақылды кісі дінде ғалым болғай, ілім үйренгей, тіпті осы артықшылыққа жеткей) тб. Егер сөздің соңы дауыстыға аяқталса түбір мен қосымша арасына *й* дәнекері кірігеді: КМ: *арқун* оқуяа жақ йирде (19, 5 б.) (*ақырын оқығай жақын жерде*); КФ: Йа истинжа ейлейе йа ики аяғын йуа (41а, 4) (не истинжа жасасын, не екі аяғын жусын) тб.

Егер қазіргі түркі тілдеріндегі қалау райдың I жақ жекеше *-айын* тұлғасын *-ғай* тұлғасымен ұялас десек [4, 236-237 бб.], *-айын* тұлғасына негіз болған жұрнақ осы *-а* тұлғасы. Оңтүстік батыс тілдерінде қалау райы жіктелгенде *бен ал-а-й-ым; сен ал-а-сын; о ал-а* түрінде *-а -е* қалау рай жұрнағы болып шығады. Демек, ескерткіштер тіліндегі қалау рай мағынасында жұмсалған *-а, -е* және *-ғай, -гей* ұялас, яғни бір жұрнақтың екі түрлі фонетикалық варианттары деуге негіз бар. Жиі қолданылған *-ғай, -гей* қыпшақ элементі де, *-а, -е* оғыз элементі болып шығады. Мұны қазіргі тіл фактілері де (*қазақ: -ғай, түрік: -а*) дәлелдейді.

Шартты рай ескерткіштер тілінде де қазіргі қазақ және басқа түркі тілдеріндегі секілді *-са, -се* қосымшалары арқылы жасалады. Амал-әрекеттің жүзеге асып-аспауының шартын білдіретін шартты рай мағынасында жұмсалады: КМ: тәрк *ейлесе* йазуқлуқ аңа (39а, 3) (*тәрк етсе күнә оған*); қачан *чықса* бир несне тенден ол киши йуғай ол йири (27б, 1) (*қашан тәннен бір нәрсе шықса ол кісі ол жерді жусын*). МГ: Йитер болса өзіңе Хатеми Таи (3б, 9) (Өзіңе Хатем Таи (Атымтай) жетер болса); Аны түрк тилине чевүрсең ким гази түрклер андын интифа алсалар тақы севаб болса тиди (5а, 1) (оны түрік тіліне аударсаң жауынгер түріктер одан пайдаланса және сауап болса деді); КФ: Қачан Таңры Тағала дилесе бир қула хайыр вирмеги (8б, 1) (Қашан Тәңір тағала бір құлға жақсылық беруді қаласа); Егер авдаз алса йа гусл ейлесе (45б, 4) (Егер дәрет алса немесе ғусыл құйынса); КФТ: Давы идгени йирнүң үч йаныны билдүрсе (1б, 40) (дауласқан жердің үш жағын

білдірсе) тб. Көріп отырғанымыздай, әрі мағынасы, әрі тұлғасы жағынан қазіргі тілімізден ешқандай өзгешелік жоқ.

Қорыта келгенде, Мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған ескерткіштер тіліндегі рай категориясының қазіргі қазақ тілінен айтарлықтай алшақтығы жоқ екенін, бар болған азын-аулақ өзгешеліктің өзі не оғыздық элементтердің араласуынан, не болмаса бір тілдің тарихи даму барысында пайда болаған әдеттегі өзгерістер екендігін аңғаруға болады. Дегенмен Мәмлүк қыпшақтары тілінде орындалған төрт ескерткіштің тіліндегі рай категорияларын зерделей келе мынадай қорытынды жасауға болады:

- бұйрық райдың II жақ жекеше түрі әрі түбір күйінде (нөлдік тұлға), әрі *-ғыл, -гіл* қосымшалары арқылы жасалған. Ескерткіштер тілінде көбіне-көп *-ғыл, -гіл* жұрнақтары арқылы жасалған формасы түбір күйіндегі формасына қарағанда әлдеқайда жиі қолданылған. Яғни Мәмлүк қыпшақ тілінде жұрнақ арқылы жасалған формасы бұйрық райдың II жақ жекеше түрін жасаудың өнімді тәсілі болып табылады;

- ескерткіштер тілінде *-ғыл, -гіл* тек бұйрық ғана емес, сонымен қоса *жалбарыну, қалау, тілек* мәндерінде де жұмсалған. Сол секілді етістіктің қалау райын жасаушы *-ғай, -гей* жұрнақтары да бұйрық мәнінде жұмсалған. Яғни Мәмлүк қыпшақ тілінде бұйрық рай мен қалау райдың ара жігінің әлі толық ажырамағандығын көреміз;

- етістіктің қалау райын жасаушы *-ғай, -гей* қосымшасы Мәмлүк қыпшақ тілінде келер шақ қосымшасы ретінде де белсенді қолданылған. Бұдан ол дәуірде рай қосымшалары шақ қосымшаларынан толық ажырамағандығын аңғарамыз;

- мәмлүк қыпшақ ескерткіштер тілінде қолданылған *-ғай, -ге, -а, -е* қосымшалары бір жұрнақтың екі түрлі фонетикалық варианты, яғни бірі қыпшақтық, екіншісі оғыздық элемент болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 482 б.
- 2 Оразов М. Етістік. – Алматы, 2001. – 384 б.
- 3 Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 270 б.
- 4 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. - 264 б.
- 5 Дүйсен С., Яван К. Түркі тілінің толық жүйеленген ережелер жинағы жазба ескерткіші (XIII-XV ғ.). – Түркістан, 2004. – 315 б.
- 6 Ergin M. Türk Dil Bilgisi. – İstanbul, 2001. – 406 б.
- 7 Наджиб Э. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египета XIV века. – Туркестан, 2004. – 291 с.
- 8 Наджиб Э. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египета XIV века: Автореф. дисс. докт. филол. наук. – М., 1965. – 94 с.
- 9 Қошғарий М. Девону луғот ит-турк. – Тошкент, 1961. – Т. II. – 427 б.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идет о категории наклонения глагола в языке средневековых Мамлюк кипчаков. Рассмотрены приставки, создающие наклонение глагола, их прямые, косвенные значения и функции, наклонение глагола в кипчакском языке и их внутренние функции.

RESUME

The article is devoted to the category of the verb mood in the medieval Mameluke Kipchak language. And also there were considered the prefixes creating verb moods, their direct, indirect meanings and functions, and also a verb mood in the Kipchak language and their internal functions.

ӘОЖ 81.64

Аннотация

Мақалада жазушы Ә.Нұршайықовтың қаламынан туған бейнелердің әлеуметтік сипаты мен тәрбиелік мәні, жан әлемі және психологиялық, ішкі моральдық келбеті, мінез пайымы, көңіл толқыныстарының суреттелу ерекшелігі, стильдік мәнері мен жазушының шеберлік қырларының мән-маңызы теориялық тұрғыдан тұжырымдалады. Әдебиет тарихын тақырып, мазмұн, жанрлық тұрғыда байытып, өз кезінде әдеби процестің дамуына ықпал еткен, Кеңес дәуіріндегі заман мен адам бейнелерінің тұтас галереясын сомдаған туындылар ретінде пайымдалады.

Түйін сөздер: образ, композиция, сюжет, публицистика, идея, ұлттық мүдде, кейіпкер.

Ш.А. Доскеева

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, филол. ғыл. канд., доцент

Ә. Нұршайықов қаламынан туған бейнелердің әлеуметтік сипаты мен тәрбиелік мәні

Ә.Нұршайықов – қазақ әдебиеті тарихында қаламы қарымды, өмір тәжірибесі мол, әңгімешіл һәм әмбебап қаламгер. Оның әр шығармасында түрлі жанрлар тоғысы жинақталған.

Қаламгерді әдебиет теориясы тұрғысынан жасампаз қаһарман (мәдени қаһарман) деп атауға да болады. Өйткені жазушы дүниеге адам образын әкеліп қана қоймай, соның барлық болмыс-бітімін, ішкі әлемін, шығарма сюжетіндегі тартыс негізінде іс-әрекетін, танымын бейнелейді. Жазушы туындыларындағы ұлттық мүдде, дәстүр жалғастығы, әлеуметтік шындық – әдеби шығарманың құрылымдық композициясының өзегі. Әдебиет зерттеушісі Мүсілім Базарбаев осы мәселе турасында былай дейді: «Әдебиеттегі ұлттық дәстүр мен жаңашылдықтың бір мезгілде, белгілі бір уақытының ішінде болып жатқан құбылыс екенін мойындай отырып, оның түрлі көріністерін бөліп айтпасақ ылаж жоқ. Өйткені талдау амалы, әңгіме реті соны тілейді. Сондықтан әдебиетті, немесе жеке шығарманы алғанда, мына жерге дейін дәстүр, мына беттен бастап жаңалық деп айту қиын. Рас, уақыт өлшеміне қарай ескі дәстүрлер ескіреді де, оның орнын жаңа ұғым, жаңа өрнек басады; бұл құбылыстың тарихын, эволюциясын алғанда дұрыс. Ал әрбір мезгілді жеке алып, тап сол моментті ғана қарасақ, екі құбылыстың екеуінің де бірлесе тіршілік етіп жатқанын көреміз» [1, 37 б.]. Шығарма желісінде бүтін мен

бөлшектің, ескі мен жаңаның, өткен мен бүгіннің аражігі еш көрінбейді. Желіге, сюжетке қатысты оқиға ешқандай уақытқа бағынбай, өзіндік өлшеммен, соның ішінде қаламгердің өлшемімен өрнектеледі.

Осы ретте белгілі әдебиет сыншысы Сағат Әшімбаевтың мына бір пікірі құнды: «Жазушы көз көргендерін сол қалпында бейнелеп қана қоймайды. Өмірден алатыны, өз жанынан қосатыны анық. Былайша қарағанда шығарма жазушының идеалы мен антиидеалының көрінісі. Өйткені жазушы ең алдымен күрескер азамат. Алдаспаны – қаламы мен парықты сөз. Жазушы жаны сүйген құбылысты мадақтап, жиренгенін мансұқ етеді. Оның бұл ойы шығармада бүркеулі жататыны анық. Өйткені әдебиет жалаң публицистика емес, онда идея образға айналып кетеді» [2, 6 б.]. Демек, жазушы образды дүниеге әкелмес бұрын оның сапалық мәнін арттырады, яки сұрыптаудан өткізеді. Өр өнер туындысында жағымды және жағымсыз бейнелердің болатыны сияқты, қаламгер заман дәуіріне лайықталған бейнелерді тудырады. Мәселен, «Махаббат, қызық мол жылдар» романында пәк, таза Меңтайдың, махаббатқа табынып, бірақ өзі оқ пен оттың арасында қалған Сәлиманың, момын да адал Ерболдың, опасыз Тұмажанның, озбыр Бүркітбайдың, жеңілтек мінез Зайкүл, қуақы мінезді, бірақ арғы жағы ақ көңіл Жомартбектің және басқа да бірнеше кейіпкердің болмыс-бітімдері ашылады. Сонымен бірге романда қосалқы, жанама типтік мінездер де белең алады. Сөйтіп, қаламгер даралау мен жинақтаудың негізінде қоғамдағы нағыз типтік образдарды жасайды. Өр мінез өзіне лайық іс-әрекеттермен көмкерілген. Өрбір кейіпкердің жан-дүниесі өзі келтірілініп отырған категорияға сайма-сай келеді.

Ақыл-парасат, сүйіспеншілік, сыр-сезім – өнер туындысының басты өлшемдерінің бірі. Сұлу арудың, адал жардың, қамқор ананың бейнесі барлық әлем әдебиетінде жырланды және бүгінгі күнде үлгі ретінде танымал. Оған дәлел әдебиеттегі Шекспирдің Джульеттасы («Ромео және Джульетта»), Дездемонасы («Отелло»), Гетенің Гретхені («Фауст»), орыс әдебиетіндегі Л.Н.Толстойдың Анна Каренинасы («Анна Каренина»), «Наташа Ростовасы («Война и мир»), «А.С.Пушкиннің Татьянасы («Евгений Онегин»), «Маша Мироновасы («Капитанская дочка»), М.Ю.Лермонтовтың Бэлласы мен Княжна Мэри («Герои нашего времени»), Достоевскийдің Саня Мармеладовасы («Преступление и наказание»), Тургеневтің Лизасы («Дворянское гнездо»), Елена Стаховасы («Накануне»), Асясы («Ася»), Ш.Айтматовтың Найман-Анасы («Боранды бекет») мен Жәмила («Жәмила»). Енді осы қатарға Әзілхан Нұршайықовтың Меңтайы келіп қосылып, осы образдар қатарында Меңтай бейнесінің өзіндік ерекше образы жасалды. Меңтай – бүкіл қазақ жігіттерінің идеалы ретінде суреттеліп, өз ақылын сабыр мен парасатқа жеңдіре білген қарапайымдылықты жаны сүйген тәрбиелі, көрегенді қыз бейнесінде сомдалған.

Романдағы Меңтай образы қазақтың қарапайым қазақ қызының типтік бейнесі ретінде көрініс табады. «Көркем туындыдағы адам образын сомдау, мүсіндеу үшін бірнеше көркемдік тәсілдердің қатысатыны аян. Әрқайсысы суреткер көздеген ойды, алдына қойған мақсатты жеткізуде өзіндік қызметке ие» [3, 123 б.], - деген ғалым А.Жаманғараеваның пікірін алға жетелер болсақ, психологиялық тұрғыдан алғандағы ең көркем әрі қуатты тәсіл – портрет болып табылады. Портрет арқылы ғана адамның болмыс-бітімін танып біліп, ішкі сезімін айқындауға болады. Мәселен, Меңтай портреті лирикалық қаһарманның шегінісінен бастау алады. Яғни Ерболдың Меңтайды алғаш көрген сәттегі суреттеп-сипаттауларынан басталады. «Өзге қыздар күлгенмен, ақ қыз әсем ернін қытықтай бастаған күлкіні кері қайырып жіберді. Мұнысымен ол барша ұстамды қыздың бетінен еш нәрсені білдіртпейтін, жақсы иә жек көргенін ешқашан аңғартпайтын ең үлкен өнерін танытқан еді. ...Осы кездегі оның ризалық, биязылық, сыпайылық, сүйкімділігін көргенде менің жүрегім бұрынғыдан бетер дүбірлеп, дүрсілдеп кетті» [4, 31 б.], - деген жолдардағы Меңтай образы шығарманың идеясын, тақырыбын айқындап тұрғандай.

Жазушы кредосы – басты өлшемдердің бірі. Қаламгер өз автопортретінде мынадай пікір айтады: «...мен кітабымның бас қаһармандарының бірі Ербол Есеновтің қандай болуы керектігін ойлады. Сөз жоқ Ұлы Отан соғысына барып, жауды жеңіп қайтқан саналы қазақ жастарының жиынтық бейнесі болуға тиіс. Сондықтан да Ербол кітаптың алғашқы беттерінде ұлы жеңіске жаны семіріп, туған жеріне, арман-астанасына сағынышпен жетіп, романтикалық күйде жүрген солдат күйінде суреттеледі» [4, 87-88 б.].

Шындығында, Ербол – ана тәрбиесі мен әскер заңына қаныққан, өмірдің қазанында қайнап, тағдырдың жазғанына еш қарсы шыға алмайтын, біреуге зиян келтіруді күнә деп санайтын жүрегі ақ жігіт. Қаламгер Ербол мен Меңтай образының мәнісі турасында: «Автордың мақсаты Ербол мен Меңтай жақсы жігіт, білімді қыз екенін көрсетіп қана қою емес, солар арқылы халқымыздың бойындағы кейінгі ұрпаққа, арғы, алыс болашаққа үлгі боларлық дәстүр, қасиеттерін насихаттау. Сол қасиеттерді Меңтай мен Ерболдың бойына өлшеп піше отырып, жұртқа жарасымды үлгі ұсыну еді. «Апамның айтқандары», «Өз ойларым», «Алтын дінгек» дейтін нақыл тараулар, т.б. осы пікірді нығайтуға қосымша түрінде кірді» [4, 88 б.] - деп, қоғам үшін, әдебиет үшін, оқырман үшін жаңа, таза махаббаттың типтік моделін жасап берді. Осылайша, қаламгер ер тұлғалы ержүрек, еңбекте алда, өмірде әділ, махаббатқа адал болған қарапайым қазақ жігітінің және өз жанына биязылық пен нәзіктікті, парасаттылықты жинай білген қадірлі де ақылды қазақ қызының бейнесін үлгі ретінде, жастарға нұсқа, қоғамға модель ретінде әкелді.

Осындай бойында адамгершілік нұры төгіліп тұрған Ә.Нұршайықов жасаған бейнелердің бірі – «Махаббат жыры» повесіндегі Әділжан бейнесі. Бұл повесть әдемі лиризмге, сұлу да бай мінезге құрылған. Әдетте әдебиетте, көркем шығармада мінез болмайтыны ақиқат. Алайда автор жасап отырған бейне мен идеяның тұтасып, біркелкі келіп, шығарманың мерейін үстем етіп тұрғандықтан, бұл шығармадан әдемі сезім туындайды. Ұлы Отан соғысының батыр жауынгері қан майданнан екі көзінен бірдей айырылып келсе де, өмірге деген құлшынысы өте жоғары болды. Оның Отанға деген ыстық махаббаты, туған жерге деген сүйіспеншілігі, өмірге, тағдырға деген көзқарасы ешбір бәсеңдемеген, еш суымаған, керісінше ұлғайған. Әділжан бейнесі шынайылығымен, сонша жылылық мейірімділігімен тартымды. Әдебиеттанушы-сыншы Әбіраш Жәмішев бұл бейне турасында былай дейді: «Бұл кейіпкер тағдыры бейбітшілікке үндейді, бұл кейіпкер өмірі мен ерлігі туған жер мен өскен елді, Отанды сүйеге, бұлар үшін қандай қиындыққа болса да қарсы жүріп, қабақ шытпауға шақырады. Әділжан – Н.Островскийдің «Құрыш қалай шынықтысын» оқып өскен, сондағы Павел Корчагин үлгісін өзіне өнеге тұтқан қазақ жігіті. Ол барлық жағынан да сол Павел Корчагиндей болсам деген арманға, мақсатқа берілген» [5, 54 б.]. Қаламгер Әділжан бейнесі арқылы тағдыр тезіне қандай қиыншылық болса да төтеп беруді, адам баласының алдына тұрған тосқауылды жеңе білді, осынау бес күндік жалғанда жаратқан тәңірдің жасаған сынына кешіріммен қарап, өзінің сол өмір сүріп отырған қоғамының, Отанының бір мүшесі екенін қастер тұтуды үлгі етіп, сол замандағы Ұлы Отан соғысынан жарымжан болып оралған барлық майдангерлердің типтік бейнесін жасайды.

Ал қаламгер қолынан шыққан майдангерлер бейнесі, әсіресе Бауыржан образы - өскелең ұрпақ үшін үлгі болған тұлғалар. Бұл тақырыпқа кірмес бұрын Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ әдебиеті деген ұғымға тоқталар болсақ, осы әдеби кезеңде елеулі еңбек еткендердің бірегейі болып саналатын өзіміздің зерттеуіміздің объектісі - Әзілхан Нұршайықов. Ғалым Ә.Нарымбетов осы кездегі әдебиет турасында былай дейді: «Ұлы Отан соғысы тұсында мәдениетіміздің рухани биіктігі, соның ішінде көркем әдебиеттің гуманистік ролі айқын көрінді. Әдебиет сол бір дауылды жылдардағы халық ерлігінің көркем шежіресі болумен бірге, өз халқын қатерлі жауды біржолата талқандап жеңуге үндеп, сарқылмас жігер берді, айбарлы идеологиялық қару болды. Басқыншы жауды талқандау ісіне ТМД жерін мекендейтін барлық ұлттардың әдебиеті ірі үлес қосты. Соғыс жылдарында қазақ әдебиеті де алдыңғы шепте болды» [6, 45 б.]. Шындығында да, осы

тақырыпты желеу етпеген сол кезде бірде-бір қаламгер болмаған шығар. Осы кездегі қаламгерлердің басты тақырыбы – туған елге деген жалынды махаббат, неміс фашистеріне деген лағынетті өшпенділік. Сонымен бірге әдебиетте ел адамдарының майдан шебіндегі және тылдағы батырлық істері насихатталды. Осы ретте Ә.Нұршайықовтың Ұлы Отан соғысы турасында жазылған шығармаларының екі ерекшелігін айтуға болады. Біріншісі, Бауыржан Момышұлы туралы жазылған «Ақиқат пен аңыз» диалогы, екіншісі, майдан шебіндегілер мен тылдағылар турасында жазылған «Майдан жазбалары» деген атпен мәлім болған естеліктері, күнделіктері. Бұл тақырыпта сөз қозғау – қаламгерге оңайға түскен іс. Өйткені Әзілхан Нұршайықов Отан соғысында ел намысын қорғап, жаумен қырғынға шықты, майдан өмірін көрді, соғыстың не екенін білді. Осылайша Ә.Нұршайықов соғыс туралы да жазды. Өз шығармасының кейіпкері, белгілі майдангер-жазушы, халық батыры Б.Момышұлы «Қанмен жазылған кітап» атты шығармасында: «Соғыс туралы жазу үшін – автордың өзі бұл мәселеде сауатты, білімді адам болуы керек, материалдар мен деректерді оқып зерттеп, оларды творчестволық тұрғыдан қорытып, дұрыс жинақтауға, барлық мәселелерді көбірек әрі жан-жақты білуге тиіс, онсыз ол қалай жазып өзінің шығармаларымен халықтың сана-сезімін қалай оята алмақ? Кездейсоқ көріністер, жекелеген адамдардың айтқан әңгімелері, қосалқы материалдар салмақты шығарма жазуға право бере алмаса керек. Материалды үстірт, ат үсті зерттеуден және жеңіл ойлы әдеби әуестенушіліктен бас тарту әлдеқайда саналылық болар еді», - дей келіп, - «...Ал өтірік, сен оны қаншама жалтыратып көрсеткеніңмен бәрібір – у күйінде қалады» [7, 15 б.], - деп ой қорытады. Шынында да, өзің жасап отырған бейнеңді одан сайын әспеттеп, жылтырақ сөзбен көмкере берсең, оқырман жүрегіне қондыра алмайды. Өйткені қызыл сөз жүрекке барғанша, жалыны қайтып, қызуы суып, ұмыт қалып, жарты жолда жетпей де қалады. Бейненің бейне болып шығуы үшін де, әсіресе тарихи оқиғаға байланысты болса, нақты факт, қызу іс-әрекет, сюжет керек. Жазушының мақсаты – тек бейнелеу, баяндау ғана емес, алып отырған бейнесін толық танып-білу, ғылыми деңгейде зерттеу.

Бауыржан Момышұлы – тек ерлігімен ғана емес, өмірімен көпшілікке үлгілі тұлға болған азамат. Азамат дудің жөні бар, оның түрлі қыры – қанатын кеңге жайған самұрық құсқа ұқсайды. Оның таңданарлық, сүйсінерлік, қызығарлық ерекшеліктері көп. Әркім өзіне қажетінше алады. Біреуі өрлігін алса, біреуі қаталдығын, біреуі қамқорлығын алса, біреуі бірбеткейлілігін, біреуі әділдігін алса, біреуі ұлтжандылығын, т.с.с. Академик-ғалым Рахманқұл Бердібай қазақ әдебиетіндегі деректі прозаның даму тарихында ойып алар орны бар Ә.Нұршайықовтың шығармашылығына аса зор баға береді: «Ә.Нұршайықов тың және тыңайған жерлерді игеру басталған тұста ауыл өмірінің проблемаларын терең талдайтын көптеген очерк жазды. Осы ізденіс оны ақырында «Ақиқат пен аңыз» сынды тамаша роман жасауға жеткізді. Аты аңызға айналған, бірталай шығармада көркем бейнесі суреттелген, өзінің мемуарлары арқылы да оқушыға мейлінше танымал Бауыржан Момышұлының өмірінен қызғылықты кітап жазу қиын міндет еді. Бірақ Ә.Нұршайықов тақырыптың, жанрдың кілтін таба білді. Соның нәтижесінде Ұлы Отан соғысының батыры, алғыр ойлы, өзгеше бітімді азаматтың тартымды тұлғасы жасалды» [8, 20 б.]. Қазақ әдебиетіндегі деректі прозаның туып, қалыптасуы – публицистикадан бастау алады десек, осы публицистикадан бөлініп, өз отауын сайлаған деректі прозаның алғашқы қарлығаштарының қатарынан Ә.Нұршайықовтың орнының ерекше екенін толық айта аламыз. Жазушының шеберлігіне қоса, оның таланттылығы өзі өмір сүріп отырған қоғам мен күннің мүддесін қоса жырлауынан көрініс табады.

Өйткені өткен күн, болған нәрсе сол қоғамға, келер ұрпаққа сәулесін түсіріп тұруы, өз көлеңкесін көрсетуі – заңды құбылыс. Қаламгер Ә.Нұршайықов майдан жазбаларында Ұлы Отан соғыс кезінде ерлік көрсеткен біршама қыз-жігіттерді мысалға келтіреді. Ә.Нұршайықов әсіресе Мәншүк Мәметованың майдан төріндегі азаматтық тұлғасы мен отан алдындағы абыройлы бейнесін, қазақ халқына тән өжеттілік пен парасаттылықты

бойына жинай білген образын жасай білді. Осы жерде орыстың көрнекті ғалымы А.Ф.Лосевтің мынадай терең пікірін келтірсек: «әрбір адамға тән келбеті, жүрісі, киім киісі, тіпті тамақ ішісіне дейін қатаң қадағалау арқылы оның ішкі өміріне ене аламыз. Олардың өзін қоршаған ортаға, затқа т.б. деген көзқарастары ішкі әлемді танытар бірден-бір көркемдік кілт» [9, 70 б.]. Қаламгер бірде-бір қимылды қалт жібермей, әр іс-әрекетті байыппен суреттейді. Өйткені әр қимыл, әр ишарат, әр әрекет – образдың жаңашыл тұсын тануға көмектесер сюжет құрылымы.

Ә.Нұршайықов – психолог-жазушы. Өйткені ол өзі жасап, мүсіндеп отырған бейнесін психологиялық тұрғыдан бағамдап, зерттеп алғаннан кейін барып, оның жан-дүниесін, ішкі әлемін, жан сарайын еркін суреттей алады. Ұлы ғұлама М.Әуезовтің: «...психология араласпаса өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жолы» [10, 129 б.] деген көркем шығарманың, нағыз прозаның жаны да – көркем бейненің жан дүниесіне келіп саяды. Ол өзі суреттеп отырған кейіпкерін сұлу сөзбен жылтыратып бейнелемейді. Оның әлеуметтік-қоғамдық пішінін кескіндеп алып, бойына тәрбиелік нысанды сыйғызады. Көркем проза табиғатын зерттеуші-ғалым Г.Пірәлиева былай дейді: «Адам табиғатын зерттеу, адамтану мәселесі қай кезеңде де әлеуметтік мәселелерді шешудің басында тұрды. Сондықтан да қай қоғамда да жеке адамның тағдырын тілге тиек ете отырып, сол кезеңнің қоғамдық құрылысын, сол кезеңнің рухани қажеттілігін зерттеуге тырысатын жазушылар ол жұмбақтың шешуін тек адам психикасының құрылысынан іздейді» [11, 20 б.]. Өйткені адам, яғни көркем бейне өздігінен туып, жеке-дара дамиды, құрылғы емес. Бейненің айналасына заман, дәуір, қоғам, замандас, қоршаған орта, табиғат сияқты маңызды факторлар жиналады.

Қаламгер Ә.Нұршайықовтың қаламынан туған образдардың келесі легі – қаламгерлер бейнелері. Әдебиеттің түріне қарап саралар болсақ, жазушының бұл саладағы шығармаларын тарихи негізді шығармалар деп атау орынды. Өйткені ешбір қоспасыз, бәрін қаз-қалпында баяндаған бәрімізге белгілі тұлғаларды жырлаған шығармалары тарихи және көркемдік шындықпен астасып келген.

Қорыта айтқанда, Әзілхан Нұршайықов жасаған әр бейне – саяси-әлеуметтік, моральдық-этикалық, ұлттық-психологиялық, мәдени-эстетикалық сипатқа ие көркем қаһармандар деген тұжырымға саяды. Олардың әрқайсысынан өзіндік сабақ алуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Базарбаев М. Өлең – сөздің патшасы. – Алматы: Жазушы, 1973. – 256 б.
- 2 Әшімбаев С. Парасатқа құштарлық. – Алматы: Жазушы, 1985. – 248 б.
- 3 Жаманғараева А. Ғ.Қайырбековтің «Дала қоңырауы» поэмасындағы портрет. Әдебиет және өнер мәселелері. Ғылыми мақалалар шығарылымы. 4-шығ. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2002. – 214 б.
- 4 Нұршайықов Н. Төрт томдық шығармалар жинағы. II том. – Алматы: Жазушы, 1992. – 436 б.
- 5 Жәмішев Ә. Биік мәртебе. Әдеби сын. – Алматы: Жазушы, 1974. – 204 б.
- 6 Нарымбетов Ә. Қамал бұзған қаһарлы сөз (Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ әдебиеті). Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. - 2005. - №2 (150). - Наурыз – сәуір. – 132 б.
- 7 Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап /Ауд. М.Қазыбеков. – Алматы: Қазақстан, Қазақ әдебиеті, 1988. 22 шілде.
- 8 Бердібаев Рахманқұл. Замана сазы. – Алматы: «Жазушы», 1985. – 320 б.
- 9 Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с.
- 10 Әуезов М. Анкетаға жауап // «Жұлдыз». 1991. - №10.

- 11 Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.

РЕЗЮМЕ

В статье с теоретической стороны рассматриваются важность и смысл мастерства, стиля писателя, особенности описания характера, внутренней морали, внутреннего мира и психологии, воспитательный смысл и социальное описание образов А.Нуршаихова.

RESUME

The author of the article considers the theoretical side of the importance and meaning of the skill and style of the writer, especially the description of the character, moral, inner world and psychology, the educational and social essence of the description of A.Nurshayikhov's images.

Аннотация

Мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, танымал жазушы І.Есенберлиннің тарихи романдары бүгінгі күн биігінен жан-жақты сараланып, талданған. Еңбекте қазақ тарихының көркем шежіресі Уақыт және Кеңістік ұғымдары аясындағы адам – сана – мерзім тұрғысынан зерделеніп, ұлттық идея, тәуелсіздік аңсаған қазақ халқының арманына деген жазушы ұстанымы ғылыми дәйектеуден өткізілген.

Түйін сөздер: роман, тарихи хроника, ұлттық рух, күрескер қайраткер, тарих, дәстүр, сабақтастық, шежіре, поэтика, жанр, көркемдік категориясы, рухани құндылық, шүйгіндік.

М. Хамзин

«Болашақ» академиясы,
филол. ғыл. д-ры, профессор

Қазақ тарихының білгірі (І. Есенберлиннің тарихи романдары негізінде)

Жиырмасыншы ғасырдың 60-80-інші жылдарындағы қазақ әдебиетінің жеткен жетістіктеріне әр адам байыпты оймен көз жіберсе, бұл жағынан мол көлем мөлшерімен бірге сан алуан сапалық сипаттарды көреді: біздің төл әдебиетіміз қазір бұрынғы фольклорлық қалыптан шықты, көп салалы, көп жанрлы профессионал әдебиетке айналды. Осынау жетістіктерге әдебиеттің негізгі үш тегінің бірі – эпосқа жататын роман жанры да айрықша үлес қосты.

Роман – ауқымы кең, эпикалық тыныс, мүмкіндігі мол шығарма. Романның өзі іштей алуан түрлі болып бөлініп кететінін ескерсек, біз қарастырып отырған кезең романдары әдебиетіміздің жанрлық мүмкіндіктерінің мол екенін көрсетіп, жанрлық жағынан ғана байытып қойған жоқ, сонымен бірге ұлтымыздың сана-сезімінің де рухани жағынан қаншалықты өскендігіне де көрсеткіш бола алса керек.

Жалпы, романның жанр ретінде қалыптасу тарихы өте көне дәуірден басталады. Роман, негізінен, ол кезеңде махаббат және шытырман оқиғаларының бірігуінен туды. Екі ғашықтың бір-біріне ынтық болуы, кенеттен айырылысуы, неше түрлі қиын-қыстау оқиғаларды бастан кеше отырып ақыры табысуы, міне, осы жайттар көне дәуірдегі романға тақырып болып келетін. Адамзат тарихында алғашқы романдар қатарына (роман – француз тілінен шыққан, алғаш рет роман тілінде пайда болып, жалпыға ортақ эпикалық, прозалық баяндау түріне айналды) Ксенофонттың «Кирдің тәрбиесі», Ктесияның

«Персия», Каллисфеннің «Александр жайлы роман» т.б. жатады. Романның жанр ретіндегі генезисі әлі толықтай анықталған жоқ.

Сол кезеңдегі қазақ романына тән қасиеттер: әдебиетіміздің жетекші, кемел жанрына айналуы, жанр байлығы, философиялық тереңдікке ұмтылу талпынысы, психологизм тәсілінің жаңа да сапалы деңгейден көрінуі, қаһармандардың сезім күйінің, ішкі және сыртқы бейнелерінің жан-жақты кескінделуі т.б. ұлттық романның басым бөлшегін, негізінен, тарихи романдар құрайды екен, бұл заңды да, себебі, 60-80-інші жылдарда тарихи романның көптеп тууын Н.Добролюбовтың мына сөзімен түсіндіргеніміз абзал. Тарихи роман туады сол уақытта, «когда народное сознание обращается к воспоминанию прошедшей своей жизни» [1, 528]. Зерттеуші Г.Ленобльдің [2] пікірінше, тарихи романның негізін Батыс Европада Вольтер Скотт, орыс әдебиетінде А.С. Пушкин салған.

Әрине, шын мәніндегі толыққанды, жанр табиғатына қойылатын барлық талаптарды меңгерген тарихи роман-дәуірлама – М. Әуезовтің «Абай жолы» туындысы, ол өзінен кейінгі қазақ қаламгерлерінің барша туындыларына ғана емес, сонымен бірге Орта Азия халықтарының әдебиетіне де үлкен шеберлік мектебі болды. Сондықтан да Ш. Айтматовтың Орта Азия елдерінің әдебиетіне М. Әуезов шығармаларының тигізген әсер-ықпалын өткен ғасырдағы А. Пушкиннің өзінен кейінгі орыс әдебиетіне тигізген әсер-ықпалымен бір қатарда, бір деңгейде алып қарастыруы тегіннен-тегін болмаса керек [3].

Біз қарастырып отырған кезеңнен қазақ романшыларының ішінде аса өнімді еңбек еткен қаламгер – жазушы І. Есенберлин. Оның қаламынан туған 6 тарихи роман – осы ойымыздың жарқын дәлелі. Жазушының романдары, әсіресе тарихи романдары жайлы айтылған пікірлер, азды-көпті зерттеулердің бар екендігі мәлім [4]. Алайда Есенберлин шығармашылығы түбегейлі зерттелді деп ешкім де айта қоймас.

Жазушының барлық романдарын, оның ішінде тарихи туындыларын Адам деген құдіретті объектінің тұрғысынан зерделеп, сол Адамның тарихтың, ғасырлардың тоғысуы қарсаңындағы рөліне, орнына, тарихтың қатпарлы қыртыстарын жасаудағы жасампаздық қызметіне, болмыс-бітіміне, кескін-келбетіне назар аударып көңіл бөлсек деген ниетті мақсат етіп отырмыз.

Кез келген халықтың қаламгері тарихи тақырыпқа баруды әрдайым отаншылық парызым деп қарауы қажет, сол жүріп өткен жолына салауат, бүгінгісіне тәуба деп, болашақ күндеріне үмітпен үңілуі абзал. Тарихи тақырыпқа бару елдің мәдени, рухани биіктігін көрсететін басты шарт, себебі, надандығы, тағылығы арылмаған, өре, деңгейі төмен халық өз тарихын бағалай алмаса керек. Тарихи оқиғаларды өз шығармасына арқау ету сол қаламгерлердің жеке өз басына ғана тән мақсат емес, заманның, дәуір талабының жазушы алдына қойған парызы екені дау тудырмаса керек. Өйткені тарихтың сабақтарына талдау жасап, тиісті тұжырым, қорытындылар шығару, олардан үйрену барша халықтың болашақтағы жүрер жолына апарар Темірқазық іспетті десек, артық айтқандық болмас.

І. Есенберлин романдары жарық көрген кезең Кеңес үкіметінің, КСРО-ның салтанат құрып тұрған кезі. Сол тұста Одақтық әдебиетке келген тарихи туындылардың қатарына Д.Балашовтың «Младший сын», «Марфа-посадница», «Великий стол», «Время власти», Н.Задорновтың «Цунами», «Хэда», «Симода», «Гонконг» атты шығармалары бірігіп, ортақ атпен «Агронавты» аталған тарихи романдары, П.Загребельныйдың «Смерт в Киеве», «Евпраксия», «Первомост» тарихи романдары жатады. Осынау тарихи романдар цикліне І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясына кіретін «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар» романдары жатады. «Көшпенділерден» кейін жазушы қаламынан «Алтын Орда» тарихи романтрилогиясы туғаны белгілі.

Тарих – барша адамзаттың анасы. Оның сабақтары, мейлі ащы болсын, мейлі тәтті болсын, сол тарихты жасаушы – адамның өзі. Ғасырлар қойнауына бүгінгі күн тұрғысынан үңіле білген әрбір адам бүкіл адамзаттың ең асылы - Өмір болса, сол адам өмірі үшін басын тауға да, тасқа да соққан жекелеген тарихи қайраткерлерді көреді, өкінішке орай, елдік, мемлекеттік деңгейге көтерілмек түгілі, өзі билік жүргізіп отырған

ру-тайпа деңгейінен аса алмай қалған тарихи тұлғалардың барша болмысына, іс-әрекет, қимылына және куә болады, міне, сондықтан да болса керек, Есенберлин романшы барша адамзатқа қатысты аса маңызды проблемалар – Соғыс және Бейбітшілік, ұлтаралық келісім, рухани тазалық, жеке тұлғаның тарихи қым-қуыт тығырықтар кезіндегі роліне бүгінгі күн тұрғысынан жіті үңіле білген.

Ешкім бізді «неткен данышпан еді?» деп сөге қоймас, көкейге келген бір ойды, әдеби процесті бағдарлаған кезде көңілде піскен бір пікір-тұжырымдарымызды келтіре кетейік. Жалпы, әдеби процеске келген кішкентай да болсын бір жаңалық көрсек, оған тосырқай қарайтынымыз, сөйтіп, тез арада сынап-мінеуге ұмтылатынымыз немесе салқын қабылдап, еш пікір айтпай үнсіз қалатынымыз ақиқат нәрсе.

I. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының құрамына енетін «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар» тарихи романдары жарық көрген кезде алуан түрлі пікірлер айтылды, сынап-мінеушілер де, атүстілеу болса да, жалпылама болса да мақтаған пікірлер айтушылар да болды. Трилогияны жан-жақты талдау, лайықты бағасын беріп, төл әдебиетіміздегі орнын анықтау тек соңғы жылдары ғана қолға алына бастаған сияқты. Тарихи трилогия төңірегінде ала-құла пікірлердің ақлыптасуы бірнеше мәселеге байланысты сияқты. Жалпы, қол жеткен жетістігімізге асып-таспай, аузымыздан тәубамыз түспейтін көнбістеу, салқын қанды, парасатты, ұстамды халықпыз ғой, әйткенмен, белгілі бір дәрежеде қалыптасып қалған ұғымдардан көп реттерде аса ауытқи бермейтініміз, барымызды батыл айтып, жарқырата көрсетуге келгенде, берік те тосын, жаңашыл тұжырымдар айтуға кенжелеп жататынымыз және рас. Есенберлиннің тарихи трилогиясы жайында айтсақ, осы ойларымыздың ақиқаттығына аз болса да көзіміз жететін сияқты.

Біріншіден, жанр саласында I.Есенберлин төл әдебиетімізге жаңалық әкелді, қаламгердің есімімен тарихи роман-шежіре (хроника) ұғымы тығыз байланысты. Әрине, көркемөнердің, оның үлкен бір саласы - әдебиеттің аты әдебиет, ол, бәрінен бұрын, көркемөнерге қойылатын идеялық-эстетикалық талаптарға жауап беруі қажет. Сондықтан да көптеген сыншы, әдебиетшілердің Есенберлиннің тарихи романдарынан көркемдік сипаттар іздеуі заңды, алайда «Көшпенділердің», «Алтын Орданың» жанры жағынан тарихи роман-шежіре екенін ескерсек, бірінші кезекке халық тарихындағы аса елеулі тарихи оқиғалар шығады ғой, міне, осыны өзінің зерттеуінде сыншы, ғалым Ш.Елеуқенов өте байыпты түрде қадап айтты. Әдебиет зерттеушісі, сыншы Т.Тоқбергенов [5, 111] өзінің «Үш тоғыс» атты кітабында: «Сонда Ілияс Есенберлин сол ұл оқиғаны бұрыннан бар тарихи деректер ізімен қайта баяндап шықты да, өзгеше көркемдік тәсіл іздеп жатпады. Бір есептен бұл дұрыс та сияқты. Өйткені, бұндай тарихи оқиғаны авторлық баяндаумен шолып шығу – арғы-бергі әдебиетте қалыптасқан жәйт. Сондықтан, дәл осы тұста, сол ұлы оқиғаның анық әдеби картинасын бермедің деп Есенберлинді кінәлаудың әсте қисыны жоқ. Біз бұдан бұрын да бұл жазушының қалам машығы авторлық баяндауға бейім дегенбіз... Жалпы ретті жерінде шындықтан жалтарудың ешқандай орны жоқ, Есенберлин шығармаларын біз көркемдік шеберлігіне бола жабыла оқып жүрген жоқпыз, тарихымызға, тарихи деректеріміздің тапшылығын толтыруына бола оқимыз» деп жазды I. Есенберлиннің «Жанталас» романы жайлы. Сыншы пікірінің құндылығына қосыла отырып, екі түрлі нәрсені баса айтқымыз келеді: бірі – «Көшпенділердің» тарихи роман-шежіре екендігі, екіншісі – Т.Тоқбергенов айтқандай, I.Есенберлиннің тарихи романдарында көркемдік шеберліктің тапшылығы емес, керісінше, жанр жағынан тарихи роман-шежіре бола тұра, оқырманды баурап алған жазушының көркемдік ізденістерінің біршама мол екендігі.

Екіншіден, тарихи романдар авторы I.Есенберлин, В.Белинский тарихи шығарма жазатын адам жақсы тарихшы болуы керек деп әділ атап көрсеткендей, қаламгерлік тәжірибесінде тарихи оқиғалардың дәлдігіне, нақтылығына ерекше назар аударып, үлкен даярлық жасады, өмір шындығымен көркемдік шындықтың арақатынасының алшақ

болмауына көңіл бөлді. Сондықтан болса керек, бала жасымыздан санамызға сіңіп, ерлік тұлғасы мен азаматтық тұлғасы шебер қиюласқан, баршамыз үшін белгілі бір дәрежеде тәрбиелік роль атқарған қаһармандардың кейбір тарихи аңыздан, жазба дүниелерден алынғанда басқаша көрінгенін біразымыз үрке қабылдадық. «Алмас қылыш» романы жарық көрісімен іле-шала республикалық баспасөз бетінде З.Серікқалиевтің мақаласының жариялануы – осы ойымыздың жарқын дәлелі.

Егер ғалым А.Лосев [6, 73]: «Ескі жырлар қағаз бетіне түсірілмей-ақ әлденеше ғасыр бойы өзінің әрі мен нәрін, әу бастағы қалпын сақтай алды: бұл – көне мұраны ұрпақтан ұрпаққа жеткізудегі қалыптасқан салттың жемісі» десе, сондай мұраны сөз етіп, ғылыми негізде дәлелдеген М.Мағауин [7] еді. Ол «Қобыз сарыны» монографиясында Қодан-тайшының ұлы - Дайырқожаның Қара Қыпшақ Қобыланды қапыда өлтіргенде айтқан:

*Қара қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!
Сексен асып таяғанда тоқсанға,
Тұра алмастай үзілді ме жұлыным!
Адасқанын жолға салдық бұл ногайлы ұлының!
Аққан бұлақ, жанған шырақ жалғыз күнде құрдығың,
Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным! –*

деп келетін зарлы толғауын әдебиетіміздің тарихына енгізді.

Қара Қыпшақ Қобыландының жоғарыдағы қылығы – тарихта болған оқиға. Ендеше, І.Есенберлинді біздің бұрыннан қалыптасқан түсінігімізге күдік келтірдің деп сөкпей, керісінше, сол аңыз, тарихи әңгіме т.б. қалай ұтымды пайдаланаған деп сүйсінгеніміз абзал.

Расында да романшы І.Есенберлиннің жалпы жұртшылық үшін аса ділгір, ауқымды, бүгінгі күннің терминімен айтқанда, тарихымыздағы атаңдақ беттерге баруын ерлік деп бағалағанымыз жөн. Өзге жайттарды айтпағанда, көркем шығарма арнап, сол үшін зардап шеккен талай қазақ жазушысы мен тарихшысы тағдыр тәлкегіне ұшырағанын біле тұра, Кеңесары жайлы тарихи ролман жазуға қорықпай баруы көркем әдебиеттегі, тарихымыздағы асқан ерлік, көзсіз батырлық дер едік. Бұл айтылғандар – Есенберлин романшының болмысындағы үшінші ерекшелік болса керек.

Жазушының стиліне тән сипат – баяндау екендігін сыншы Т.Тоқбергенов дұрыс байқаған. Егер әдебиеттің өмірдегі мақсат-мұраты адамтану ғылымын жетілдіру десек, сол баяндаудың Адам деген өмір иесінің, онда да тарихи Адамның барша болмыс-бітімін ашуға, сол жолда халықтық аңызды, ескі, көне фольклор мұраларын т.б. шебер игерумен ерекшеленетінін айтқанымыз жөн. Тарихи роман-шежіре жанрында жазылғандықтан автордың өткен оқиғаларды кейіпкердің монологімен, ой ағымымен беруі, өзі ерекше көңіл бөліп отырған тарихи құбылыстарға өзгеше рең беріп, ұтымды тәсіл ретінде халықтың рухани бай мұраларын шебер пайдалана білуі қаламгердің стильдік қолтаңбасына жатса керек.

Тілі бір, діні бір, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі бір қазақ руларының өз алдына жеке хандық құруға ұмтылысы, екіжүзді Әбілқайыр ханның саясатына деген наразылықтың нәтижесінде осы ұмтылыстың шапшаң түрде дамуы тарихи қажеттіліктен туған құбылыс еді. Батыр Саянды өлімге бұйырса, қол астындағы қалың Арғыннан айырылып қалу қаупі бар, ақтап алса, сол Арғынға қарсы қойып жүрген Қыпшақтан айырылатын күдік бар, қабағы қарс жабылып, Орда ішінде оңаша алас ұрған хан Әбілқайырдың монологі, өткен тарихқа көз жіберуі бүкіл Шыңғыс хан ұрпағының сонау әлем әміршісі атанған бабаларының тарихи қанды жолын ғана емес, бүкіл сол тұстағы жақсылық пен жамандықтың бітіспес күресін, сол бір замана келбетін, дәуір бейнесін ұтымды беріп тұр. Жоғарыда айтқанымыздай, сол дәуірдегі күштілер ғана өмір сүретін салттан хабар берерде автор ел есінде сақталған ескі аңызды шебер пайдаланған.

«Ел билеу! Бұл мансапқор жанның ұлы тілегі. Кенет Әбілқайырдың есіне Шыңғыстың ел билеу жөнінде балаларына айтыптымыс деген қағидасы түсті. Ұлы хан жаулап алған жерін төрт ұлысқа бөліп, төрт баласына беріпті. Сол мәжілісте әкесінен өсиет естігісі келген үлкен ұлы Жошы: «Ұлы мәртебелі Әлем әміршісі, хан қандай болу керек?» деп сұрапты. Шыңғыс: «Хан халқының көңілін табу үшін ақылды, ал халқы оның көңілін табу үшін тақымды болуы керек»деп жауап беріпті.

Шыңғыстың екінші баласы Жағатай: «Ханды қайткенде халқы сыйлайды?» деп сұрапты. Шыңғыс хан: «Халқың сыйласын десең тағыңнан түспе» деп жауап беріпті.

Шыңғыс ханның үшінші баласы Үгедей: «Хан қайткенде тағынан түспейд?» деп сұрапты. Шыңғыс хан: «Маңына өзінен ақылы төмен, бірақ құлқы өзіндей адамдарды жинай білсе, сол хан тағында ұзақ отырады» деп жауап беріпті.

Шыңғыс ханның төртінші баласы Төле: «Қандай хан абыройлы болады?» деп сұрапты. Шыңғыс хан: «Ойынан шықпаған туған баласына да рақымы жоқ хан әрқашанда абыройлы болады» деп жауап береді...

Әбілқайыр да осы төрт жарғыға қол қойған адам» [8, 19].

Ендеше, күні кеше ғана сияқты еді ғой сол Шыңғыстың осы атақты жарғы-өситеін қалдырғаны, олай болса, сол ұлы әміршінің ұрпағы Әбілқайыр ханға не болды? Айдаладағы қара қазақ Батыр арасында татулық емес, араздық отын жағып, соның арқасында билік шеңберінің тарылмауын ойлап, өз мерейінің үстем болуын көздеген әйгілі ханның бұл шешімсіздігіне не жорық? Дүйім жұрттың алдында Асан қайғы бастаған қос ақын – Қотан мен Қазтуғанның елдің ерлігі мен елдігін мадақтап, Шыңғыс хан бастаған қанды жорықты даттауы, онда да Әбілқайырдың көзінше көсілуін не деп ұғуға болады? Қылышынан қан тамған Шыңғыс заманының өткеніне небәрі 2 – 3-ақ ғасыр өтпеп пе еді? Ал екі-үш ғасыр тарих үшін бәлендей көп уақыт емес қой, тәйірі!

Ханның қобалжуы, лайықты шешім таба алмай дағдаруы ұлы оқиғалар, әбден пісіп-жетілген тарихи құбылыстардың қарсаңынан ғана хабардар етіп тұрған жоқ, сонымен бірге жазушының Уақыт атты ұлы проблемаға өзінше, өзгеше тұрғыдан келуін де көрсетеді.

Романның бар эстетикалық жүгін көтеріп тұрған – осы екі-үш ғасыр. «Екі-үш ғасыр» - Әбілқайыр бойына дәрменсіздік ұялатып, шешімсіздік дарытқан уақыт. «Екі-үш ғасыр» - заманалар алмасып, дәуір келбетін өзгертетін ұлы оқиғаны, тарихи қажеттіліктен туған құбылыстарды сездіретін уақыт. «Екі-үш ғасыр» - адамның мынау пәниге келе салысымен, қамшының сабындай келте ғұмырды кешер-кешпестен бақиға аттанатыны сияқты еш нәрсенің де бір орнында тұрмайтынын, бәрі де ұлы жаратылыс заңдылығына бағынатынын дәлелдейтін ұлы ұғым. «Екі-үш ғасыр» - өмірдің ұлы шындығы.

Міне, осынау негізгі идея, эстетикалық қуатты өзінше беруге талпыну – романшы Есенберлиннің стиліне тән сипаттар. Әр қаламгердің көркемдік ізденістері, стильдік ерекшеліктері өз алдына бір сиқырлы, жұмбақ әлем десек, оның яғни Есенберлиннің стилі Шыңғыс хан, Бату жорықтарын баяндайтын В.Янның романдарынан осы жоғарыдағы сипаттарымен дараланып тұр десек, қателеспеспіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Добролюбов Н. Полн.собр.соч. - М.: ГИХЛ, 1934. Т.І.
- 2 Ленобль Г. История и литература. - М., 1960
- 3 Айтматов Ч. Отчет себе // Правда. - 1967. - 5 августа.
- 4 Елеукенов Ш. Замандас парасаты. - А., 1977; Бердібаев Р.Қазақ тарихи романы. - А., 1979; Нұрғалиев Р. Телағыс. - А., 1986; Тоқбергенов Т. Ай мүйіз. - А., 1990.
- 5 Тоқбергенов Т. Үш тоғыс. - А., 1977.
- 6 Лосев А. Гомер. - М., 1960.

- 7 Мағауин М. Ғасырлар бедері. - Алматы: Жазушы, 1991.
- 8 Есенберлин І. Алмас қылыш. - Алматы, 1971.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются и анализируются исторические романы известного казахского писателя И.Есенберлина с точки зрения сегодняшнего дня. Писатель жил в эпоху тоталитарного режима, и, несмотря на это, он отражал в своих исторических романах самые актуальные вопросы национальной истории казахского народа. Им собраны, глубоко, всесторонне проанализированы и использованы многие письменные документы, имеющие отношение к основной проблеме. В то же время И.Есенберлин показал себя как признанный знаток устной казахской летописи, фольклорных традиций, культуры и быта своего народа. Эти обширные знания он щедро преобразует в художественную ткань произведений. Автор статьи четко и научно определил стилевые и жанровые особенности произведений писателя.

RESUME

The author of this article considers and analyzes historical novels of a well-known Kazakh writer I.Essenberlin from the point of today`s view. The writer lived in the era of the totalitarian regime, and in spite of this he reflected the most actual questions in a national history of the Kazakh people in his historical novels. He gathered, deeply and widely analyzed and used many written documents which relate to the basic problem. At the same time I.Essenberlin revealed himself as a recognized specialist of oral Kazakh chronicles, folk traditions, culture and the way of life of the Kazakh people. He generously transforms his vast knowledge into a work of art. The author clearly and scientifically defined the style and genre features of the writer`s works.

Аннотация

Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымындағы көркем уақыт пен кеңістік мәселесінің теориялық тұрғыдан зерттелу жайы сөз болып, О.Бөкеевтің «Жетім бота» повесінің жанрлық өзгешеліктері көркем уақыт пен кеңістіктің берілу сипаты, автордың сюжет құру шеберлігін саралау арқылы ашылып көрсетілді. Сондай-ақ көркем уақыт пен кеңістіктің сюжет құрудағы, характер даралаудағы қызметі зерттеу нысанына алынды, атап айтқанда көркем уақыт пен кеңістік және сюжет, сюжет және характер арасындағы байланысқақты талдаулар негізінде дәлелденді.

Түйін сөздер: көркем уақыт пен кеңістік, жанрлық табиғат, сюжеттік-композициялық құрылым, сюжет құру, характер, экзистенциалистік сарын, лирикалық шегіністер, биографиялық ретроспекциялар, тарихи салыстырулар, концептуалды уақыт пен перцептуалды уақыт, обьективті және субъективті уақыт пен кеңістік, түс көру тәсілі.

О. Бөкеев шығармашылығы әдебиеттану ғылымы мен сынында зерттеуден кенде қалды деп айта алмаймыз. Алғашқы туындыларымен-ақ әдебиет сүйер қауымды елең еткізген жазушының шығармашылық әлемі күні бүгінге дейін зор қызығушылық тудырады. Қаламгер шығармаларына философиялық астарлы шартты сюжеттер, символикалық сипаттағы образдар, қалыптасқан дәстүрді саналы түрде орай өтіп, белгілі дәрежеде жаңашылдық өрнектердің бой көрсетуі тән.

С.Қирабаев: «Оралханның ескі сүрлеуді таптамай, әдебиетке өзіндік үнімен, сырымен, айтар ойымен келгені, өмірді өзінше көріп тануға, өзінше бейнелеуге ұмтылысы, осы жолдағы сәтті ізденістері оның оқырманын тез табуына, оның жүрегінен жылы орын алуына себеп болғаны даусыз» [1, 177 б.], - деп жазушы жаңашылдығын дөп басып айтады. Т.Ахметжан болса, О.Бөкеевті адам мен ғаламның құпиясын ашуға талпынған философ ретінде бағалайды. О.Бөкеев шығармашылығы туралы ғылыми еңбектерде, диссертациялық зерттеу жұмыстарында, баспасөз бетінде жарияланған мақалаларда қаламгер туындыларының идеялық-көркемдік ерекшеліктері, повестеріндегі аңыздық, мифтік сюжеттердің

Б.Ш. Құралқанова

Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, филол. ғыл. канд., доцент

О. Бөкеевтің «Жетім бота» повесіндегі көркем уақыт пен кеңістік

көркемдік қызметіне, экзистенциализм көрінісіне көбірек мән берілген. Біз жазушының «Жетім бота» повесіндегі характер даралаудағы көркем уақыт пен кеңістіктің рөліне назар аудармақпыз.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында көркем уақыт пен кеңістік мәселесі – өзекті мәселелердің санатынан табылады. Ғалымдар уақыт пен кеңістік ақиқат өмірдің маңызды сипаты екенін, адамның сана-сезімін, тұрмыс-тіршілігін қамти отырып, көркем шығарманың өмір сүруінің шарттары болып табылатынын; жазушы дүниетанымының қалыптасуында маңызды рөл атқаратынын; көркем туындының ішкі заңдылықтарын белгілей отырып, шығарманың жанрлық табиғатын анықтауда, сюжеттік-композициялық құрылымын айқындауда негізгі көрсеткіштердің бірі болатындығын баса айтады.

Қазіргі қазақ повестерінде негізгі салмақ характерлерге түсетіндіктен (романда іс-әрекет, оқиғаға ерекше назар аударылады), көркем уақыт категориясының көмегімен характерлердің даму ерекшеліктерін түсіндіруге болады.

«Жетім бота» повесінің негізін жазушының бас кейіпкер ой-толғаныстарымен астасқан ой ағыны, кейіпкерлерінің көңіл-күйлеріндегі өзгерістер, олардың бақыт пен махаббат, Мәңгілік пен Даралық, жақсылық пен жамандық туралы тебіреністері құрайды. Бұл туралы Т.Токбергенов былай деп жазды: «Кейде Оралханның кейіпкерлері өз басының өмірге, дүниеге көзқарас пиғылын, жазушының философиясын, қоғамдық ой-өрісін білдіріп жатқандай... Автор пен ол жасаған өзге кейіпкерлер тіл табысып, ұғысып, бір арнадан, бір биіктен табылғандай. Автор мен кейіпкердің бірігіп, бірегей образға айналып кетуі сияқты құбылыс Оралхан шығармаларында табиғат-анаға, жер-анаға, замандастың сыр жұмбағына арналған толғау-тебіреністер көп. Олар рухы күшті адамдар туралы, рухани тазалық жөнінде, жан сұлулығы жайында сыр шертеді» [2, 184 б.].

Повестің фабулалық кеңістік-уақыты бас кейіпкер Тасжанның Ақтау қаласында төрт-бес күнде басынан кешкен оқиғаларды қамтиды. Мұнда кейіпкерлер де көп емес: Тасжан, Ақбота, латыш қызы Вайра, күзетші шал, жеңілтек әйел, қыздың ағасы. Повесть оқиғасы осы кейіпкерлер арасындағы кездейсоқтық, дау-жанжал, мөлдір таза сезімге құрылады. Шығармадағы фабулалық кеңістік пен уақыт тұрақты, әрі нақты: «Ақтау қаласына келіп қонған ақ шағаладай лайнерден жаңаша киінген, сұңғақ бойлы, бұйра шашты, қара көзілдірігі бар сағыз шайнаған қазақ жігіті түсіп келе жатты. ...Үш айдан соң жаңа қаланың жобасын тапсыруға дайындалып жүрген беті» [3, 362 б.].

Туындыда үш түрлі кеңістік бар: біріншісі – қала кеңістігі: «Қиырына көз жетпес шалқар теңіздің жағасында төбесі көк, аяғы жер тіреген ақ шағала үйлері сап түзеген алып қала тыныстап жатты. Алыстан немесе тым-тым биіктен қарағанда, су жағалап жусаған бір қора қой секілді үйіріліп көрінеді. Шайдай ашық күндері үстін қоп-қою түгін басып, мұнарға тұншығып жатар қаланың алып көрінісі...» [3, 362 б.]; екіншісі – Атырау теңізінің кеңістігі: «...ал анау жанталаса жағалауға ұмтылып, бірақ өмір бақида өз арнасынан аспаған көк теңізді жергілікті халық Атырау деп атайтын» [3, 362 б.]; үшіншісі – Тасжанның ой-толғаныстарында көрініс беретін – ауыл кеңістігі. Жазушы Тасжанның мінез даралығын осы кеңістіктер аясында алып қарастырған. Тасжанның қала кеңістігінде аласұрып, тыным таппаған жаны табиғи кеңістікті аңсайды, соған ұмтылады. Тасжанның түсінігінде, қала – күйбең тіршілік заңдылықтарына бағынған тұйық, шектеулі кеңістік болса, теңіз – мәңгілік кеңістіктің моделі. Повестегі бұл қарама-қарсылық кейіпкердің сезім-түйсігі арқылы көрінеді.

«Адамдар аз ғана ғұмырын тез өткізуге жан ұшыра жүгіріп жүргені. Әр айды, әр жылды неге ғана сағына тосарын бір құдайдың өзі білер, сол ай мен жыл өмірін де есепшотқа салып есептеп, жасын жалмап жатқанын ойламайды-ау» [3, 373 б.], – деп толғанған кейіпкер теңіз жағасына келіп, табиғатпен бетпе-бет қалғанда күнделікті арсыз тіршіліктің абыр-сабырын ұмытып, мәңгілікпен табысады: «Жағаны ұрғылаған толқынның шуылы, денесін сипалаған самал, майда ғана қыздырған күннің сәулесі – осының барлығы болдырған жанына жарылқаушы күш дарытып болымсыз үмітке

бастаған. Өкініші мол өткенін ұмытып, санасына әзірде қонған сандуғаш сайрайды» [3, 372 б.]. Сондай-ақ оның болмысындағы қарама-қайшылық шегініс арқылы баяндалатын ауылдағы өмірі мен бүгінгі қала тірлігімен біте қайнасқан тіршілігі контраста алынады. Тасжан өзінің жан азабы тұтқынында қылуын технократиялық санасынан көреді. Ол буырқанған тіршілік ортасы, өркениеттің даму үлгісі – қала мен ауылдың өмір салтын ойша салыстыра отырып, өзін-өзі тануға ұмтылады.

«Қазіргі адамдарды таң қалдыру аса қиын, өйткені біздер таң қалу сезімімізді жылдар жылжыған сайын жоғалтып барамыз» [3, 399 б.], – деп толғанады кейіпкер. Жазушы осындай селк етпес сезімнің төркінін Тасжанның өткені мен бүгіннен іздейді. Мысалы, Тасжанның неліктен рухани дағдарысқа тап болғаны туралы суреттелетін уақыт шексіз болғандықтан, суреттеуге кететін уақытты қысқарта түсу үшін авторлық уақыт тұрғысынан – көркемдік уақытты пайдаланады. Яғни концептуалды уақыт лирикалық шегініс арқылы сюжеттік уақытқа ауысады да, суреттеу уақыты қысқарады әрі уақыт үзілмелілігі пайда болады. Осының нәтижесінде сюжеттік уақыт сығымдалып, онда эпикалық уақыт пен драмалық уақыт (кейіпкер уақыты) күрделі қарым-қатынаста беріледі. Ис-әрекетті даму үстінде көрсететін қазіргі уақыт пен Тасжанның өткен өмір көріністерін суреттейтін өткен уақыт алма-кезек ауысып отырады.

Бір қызығы, автор кейіпкерінің өткен өміріне, ішкі жан дүниесіне бойлай отырып, тек кейіпкерді ғана емес, оның өткеніне қатысы бар адамдарға да мінездеме береді. Сондай кейіпкерлер – Тасжанның бала досы – Досым және әкесі. Көркем шығармада көтерілетін негізгі мәселеге автор көзқарасы, жазушы концепциясы ашыла түсетіні де осы Досым образына байланысты. Мысалы:

- Саған ризамын, Досым... Сен алғашқы күйінде қалған екенсің.
- Өзің ше, өзгеріп кеттің бе?

– Мен баяғы Тасжан емеспін, мүлдем бөтен біреумін. «Жаны» жоғалып, тек «тасы» қалған... [3, 384 б.].

Ол менен гөрі әлдеқайда қуатты, әлдеқайда арманшыл, бітім-болмысын әлі күнге жоғалтқан жоқ. Өзім ше?..» [3, 387 б.], – деп, өз-өзіне сауал қойып, жауабын аласұра іздейді. Ол өзінің тағдыры арқылы адамзаттың әлдеқайда асыққан жанталасынан рухани дағдарыс нышандарын көре біледі. Адамдардың соны сезе бермейтініне қынжылады. Тасжан трагедиясы – өзін қоршаған ортаны қанағат етпеуінен туындаған трагедия.

Жазушы кейіпкерлерінің, әсіресе басты кейіпкер Тасжанның ішкі жан дүниесіне көбірек үңіледі. Оның көңіл-күйінен, түрліше сезімдерінен хабар беріп, қоршаған әлеммен қарым-қатынасын көрсетеді. Мұндай позиция авторға суреттеліп отырған құбылыстарға кейіпкердің көзімен қарауға мүмкіндік береді. Сондықтан да повесте Тасжанның ой-толғаныстарына ерік берілген. Біздің ойымызша, бұның себебін тереңнен іздеу керек. Ғылыми-техникалық қарыштау дәуіріндегі қажетті-қажетсіз өзгерістердің адам санасына әсерін суреттеген жазушы күрделі философиялық байламдар жасайды, қазіргі өмірдің көкейкесті мәселелеріне ой жүгіртіп, бүкіл адамзаттық мәні бар мәселелер туралы сөз қозғайды. Содан болар, жазушының кейіпкер арқылы көрсеткен әлеуметтік-философиялық көзқарастары публицистикалық ыңғайда беріледі. Осындай философиялық, публицистикалық сарында берілген ой-толғамдар повесте де көп орын алады. Бұл туралы кезінде әр түрлі пікірлер айтылды. Мысалы, ғалым М.Қаратаев: «Оралханның жаңалығы мен көркемдігі жанрының, тақырыбының сонылығында емес, творчестволық тәсілінің, образ жүйесінің, поэтикалық стиль сипатының даралығында, тіл құнарлығы мен романтикалық серпінінде, лирика-символикалық сазында, әрі философиялық, әрі публицистикалық сарынында. Бірақ повестерін мүлтіксіз деу ағаттық. Оның ішінде аз-кем байқалғандары, мысалы: кейбір публицистикалық топшылаулар, жетім ботаның күйі, Ақботаның ата-анасының теңізге кеткен тағдыры мен өз бойындағы дертінің күңгірттеу көрінуі – оқырманға осы қалай дейтіндей ой салуы ғажап емес» [4], – дейді.

Ө. Қанахин де публицистикалық сарынның көркем туынды табиғатымен қабыспай жататын осалдау жақтары бар екенін, туындыда ғылыми талдау мен топшылаулардың басымдығын айта келіп, оның тіліндегі кейбір кемшіліктерге тоқталады: «...және бір көзге ұрып тұрған шағын ғана шығарманың ішінде керекті-керексіз кәсіби, ғылыми сөздерден аяқ алып жүргісіз; оны арнайы дайындығы барлар болмаса, қалыпты оқушының соларды түсінуі де екіталай» [5].

Повестегі публицистикалық сипаттағы монологтер кейде проблемалық мақала сияқты әсер қалдыратыны да бар. Бірақ бұл жазушының дербес, өзіндік стилін айқындап, заманының зәру мәселелерін дөп басып, адам тағдырына қалай әсер ететінін көрсету шеберлігімен ұштасатынын да естен шығармағанымыз дұрыс. Шығармадағы мұндай ой-толғаныстардың берілу сипаты жазушының негізгі ойына, характер даралауға, сюжеті мен композициясына орайластырылған. Біріншіден, негізгі сюжеттік желіге қатысы жоқ лирикалық, публицистикалық шегіністер түрінде беріледі. «...ол (автор) көркемдік талаптарға орай өз шығармасындағы уақытты баяулатып немесе жылдамдатып қана қоймайды, тіпті оны «тоқтата» да алады. Бұл көркемдік жинақтау үшін қажет тәсіл: философиялық, лирикалық шегіністер. Осындай шегіністерде негізгі іс-әрекет «тоқтап қалғандай» әсер қалдырып, автор оқырманымен немесе кейіпкерімен бірге толғанады. Мұндай ой-толғаныстар оқырманды басқа бір әлемге бастап, ол шығармадағы оқиғаларға философиялық тұрғыдан баға беруге мүмкіндік алады» [6, 214 б.]. Атап айтқанда, бұлар – Тасжанның сәулет өнерінің қазіргісі мен келешегі туралы ойлары. Бұлар кейіпкердің шығармашылық өнер адамына тән қиялын, өмір құбылыстарына көзқарасын, өзіндік тұрғыдан таразылар танымын көрсетеді: «Бізге құрылыстағы ой сана жетіспейді. Сәулет өнері қатып қалған музыка дегенге де дауым бар. Сәулет өнері – өмір бойы ән шырқап тұратын жүрегі, миы, тілі бар тірі бейне, әр ғасырдың музыкалық аспабы дер едім» [3, 373б.].

Екіншіден, сюжеттік уақыт-кеңістік аясындағы ой-толғаныстар. Бұлар – Тасжан-Вайра желісіндегі Тасжанның сәулет өнері туралы қиялы мәңгілік пен даралық, махаббат туралы монологтарында оның шынайы сезім тазалығы мен табиғатты, әсемдікті тану талғамы ашылады. Сондай-ақ бұған дейін көңіл түкпірінде бұлқынып жатқан сезімдері сыртқа шығады: «Мәңгілік пен Даралықты сабақтап таратып ойлай бастасам, менің алдымда бас айналатын бездна – түпсіздік пайда болып, Писарев айтқандай, «душевная апатияға» тап келемін. Жанталаса шегінгім, осы азаптан азаттанғым-ақ келеді, амал қайсы, мен шегінетін жер қалмапты» [3, 392 б.].

Тасжан әлдеқайда асыққан, күндері зулап бірін-бірі ауыстырған заманда көптің арасында өзінің даралығын, табиғатпен, бабалар тарихымен байланыстыратын «жеке менін» жоғалтып алудан қорқады. Осы жолда Ақбота жігіттің рухани «қайта жаңғыруына» септігін тигізеді. О. Бөкеевтің шығармада көтерген күрделі мәселенің төңірегінде топтасқан өмір материалын көркем жинақтап, тұжырым жасауда Ақбота образы сәтті алынған. Повестегі бұл образ сыншы, әдебиеттанушы қауым тарапынан көп пікірталас тудырды. Мысалы, С.Қирабаев: «Жігіттің іс-әрекетін өмір шындығы жүйесімен емес, арманы мен қиялына қарай жүйелеу, ойсыз сол қиялдың жетегінде кету «Жетім ботада» да байқалады. Мұндағы Тасжанның өлейін деп жатқан қызбен үйленуі, қыздың романтикалық өмірі, экзотикаға құрылған тіршілігі (ескіліктің музейі сияқты) – барлығы да реалистік суреттен гөрі қиялдағы ертегіге ұқсайды. Тасжанның ізін аңдып, жетім бота жетектеген қызды алыстан қарап тұратын дүрбілі еркектің әрекетінде де шарттылық басым. Оны Тасжан қылығына қарама-қарсы қою мақсатында шартты түрде алғанын құптауға болар, ал, Ақботаның өмірі мен өліміне илана қою қиын» [1, 193-194 б.], – деп жазса, Ө.Қанахин де: «Бота жетектеген қызға байланысты эпизодтарды символика ретінде ғана қабылдауға болатын секілді. Олай болса, неге шығарманың қалған бөлігі реалистік тұрғыдан алынған?» [5] – дейді.

Ғалымдар атап көрсеткеніндей, символика, шарттылық аталмыш повестің романтикалық сипатын айқындайды. Ақботаның бойындағы дерт те бүгінгі ғылым мен техниканың өркендеуі, өркениеттің дамуына байланысты ушыққан экологиялық қасіреттің салдары. Қаламгер бота жетектеген қызға байланысты шарттылық арқылы адамзатқа төніп тұрған қауіпті ескертеді. Қоғамға адам мен табиғаттың арасындағы қайшылықтың тереңдеуін көрсету арқылы баға береді. Повестегі Тасжан-Вайра желісінің өзі Тасжан-Ақбота желісіне дайындық тәрізді. Вайрамен кездесу Тастың жүрегін селт еткізеді. «Аққұсқа айналып, аспанға ұшып кеткен латыш қызы Тастың бөлініп қалған «жанын» жалғағандай. Енді ол – Тасжан» [3, 396 б.].

Басты кейіпкердің Тасжан деп аталуының өзі жанының екіге, екіұдай күйге жарылуын ишаралайтын сияқты. Тасжан деп екі сөздің бірігуі арқылы автор бір адамның екіге бөлінген санасы мен ойын меңзейді. Тасжанның болмысындағы Тас пен Жанның тартысы перцептуалды кеңістік-уақытта өтіп, ортамен, адамдармен, жағдаймен қарым-қатынасына байланысты бір «мені» бел алып отырады. Жазушы кейіпкер көңіл-күйіндегі өзгерістер арқылы характердің даму қайшылығын көрсетеді. Алғаш қалаға келгенде: «Шынымен-ақ осыншама адамға шат күлкі, баянды бақыт сыйлаған менің ақ қағазға түскен әрбір сызығымның жемісі ме... мен салуға қатысқан Ақтау қалады артымда; оны жер бетінен жоғалтып жіберетін күш жоқ... Бар арман, дәл мынадай халықтың керегіне жарар ізгілікті іс қалдыру ғой» [3, 363 б.], – деп өз-өзіне разы болған Тасжанның көңіліне кейін сызат түседі: «Ал мен болсам Атыраудың асау толқынымен арпалысып, өз әлімді білмей малтыған боламын және өзім де біліп, сезе бермейтін белгісіз бір жағалауға қарай асығыс жүземін, сол жағалауы белгісіз «Барсакелмес» аралға сапар шеккен жолымның әшейін құр бекерлігін кеш түсініп, өзін-өзі жоғалтқан адамның қысыр қиялын ғана аркалап жүрген жайым бар» [3, 384 б.].

Жазушы бұндай көңіл ауанының пайда болуын объективті кеңістік-уақыттың әсері ретінде түсіндіреді. Тасжанның субъективті кеңістік-уақыты мен реалды, объективті кеңістік-уақыттың қарама-қайшылыққа түсуі кейіпкердің екіұдай күй кешуіне итермелейді.

Кеңістік пен уақыт категорияларының 60-80 жылдары қазақ прозасында ерекше мағынаға ие болғандығын атап көрсеткен ғалым М. Хамзиннің: «Уақыт ағымы шындықты өзгертіп отырады, кешегі ақиқат бүгінгі күні ол сипатынан айрылған, адам санасындағы мұндай өзгерістер уақыт пен кеңістікке тікелей байланысты» [7, 74 б.], – дегенін ескерсек, повестегі Тасжан, Ақботалардың дүниетанымындағы, яғни субъективті кеңістік пен уақыт ақиқат кеңістік пен уақытты мойындағысы, қабылдағысы келмейді. Тасжан түсінігі бойынша, нағыз ақиқат – кешегі уақытта, яғни Ақбота болмысында. Ақботаны алғаш көргенде Тасжан үшін уақыт тоқтап қалғандай болады: «Тас өз көзіне өзі сенбегендей уқалап жіберіп қайта қараған: жойқын цивилизация мен телегей теңіздің шекарасында үкі қадаған ботасын жетелеп, асықпай аяндап бара жатқан көгілдір көйлекті қыз бұл тұрған зәулім «Интерконтиненталь» қонақ үйіне көз қырын да салған жоқ; өзгеше бір кербездік, баяғыда тозыңқырап қалған қазақы нәзік қимылмен ештеңеге назар аудармастан жұмсақ басады» [3, 371 б.], – деп жазушы адамзаттың қазіргі шапшаң қозғалысы мен Ақбота образы арқылы бейнеленген уақытты шендестіре береді. Тасжанның ойынша, сол кешегі өткен уақытта қалыптасқан рухани құндылықтар бүгінгі кеңістік пен уақытқа ауадай қажет. Өйткені қазіргі өмір ағыны Уақыттың өзін артқа тастап, ілестірмей келе жатыр. Ақботаның: «Аға, сіз салған қала мені Маңқыстаудың маң даласынан қуып келе жатып, теңізден сескеніп, серейіп-серейіп қатып қалған кірпіш пен тастан жаралған алып адамдар секілді қорқынышты... қорқынышты...» [3, 426 б.], – деген сөзінде жазушының өркениет орталығы – Ақтау қаласының Ақботаны теңізге тықсырып келе жатқан суретін беруінде осындай философиялық мағына жатыр.

Қорыта айтқанда, көркем уақыт пен кеңістік шығарманың жанрлық сипатын анықтауда, сюжеттік-композициялық құрылымын айқындауда, характер даралауда маңызды қызмет атқарады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қирабаев С. Талантқа құрмет: Мақалалар, зерттеулер, портреттер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 248 б.
- 2 Тоқбергенов Т. Қос қағыс. – Алматы: Жазушы, 1988. – 218 б.
- 3 Бөкеев О. Біздің жақта қыс ұзақ. Повестер. – Алматы: Жалын, 1984. – 432 б.
- 4 Қаратаев М. Төрттаған туынды // Қазақ әдебиеті. – 1986. - 10 қазан.
- 5 Қанахин Ө. Екі повесть туралы бірер лебіз // Қазақ әдебиеті. – 1984. - 4 ақпан.
- 6 Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Москва: Наука, 1979. – 352 с.
- 7 Хамзин М. 60-80 жылдардағы қазақ романының стилі мен типологиясы. Филол. ғылым. докт. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. 10.01.02. – Алматы, 1997. – 339 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы теоретического подхода в исследовании художественного времени и пространства в казахском литературоведении, жанровые особенности повести «Жетім бота» О.Бокеева раскрываются через своеобразие художественного времени и пространства, сюжетосложения. Также исследуется роль художественного времени и пространства в построении сюжета, раскрытии характера, в частности на основе конкретных анализов выявлена взаимосвязь хронотопа и сюжета, сюжета и характера.

RESUME

In the article the author considers the questions of the theoretical approach to researching the artistic time and space in the Kazakh literary studies. The main genre peculiarities of the novels «Жетім бота» of O.Bokeyev are shown through the artistic time and space, through the plot. Also in the process of analysis the author exploring the role of the artistic time and space in constructing the plot, particularly the interconnection between the chronotop and the plot, the main heroes' characters and the plot.

Аннотация

Мақалада автор қазақ фольклорындағы хандық дәуір көрінісін ғылыми тұрғыда талдайды. Тарихи шындықтың аңыз әңгімелерде бейнелену ерекшелігі сараптаған. Жалпы дәуір келбетінің халықтық шығармаларда көркем берілуін нақты мысалдармен тұжырымдайды.

Түйін сөздер: фольклор, халық шығармашылығы, поэтика, көркем бейне, дәуір келбеті.

А.А. Мамыт

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты,
филол. ғыл. канд., доцент

Қазақ фольклорындағы хандық дәуір көрінісі

Алтын Орданың ыдырап, Қазақ хандығының құрылуы халықтың тарихи санасына айрықша әсерін тигізді. Ел арасында ертеден айтылып келе жатқан жыр-аңыздарға өзгерістер енгізіліп, ол жаңа дәуір, жаңа уақыт санау көрсеткішіне айналды. Осы дәуірге дейінгі тарихи оқиғалар мен белгілі аңыздық тұлғалар жаңа орданың негізін қалаған Жәнібек пен Керей хандардың маңына шоғырландырылды. Жәнібек хан аңыздарда «әз» деген құрметті атауға ие болып, оның жанына қалың бұқараның қамы мен мұңын жырлаған жырау (Асан Қайғы), қарадан шыққан тапқыр, өткір тілді шешен (Жиренше) жиналды.

Әз-Жәнібек хан жанында тұрақты көрінетін атақты аңыздық тұлға – Асан Қайғы. Асан Қайғы туралы аңыздардың үлкен екі тобы бар. Бірі – шежірелік-тарихи еңбектердегі Асан туралы аңыздар. Мұнда оның есімі «Ел айырылған» күй аңызы мен сол күй орындаларда айтылатын «Ор орманы күйген күн, Орманбет би өлген күн, Он сан ноғай бүлген күн» деген жыр жолдарында жиі аталады. Екіншісі – қазаққа Жерұйық іздеген Асан Қайғы жайындағы аңыздар. Онда күні ілгеріде не болатынын біліп отыратын сәуегей Асан – жасы келген қария, ханның кеңесшісі, ақылшысы. Кеңесші, сәуегей Асан Әз-Жәнібектің жасаған істеріне көңілі толмай, қазақ елін өзге қонысқа көшіріп алып кетеді.

Аңыздардағы Асан Қайғы үшін орыс шеберлеріне сарай салдырып, отырықшылыққа жол берген, қарадан қатын алып, ақсүйек тұқымды аздырған, тектіні амал-айламен

тексізге жеңдірген Жәнібек сынды ақылсыз басшыдан және ел қонысына қала сала бастаған жаудан құтылар жалғыз жол – көшу. Асанның басты қайғысы – көшпелі тірлікті қорғау. Екінші сөзбен айтсақ, Асан Қайғы – отырықшылықты жақтырмай, ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі тірлікті аңсаған халық тілегінің көрінісі.

Тарихи-шежірелік еңбектердегі аңыздар Асан Қайғыны «Ел айырылған» күй аңызымен тығыз байланыстырады. Күй аңызы мен Орманбет би өлген күнді ел басына қайғы-шер, мұң орнаған кезең деп бағалайтын жыр жолдарына арқау болған оқиға – XVII ғасырдың басында түбегейлі күйреген Ноғайлы Ордасының тағдыры. Ноғайлы Ордасының күйреуін бейнелейтін жыр жолдары қазақ халқына ғана таныс емес, кезінде Жошы ұлысында болған башқұрт, ноғай, қарақалпақ халықтарының, тіпті Жошы ұлысының шекарасынан тыс жерде болған қырғыз халқының арасына да белгілі. Бұл халықтарда Орманбет бидің өлген күні – ноғайлардың басынан бақ ауып, елдің жан-жаққа тозуына себеп болған қайғылы оқиға.

Антқа адал болу түркі-моңғол тектес көшпелілер танымында ерекше құрметтелген. Антты бұзу болған жағдайда қатты айыпталған. Антты бұзған кісіні айыптап, оны жазалау көрінісі Шыңғыс хан туралы моңғол шежірелерінде суреттеледі. Шыңғыс хан өзінің андасы Жұмақаны антты бұзып, өзіне қарсы шыққаны үшін өлім жазасына кеседі.

Сюжеттік желісі даңқты батырдың немесе атақты билеушінің өз сертіне адал болуына қатысты баяндар XVII-XVIII ғасырларда өмір сүрген белгілі тұлғалар мен тарихи оқиғалар туралы аңыздарда жиі кездеседі. Ал, Қазақ хандығы тұсындағы Есімнің Тұрсын ханды өлтіруі оқиғасының аңыздық баяны антқа адалдық тұрғысынан суреттеледі. Аңыз мазмұны бойынша, ант беріп, жауға қарсы күресуге күш біріктіруді, бір-біріне қас болмауды ұсынатын – Тұрсын хан. Бұл дерек аңызда былай берілген: «Қатаған деген жұрттың ханы Тұрсын хан Есімге елші салып, бір-бірімен жау болмасқа бата қылысып, анттасады» [1, 136].

Шыңғыс тұқымы Тұрсын мен Есім хандарды анттастырып, туысқан етіп тұрған – халық аңыздарының аңсары. Бұлар – онсыз да бір атадан тарайтын ағайын жандар. Аңыздардың түркі-моңғол халықтарында кең сақталған андалық дәстүрге «сүйенуі» – шындық өмірде үлкен билік үшін таласқан атақты қазақ хандарының жұртқа үлгі емес ісіне берген бағасы. Басқаша айтсақ, өз туысқаны Тұрсынмен соғысқан Есім ханның ісін ақтау. Антты бұзған Тұрсынды Есім ханның жазалауы – әділ, орынды іс. Түптеп келгенде, Есім хан Тұрсынды жазалап тұрған жоқ, достыққа қастық ойлаған алдамшы ханның өзі берген анты оны жазаға ұшыратып отыр. Арамдық жасаған Тұрсынды «ант ұрды» деген түсінік Марғасқа жырау толғауына да түскен [2, 56].

Хан кеңесі қазақ қоғамында қалыптасқан саяси-әлеуметтік жағдайларды талқылау үшін шақырылады. Оның тұрақты мүшелері – би, батыр, жырау-жыршылар. Хан билермен елдің бірлігі мен болашағы туралы әлеуметтік мәселелерді, ал жырау-жыршы, батырлармен саяси мәні ерекше жорық жайын талқылайды. Хан кеңесіндегі билердің саяси салмағы «Күлтөбенің басында күнде кеңес» деген аңыздық мәтелде бейнеленген.

Ханның кеңес құруы жорық үстінде де, жорық алдындағы дайындық пен бағыт-бағдарды талқылау алдында да жүреді. Ханның жорық үстіндегі кеңесіне, негізінен, батырлар қатысады. Кеңесте хан өз батырлармен жорық барысында қалыптасқан жағдайларды талқылайды. Кеңесте батырлар өз пікірін бүкпесіз айтып, кейде хан пікіріне қарсы шығып отырады. Бұл – шарықтау шегіне жеткен әскери демократияның белгісі. Халықтың пейілі үнемі батыр жағында. Сондықтан ел үшін жанын шүберекке түйіп жүрген батырдың пікіріне ден қоймаған ханның жорығы сәтсіздікке ұшырайды. Мысалы, 1771 жылы Еділ бойынан Ұлы Жоңғарияға қарай қашқан жоңғар қалмақтарына жасалған атақты «Шаңды жорық» барысында бітім сұраған қалмақтардың тілегіне орай Абылай хан батырлармен кеңес құрады. Хан бітімге келуді қаласа, кеңеске қатысқан Баян батыр оған қарсы шығады. Батырдың кеңесін алмаған Абылай хан қалмақтың алдауына түсіп қалады.

Алдап қашқан жаудан кек алмаққа ұмтылған батыр Баян жорық үстінде қайтыс болады. Аңыз ханға батырлармен санасу қажеттігін көлденең тартады.

Хан кеңесінде алда жасалатын жорықтардың тиімді бағыт-бағдарлары, қолды бастайтын батырларды анықтау сияқты мәселелер талқыға салынады [3, 106]. Сонымен қатар, хан кеңесінде сыртқы елмен қарым-қатынас мәселелері де қаралады. Мұндай мәселені шешуге Үш жүздің атақты билері шақырылады. Бір сөзбен айтқанда, ханның кеңес құру мотивінде көшпелі хандық мемлекеттің жаугершілік тұсында орын алған тарихи шындығы көрініс тапқан. Мұнда көшпелі тайпалардың басын біріктірген ханның тұлғасы, мемлекеттік істегі негізгі атқарған қызметінің мазмұны ашылып отырады.

Әлемдік фольклордың сюжетіне кең, терең орныққан мотивтердің бірі – кейіпкердің ғайыптан тууы. Ғайыптан туу мотиві барлық фольклорлық қаһарманның ғұмырнамалық баянында тұрақты орын алып, көне мифтерде, діни эпсаналарда, батырлық және ғашықтық жырларда, ертегілерде, аңыздарда да кездеседі.

Қазақ тарихи аңыздарында ғайыптан туу мотивінің тотемдік, аруақтық түсініктерге негізделген көне үлгілерімен қатар, оның хандық дәуір шындығына орай өзгерген түрлері де молынан ұшырасады. Әсіресе, қаһарманның төтенше жағдайда дүниеге келуі сынды сол қоғамның шындығына қарай өзгерген «тұрақты формуласы» жиі кездеседі. Бұл тұрақты формуланың мән-мағынасы – кейіпкер әкесінің әмірші бұйрығымен жазаға ұшырап, болашақ ел билеуші қарапайым кісі қолында тәрбиеленуі. В.Жирмунскийдің пайымдауынша, қаһарманды төтенше жағдайда дүниеге келтіру халықтың «қайырымды билеушіні» армандаған аңсары мен билеушінің қалың бұқарамен демократиялық байланысын білдіреді [4, 24].

Зерттеуімізге негіз болып отырған заманның «тұрақты формуласы» Абылай хан туралы аңыздарға да тән. Әкесі Түркістанды жаулап алған көрші билеушінің қолынан қаза тапқан он үш жасар Абылайды оған қалтқысыз берілген бір құлы аман алып қалады. Ол оны қазақ даласына алып қашады. Қазақ даласына келген Абылай Жақсылық руының бір бай кісісіне қызмет етеді [5, 111].

Ғайыптан туу мотивіндегі көне түсініктер қаһарманның жай қарапайым кісілерден тегі бөлек жан екенін көрсетуге ұмтылса, хандық дәуір тұсында сомдалған қаһармандардың бейнесінде билік үшін жүрген саяси талас-тартыстың, күрестің шындығы көркем бейнеленген. Бұл көріністерге халықтың тегі асыл, әділетті билеушіден үлкен жақсы істер күткен арман-аңсарлары орныққан. Эпикалық сюжеттердегі тұрақты кездесетін мотивтердің бірі – болашақ лауазым иесінің немесе батырдың лақап есіммен жүруі. Бұл сарынның шығу тегі адам баласының ертедегі дуалистік (егіздік) мифологияның түсінігінен бастау алады. Ертедегі адамдардың түсінігі бойынша адам баласының бұл өмірдегі лауазымдық өзгерістері мен ерлік істері жоғары дүние немесе о дүниелік (төменгі дүние) тылсым күш иелерінің қолдауымен болады. Тылсым күш иелерінің жердегі өкілі – шамандар (бақсылар). О дүние иесі – Ерлік хан. Бақсылар адам жанын арашалау үшін оның рухын іздеп қиян-қияметке толы Ерлік хан еліне барады. Сібір халықтарының көне мифологиялық түсінігінде, бақсылардың өлілер дүниесінің иесі Ерлік ханның еліне барып келуі жасампаз қаһарманның даңқты ісі, басынан өткізген үлкен сыны ретінде бағаланған [6, 74].

Көне мифологияда басқа әлемге өтіп, ерлік іс істеген кісі жаңадан дүниеге келген адам ретінде саналып, сол себепті қаһарманға жаңа есім беріледі. Ол есім оның өзге де ерлік істерін қолдап, желеп-жебеп жүреді. Кейін әлеуметтік жіктелу пайда болған қоғамда бұл өмірде үлкен қаһармандық істер жасаған кісілер көне мифологиядағы Ерлік ханның еліне барып-келу ісімен пара-пар құбылысқа теңеліп, оған «ер» деген атақ беріледі де, ісі «ерлікке» бағаланады. Ерлік іске орай кісіге жаңа есім беріледі. Батырлар атқарған қаһармандық істің баламасына саналатын «ерлік» ұғымы мен «ер» деп атақ берілетін әскери лауазымның өзі де сол Ерлік ханның есімінен ауысса керек. Бәлкім, кісінің жаңа есімі оның бұл дүниеден өткеннен кейін, яғни қайтыс болғаннан кейін о дүниедегі есімі

болып табылуы да ғажап емес. Айталық, көне дәуірдегі атақты тұлғалардың құлпытастарында жай есім мен ерлік есімнің қатар жазылуы тегінен-тегін болмаса керек [7, 237].

Түркі халықтарында лақап есім беру қаһармандардың әлеуметтік тегіне орай лауазымдық, ерлік істеріне қарай батырлық сипатта жүреді. Лауазымдық лақапта ханның немесе әміршінің ел билеу ісіндегі даналығы мен данышпандық қызметіне сай рең-мағына болса, батырлық лақап қаһарманның жаужүректігі, қайсарлығы, батылдығы сынды істерінің белгілеріне қарай қойылады.

Қазақ аңыздары лақап есімді таңуда қаһарманның лауазымы мен атқарған ерлік істеріне байланысты беретін көне түркілік дәстүрді сақтаған. Ел билеген хандардың бір тобына даналық, данышпандық қызметтері үшін (Әз-Жәнібек, Әз-Тәуке хан) «әз» деген лақап қосылса, жауға қарсы ерлік, батырлық істерімен көзге түскен хандарға «арыстан, ер, салқам, баһадүр» (Еңсегей бойлы ер Есім, Салқам Жәңгір, Әбілқайыр баһадүр, Абылай баһадүр) деген лақап есімдер қосылып отырады.

Қазақ арасында атақты хандар ғана емес, айтулы батырлар да жаңа есім алады. Батырларға қойылатын лақап есімдердің билеушіге берілетін есімдерден ішкі мағыналық жағынан айырмашылығы бар. Билеушілерге жаңа есім көбіне «білгір», «данышпан», «әз», «жеңімпаз» деген сынды ел билеу ісіне қатысты лауазымдық ұғымдағы есімдер қойылса, батырларға олардың қайсарлығы, жаужүректілігі мен алып күш иесін білдіретін мағынадағы есімдер қойылады. Билеушілердің жаңа есімі хан тағына отырғаннан кейін, ал батырлардың лақабы алғашқы ерлік жасағаннан кейін қойылады.

Қазақ-жоңғар арасындағы болған жаугершілік заманның шындығынан мол хабар-дерек беретін аңыздардың дені XVIII ғасырда орын алған тарихи оқиғаларға қатысты болып келеді. Көшпелі Қазақ пен Жоңғар хандығы арасындағы ұзақ уақытқа созылған соғыстың ең шешуші кезеңдері аталмыш ғасырда болды. Қақтығыстың соңы ірі көшпелі Жоңғария хандығының жер бетінен толық жойылуымен аяқталады.

Қазақтардың XVIII ғасырда жоңғар қалмақтарымен болған ұрыс-соғыстарын баяндайтын аңыздарда жиі кездесетін оқиғалар – қазақ батырының жау қолына тұтқынға түсуі, батырдың жауда кеткен кегін қайтаруы және қазақ елшілерінің елдің жоғын жоқтап, барын асқақтатып жау еліне баруы.

Қазақ билеушілері мен батырлары бетпе-бет келген ұрыстарда ғана емес, жау қолында тұтқынға болған уақытында да аса қайсарлық пен төзімділік, өжеттілік пен өрлік танытады. Аңыздардағы қазақ билеушілері мен батырларының тұтқынға түсу оқиғалары тарихи шындықтардың ізінен туындаған, бірақ тұтқынға қаһарманның іс-әрекеті фольклорлық көркемдік шарттылықпен суреттеледі. Шарттылықтың негізгі мақсаты – батырдың ерлік істерін дәріптеу, жаудан қазақ халқының мерейін үстем ету. Сонымен қатар қаһарманды тұтқын азабына салу – оның асыл тегін, батырлығы мен ержүректігін, қайсарлығын, қадір-қасиетін тағы да бір сынау жолы. Қазақтың Абылай хан, Малайсары, Жапақ, Байғозы, Жауғашты батырлары жау тұтқынында болып, түрлі сынға түсіп, сый-сыяпатпен оралады. Батырдың жау қолында тұтқынға болуы – елдің мерейін арттырудың, екі ел арасында бейбітшілік орнатудың төте жолы. Бейбітшілікті ұсынатын – жау жағы. Айталық, жау қолына тұтқынға түскен Малайсары батырды қалмақ қоңтайшысы құдадай, күйеудей сыйлап күтіп, екі ел арасында бейбітшілік орнатады [8, 124]. Жау тұтқынындағы қазақ батырының ерлігімен қатар оның киесінен, әулиелік қасиетінен де сескеніп, оған көп сый-құрмет көрсетіп, бағып күтеді. Мұндай мазмұн Жауғаш батыр туралы аңыздарда кездеседі.

Тұтқынға түскен батырды жау жағының әбден сынап, оның жаужүректігі мен қайсарлығына көз жеткізгеннен кейін сыйлап күтуі, жаудың ел арасына бейбітшілік орнату ұсынысын жасауы сынды көріністердің аңыздарда кең сипатталатыны соншалық, мұндай мазмұндағы оқиғалар бір аңыз кейіпкеріне жинақталып беріліп, эпикалық сипатқа ие болады. Мұндай аңыз үлгісі – Абылайдың қоңтайшы Қалдан Серенге тұтқынға түсуі.

Жаугершілік заманның көкейкесті мәселелерінің бірі – жау қолынан өлген батырдың кегін немесе жауда кеткен елдің намысын қайтару. Әдетте, батырдың кегін қайтарушы – оның баласы немесе кейінгі ұрпағы, болмаса ағайыны, ал кейде қазақтың қамын тұтас ойлаған атақты билеушісі.

Жорыққа аттанған батырдың басты мақсаты – жауда кеткен жеке басының немесе елдің кегін қайтару. Егер батыр ол мұратты орындай алмаса, оның баласы сол істі жалғастыруы қажет. Кек қайтару атадан балаға аманат, өсиет ретінде де қалады [8, 139-140]. Сондықтан сүйікті батырдың өлімі немесе ел намысы үшін жаудан өш алу қазақ билеушілерінің, яки батырларының қалмақтарға, қырғыздарға жасаған жорықтарына басты әрі негізгі себеп болады. Өйткені кек алу – басқыншылық емес, әділетті жорық. Аңыздар қазақтардың қырғыздармен және Орта Азия хандықтарымен жүргізген ұрыс-соғыстарының негізгі себептерін жау қолынан өлген сүйікті батырдың кегін алу немесе елдің жауда кеткен есесін қайтару мақсатынан туындатып отырады.

XVIII ғасырдағы жоңғар шапқыншылығы Қазақ хандығының саяси тыныс-тіршілігіне ерекше әсер етті. Күші басым жаудан қорғану үшін Қазақ хандығы көршілес елдерден саяси қолдау мен көмек сұрап елшіліктер жіберді. Қазақ хандығының көрші елдермен түрлі мәселелер бойынша жүргізген келіссөздері, қазақтар атынан өзге елге барған елшілер, қазақтарға сырт елдерден келген елшіліктер – жаугершілік заман шындығының ажырамас бір бөлшегі. Қанша қан төгіліп, ел күйзелген заман болмасын, елді басқыншыдан қорғау, ел мұраты мен мақсатын жүзеге асыру жолдары тек шапқыншылық, жорық, ұрыс-соғыстар арқылы ғана жүзеге аспаған, сонымен қатар бейбіт келісімдер арқылы шешуге жауласушы жақтар әрдайым ұмтылып отырған. Басқаша айтсақ, елдің мүддесін, намысын жоқтау, ердің құнын даулау елшілік қызметтер арқылы да жүзеге асқан.

Хандық билікті баянды, мәнді етуге көп септігі бар рубасы би-батырлар мен билеуші хан-сұлтандар арасында ел басқару, көші-қон, жорық жүргізу, жорықтан түскен олжаны бөлу сынды саяси істерде қайшылықтар орын алып отырды. Хан мен оның қарашасы (батыры, биі, жырау-жыршысы) арасындағы түрлі қарама-қайшылықтар, орын алған теке-тірестер халық жыр-аңыздарының мазмұнына арқау болған. Ол жыр-аңыздарда қарсы тұрушылардың кім екені, араздықтың не себептен туындағаны баяндала келіп, хан шешіміне қарсы шыққан тұлғалардың саяси салмағы ардақталады, асқақталады. Ондай тұлғалар, әдетте, қарадан шыққан би-батырлар, жырау-жыршылар болып келеді. Атақты батырлардың хан шешіміне келіспей, қарсылық көрсету оқиғалары тарихи аңыздарда біршама кең баяндалады. Айталық, XVII ғасырда билік құрған Есім мен Тәуке хандардың шешіміне Алшын Жиёмбет, Найман Алдияр сынды батырлар, XVIII ғасырда билік құрған Нұралы ханға Сырым батыр, Абылайға Қаракесек руының басшысы Қазыбек би (кейде оның баласы Бекболат би) қарсы көтеріледі.

Бекболат би мен Абылайдың қақтығысы халық жадында «Абылай аспас сары бел» деген бейнелі мәтелмен сақталған. Бұл мәтелдің туындау себебін баяндайтын бірнеше нұсқалы аңыздар бар. Аңыздық баяндар хан мен би арасындағы жанжал өртінің тұтану себебін саяси күрестен іздемейді, оны құн дауы, мал дауы сынды әлеуметтік-тұрмыстық кикілжіңдер аясынан туындатады. Бұл – хан мен билерді жоғары билік үшін таласқан кісілер емес, халықтың қамын жеген тұлға ретінде суреттеудің бір жолы. Оған дәлел – қақтығыс біткеннен кейін, Абылай ханның қақтығыс кезінде елдің елдігін сақтап қалған, қантөгіс болдырмауға ұмтылған кісілерге өз қолымен сый тартуы [1, 59].

Түптеп келгенде, фольклорлық шығармалардың басты мақсаты – хан мен рубасы билердің араздық оқиғасын көрсету емес, ел бірлігін, хан мен қарашаның бір-біріне құрметін, жарасымдылығын, халықтың тұтастығын үлгі ету. Бұл көріністер – хандық дәуірдегі аңыздық оқиғаның басты шешіміне тән. Халық танымында елді сыйлаған, онымен санасқан ханның абыройы биік, билігі баянды. Сондықтан ел бірлігі мен татулығын көкसेген көреген Бұқар жырау былай деп жырлайды:

Ханның жақсы болмағы–
 Қарашаның елдігі.
 Қарашы халық сыйласа,
 Алтыннан болар белдігі [2, 187].

Қорыта келгенде, қазақ фольклорлық туындыларының сюжеттік құрамы өзінің бастау арналарын түркі-моңғолдық кезеңнен алады. Бірақ, бұл көркем бейнелеулер хандық дәуірде орын алған тарихи оқиғаларға байланысты өзгеріске ұшырап, оған сол кезеңде қалыптасқан қоғамдық-тарихи жағдай мен халықтық таным-түсінікке орай түзілген түрлі көркем бейнелеулер қосылады. Ауыз әдебиеті мұралары тарихи тұлғалардың атқарған қызметі мен кескін-келбетін фольклорлық тәсілдермен, көркемдік дәстүрмен суреттейді. Халықтық туындылардың басты мақсаты хабар-дерек беру болғанымен, оның мазмұнында тағылым-насихатқа, үгіт-өсиетке құрылған мәнді де маңызды ғибраттар орын алған. Бұл – уақыт пен замана тегеурінінен, көркемдік таным мен тәсілдерінің әсерінен үнемі өзгерісте болатын фольклорлық туындылардың басты ерекшелігі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 8 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 452 б.
- 2 Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық / Құрастыр. М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.1. – 384 б.
- 3 Халид Құрбанғали. Тауарих хамса (Бес тарих) / Ауд. Б.Төтенаев, А.Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
- 4 Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад. – Ленинград: Наука, 1979. – 493 с.
- 5 Валиханов Ч.Ч. Аблай // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. – Т. IV. – Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 463 с.
- 6 Турсунов Е.Д. Истоки тюркского фольклора. Қорқыт. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 168 с.
- 7 Қазақстан туралы түркі деректемелері. II том. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 252 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности отражения эпохи Казахского ханства в фольклоре.

RESUME

In the article the features of reflection of the epoch of the Kazakh Khanate are examined in folklore.

Аннотация

Мақалада түбіртану мәселесі бойынша айтылған ой-пікірлер, түбірлер мен түбір-негіздердің жекелеген аспектілері қарастырылады.

Түйін сөздер: генеалогиялық тек, бір буынды сөздер, түбір морфема, негізгі морфема, моносиллаб, дисиллаб, лексикалық қор.

Л.К. Мейрамбекова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
докторант

Түркілік түбірді зерттеу мәселесіне

Тіл білімнің түркология саласында түрколог ғалымдардың тарапынан көптен бері көңіл аударылып, қызыға зерттеліп келе жатқан тақырыптардың бірі - түркі тіліне тән түбірлердің табиғаты. Түбір мәселесінің ауқымы кең, көтерер жүгі де мол. Сөз тарихы түбір тарихымен тікелей байланысты. Сөз қаншама ғасырлар бойы өмір сүріп, қанша өзгерістерді басынан өткерсе де, көп өзгерістерге түсе бермейтін, бүгінде дербес сөз ретінде танылмайтын, көненің қалдығы ретіндегі түпкі түбірлер әлі де толық зерттелініп болды деп айта алмаймыз. Сондықтан ғалымдар тарапынан күн тәртібіне қойылып, ғылыми тұрғыдан шешілуге тиісті мәселелер баршылық.

Тілдерді генеалогиялық жағынан топтастыруда да лексикалық қордың, оның ішінде бір буынды сөздердің ортақтығы басты назарға алынады. Сипаттамалы-синхрониялық тіл білімінде түбір немесе түбір сөз дербес морфемаларға бөлінбейтін, тұтас күйінде ұғынылатын сөздің дербес мағыналы бөлігі ретінде танылғанымен, тарихи тұрғыдан бір буынды түбірлердің де іштей ыдырайтыны белгілі. Соған орай түбірдің құрылымы жайлы да түрлі пікірлер айтылып, көзқарастар қайшылығы туындады. Түркі тілдеріндегі бастапқы түбірлердің дыбыстық құрамы жайлы айтылған түрлі пікірлер негізінде моносиллабтық және дисиллабтық бағыт қалыптасқаны белгілі. Алғашқы түркі түбірлерінің дыбыстық құрамына байланысты *V*, *CV*, *VC*, *CVC*, *VCC*, *CVCC* конструкцияларын ұсынған (В.В. Радлов, В.Л. Котвич, Э.В. Севортян, А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, А. Зайончковский т.б.) сынды ғалымдардың пайымдауларымен қатар алғашқы түркі түбірлері о бастан-ақ екі буынды болған немесе бір және екі буындылар қатар қолданылған деген пікірді қолдаушы ғалымдар да

болды (К. Менгес, В. Банг, Г.И. Рамстедт, Б.Я. Владимирцов, Н.К. Дмитриев т.б.).

Агглютинативтік тілдерде сөздің одан әрі бөлшектенбейтін және өзгермейтін бөлігі, нақты заттық мағынаға ие түбір біріншілік, туынды емес, өлі болуы мүмкін, яғни тек түбірлік ядродан тұруы, мысалы: түрк. *kel-* 'келу' / (C+Г+C), *je-* (<*jej-*> 'жеу' /C+Г+(+C)/, *ol-* (<*bol-*> 'болу, істелу, жасалу, құрылу' / (C)+Г+C, *e-* (<*jer-/jir-*> 'болу' / (C+)Г(+C) немесе екіншілік, туынды болуы, яғни түбірлік ядродан және өлі сөзжасам аффикстерінен құралуы мүмкін, мысалы: *quz-yl*, *jur-(g)ek* т.б. [1, 43 б.].

Егер дауысты дыбысты 'Г', дауыссыз дыбысты 'С' әріптерімен белгілесек, түбірлер дыбыстық құрамы тұрғысынан бір буынды (Г, СГ, ГС, СГС, ГСС, СГСС) немесе екі буынды (СГСГ, ГСГ, ГССГ, СГССГ), ал негіздер түбірге сөзжасам жұрнақтарының үстемеленуіне байланысты көпбуынды болуы мүмкін. Мысалы, Г типті бірбуынды түбірлер: моңғ. *a-* 'болу'; түрк. *u-* 'істей алу', *ö-* 'түсіну'; тұңғ. *g-* 'болмау', *i-* 'естілу'; кор. *o-* 'келу';

ГС: моңғ. *aŋ*, түрк. *aŋ* 'аң'; моңғ. *ab-* 'алу'; түрк. *ar-* 'алдау'; түрк. *aq-* 'ағу'; СГ: моңғ. *bū-* 'болу', тұңғ. *bi-* 'болу'; түрк. *jü-* 'алып жүру'; тұңғ., кор. *sa-* 'сатып алу'; СГС: моңғ. *gar-* 'шығу'; түрк. *kel-* 'келу'; тұңғ. *xil-* 'кыл, жүн'; кор. *cip-* 'үй'. Екібуынды түбірлер: ГСГ: моңғ. *eke* 'әпке'; түрк. *eke* 'әпке, апай'; тұңғ. –маньч. *ixe/kuxe* 'келін (інінің әйелі)'; ГССГ: моңғ.-жазба. *alda* 'сажын (ұзындық өлшемі)'; тұңғ.-маньч. *alda-n* 'арасы, ара'; СГСГ: тұңғ. –маньч. *duxu-* 'арқан есу'; моңғ. *toku-* 'тоқу, есу'; түрк. *doku-* 'тоқу'; СГССГ: түрк. *balqā* 'балға'; ұйғ. *balqa*, қаз., қ.-қалп. *balqa*, қырғ. *balqa*; эвенк. *halka* 'балға'; маньчж. *folho* 'балға'.

Алтай тілдері аралық морфологиялық параллельдер жүйесінде түбір негіздердің дыбыстық құрылымында бірдейлікпен қатар, азды-көпті айырмашылықтар да кездеседі. Мәселен, түркі және моңғол тілдерінде көптеген бір буынды түбір сөздер өздерінің бастапқы қалпын сақтағаны, ал екібуынды түбір негіздердің тұлғасы негізінен бірдей болып келуінің (Мысалы: түрк. *yil*~ моңғ. *žil* 'жыл'; түрк. *bal*~ моңғ. *bal* 'бал'; түрк. *caq*~ моңғ. *cau* 'өлшем, уақыт'; түрк. *käp*~ моңғ. *kep* 'кеп, кейіп, түр'; түрк. *yol*~ моңғ. *žol* 'жол'; түрк. *qara*~ моңғ. *χara* 'қара'; түрк. *yaqa*~ моңғ. *ž aχa* 'жаға', түрк. *qada*, *qaya*~ моңғ. *χada* 'қия, жартас' т.б.) [2, 43 б.]. Сыртында, түркі тілдерінде дауыссызға аяқталған бір буынды сөздердің моңғолдық параллельдері үстеме дауысты дыбыспен көмкерілгені байқалады. Мысалы: түрк. *ab*, *av*~ моңғ. *aba* 'аң аулау', түрк. *kök*~ моңғ. *köke* 'көк', түрк. *qat*~ моңғ. *χata* 'қатып қалу, кебу', түрк. *māŋ*~ моңғ. *mānge* 'мең', түрк. *bas*~ моңғ. *basu* 'басу' т.б. Бұл құбылыс туралы Б.Я.Владимирцов: 'түркі тілдері бұл типтес сөздерде соңғы дауыстыны жоғалтқан болса, дауыстымен келген ашық буын тектілге жақын қалып күйін моңғол тілдерінде сақтаған [3, 157 б.]' дейді. Ал В.Л.Котвич түркі тілдерінде әу баста бірінші буынға түскен екпіннің кейінгі буындарға жылжуы арғытүркі кезеңінде жүрілгенін ескеріп, 'бұл процесс соңғы дауыстының жоғалып, жойылуына емес, керісінше беки түсуіне әсер етуі керек еді, олай болса түркілік қысқа тұрпат арғытүркі тілінде болды, ал моңғол тілдеріндегі қосымша дауысты арқылы ұзартылған форма дамудың кейінгі кезеңдеріне тән құбылыс' деп санайды. Қосымша элементтер арқылы сөз тұлғасының ұзартылуын моңғол тіліндегі жалпы үдеріс деп тани отыра, В.Л.Котвич түркі-моңғол лексикалық параллельдерінің мынадай түрлерін көрсетеді:

1) түркі тілдерінде екі дауыссызға аяқталған сөзбен сәйкестік құрайтын моңғол сөзінің соңында дауысты дыбыстың үстемеленуі: түрк. *ärk* ~ моңғ. *erke* 'күш, билік', түрк. *bärk* ~ моңғ. *berke* 'қиын', түрк. *qirk-* ~ моңғ. *kirya-* 'қырқу', түрк. *kärt-* ~ моңғ. *kerči-* 'керту, кесу' т.б.

2) түркі-моңғол лексикалық параллельдерінің моңғолдық сыңарында дауыстыдан кейін қосымша *n* дыбысының болуы: түрк. *bai* ~ моңғ. *bayan* 'бай', түрк. *küç* ~ моңғ. *küçün* 'күш, қуат', түрк. *yüz* ~ моңғ. *žisün* 'өң, жүз, бет', түрк. *say* ~ моңғ. *sayin* 'сау, жақсы', түрк. *qoi*~ моңғ. *χonin* 'қой' т.б.

3) моңғол тілінде түбірлердің шығу тегі белгісіз элементтермен ұзаруы: түрк. *qut* ~ моңғ. *хутуу* 'құт', түрк. *ant* ~ моңғ. *андауар* 'ант', түрк. *at* ~ моңғ. *адауун* 'ат, жылқы', түрк. *yaş* ~ моңғ. *жалауун* 'жас (бала, жігіт)' т.б. [4, 39 б.].

Алтай тілдері аралық морфологиялық ұқсастықтардың жоғары көрсеткіші ретінде бір буынды түбір негіздер олардың типологиялық тұрғыдан ғана емес, генетикалық тұрғыдан да жақын тілдер екендігінің дәйектемелік өзегіне алынады [5, 146 б.].

CVC тұлғалы түбір-негіздер құрамындағы соңғы дауыссызды аффикстік деңгейде қарастырған А.Н.Кононов түркі түбірінің ең шағын тұлғасы V, CV, VC модельдері екенін морфологиялық талдау нәтижелері көрсетіп отырғанын айтады [6, 108 б.]. Э.А.Мақаев түркілік түбір құрылымы жөніндегі даулы пікірлерді шешудің жолы ретінде хронологиялық стратиграфия әдісін қолданудың қажеттігін ұсынса [7, 21 б.], И.В.Кормушин CV тұлғасын тектіл дамуының алғашқы кезеңіне, (CV+C>) CVC екінші кезеңіне сәйкес келсе, келесі кезеңінде кейбір түбір құрамындағы соңғы дауыссыздар қайта түсіп қалуы мүмкін деген болжам ұсынады [8, 11 б.]. Түркілік түбірдің прототипі CV моделі болуы мүмкін екенін алғаш айтқан В.В.Радловтың пікірін тереңдетіп, мысалдар арқылы дәйектеген ғалымдар Г.И.Рамстедт, Э.В.Севортян, А.М.Щербак, А.Н.Кононов, Б.М.Юнусалиев, В.Котвич т.б. болды. Бұл бағыттағы зерттеушілер VC, V модельдерінің тарихилығына күмән келтірмейді.

Түркі тілдеріндегі түбірлер мен түбір-негіздердің құрылымы жайлы XIX ғасырдың соңында пікір айтқан батыс ғалымы Г.Вамберидің түркі тілдерінің ішінде CVC тұлғасын алғашқы деп танып, CV моделін осы тұлғадан ажырағанын мысалдар арқылы беруі XX ғасырда лингвистер тарапынан жан-жақты талданып, біраз зерттеушілер Г.Вамбери пікірінің негізділігін көрсетсе, келесі лингвистер тобы түркі түбірінің даму бағыты біржақтылыққа көнбейтінін тілдік деректерден кері процестерді де байқауға болатынын алға тартып, V, CV моделін бастапқы түбір ретінде таниды. Зерттеушілердің үшінші тобы V, VC, VCC, CV, CVC, CVCC модельдерінің бәрін де тең дәрежеде тарихи түбір ретінде қарастыруды ұсынады. Түркі тілдеріндегі түбір морфемалардың фонетикалық құрылымын әр қырынан қарастырған Н.А.Баскаков түркі түбірінің CVC тұлғалы болып келетіні жайлы алғашқы ойын қарақалпақ тілі деректері негізінде көрсетіп [9, 63 б.], түркі түбірінің екі дыбыстан тұратын ашық буынды болып келетінін негіздеген В.Котвич теориясына қарсы аргумент ретінде созылыңқы дауыстыларды мысалға келтіру түркі түбірінің шынайы табиғатын ашып бере алмайтынын айтады. Барлық түркі түбірлері о баста үш дыбыстан тұратын тұйық буын үлгісінде қолданылғанын көрсете отырып, өз ойын «Все остальные двузвучные или однозвучные корни в тюркских языках представляют собой редкие исключения и исторические восходят к трехзвучным корням с утраченным в результате фонетического развития начальным или конечным или тем и другим согласным» деп тұжырымдайды [10, 247 б.]. Ғалым төрт дыбыстан тұратын CVCC тұлғалы модельдерді CVC тұлғасына өнімсіз немесе өлі аффикстер жалғану арқылы жасалған негіздер, не басқа тілден енген кірме сөздер ретінде, бір ғана дауыстыдан тұратын *ö* «ойлау», *u* «ұйқы», *i* «өсімдік» тәрізді V тұлға модельдерді CVC тұлғасынан ықшамдалып *us* тұлғасына, одан ықшамдалып V моделіне айналған (*i* < *yi* < *jig* «густой, частый, плотный», *ö* < *ög* ~ *ök* ~ *oj* ~ *oj* ~ *od* < **bög* «думать, размышлять») негіздер ретінде қарайды [11, 108 б.]. А.Н.Баскаков түбір құрылымы жайлы ұсынған теориясын кейінгі еңбектерінде де тереңдетіп, CV тұлғалы ашық буыннан тұратын түбірлердің де түркі түбірінің табиғатын анықтаудағы маңызына мән береді, бірақ сандық қатысына қарай CVC тұлғасы басымдық алатынын, тарихи түбір де осы тұлға болатынын қайталап көрсетеді, зерттеушінің статистикасы бойынша көне түркі тілінде де, қазіргі түркі тілдерінде де барлық моносиллабтардың төрттен үш бөлігін CVC модельді тұлғалар құрайды [12, 21 б.].

Н.А.Баскаковтың көзқарасына қарсы А.Зайончковский орта ғасыр ескерткіштері тілінде CV тұлғалы модельдердің көп мөлшерде кездесетінін айта отырып, тарихи түркі түбірі V, VC, CV, CVC тұлғаларында қолданылғанын айтады [13, 28 б.].

Көне жазба ескерткіштер тіліндегі түбір сөздер құрамына тереңірек үңілсек, «тарихи категория бір буынды түбірлердің кейде компоненттерге ыдырауын бір тіл материалы негізінде де аңғаруға болатынын [14, 247 б.]», бір буындылардың ішінде де туынды тұлғалардың кездесетінін жоққа шығаруға болмайды. Түркі тілдеріндегі түбір мәселесіне алғашқылардың бірі болып кеңінен тоқталған қырғыз ғалымы Б.М. Юнусалиев сөздік қордағы екі буынды, көп буынды сөздермен бірге бір буынды лексемалар құрамында да өлі түбілер сақталып қалатыны жайлы «Омертвевшие корни не исчезают бесследно. Они лишились лишь лексической самостоятельности, но их звуковая материя продолжает жить в той или иной форме в основе новообразованных корневых слов» дей отырып, тіпті «... туынды тұлғалар да дербестігін жоғалтуы мүмкіндігін» айтады [15, 63 б.].

Түркі тілдері түбіртану мәселесін зерттеуде дәстүрлі әдіс-тәсілдермен қатар тың теориялық-методологиялық қағидаларды да ұстанудың қажеттігін көтеріп жүрген башқұрт ғалымы А.Шайхулов [16, 14 б.]. Еділ Жайық аумағын мекендеуші түркі халықтары тіліндегі моносиллабтарды фонетикалық, морфологиялық, фоносемантикалық тұрғыдан саралау барысында аталған аймақтағы қыпшақ тобына енетін тілдерде қолданылатын 4000-нан аса түбір-негіздердің жартысына жуығы этимологиясы күңгірт, дербестігінен айрылған бірліктер деген қорытындыға келеді. Ол татар, башқұрт, чуваш, монғол, тұңғыс-маньчжур тілдері деректері негізінде алтай семьясына енетін тілдердегі ғалам бейнесінің іздерін түбірлік деңгейде де ажыратуға болатынын «... в языках картинах мира языков алтайской семьи можно выделить общее структурно-семантическое ядро, которое выражает не только наличие общих корневых основ но и мотивирующих признаков, позволяющих объединить лексемы в тематические группы и семантическое гнездо далее рассматривать их в рамках идеографической парадигматики» деген ойлары арқылы білдіреді. Ғалым пікірі дербес және реконструкцияланған моносиллабтардан тұратын жалпыалтайлық тіларалық лексикалық параллельдердің семантикалық даму ерекшеліктері олардың жалпы мазмұндық, ономазиологиялық қасиеттерін қамтитын идеографиялық сипатына сәйкес келеді дегенге саяды.

Қазақ тіл білімінде де түбіртану мәселесі Ә.Қайдар, М.Томанов, Б.Сағындықұлы, А.Қалыбаева, Н.Оралбаева, Ә.Ибатов, К.Хұсайын, Е.Қажыбек, Ж. Манкеева, А.Салқынбай, Ж.Тектіғұл, Ш.Жалмаханов, М.Сабыр т.б. зерттеушілердің еңбектерінде жан-жақты талданды.

Ә.Қайдар - ғалымның 1986 жылы жарық көрген «Структура односложных корней и основ в казахском языке» атты монографиясы отандық және әлемдік тіл білімінде жоғары бағаланған аса құнды еңбек ретінде танылды. Еңбегінде түркі түбірі мәселесіне әр түрлі аспектіден – этимологиялық, тарихи, фонетикалық, морфологиялық тұрғыдан қараған көптеген ғалымдардың ой пікірлерін жинақтап, нақты тілдік факторлар арқылы өз пайымдауларын ұсынады. Түркі тілдеріндегі түбір мәселесіне еуроцентристік бағытта «түбір» мен «негіз» проблемаларының жігін айқын ажыратпай, араластыра қарастырған ғалымдар топшылауына қарсы ғалым «бір түбір» проблемасын жан-жақты ашып көрсете отырып, түбір, түбір сөз, түбір морфема, түбір негіз, негіз, туынды негіз тәрізді грамматикалық категорияларды саралап, анықтама берді. Сондай-ақ түрколог-ғалымдардың бұл мәселе жөнінде түрлі көзқараста болуының себебі түбір табиғатының мейлінше күрделілігіне және оның бір буындылық/бір буын еместілік, мүшеленуі/мүшеленбеуі (разложимость/неразложимость), дербестігі/дербес еместігі, мөлдірлігі/мөлдір еместігі (прозрачность/непрозрачность) құрылымдық-семантикалық дамуының қарапайымнан күрделіге бағытталуы немесе керісінше, күрделіден қарапайымға бағытталуы, тұрақтылығы/өзгергіштігі сияқты кейбір аспектілерінің толық зерттелемегеніне байланысты екенін айта отырып, түркі түбірі туралы өз тұжырымын былай қорытады: «Тюркский корень есть наидревнейшая и историческая реальная единица языка, сохраняющая свою суть несмотря на постоянное фоно-морфо-семантические изменения, приходящие в процессе агглютинативного развития строя

тюркских языков. Он может структурно совпадать с первообразным словом, если она не превышает одного слога. Во всех остальных случаях тюркский корень выступает как производная единица языка, где корень отражает в себе состояние статики, а слово – динамики». Ғалым байырғы лексикалық байлықтың негізін құрайтын бір буынды түбір-негіздердің құрылымдық модельдерін, олардың тұлғалық өзгерістерге түсу мүмкіндігін, даму жолдарын жан-жақты сипаттап, қазақ тіліндегі бір буынды түбір-негіздердің корпусын ұсынады [17, 244 б.].

Профессор М. Томанов қазақ тілінің, жалпы түркі тілдерінің түбір морфемасының фонетикалық құрылымы, тұлғасы жайын сөз ете отырып. «... байырғы түбір бір буынды, ал көп буынды түбірлердің қалыптасуы, орнығуы түркі тілдерінің, солардың бірі қазақ тілінің, типологиялық ерекшелігінен туған құбылыс. Бір буынды түбірлер аффиксацияның нәтижесінде көп буындығы (екі буынды, кейде үш буынды) айналып отырғанда, кейін осының өзі тұрақты құбылысқа ауысқан» деп көрсетеді [18, 614 б.].

А. Ибатов түбірдің дыбыстық құрамы туралы айтылған пікірлерге шолу жасап, тіл білімінде осы мәселе жөнінде төрт түрлі бағыт (1. Әуелгі түбірлер CVC болған; 2. V және CV; 3. CVC тұлғасы іштей бөлшектеуге келеді; 4. Әуелгі түбірлердің ішінде V, CV, VC, CVC түбірлерінің бәрі де болған) қалыптасқанын айтады және өз пікірін «... әуелгі түбір тұлғалар ашық буын CV түрінде айтылған болу керек. Олар қазіргі тілімізде дербес қолданылмайтын этимологиялық түркі түбірлерді ғана қамтыған. Түбірлердің әуелгі түрі дегенге тек этимологиялық тұрғыдан ғана айқындалатын өлі түпкі түбірлерді жатқызамыз» деп білдіреді [19, 14 б.]. Қазақ тілінде түбір, негізгі түбір, негіз немесе түбір сөз ұғымдарының қатар қолданылуына, түрліше аталуының себептері ашылмай, күңгірт қалып келе жатқанына алғаш назар аударған ғалымдардың бірі А.Хасенова етістіктің лексика-грамматикалық сипаты жөніндегі монографиясында түркі тілдерінде сөз ішіндегі дыбыстардың орын алмасып қолданылуы (*үйрек, урған, өрән, урғат, өрәт; қапуғ, қапуғ, қапқа, қақпа* т.б.), түбірлердің тек соңғы дыбыстары емес алдыңғы дыбыстарының да саны артық немесе кем болып келуі (қаз.т. *нану, сену*; өзб.т. *ишон-моқ, ишон-моқ* т.б.) қалыптасып кеткен тілдік ерекшелік екенін, қазақ тіліндегі *n* дауыссызына бітетін етістіктердің қосымша жалғану барысында деформацияланып *б, у, м* дыбыстарына ауысуы кездесетінін (жап: *жабады, жауып, жамыл, жапқан* т.б.) негізге ала отырып [20, 306 б.], А.Зайончковский мен Б.М.Юнусалиев ұсынған теориялық қорытындыға күмәнмен қарайды. Ғалымның пайымдауынша «Бұл құбылыс сөз ішінде не сөз аяғында кейбір дыбыстардың айтылуда түсіп қалуға икемділігімен де тікелей байланысты». Кейінгі жылдарғы зерттеу нәтижелері ғалымның көз қарасына қарсы фактілерді де айқындап отыр.

Қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздерді басқа түркі тілдеріндегі имитативтермен салыстыра отырып, фоно-семантикалық талдаулар жүргізген профессор К.Ш. Хұсайын алғашқы түбірлер CVC болуы мүмкін деген бағытты қолдайды: «... можно утверждать, что большая часть структурно выделяемых гипотетических корней типа СГ в звукоизобразительных словах относится к типу СГС». Ғалым CV типті еліктеуіш түбірлердің қазақ тілінде аз қолданылатынын көрсетеді [21, 40 б.].

Түркі тілдеріндегі гомогенді моносиллабтарды етіс-есім омонимиясы тұрғысынан зерттеп синкретизм құбылысының теориялық сипаттамасын ауқымды тілдік дерек негізінде дәйектеп берген Е.Қажыбек «түркі тілдеріндегі сөз таптары синкретизмінің іздері грамматикалық деңгейде де, – дериваттардың етістік-есім омонимиясы немесе сөзжасам аффикстері негізінде де аңғарылады» дей отырып, соңғы құбылысқа аса ыждаһаттылықпен қарау қажеттігін, яғни аффикс арқылы жасалған етістік, есім мәнді моносиллабтар құрамында кездейсоқ сәйкестіктердің де кездесіп қалуы мүмкін екенін көрсетеді. Моносиллаб синкретизмдер табиғаты негізінде түбірлердің көп функционалды болу құбылысын жалғамалылық кезеңге дейін қолданыста болған сөзжасам тәсілі ретінде қарастыр ған зерттеуші «Семасиологиялық тұрғыдан қарағанда түркі түбірінің синкретті

семантикасы ең ежелгі тектілдің семантикалық жүйесінің сілемі. Сондықтан түркі тілдері лексикасын диахрондық негізде саралауда түркілік сөз мағынасының жалпыдан нақтылыққа қарай даму бағытына ерекше мән беру қажеттігін» ескертеді [22, 244 б.].

Ж. Манкеева «Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту» атты еңбегінде түбір этимологиясының көмескіленуі және оларды жаңғырту мәселесіне басты назар аударады. «Сөздің ең бастапқы, ең түпкі түбірін қат-қабат жалғамалы элементтерден біртіндеп аршу арқылы» императив етістіктерден архиформаларды ажыратып көрсеткен профессор Ж. Манкеева: «Императив тұлғаның құрамнан бөліп алынатын түбірлер бір модельмен ғана шектелмейді, өйткені сөз деривациясының реконструкциясы жеке сөздің моделін емес, туындатушы модельдер жасауды талап етеді. Бұл жағдай осы аталған негіздердің гомогенділігін анықтауға мүмкіндік береді», - дей отырып, бірнеше туынды негіздердегі немесе этимологиялық түбірлердегі, әсіресе «өлі» элементтің туынды түбір ретінде қайталануы оның бұрынғы кездері дербес лексемалық деңгейде қолданылуымен түсіндіреді [23, 20 б.].

Түймебаев Ж. Қ. Ескеева М. Қ. «Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі (ҮІІ-ІХ ғғ.) атты үш бөлімнен тұратын еңбектерінің бірінші бөлімі ҮІ-ІХ ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілі морфологиялық құрылымының зерттелуіне арналса, екінші бөлім ҮІ-ІХ ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліндегі түбір морфемалар сараланады, үшінші бөлім ҮІ-ІХ ғасыр түркі жазба ескерткіштері тіліндегі қосымша морфемалар сипатталады [24, 50-56 б.].

Тұжырым: түркі лингвистикасындағы түбіртану мәселесі бойынша айтылған ой-пікірлер, түбірлер мен түбір - негіздердің жекелеген аспектілерін қарастырған зерттеулер де тілдегі түбірлік деңгейдің қалыптасуы мен дамуы фонетика - фонологиялық, морфологиялық, семантикалық және ономазиологиялық құбылыстардың өзара тығыз байланысына негізделетінін, түбір табиғатын тереңірек тани түсу үшін бір буынды түбір морфемалардың сыртқы тұлғасы мен ішкі мазмұнын сабақтастыра қарастырудың қажеттілігін көрсетіп отыр. Себебі, жалпы лексикалық байлықтың өзегін құрайтын моносиллабтар - адамзат өміріндегі тілдің маңызын айқындайтын сан қырлы рухани-функционалдық сапаны қамтамасыз ететін лингвоонтологиялық құрылым.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. - М., 1981. - С.43.
2. Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. - М., 1962. - С.371.
3. Владимирцов Б.Я. Турецкие элементы. - С. 157.
4. Котвич В.Л. Исследования по алтайским языкам. - М., 1962. - С.39.
5. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Наука, 1969. – С. 146-151.
6. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). – Ленинград: Наука, 1980. – С. 108.
7. Макаев Э.А. Вопросы построения сравнительной грамматики и тюркских языков // Советская тюркология. – 1971. - № 2. – С. 21-25.
8. Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие *qa в алтайских языках // Тюркская лексикология и лексикография. – Москва: Наука, 1971. – С. 11-13.
9. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм. – Москва: Наука, 1969. – С. 63.
10. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч. 1. – Москва: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 247.
11. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч. 1. – Москва: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 108.
12. Баскаков Н.А. Предисловие // В.Котвич Исследования по алтайским языкам. – Москва, 1962. – С. 21.

13. Зайончковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках: глагольные основы моносиллабические (односложные) типа С+Г (согласный + гласный) // Вопросы языкознания. – 1961. - № 2. – С. 28-29.
14. Түймебаев Ж.Қ., Сағидолда Г. Алтайстиканың тарихи-лингвистикалық негізі. - 247-251 б.
15. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология: Развитие корневых слов. Ч.І. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959. – С. 63.
16. Шайхулов А. Алтайская цивилизация и отражение картины мира в тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских языках (на материале односложных корневых основ) // Түркология. - 2004. - № 5. – С. 14.
17. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. –Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 24.
18. 18 Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2002. – 614 б.
19. Ибатов А. Сөздің морфологиялық құрылымы. – Алматы: Ғылым, 1983. – 146 б.
20. Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы, 1971. – 306 б.
21. Хұсайын К.Ш. Дыбысбейнелеуіш негіздердің морфологиялық құрылымы // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 40-64 б.
22. Кажыбеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней тюркских языках. – Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 244.
23. Манкеева Ж. «Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. - Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, ЖШС, 2010. - 20 б.
24. Түймебаев Ж.Қ., Ескеева М.Қ. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық жүйесі. - Астана, 2013. - 50-56 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются суждения о проблемах изучения корня, а также обособленные аспекты корней и корней-основ в алтаистике, тюркологии и казахском языкознании.

RESUME

The problems of studying the root, as well as the separate aspects of the roots in Altaic, Turkic and Kazakh linguistics are considered in the article.

Ж.Ж. Жарылғапов

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
филол. ғыл. д-ры, профессор

М.С. Амангелдина

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
магистрант

Әбіш Кекілбаевтың экзистенциалистік концепциясы

Аннотация

Мақалада Әбіш Кекілбаев туындылары адам жанының диалектикасының ашудағы іргелі әдеби-философиялық категориялардың бірі – экзистенциализммен байланыстырылады. Жазушының адам болмысына қатысты терең философиялық толғаныстары «Шыңырау» повесі, «Аңыздың ақыры» романы негізінде талданады. Шығармалардағы мифологиялық желілердің көркемдік мақсатқа сай қолдану сипаттары айқындалады. Суреткер өзінің стильдік бедері - аналитикалық, философиялық баяндау ерекшеліктері қарастырылады

Түйін сөздер: Ә. Кекілбаев, қазақ прозасы, адам концепциясы, экзистенциализм, мифологизм, сана ағымы, жазушы стилі.

Белгілі бір ұлттың көркем ойлау тарихында айрықша із қалдырған тұлғалардың шығармашылығына орай «оның енді екінші өмірі басталды» деген сөз жиі айтылады. Сол тәрізді бақиға аттанған алыптарымыздың бірі - Ә. Кекілбаев шығармашылығының терең иірімдері туралы әлі талай байыптаулар жасалатыны анық. Біз де аталмыш еңбекте қаламгер туындыларын адам жанының диалектикасының ашудағы іргелі әдеби-философиялық категориялардың бірі – экзистенциализммен байланыстырып көрмекпіз.

Автордың «Жазушының адамға деген идеялық-көркемдік қатынасынан оның творчествосының стильдік сипаттары қалыптасады. Оның адам тіршілігінің белгілі бір (не қаһармандық, не трагедиялық, не күлкілі) астарларына айрықша көңіл бөлетіндігі творчествосының жанрлық бағытына да әсер етеді» [1, 49-50 б.] дегені бартын. Демек, қаламгердің адамға деген көзқарасы, тану деңгейі, оның стиліне, туындыларының жанрына, тіпті дүниетанымы мен бүкіл шығармашылығына әсер етеді.

Бір сөзбен айтқанда, экзистенциалистер концепциясы әлем және жалғыздық ұғымынан өрбиді. Алайда, олардың тұжырымдарында адамның ортамен, басқа адамдармен байланысы тіпті қарастырылмайды деу қисынсыз. Әлемдік философиядағы бұл бағыттың ірі өкілдері - М.Хайдеггер, К.Ясперс, Ж.П.Сартрлерді ортақтастырып тұратын басты белгі - адам

болмысына Мен және Басқалар ұғымы тұрғысынан келуі. Олар үшін қоғамдық қатынастар сияқты қозғалыс түрлері абстракция, негізгі шындық – субъективтілік.

Әбіш адам руханилығы мәселесіне түрлі философиялық көзқарастар тұрғысынан келуге тырысты. Бірақ осы философиялық байыптаулар нендей қажеттіліктерден туды, оның шығармаларына осындай жанрлық анықтауыш қосақтағанда көркем туынды сюжетіндегі мекен мен мезгілдің тиянақсыздығына ғана сүйенуіміз керек пе? Қалыпты құрылымдардың шеңберіне сыя бермейтін ой ағымының рухани көздері қайда жатыр? деген сауалдар астары қопарылып тексеріле де бермейді.

Жалпы, әлем әдебиетінде жамандық атаулыны шегіне жеткізе отырып, жақсылықтың жалауын көтеру, асқан трагедияны суреттей отырып гуманистік идеяларды насихаттау дәстүрі ертеден қалыптасқан. Күн өткен сайын жаңаша қырларын аша түсетін, уақыт озған сайын басқа бір тұңғық-тереңдеріне тарта беретін Шекспирдің трагедияларын айтсақ та жеткілікті. Сонымен қатар, әлемдік прозадағы Достоевскийдің үлесі ерекше. Кезінде Н.А.Добролюбов кезінде жазушы шығармашылығына мынадай баға берген болатын: «В произведениях г. Достоевского мы находим одну общую черту, более или менее заметную во всем, что он писал: это боль о человеке» [2, 214 б.].

Шындығында да, адам трагедиясы, адамның физикалық та, рухани да құлдырауы, адамның тұла бойын меңдеп алған кеселдер, тығырыққа тірелген адамның өз-өзіне қол салуы т.т. Достоевский поэтикасынан айрықша орын алатын мәселелер. Адамның болмысынан табылып жататын түрлі мерездерді ашық та, ашына суреттеуі оны өз уақытында моральдан жұрдай деген айыптауларды да туғызды. Достоевский өлімді дәріптейді деген сындар да кездесіп жатты. Бағамдай білген жанға жазушы қиын тағдырлы кейіпкерлердің ішіне үңіле отырып, оның өмірдегі орнын бағамдауға, сол арқылы қоғамдағы кері қозғалыстардың сырын ашуға, гуманистік көзқарастарды қалыптастыруға ұмтылатыны байқалар еді.

Прозадағы Достоевский трагизмі өте терең. Оның «Қылмыс пен жазасындағы» Раскольников талай адамға жәбір-жапа шеккізіп, обалға қалды. Ал, негізгі трагедия оның өз басында еді. Ол өзінің ерік-бостандығын әйгілеу үшін кісі өлтірді. Сонысымен ол қалыптасқан адами қағидаларға, жалпылық нормаларға қарсы шықты, адам табиғатына кереғар келді. Сондықтан да ол мәңгілік жалғыздықтың зардабын тартуға, өзін-өзі іштей жегідей жеп, мүжілуіне әкеп соқтырды.

Жалпы, әдебиетте болатын трагедиялық бейнелеудің басты деген екі аспектісі бар: біріншісі - адамның әлеуметтік болмысына қатысты да, екіншісі - адам мен оны қоршаған болмыстың келіспеушілігінен, үйлесім таппағандығынан болатын, жеке тұлға басындағы трагедия.

Әлем классикасымен мұқият танысқан Ә.Кекілбаев трагедиясында осы соңғы ерекшелік басым. Жазушы кейіпкерлерінің басындағы ахуалды белгілі бір тарихи кезеңдегі «әділетсіз қоғамға» жаба алмаймыз. Әбіш шығармаларындағы болып жататын оқиғалар кеңістік жағынан әдейі тиянақталмаған. Оқиғаның қандай жерде, қай уақытта болып жатқанын тек адамдар қатынасынан, анда-санда бір көрініп қалып жататын тұрмыстық суреттерден, кейіпкерлердің сөз саптау ерекшеліктерінен ғана жобалай аламыз. Автор үшін ол негізгі мақсат та емес. Қаламгердің біз айтып отырған шығармасындағы трагизм жазушының нақты бір қоғамдағы әлеуметтік шындыққа келіспеу идеясынан, наразылығынан емес, жалпыға ортақ категориялардан туындайды. Сол мақсатты суреткер жеке адамдардың ғұмыры мен тағдырына үнілу арқылы жүзеге асыруға тырысады.

Адам болмысына қатысты терең философиялық толғаныстар 70-80-ші жылдар прозасының дарынды өкілдерінің бірі - Ә.Кекілбаев шығармашылығының да негізгі бағыттарын айқындады. «Шыңырау», «Күй», «Ханша-Дария хикаясы», «Бәсеке», «Құс қанаты», «Шеткері үй» повестері, «Аңыздың ақыры» романы жазушының адам жөніндегі көркемдік-философиялық концепциясын барынша ашып көрсетуге болатын көркем

шығармалар. Қаламгер әдебиеттік өрістеудің кейінгі кезеңдеріне тән ерекшеліктер - тарих қойнауларына үңіліп, аңыздық желілерді туынды өзегіне айналдыра отырып, мифологиялық желілерді көркемдік мақсатына сай қолдана отырып, өнердің ұлы нысанасы - адамды тануға тың талпыныстар жасады. Өткен күннің көмескі суретін қиялымен байытып, қайта тірілте отырып бүгінгінің мәселелерін бажайлайды.

«Әбіш шығармашылығында біздің қазақ жазушыларынан жиі ұшыраса бермейтін бір ерекшелік сипат бар. Ол әр шығармадағы әр түрлі тақырыптар мен идеялардың тұтасып барып бір жүйе құруы, жазушы концепциясына айналуы. Сол концепция «Күй», «Ханша-Дария хикаясы», «Аңыздың ақыры» үшеуіне циклдық сипат дарытса, «Шыңырау», «Бәйгеторы» повестері автордың жаңағы шығармаларындағы ойын, дүниетанымын, өмір құбылыстарына деген көзқарастарын айқындап, толықтыра түседі. Айналып келгенде, Әбіштің біз атаған бес туындысының қай-қайсында болмасын, бір мәселе - адамның қоғамдағы рөлі мен орны деген жалғыз проблема қозғалады» [3, 130 б.] - деп баға береді сыншы М. Ысқақбаев. Біз осы айтылған орынды пікірге қосыла отырып, Әбіш кейіпкерлерінің қоғамдағы орын-салмағын іздеумен шектелмейтінін айтқымыз келеді. Рас, адам және қоғам қарым-қатынасы суреткердің көркемдік қазынасынан ерекше орын алатыны талас тудырмайды. Дей тұрсақ та, жазушы адам мен оның тіршілік маңызын жан-жақтылық тұрғысынан зерттейді. Соның бірі - адамның онтологиялық жалғыздығы мәселесі. Әрине бұл проблеманы Ә. Кекілбаевтің аталып отырған шығармаларының барлығынан табамыз деу ағаттық болар еді. Адам табиғатына қатысты бұл мәселе жекелеген туындыларында және әр деңгейде көрінеді.

Жазушының «Шыңырау» повесіндегі бас кейіпкер - Еңсеп ата кәсібі - құдық қазумен қоңырқай тірлік кешіп жүрген, өз ортасы үшін елеусіз ғана адам. Оның өмір сүріп келе жатқан осы шағына дейін «қыран топан қызыққа батқан берекелі өмірі жоқ. Түксиген сыз қабырғалар мен қиыршық топырақтан басқа, екі иінінен аждаһадай айқара басқан көр-қараңғыдан басқа, көргені де шамалы. Бірақ оның осы қара көр қуыс пен бір шөкім сұрқай өмірінен бөгде ойлайтын да ештеңесі жоқ еді» [4, 363 б.].

Суреткер өзінің стильдік бедері - аналитикалық, философиялық баяндауға сүйене отырып шығарманы трагедиялық коллизияларға құрады. Еңсепті ғұмыр бойы иектеп келе жатқан сезім - үрей мен күдік. Осы үрей сезімі «Шекспир айтқандай адамды ерлікке бастаған, адамның пасық сезімдерінен жиіркендіретін ұғымнан басқаша» [5, 213 б.] екендігі повестің алғашқы рецензияларында айтылып қалды да, әрмен қарай тереңірек сөз болған жоқ.

Ол жер шұқып құдық қазу барысында, шыңыраудың түбінен судың шығу-шықпауы екіталай. Өзі ойлаған межеге жеткенде «өлім аузында жүрген кісінің» күйін кешеді. Баяғыдағы сәл болмашы қуанышы, бұдан әлдеқайда бұрынғы, тіпті кешегі талай-талай құдық қазып бетегелі белге берекелі су келтіргендегі қызығының барлығы ұмытылады. Еңсептің бойындағы үрей сезімі талай жылғы құдықшылық еткен кәсібінің нәтижесінде пайда болды дейік. Ал тас қараңғы шыңырау түбінен жарық әлем - жердің бетіне шыққанда бұл сезімнің көлеңкедей еріп жүретіні қалай? Енді маңынан жуымайтын болып өз-өзіне ант беріп, көп уақыт сол тұңғық қапасаға тағы да түсуге бел байлайды. Үнемі солай. «Күні кеше жігерін құм қылған қыран шұңқырға қайтадан жетелеп алып келген эзезіл күштің аты не екенін ол кезде Еңсептің өзі де білмейтін. Келе-келе түсінді. Бірін-бірі жақсы мен жаманға бөліп, жағаластырып қойған мына дүниеде бөтеннің аузынан шыққан жылы сөз, қошамет-қолпаш әлі арыны қайта қоймаған арғымақ атқа қатты тебінген үзеңгімен бірдей екен. Ал ол кезде адам пақырды тауға ұрып, тасқа соқтыратын аяр алданыштың әлі арыны мұқалмаған арғымақ кезі еді» [4, 384 б.].

Жазушы Еңсептің еңсесін езгілеген осы бір сергелдең сезімдердің түпкі сырын оның тек құдықшылығынан ғана емес, тіршілік еткен ортасынан да табады. Демек, Еңсеп еңбегінен ғана жатсынбайды. Оны жатсындырған мынау қатыбас өмірі мен кекілінен сипамаған тағдыры. Яғни, үрей мен күдік Еңсептің тіршілік ету формасына айналып

кеткен. Ақырында ол «өз өмірінің ішіндегі ең терең шыңырауды қазып жүріп қазаға ұшырады» [6, 9 б.]. Қу тақырдан талай рет су шығарған ағасы Дәржанның да тағдыры осылай аяқталған.

Экзистенциалистер концепциясы бойынша қорқыныш пен үрей ғана адам өмірінің өлімге барып тірелетін мағынасыздығын таныта алады. Сөйтіп барып адам өз өмірінің шынайы ақиқатына көзі жетеді. «Сонда ғана, - деп жазады Е.Коссак Хайдеггер философиясын талдай отырып, - адам өзінің бөтен әлемге тасталғандығын сезеді, оны үрей мен қорқыныш атаулыдан құтқаратын «өлімге деген еркіндігі» қалады» [7, 60 б.].

Сол тәрізді Еңсеп басындағы нала мен мұңды кездейсоқ шындық деп танудың реті болмай қалады. Оның жеке басы мен қиындыққа толы еңбегі өз ортасынан бағасын ала алмай кетті. Үстірттің үстіндегі суы бір ортаймай шалқып жататын құдықтың «Еңсеп қазған» емес «Еңсеп өлген» деп аталып кетуі соның белгісіндей. Яғни, оның өмірі табаныңды тірердей, соған көңіл қойып сенетіндей шындықты таба алмаған күйі өтті. Бұл жерде Фолкнерлік идея бар сияқты. Ол: «Истины Не думаю, что их вообще можно найти. Они лишь могут быть предметом постоянных и настойчивых поисков для отдельных частиц абсурдного бытия» [8, 201 б.], - деген.

Ә. Кекілбаев Еңсептің жалғыздық өмірін, сайқымазақ тіршілігін сыртқы моральдық қатынастар мен ішкі сезімдік әсерлерді тұтастықта суреттеу арқылы нанымды етіп көрсете біледі. Жатбауыр әлемдегі адам өмірінің өткіншілігі мен өкініштілігін баса суреттеген жазушы концепциясы таза скептикалық арнада түйінделеді деуге де негіз аз. Повестегі мына бір үзіндіде қаламгердің басты философиялық тұжырымы жатыр:

Асылы, адам көңілі өмірдің көп өткіншісі шұбырып жататын айдау қара жолының үстіндегі қайыршының кетік тостағаны сияқты: өткіншілердің біреуі у тамызады; өңсен у болса, әлдеқашан жер қабар едің, аз болса да, анда-санда бір тамса да, жер үсті тіршіліктің тәттілігін сездіріп, таңдайыңды татытып кететін балы бар ғой тағы да. Адамның есінен қанша танғанмен, есірік дәмеден қол үзбей, ылғи әлденеге тырмысып, арам тер болып жүретіні де сондықтан шығар» [4, 368 б.].

Ә. Кекілбаевтың трагедияны адаммен туасы бірге, табиғи дейтін экзистенциализм өкілдерінен айырылатын тұсы да осында.

Экзистенциализмді адамзаттың рухани дамуына тек қана кері әсер ететін ағым деп түсіну бүгінгі ғылым үрдісінен артта қалушылық болар еді. Бұл ағымды қолдаушылар қайта адамзат алдындағы қордаланып қалған мәселелерді меңзеді. Адам баласының апатияға ұрынбауын, қазіргі кезеңдегі адам бойындағы, қоғам бойындағы ірі-ірі дағдарыстарды батыл түрде, барынша ашық түрде айта бастады. Бұл жерде тағы да Ж.П.Сартрға жүгінейік. «Экзистенциалист охотно заявит, что человек это тревога. А это означает, что человек, который на что то решается и сознает, что выбирает не только свое собственное бытие, но что он еще и законодатель, выбирающий одновременно с собой и все человечество, не может избежать чувства полной и глубокой ответственности» [9, 325 б.] - деп жазады ол.

Ә. Кекілбаевтың “Аңыздың ақыры” романы да философиялық ойға құрылған шығарма. Жазушының психологиялық талдау шеберлігі, кейіпкер характерін ашудағы ішкі монолог сынды көркемдік тәсілді айшықты қолданысы т.б. қаламгерлік ерекшеліктері оның адам ғұмыры мен болмысына барынша терең үңілуіне қызмет етеді. Суреткер «Аңыздың ақырында» адамның болмыс категорияларына қатысын бейнелеуде өзінің стильдік ерекшелігін танытқан - сананың ағымына қатты көңіл бөледі. Суреткерлік пен ойшылдық қабаттаса келіп интеллектуалдық концепцияның жарқырай көрінуіне жағдай жасайды. Бірде қаламгердің өзі «Осыған дейін ойлағанымыз мынау болды: әдебиетшілер мен зерттеушілер тырнақшаға алып айтып жүрген «сана ағымының» әдебиеттегі көрінісі қандай? Адам бойындағы бұлқыныс-буырқаныстарды, санамыздағы өзімізге де түсініксіз болып келе жатқан қайсыбір психологиялық процестерді тап басып суреттеуде психологиялық талдаудың өзі де жетпей жататын көрінеді. Алғаш

психологияға, артынша әдебиетке енген «сана ағымы» ұғымының өмірге келуі осыған байланысты болса керек» [10, 201-202 б.] - дегені бар. Және де ол өзінің шығармашылығына осы тұрғыдан Пруст, Джойс, Кафка, Сартр, Камю, Белльдердің белгілі мөлшерде ықпалы болғандығын да айтады.

Адам бойындағы өзгеше құбылыстарды, тосын ассоциацияларды мейлінше тереңірек шынайы беруді ой тасқынына жүктеу үлгісін романдағы Алмас хан бейнесінен табар едік. Өмірші үшін абсолютті ақиқат - мәңгілік. Жазушы хан бейнесін осы философиялық категорияның аясынан алып шыққан. Романда бірден көзге шалына кететін тартыс байқалмайды. Мұндағы тартыс нақты қимылдық-әрекеттік немесе идеялардың шарпысуы емес, тартыс адамның ішкі әлемінде, сансыраған санасында.

Алмас хан - даңққұмарлық пен өркеуделікті, дұшпанына алдырмас айлакерлікті, батырлық пен менмендікті, ақылдылық пен қатыгездікті бойына сыйдырған адам. Жер-жаһанды тулақтай илеп, жалпақ әлемді өзіне бағындырғысы келетін оның бар мұраты - Мәңгілікті өзіне табындыру. Бірақ басқасы қолынан келгенде осы бір мәңгілік деп аталатын тылсым жалына жармастырмай-ақ келеді. Ол тіршілік, өмір деп аталатын мынау құмырсқадай қыбырлаған қозғалысты, соның қайнаған ортасындағы адамдардың пиғылмақсатын, мәнісін түсінбей-ақ қойды. Ақ дегенім алғыс, қара дегенім қарғыс деп есептейтін, тіршіліктің бүкіл маңызы өзінді басқалардан тым биік сезіну деп ойлайтын Өміршінің жалғызсыраған, мүсәпір кейпі мынау. Сонда адамдардың өмірге деген, тіршілік етуге деген сенімін не ұстап тұр? «Төрт жыл бойы жорықта жүрді. Жүз мың аттың тұяғының баспаған жері жоқ. Сонда күндердің күнінде соның бәрін де дәл мынадай қып, жел үйіріп, құм жұтып қоя ма? Адам деген неменің ғұмыры ұйтқып-ұйтқып басыла қалатын қырдың желіндей құр әншейін өткінші нәрсе ғана болса, тұсында соның әрбір ұсақ-түйегін жіпке тізіп тіркеп бағатын адамның жады да мына сусыма құмдай тұрлаусыз бірдеңе екен ғой. Сонда анау аспан мен мынау жердің арасында баянсыздықтан басқа ештеңенің болмағаны да. Басқасының бәрі өткінші, тек баянсыздық қана мәңгілік пе?» [4, 18 б.].

Мәңгілікті күш, даңқ деп түсінетін хан өз ғұмырына көз жібере қалса ылғи тұйыққа тіреле береді. Есіне кешегі пайғамбар Сүлеймен туралы аңыздың түсуі тағы да тағдырдың тұрлаусыздығын баян қылады.

Автор шығарма экспозициясын жорықтағы Өміршінің осындайлық психологиясынан, өзін-өзі жегідей жеген оймен арпалысқан күйінен бастауында суреткерлік амал бар. Өйткені Алмас ханның өз-өзіне қойып, ұштығын таба алмаған бұл сауалдары романның соңына дейін лейтмотивтік қызмет атқарады. Осы ішкі диалогтерден Өмірші бейнесіндегі жатсыну процесін бағдарлай аламыз. Барған сайын кереғар ойлардың тереңдей беруінен құтылмақ болып қаншалықты қарманса да жер бетіндегі тіршіліктен тиянақ таба алмай аласұрады. Сондықтан да «хан сарайы, сарай маңындағылар, тіпті кіші ханшаға дейін ол үшін соншалықты бөтен, соншалықты жат. Ол шексіз жалғыздықта» [4, 200 б.]. Тіпті, енді ол тіршіліктің өзінен жатсыну арқылы трагедиялық бейнеге айнала бастайды. Өз уақытында кеңес ғалымы Г.М.Фридендер шет ел зерттеушісі В.Мушгтің «Трагическая история литературы» деген кітабына үзілді-кесілді қарсы шыққан болатын. Мушгтің «Трагическое не зависит ни от моральной ошибки, ни от познания законов разума. В трагедии человек сознает перед самим собой и перед миром ужас, который не имеет рациональной причины и от которого нет никакого легко доступного нам средства излечения. Человек, которого посещает ощущение трагического, испытывает потрясение всего своего внутреннего существа, а не только присущего ему буржуазного правосознания, аристократических понятий о чести или чувства социальной прочности своего бытия. Его ужасает мрак того мира, для существования в котором он рожден, и то неблагополучие, которое он ощущает в своих взаимоотношениях с силами жизни» [11, 219 б.] дейтін пікірін мүлдем теріске шығарады.

Біздің бағамдауымыз бойынша, қанша дегенмен «пессимистік метафизика» деп қарастырылып келген экзистенциялық бағыттың адамзат ақыл-ойының адамды танудағы, оны жан-жақты барлаудағы логикалық бір белес екенін жоққа шығаруға болмайды. Бұл орайда Н. Бердяевтің «И эта пессимистическая метафизика истории более оптимистично, в последнем и глубоком смысле слов, чем безотрадное и смертоносное для всего живого оптимистическое учение о прогрессе» [12, 161 б.] деген ойын басшылыққа алуымызға болады.

«Аңыздың ақыры» романындағы Әмірші бейнесіне жоғарыдағы Муштің айтқан теориялық толғамы сай келетіндей. Шығармада мына тіршіліктен үміт үзген қаһарманның кейде өлімді сағынатын, сол зауал шақтың тезірек келуін күтетін суреттер бар. Өзіне бетпе-бет келіп қит етсе қанын шашқалы тұрған тұз тағысы - жолбарысты шімірікпей қарсы алады, тіпті осы жыртқышты өзінің мәңгілік күйзелісінен біржола құтқаратын азатшысындай көреді. Жолбарысты амалсыз жер жастандырғанда ажалдың тағы да сырт айналып кеткеніне өкінетіндей. Мұндай сезім оның «мына көл-дария аспанның астында кімнің болмасын мәңгі серігі құлазыған жалғыздық екенін» [4, 44 б.] ұғынуынан пайда болған. Ақырында Әміршінің мәңгілікке балап жүрген ұғымдарының бәрі де аяқ астынан күйреп бітеді. Оның жалғыз ғана тапқан тиянағы кезінде зынданға өзі жаздырған жазу – «Барар жерің бәрібір жердің асты».

Әміршінің күйзелісті өмірін оның ғұмыр сүрген қоғамның алғышарттарынан іздеу қателік. Өйткені заманның тіршілік-тынысын өзгерту, өзіне тәуелді қоғамы принциптер жасап алу құдіретті Әміршінің құзыры жететін нәрселер. Алмас ханның нақты тарихи прототипін сезе отырсақ та шығарманың мекен-тұрағы мен уақыты абстракция күйінде қалуы оның трагедиясын қоғамдық негіздерден қарауға мұрша да бермейді. Сондықтан да романда жазушы адамның рухани мүддесі биігінен келіп, философиялық тұжырымын психологиялық талдау тұрғысынан дәйектеу мақсатын көздейді.

Ә. Кекілбаевқа тән тағы бір ерекшелік - жеке адам мәселесін әртүрлі деңгейден, адамның әртүрлі әлеуметтік статусынан келіп зейін қоятыны. Суреткер біршама шығармаларында бүтін бір ел ғана емес, бірнеше мемлекеттердің тағдырын шеше алатын (Әбілқайыр, Алмас, Жөнейт хандар) адамдардың бейнесін жасай отырып, олардың дүниетанымын, жұмыр басты пендеге тән сезімдерін, рухани ерекшеліктерін ашуға назар аударса, Жақан («Автомобиль»), Зухра («Шеткері үй»), Еңсеп («Шыңырау»), Тілеу («Бір шоқ жиде») сияқтылар әлеуметтік белсенділіктен алыс, алдарына тым ірі мақсаттар қоймайтын, қарапайым ғана жандар. Тіптен олардың бойында белгілі бір іске бейімі болып, өз мамандығын жете игергенімен, дара туғандықты білдіретін қасиеттері, айрықша дарындары жоқ. Әбіштің негізгі діттейтіні - адамды типтік тұтастықта алу. Жазушы үшін хан болсын, қара болсын, біртуар талант болсын, я болмаса алаяқ болсын - олар жеке тағдырлар, жеке бір дүниетаным мен сананың иелері. Жеке адам дегеніміз - өзінше бір әлем. Қаламгер осы жеке адамға үніле отырып, олардың бойынан ортақтық қасиеттер іздейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кекілбаев Ә. Кемелдік. Уақыт және қаламгер / (Құраст. Р. Бердібаев). - Алматы: Жазушы, 1984. - Б. 35-62.
- 2 Добролюбов Н.А. Собр. соч. В 9-ти томах. Т.7. - Москва - Ленинград: Худ. лит., 1963. - 634 с.
- 3 Ысқақбай М. Шығарма шырайы - шындық. - Алматы: Рауан, 1994. - 240 б.
- 4 Кекілбаев Ә. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т.1: Роман және повестер. - Алматы: Жазушы, 1989. - 400 б.
- 5 Әбжанов Т. Еңбектің Еңсепті “жатсынуы” // Жұлдыз. – 1993. №9. - Б. 212-214.

- 6 Герольд Бельгер. Дала балладалары // Ә.Кекілбаев. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т.1: Роман және повестер. - Алматы: Жазушы, 1989. - Б. 5-14.
- 7 Коссак Е. Экзистенциализм в философии и литературе: Перев. с польск. - Москва: Политиздат, 1980. - 360 с.
- 8 Фолкнер У. О литературе. //Вопросы литературы. – Москва. – 1977. - №1. - С. 197-228.
- 9 Сартр Ж.П. Экзистенциализм - это гуманизм // Сумерки богов. (Сост. и общ.ред. А.А. Яковлева). - Москва: Политиздат, 1990. - С. 319-344.
- 10 Керейқұлов Қ. Теңізге түскен желқайық: Сын мақалалар. - Алматы: Жазушы, 1991. - 216 б.
- 11 Фридендер Г.М. Методологические проблемы литературоведения. - Ленинград: Наука, 1984. - 238 с.
- 12 Бердяев Н. Смысл истории. - Москва: Мысль, 1990. - 175 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрена взаимосвязь произведений Абиша Кекилбаева, раскрывающих диалектику человеческой души, с одной из фундаментальных литературно – философских категорий – экзистенциализмом. Глубокие философские мысли писателя о человеческой природе анализированы на основе повести "Шыңырау" и романа " Аңыздың ақыры". Определяются особенности применения мифологических идей, соответствующие художественной цели в произведениях. Рассматриваются стилистические манеры художника – аналитические, философские особенности повествования.

RESUME

In the article the connection of Abish Kekilbayev's works revealing the dialectic of the human soul and one of the fundamental literary - philosophical categories – existentialism is considered. Deep philosophical thoughts about human nature of the writer are analyzed on the basis of the novels "Shynyrau" and "Anyzdyn akury". Application features of mythological ideas corresponding to the artistic purpose in the works are defined. The stylistic manner of the artist - the analytical and philosophical narrative features are considered.

УДК 81`243

А.Е. Агманова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
д-р филол. н., профессор

О.А. Инкарбай

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
магистрант

**Особенности
усвоения средств
выражения
субъективной
модальности****Аннотация**

Статья посвящена исследованию закономерностей усвоения иноязычными обучаемыми способов выражения субъективной модальности в русском языке. Специфика усвоения средств выражения субъективной модальности в русском языке рассматривается на основе сопоставительного анализа данных тестирования по двум группам респондентов: студенты неязыковых специальностей казахских отделений и студенты-репатрианты.

Ключевые слова: усвоение, русский язык как второй, субъективная модальность, средства выражения, респонденты-казахи.

Овладение вторым языком связано, прежде всего, с усвоением основных механизмов выражения и передачи смысла в процессах языковой коммуникации. В связи с этим наряду с объективно-модальными значениями усвоение средств выражения субъективной модальности, в совокупности определяющие природу и функциональную сущность предложения как минимальной коммуникативной единицы, выражающей интенцию говорящего, представляют необходимую базу для осуществления полноценной речевой деятельности средствами изучаемого языка [1, с. 40].

Таким образом, актуальность исследования определяется недостаточной теоретической и практической разработанностью проблемы усвоения способов выражения субъективной модальности при изучении русского языка как второго разными категориями обучаемых – студентами неязыковых специальностей казахских отделений и студентами-репатриантами.

Категория модальности является одним из сложных и дискуссионных объектов лингвистического исследования. Среди исследуемых модальных значений важное место занимает субъективная модальность, поскольку в ее семантике находит отражение знание говорящего о сообщаемой в высказывании информации и его отношение к ней. Субъективная модальность представляет собой систему языковых средств, служащих для выражения оценки говорящим описываемых

фактов (уверенность или неуверенность, согласие или несогласие, положительная или отрицательная оценка и др.): «Субъективно-модальным значением считается то, в котором заключено отношение говорящего к тому, о чем он сообщает» [2, Русская грамматика, 1980, с. 214]. Необходимо отметить, что тесная связь субъективной модальности с категориями прагматического уровня свидетельствует о безусловной актуальности данной проблемы в контексте усвоения второго языка. В отличие от других видов модальности, субъективная модальность отражает степень полноты и характер знаний говорящего о событии.

Известно, что средства выражения субъективной модальности разнообразны и относятся к разным языковым уровням: лексическому, морфологическому, синтаксическому, просодическому. При всем многообразии способов выражения субъективной модальности в русском языке основными (ядерными) являются модальные лексемы: модальные слова и частицы, модальные глаголы и предикативы, функционально близкие к ним словосочетания (традиционно рассматриваемые как вводные обороты) и предложения, а также предикаты мнения, знания, восприятия. Помимо этого семантика субъективной модальности может быть выражена с помощью специальных синтаксических конструкций, интонационных средств, а также невербальными средствами. Определенные типы высказываний имплицитно репрезентируют субъективную оценку речевой ситуации.

Высокая частотность употребления языковых средств выражения субъективной модальности обусловлена их коммуникативной значимостью: они используются не только для выражения оценки, отношения говорящего к сообщаемому факту, но и для добавочного сообщения, усиления эмоционального аспекта, специального привлечения внимания собеседника к предлагаемой, особо важной информации. Все это свидетельствует о важности усвоения средств выражения субъективной модальности в процессе изучения русского языка казахоязычными студентами для осуществления полноценной коммуникации. Усвоение субъективной модальности тесно связано с освоением функционально-семантических категорий и модальных значений желания-нежелания, предположения, намерения, долженствования, возможности, необходимости, отрицания, согласия-несогласия, эмоциональной оценки сообщаемого.

Значимость анализа особенностей усвоения способов и средств выражения субъективной модальности очевидна, так как позволяет моделировать процесс обучения и поэтапно и систематически работать над формированием навыков выражения речевых намерений, связанных с субъективным восприятием явлений окружающей действительности говорящим и слушающим.

В усвоении способов выражения субъективной модальности наблюдаются особенности, обусловленные когнитивными и психолингвистическими закономерностями развития вторичной языковой личности. В связи с этим выявление специфики усвоения способов выражения субъективной модальности русского языка иноязычными обучаемыми позволит определить общие тенденции как в процессе формирования языковой способности индивида, так и в процессе билингвализации личности.

Для исследования специфики усвоения лексических и морфологических способов выражения субъективной модальности при изучении русского языка как второго был проведен эксперимент в виде письменного теста. В эксперименте принимали участие студенты, обучающиеся на первом и втором курсах казахских отделений Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, и студенты-репатрианты (студенты ЕНУ им. Л.Н. Гумилева – этнические казахи, прибывшие на историческую родину из стран дальнего зарубежья). Предложенный тест состоял из четырех частей. Первая часть предполагает получение информации о тестируемом. Во второй части студентам предлагалось найти из нескольких приведенных лексем, выражающих субъективную модальность, подходящую по смыслу данному предложению.

В третьей части студентам следовало выразить свое субъективное мнение к описанным ситуациям. Приведенные 15 ситуаций подразумевают использование респондентами средств, выражающих разные виды субъективной модальности. Данные задания также позволили выявить частотность употребления тех или иных языковых средств.

Четвертая часть ставила целью выявление знаний смысловых различий лексем, выражающих субъективную модальность. Респондентам было предложено перевести с казахского языка на русский 14 предложений. При этом, также важно было установить, каким из синонимичных лексем отдадут предпочтение обучаемые для выражения данного смысла.

На основе анализа лексических единиц, выражающих разные значения субъективной модальности, нами были выбраны лексемы, которые имеют высокую частотность употребления: *должен, нужно, необходимо, надо, хотеть, желать, обязан, мочь, можно, нельзя, наверно, возможно, скорее всего, представляется*, а также отрицательная форма этих лексем.

Анализ полученных данных по второй части теста выявил следующий уровень владения модальными лексемами: *студенты-репатрианты – 55%, студенты казахских отделений (коренные жители страны) – 88%*.

Следует отметить, что уровень языковой компетенции в русском языке студентов-репатриантов намного ниже, чем у студентов-казахов – граждан Казахстана, поскольку эти студенты обучались русскому языку как второму в школе, начиная с начальных классов. Большинство же студентов-репатриантов приступает к изучению русского языка лишь в стенах университета.

Анализ результатов эксперимента позволил сделать следующие выводы.

1. Наиболее высокие показатели характерны для лексем: *хотеть, надо, нужно, возможно и мочь*.

2. Более низкие показатели демонстрируют лексемы: *обязательно, наверно и представляется*.

3. Определенную сложность представляют лексемы, содержащие морфологические показатели рода, числа и падежа. В казахском языке грамматически не представлена категория рода, данная особенность родного языка студентов оказывает интерферирующее влияние при изучении русского языка. В заданиях, где требовалось подобрать нужную форму лексемы, многие студенты выбрали неправильный ответ: например, были даны предложения «*Он ... вернуть мою книгу*» (варианты ответов «*должен, должна, должны, должно*»); «*Ему ... ручка, чтобы написать письмо*» (варианты ответов «*нужен, нужна, нужно, нужны*»). Особенно сложным для студентов-репатриантов оказалось предложение «*Я обещал, значит ... выполнить*», где следовало выбрать правильный ответ из следующих вариантов «*обязан, обязана, обязаны, обязательно*». Студенты показали незнание морфологических признаков данных лексем.

4. Наибольшую трудность для усвоения представляет сочетание глагольной лексемы с местоимением в дательном падеже безличных конструкциях: «*Нам ... сходить в кино*» (варианты ответов «*хочется, хочу, желаю, желаешь*»); «*Им ... поехать в Америку*» (варианты ответов «*хочет, хотелось бы, хочешь, хотите*»).

5. Неправильные ответы студенты указывали в предложениях, где следовало выбрать лексему с отрицательным значением: «*Замолчите, ничего ... объяснять*» (варианты ответов «*надо, нужно, не надо, не нужны*»).

6. Студенты-репатрианты показали низкий уровень усвоения лексем *обязательно, возможно, наверно, кажется и представляется*. Например, в следующих случаях «... *он был прав*» (варианты ответов «*можете, возможно, можешь, могли*»); «... *я его неправильно понял*» (варианты ответов «*можете, могу ли, наверно, можно*») многие студенты выбрали неправильный вариант ответа.

Таким образом, можно сделать выводы, что лучше и глубже усваиваются:

- лексемы, выражающие значение желания-нежелания и необходимости, такие, как *хотеть, надо, нужно*;
- глагольные лексемы в форме единственного числа I лица, например: *я хочу, я могу, я желаю* и т.д.

Данные закономерности, на наш взгляд, объясняются следующими причинами:

- глагольные лексемы в форме единственного числа I лица является основными и наиболее коммуникативно значимыми для выражения в высказывании информации и отношения к ней с точки зрения говорящего;
- велика частотность употребления лексем, выражающих значения желания-нежелания, возможности и необходимости.

Третья часть теста вызвала у респондентов небольшие трудности, обнаружены невыполненные задания, особенно у студентов-репатриантов. В этих заданиях требовалось выразить свое субъективное мнение к описанным ситуациям. Ситуация в тесте описана на казахском языке, а ответить следовало на русском языке. К примеру, дана ситуация: «Погода очень жаркая, вам хочется выпить воды», возможные варианты ответов «Мне хочется попить воды», «Я хочу пить» и т.д., т.е. данная ситуация направлена на выявление средств выражения модальности желания. Количество невыполненных заданий свидетельствует о недостаточно хорошем знании определенных средств выражения субъективной модальности. В полученных ответах также присутствуют предложения без употребления средств выражения субъективной модальности, т.е. в силу неуверенности в правильном выборе нужной формы студенты избегают употребления этих языковых средств.

Таким образом, анализ полученных данных в 3-ей части теста выявил следующие показатели усвоения: *студенты-репатрианты – 48%*, *студенты казахских отделений (коренные жители страны) – 72%*. Особенности усвоения отдельных модальных значений представлены в таблице 1.

Таблица 1 Особенности усвоения модальных значений

№ задания	Модальные значения	Студенты-репатрианты	Студенты казахских отделений
1, 7, 13	желание	73%	84%
2, 14	возможность	66%	69%
4, 15	предположение	35%	62%
5	нежелание	82%	92%
3, 8	необходимость	50%	80%
6, 11	долженствование	40%	65%
9, 10, 12	намерение	27%	58%

Лучшие показатели были продемонстрированы по желательной и нежелательной модальности, свидетельствующие о знании соответствующих форм выражения, значения и специфики функционирования в приведенных ситуациях. Респондентами даны корректные ответы. Необходимо отметить, что в ответах студентов-репатриантов фигурировали в основном однотипные ответы, в то время как другие студенты казахских отделений использовали разные средства выражения субъективной модальности. Например, для ситуации: «Погода очень жаркая, вам хочется выпить воды», большинство студентов-репатриантов употребляет предложение «Я хочу пить», некоторые из них используют также выражения «Мне хочется попить воды» и «Мне нужна вода». В ответах же студентов-казахов – коренных жителей страны, помимо приведенных вариантов,

встречаются выражения «Можно мне воды?», «Хочется холодной воды» и «Надо купить воду».

Задания 4-ой части теста, предполагающие перевод предложений с казахского языка на русский, т.е. предусматривающие порождение высказывания на изучаемом языке, значительно сложнее предыдущих и более наглядно демонстрируют степень усвоения средств выражения субъективной модальности. Анализ характера усвоения семантики и форм выражения субъективной модальности по данной части теста подтверждает ранее полученные результаты: знание средств выражения субъективной модальности у студентов–коренных жителей намного лучше, уровень языковой компетенции выше, нежели у студентов–репатриантов, изучающих русский язык.

Анализ полученных данных по последней части эксперимента в целом выявил следующие результаты усвоения средств выражения субъективной модальности: *студенты-репатрианты – 48%, студенты казахских отделений (коренные жители страны) – 86%*.

В целом прослеживается общая тенденция в усвоении способов выражения субъективной модальности. Наиболее высокие показатели установлены по формам модальности желания–нежелания, возможности и необходимости, а низкий уровень усвоения характерен для форм модальности намерения и предположения.

Сопоставление характера усвоения способов выражения субъективной модальности в русском языке респондентами-казахами (студентами казахских отделений и студентами-репатриантами) позволило выявить некоторые особенности. Отмечается наличие общей тенденции в лучшем усвоении лексем, выражающих желание (*хотеть и желать*), возможность и необходимость (*возможно, надо, нужно*); глубже усваиваются глагольные лексемы в форме единственного числа I лица (например, *я хочу, я могу, я желаю* и т.д.), хуже – значение намерения и отрицательная форма лексем. Вместе с тем наблюдаются заметные отличия в усвоении лексем, выражающих *обязанность*, а также сочетаний модальной лексемы с местоимением в дательном падеже, по которым показатели у казахоязычных студентов – коренных жителей значительно выше.

Таким образом, результаты анализа 4-ой части эксперимента согласуются с выводами по предыдущим частям теста и подтверждает выявленную закономерность усвоения средств выражения субъективной модальности в процессе овладения русским языком как вторым.

Выявленные закономерности, несомненно, служат опорой дальнейшего исследования на более обширном фактическом материале особенностей развития вторичной языковой личности, что представляет собой концептуальную базу для разработки оптимальных моделей обучения второму языку.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Агманова А.Е. Усвоение второго языка: проблемы теории и методологии исследования. – Астана, 2013. – 102 с.
- 2 Русская грамматика. Том 2. Синтаксис. – М.: Наука, 1982. – 709 с.

ТҮЙІН

Мақала қазақ бөлімдерінде оқитын студентердің орыс тіліндегі субъективті модалдылықты білдіретін тәсілдерді меңгеру заңдылықтарын зерттеуге арналған. Бұл тілдік құралдарды меңгеру ершеліктері тест нәтижесінде қарастырылады.

RESUME

The article deals with the investigation of particularities of the Russian modality meanings acquisition by students of the Kazakh departments. Specificity of these linguistic resources acquisition is considered on the basis of the test results.

Е.А. Журавлева

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
д-р филол. н., профессор

А.Г. Немцева

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
магистрант

Основные принципы использования форм речевого этикета казахстанцами в глобальной сети интернет (на примере веб- форумов)

Аннотация

Речевой этикет является одним из важнейших показателей межличностных отношений, в современный период он значительно модифицируется, что связано с происходящими в обществе изменениями и, в частности, технической революцией. В статье рассматриваются проблемы речевого этикета в глобальной сети Интернет. Материалом для исследования послужили сообщения, размещенные на казахстанских веб-сайтах. Анализу подвергаются формы употребления приветствий и прощаний в веб-форумах республиканского масштаба за 2015-2016 гг.

Ключевые слова: речевой этикет, коммуникативная ситуация, веб-форум, интернет-общение, приветствия, прощания.

Язык существует и развивается как социальный феномен, в связи с этим в центре внимания ученых-лингвистов находится языковая личность, по мнению Ю.Н. Караулова, являющаяся сквозной идеей, которая «пронизывает все аспекты изучения языка и одновременно разрушает границы между дисциплинами, изучающими человека, поскольку нельзя изучать человека вне его языка» [1, 3]. Поэтому большой интерес у ученых представляет изучение речевого этикета как одного из важнейших показателей межличностных отношений в языке.

Под речевым этикетом мы понимаем совокупность правил поведения, принятых в речевом общении между людьми. Приветствовать кого-либо означает спросить о его душевном состоянии или о его здоровье. А в прощании выражается надежда на скорую встречу, пожелание здравствования.

Речевой этикет характеризуется устойчивыми формулами общения, которые употребляются в стандартных ситуациях, и предполагает выбор наиболее уместных средств из словарного запаса собеседников в определенной коммуникативной ситуации [2, 9].

В настоящее время открываются новые возможности общения, среди которых важное место занимают информационные технологии. За последнее столетие человечество совершило огромный скачок в развитии науки и техники, что открыло новые средства и способы коммуникации между людьми. Так, развитие компьютерных технологий способствовало появлению новой схемы общения: человек-компьютер-человек. Глобальная компьютерная сеть Интернет постепенно становится полноценным источником информации, а также основной формой виртуального общения между людьми.

Интернет-пространство вызывает огромный интерес с точки зрения лингвистики в плане исследования языка виртуального общения. Особенно интересным нам представляется использование тех или иных этикетно-речевых форм приветствий казахстанцами в глобальной сети Интернет. Онлайн-общение происходит в трех основных сферах:

1) Социальная сеть (*от англ. social networks*) – это интернет-площадка, сайт, который позволяет зарегистрированным на нем пользователям размещать информацию о себе и коммуницировать между собой, устанавливая социальные связи [3].

2) Веб-форум – класс [веб-приложений](#) для организации [общения](#) посетителей [веб-сайта](#) [4].

3) Система обмена мгновенными сообщениями (англ. Instant messaging, IM) - службы мгновенных сообщений, программы онлайн-консультанты и программы-клиенты для обмена сообщениями в реальном времени через Интернет. Могут передаваться текстовые сообщения, звуковые сигналы, изображения, видео, а также производиться такие действия, как совместное рисование или игры [5].

Объектом нашего исследования стали наиболее популярные казахстанские форумы ([Казахстанский форум «Все вместе»](#) [6]; Центр тяжести [7]; [VIPforum.kz](#) – общетематический форум [8]). Чтобы определить особенности употребления его форм в виртуальном пространстве Казахстана, нами было проанализировано более 1500 сообщений трех тематических категорий: *экономика и финансы, женская тематика, развлечения (кино, музыка и т.д.)*.

Анализ показал, что больше всего этикетно-речевых форм приветствий было использовано в тематической категории «Экономика и финансы». Это связано с тем, что аудитория данной категории представляет людей образованных, госслужащих и деятелей науки.

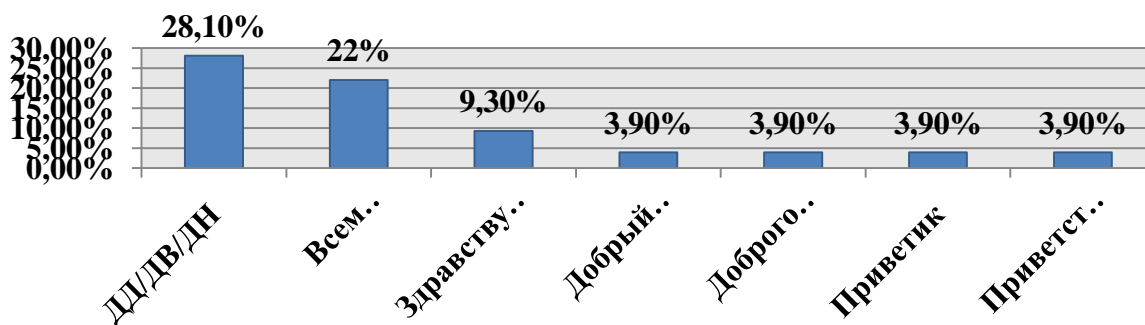
Наиболее употребительны формы приветствия «Добрый день» (28%): *«Добрый день, такая ситуация, купил обувь на ибее, размер писал один, по факту прислали другое»*. *«Добрый день, уважаемые форумчане! Планируем открыть ЗООМАГАЗИН, но в этом деле новички»*. *«Добрый день! Не знаю куда написать, так что напишу вопрос здесь. Может кто ответит или перенаправит, буду очень благодарна»*. Также активно пользователями используется аббревиатура этого же приветствия «ДД/ДН» (28%). Употребление данных аббревиатур характеризует речь большинства пользователей форумов, так как Интернет-пространство требует краткости и лаконичности в общении. Это является одной из самых ярких особенностей виртуального общения.

«ДН! Знающие подскажите, интернет-покупку безопаснее оплачивать с виза электрон или через раурал?». *«ДД скажите кто может знает как покупать с сайта <http://aliexpress.kz/> или можно пользоваться русским сайтом? кто покупал?»*. *«ДД! Покупки онлайн делаю часто, но вот ноутбук не покупал. Подскажите, есть ли сейчас какие либо сложности с таможенной, если стоимость менее 1000 евро»*. *«ДД! Уже задавала вопрос, но ответ на него не получила. Мне нужно завезти малую партию продуктов с Украины»*.

Также в данной тематической категории употреблялись такие приветствия как *добрый вечер (14%)*, *всем привет (9%)*, *доброго времени суток (7,2%)*, *приветствую (6,7%)*, *здравствуй (7,1%)*. Общение в данной тематической категории происходит по формуле «вопрос-ответ», в общении участвует максимальное количество пользователей, поэтому речь богата формами приветствия.

В сообщениях, относящихся к женской тематике, формы приветствий встречаются довольно редко. Общение на женские темы представляет собой непрерывный диалог, подразумевающий общение между узкой группой пользователей.

Частотность употребления приветствий в категории, посвященной женской тематике

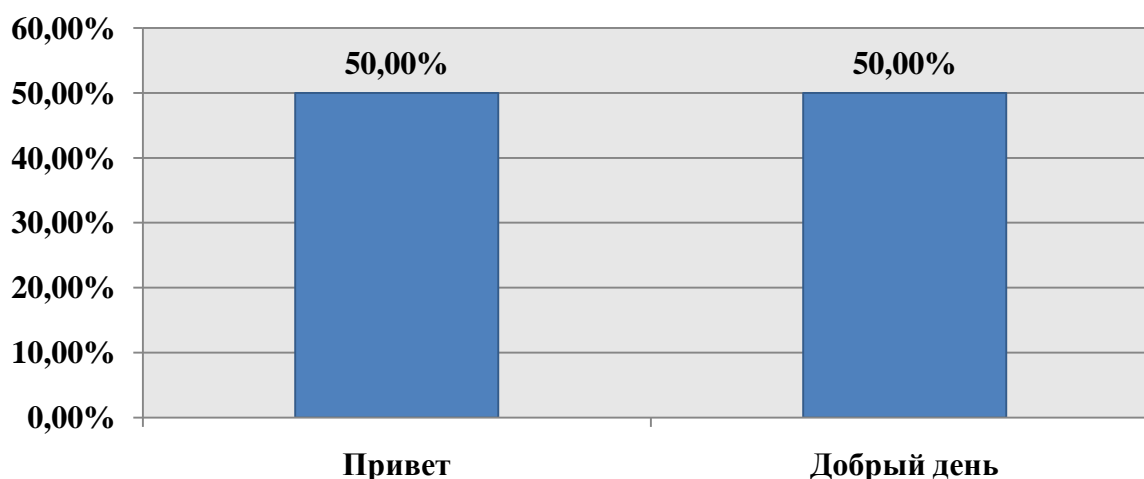

Из сообщений, размещенных на форуме, было выявлено, что наиболее употребительным является приветствие «ДД/ДВ/ДН» – частотность его употребления составила 28,1%. *«ДД, скажите, а что можно сделать с «мешками» под глазами?»*. *«ДД! Посоветуйте пожалуйста к какому специалисту лучше обратиться в Алматы, в связи с появившимся новообразованием на лице...»* На втором месте приветствие *добрый день (28%)*. *«Евгения, добрый день! Подскажите, можно ли делать пиллинг при куперозе?»*. *«Добрый день! Под глазами мелкие мимические морщинки из-за того что часто щурюсь. Морально еще не готова прибегнуть к диспорту или ботоксу. Есть ли действенные процедуры по борьбе с мимическими морщинами под глазами?»*. *«Добрый день, кто применял косметику для домашнего ухода фиджей (PHITOGEN Италия)...»*. Также участники форума употребляли такие приветствия, как *всем привет/привет (22%)*,

здравствуйте (9,3%), *добрый вечер* (3,9%), *доброго времени суток* (3,9%), *приветик* (3,9%), *приветствую* (3,9%).

Третья тематическая группа, которую мы рассмотрели, развлекательного характера. В данной категории интернет-форума формы речевого этикета встречаются значительно реже, чем в первых двух, поскольку сообщение каждого участника представляет собой отдельный микроблог, редко обращенный к кому-либо.

Частотность употребления приветствий в категории развлекательного характера

Среди проанализированных сообщений мы отметили только две формы приветствия: *привет* (50%): «Привет, народ! Би-2 собираются в Алматы в феврале, хочу приехать...». А также «здравствуйте» (50%): «Здравствуйте а можно по подробней? Я после распада "Агаты Кристи" вообще о деятельности Вадима Самойлова ни чего не знаю. Заранее спасибо». Таким образом, использование форм приветствий на веб-форуме обусловлено тематикой обсуждений. Наиболее употребительны этикетно-речевые формы приветствий в темах, заведомо требующих решения какой-либо важной задачи или проблемы. Например, тема в разделе «Экономика и финансы» – «Открытие ИП». Большинство пользователей обращаются в теме к «экспертам», желая получить консультацию по волнующей проблеме, поэтому сообщения начинаются с вежливого приветствия. В обсуждениях по женской тематике наблюдается меньшее количество этикетных форм приветствий, так как общение происходит не на уровне «новичок-эксперт», а в форме диалога между равноправными участниками коммуникации. В последней категории («Развлечения») было выделено только две формы приветствий (*привет, добрый день*).

Также особенностью виртуального общения является стремление к упрощению речи, происходит сокращение отдельных речевых форм. Этим обусловлено появление таких форм приветствий как ДД/ДН/ДВ.

Молодежь, являясь преимущественным носителем жаргона, делает его элементом поп-культуры, который в свою очередь делает его престижным и необходимым для самовыражения. Примеров тому достаточно в текстах песен («Мне все по барабану» – группа «Сплин», «Заколебал ты» – группа «Дискотека Авария»), в радиопередачах и музыкальном телевидении, на которые они и ориентируются.

Стремительное и постоянное ускорение и обновление – ведущие характеристики современной жизни, которой живет казахстанский подросток. Научно-технические революции делают общение чрезвычайно динамичной системой, стимулируя радикальное изменение социальных связей и форм человеческих коммуникаций. В современной культуре присутствует ярко выраженный слой инноваций, которые постоянно взламывают и перестраивают культурную традицию, затрудняя тем самым процессы

социализации и адаптации человека к постоянно меняющимся условиям и требованиям жизни. Усложнение социокультурной реальности, сопровождающейся ломкой традиций и норм разных сфер жизни, стремительное и всеохватывающее распространение продуктов массовой культуры обуславливают угрожающие масштабы современного кризиса общения.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 238 с.
- 2 Формановская Н.И. Русский речевой этикет: Лингвистический и методический аспекты. – М., 1987.
- 3 Словарь Seopult // Электронный ресурс [Режим доступа]: http://seopult.ru/library/Социальная_сеть
- 4 Веб-форум. Википедия. Свободная энциклопедия // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Веб-форум>
- 5 Система мгновенного обмена сообщениями. Википедия: свободная энциклопедия // Электронный ресурс [Режим доступа]: http://ru.wikipedia.org/wiki/Система_мгновенного_обмена_сообщениями
- 6 Казахстанский форум «Все вместе» // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://vse.kz/>
- 7 Центр тяжести // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://ct.kz/>
- 8 VIPforum.kz – общетематический форум // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://vipforum.kz/>

ТҮЙІН

Мақала жаһандық Ғаламтор желісінде орыс тіліндегі сөйлеу этикетінің қызмет етуін зерттеуге арналған. Сәлемдесу мен қоштасу үлгілерінің қолданылу ерекшеліктері қазақстандық веб-форумдардағы хабарлама материалдары бойынша қарастырылған.

RESUME

This article deals with the forms of Russian speech etiquette in the Internet Global network. The features in the use of forms of greetings and farewells are considered on the basis of the analysis of the messages which were published on Kazakhstan web forums.

Аннотация

Мақалада XV-XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулар поэзиясындағы «батырлық» концептісінің фрейм түріндегі мазмұндық құрылымы қарастырылады. Тілдік материалды талдау авторға батырлық концептісінің осы кезеңдер аралығындағы концептуалды белгілерінің қолданыс жиілігі, сапасын анықтауға мүмкіндік береді. Ақын-жыраулар шығармашылық жүйесінің түрлі кезеңдеріндегі дүниенің поэтикалық бейнесіндегі «батырлық» концептісінің құндылық ролін айқындалады.

Түйін сөздер: ақын-жыраулар поэзиясы, батырлық концептісі, фрейм, дүниенің поэтикалық бейнесі, сценарий, концептуалды белгілер.

Г.Е. Абылова

Еуразия гуманитарлық институты,
филол. ғыл. канд., доцент

«Батырлық – Заман - Соғыс» триадасы контекстіндегі батырлық концептісінің ерекшеліктері

Ақын-жыраулардың поэзиясындағы мәтіндерінде қазақ санасы үшін маңызды концептілер репрезентацияланады. Орта ғасырдағы адам үшін батырлық маңызды. Бұл еңбегімізде «Батырлық-Заман-Соғыс» үштігінде «батырлық» концептісінің фрейм түрінде мазмұндық құрылымын қарастырамыз. Ол үшін фрейм жайында ғалымдардың теориялық тұжырымдарына шолу жасалық. Фрейм теориясы жайындағы білім XX ғасырлардағы 70-жылдардағы М. Минский тарапынан қарастырылған.

Мәтінді түсінуде фрейм ерекше роль атқарады. Фрейм мәтінді түсіну процесіне мәтін түзуші тарапынан енгізілген. Мәтіннің мағынасын түсіну барысында фрейм белсенді болып шығады. Фрейм стереотипті ситуацияны бейнелейтін «құрылымданған ментальді сурет» ретінде ғана емес, сонымен бірге, таным құралы болып табылады [1, 64-65 б.], өзінің өрістеу мүмкіншілігіне орай бөліктерді айқындайды және мәліметті нақтылайды [2, 128 б.]. Фрейм таңбалық жүйедегі ділдік жасалымдардың қайта кодтаудың құралы болып табылады деген М. Минскийдің тұжырымдамасын, сонымен бірге Ч. Филлмордың жоғарыдағы теориясын негізге алып, біз мәтіндік құрылымдардың зерттеу позициясы тұрғысынан фрейм ұғымын кеңірек түсінуге болады деген ғалымдардың пікіріне қосыламыз. Себебі фрейм көркем шығарма мәтнінде ақынның белгілі бір түрде

ұсынған дерексіз білімі ретінде ғана емес, оқырманның ментальді-когнитивті қабілеті есебінен көркем мәтіндегі оның өзектенуінің нәтижесі ретінде де түсіндіріледі. Оқырманның міндетіне фрейм көмегімен, жеке концептуалды моделімен және автордың концептуалды моделімен мәтіннің белгілі бір сегменті аялық біліммен ара қатынасын түзу кіреді.

Бұл үштіктегі «батырлық» концептісі кешенді ой бірлігі ретінде ойлау қызметі процесінде өзінің түсініктік деңгейін, не фреймді, не схемалық, не ой суреті, не бұл концептуалды мәндердің түрлі комбинациясын өзектендіріп, түрлі жақтарымен танылады. Олай болса, бұл концепті берілген жіктеу бойынша әрі фрейм әрі сценарий, яғни фреймдік сценарийді білдіреді. Бұл концептінің фрейм ретінде санауға болады, себебі ол концепт мазмұнын толықтырушы білім жинақталған когнитивті құрылым ретінде беріледі. Ал батырлық концептісінің сценарийге қатыстылығы оның сюжеттік сипатында, яғни уақыттардағы эпизодтарының жүйелілігінде. Осыдан келіп батырлық құбылысының өзі жеке болмайды, ол бұл қызметтің процесін, оның иесі және нәтижесін ұсынады.

Батырлық концептісі үш компонентті фреймдік сценарий болғандықтан, оның әрбір компоненті өзінің ядросы мен перифериясына ие. Бұл үш бөлігі жеке қарастырылады, жинақталған түрде вербализациясының толық бейнесін алуға мүмкіндік береді.

Ақын-жыраулардың көпшілігінде өзекті де негізгі концепт батырлық болып табылады. Өйткені бұл концепті толғауда ақын суреттеген адамдардың өмірлік жолын, мақсатын тануға мүмкіндік береді. Батырлық концептісінің сол кезеңдердегі ең өзекті қазақ халқының ұлттық санасында маңызды ұғым ретінде орын алғаны белгілі. Батырлардың ел қорғаны ретінде этникалық санада әрдайым позитивті баға алған. Сонымен қатар, заманның эстетикасы мәдениеттің мынадай доминантымен анықталады: даңқ, батырлық, сенім. Поэзия ұлттық мәдени кодының көрінісі болып табылатындықтан, бұндай тұжырым ақын-жыраулық дүниенің поэтикалық бейнесіне де кең таралуы мүмкін. Елін қорғаған, елі үшін қан төккен батырлардың ерлігі, даңқы, елге әділ билік жүргізе білген, бейбіт заманға ұмтылған хан, сұлтан, төре, билердің жұртына ертеңгі күніне сенімділік сыйлай білген істері көптеген ақын-жыраулардың шығармаларының негізгі өзегін құрағаны белгілі. Осылайша, заман концептосферасының маңызды қасиет антропоцентризмге байланысты, адамның дүниенің эстетикалық игеруі табиғат және зат әлемінен жоғары. Заман, даңқ, ерлік, батыр, хан, уақыт, кеңістік, адам, табиғат – қазақ қоғамының маңызды құндылықтары.

Альберт Швейцар «шындық болмысты қалыптастырушы күштердің ішінде адамгершілік (нравственность) бірінші болып табылады...» деп жазады. Ал адамның адамгершілік тұрғысынан идеалдылығы жайында ақын-жыраулардың поэзиясында өз заманына сәйкес қандай болуы керек жайында айтылған (Абылай, Бөгенбай). Осыған орай айтатынымыз, дүниенің поэтикалық бейнесін қалыптастырудың негізі болған заман концептісімен қатар, адамның адамгершілік тұлғасы заманында қалай болу керек, қалай болған, қазір қандай адамгершілік қасиеттер көрініп жатыр деген ойларын айтқан, ақын-жыраулар поэзиясында тікелей осы лексикалық бірліктер арқылы берілмеген.

Ғ.Есімнің ескертуінше, жырау феноменінің ерекшеліктерінің бірі – олардың шығармашылығындағы екі негізгі тақырып: билік және батырлық [5, 8 б.] болса, онда «заман» концептісінің бір аспектісін «батырлық» концептісі ашып бере алады. Батырлық, соғыс, елді қорғау тақырыбы әрқашан адам санасында маңызды орын алған және тұтас адамзат тарихы мен әрбір жеке цивилизацияның тарихы – бұл соғысу, батырлық көрсету, елді қорғау тарихы десек асыра айтпағандық болып табылады. «Батырлық» ұғымы адам және қоғам өмірінде маңызды роль атқарады. Біз көпқырлығымен және экстенционалдың әртектілігімен ерекшеленетін «батырлық» концептісін «заман» концептісімен арақатынаста лингвокогнитивті аспектіде қарастырымыз.

«Батырлық» концептісі көпөлшемді мәндік құрылым ретінде адам жадысында сақталған білімді (ментальді репрезентация) өлшеу және суреттеу, сипаттау үшін модель ретінде фрейм түрінде өңделеді.

Ақын-жыраулар поэзиясында «батырлық» концептісі өте көп кездеседі. Бұл қазақ хандығының құрылуы мен дамуындағы тарихи қадамдарымен: әрбір дәуірдегі ұрпақтың тағдыры сыртқы жаулармен соғысуға сәйкес келген, осыған байланысты қазақ тілінде әскери лексикасы өте бай болып отыр. Ғалым Р. Сыздық та ақын-жыраулар поэзиясындағы сөздік құрамында соғыс ісіне, қару-жараққа байланысты сөздердің едәуір тобы құрайтынын айтып кеткен. Бай әскери тәжірибе дәстүрлі түрде қазақ ұлттық менталитетінде және тілінде көрініс тапқан деуге болады. Бұның өзі бұл (батырлық) концептінің қазақ халқының мәдени мәнді және базалық маңызды концептілер қатарына жатқызуға болады деген тұжырым жасауға негіздеме береді. Асан Қайғы: ...*Жолдасыңа жау тисе, Жаныңды аяп тұрысна* [4, 28 б.] – деген жолдарында қасындағы досына, жолдасына қауіп келгенде кез келген адамнан жанын аямастан батырлық танытуды талап етеді. «Қазтуған, Доспамбет, т.б. творчествосынан көрінетіндей, жыраулар көне дәуірде жорық жыршысы болды. Әскери жорықтарға қатысу жыраулар творчествосына өз сәулесін түсірді: жырау поэзиясы әдетте өр рух, романтикаға, жауынгерлік пафосқа толы келеді» [4, 152 б.] дегендей, бұл жырауларда батырлық негізгі тақырыптардың бірі бола отырып, сол заманның көрінісін бейнелі тілмен көз алдына әкеледі.

Әрбір халық адам мен жануар, адам мен өсімдіктің «өлшемдестігі» жайында ерекше түсінік бар. Қазақтар менталитеті үшін батырлықтың осындай эталоны арыстан, жолбарыс болып табылады. Мысалы, «арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты» адам – жануар «батырлық» когнитивті моделінің жеке бір түрі. Семантикалық жан-жақты, қайта түсіндіру барысында бұл жануардың қылығын, оның бой бермейтін шексіз күші, қауіпті жауға ұмтылуға дайындығы жайында білімді білдіретін фреймнің фондық, перифериялық бөлігі белсенділікке ие болады. Бұл қасиет адамдық жүйеде батырлық, батылдық, қорқынышсыздық және қауіп-қатер қарсы жүру дайындығын координат ретінде түсіндіріледі. Мысалы, Жиёмбет жырау: *Жолбарыстай Жолымет, Құрбандыққа қол емес* [4, 59 б.] деген жолдарында өзінің батыр інісін жолбарысқа теңеп отыр. Ал Ақтамберді жырау: *Жасым жетпей он беске, Қорғайтын жан адам жоқ. Кәрі ақсайды ақылдан, Ер ақсайды жақыннан, Қазір әлсіз болсам да, Үмітім бар ақырдан. Жасым жетіп он беске Кірер ме екем кеңеске, Бұғана қатып, бел бекіп Ерегескен дұшпанмен Шығар күн туса күреске!* [4, 67 б.] – дей отырып, ақын өзінің әлсіздігі жасының кіші екендігімен, кәмелетке жетпегендігі, физикалық күш толық қалыптаспағанымен байланыстырады. Ақын-жыраулардың «батырлық» жайындағы тағы бір өлеңдер тобы қазақтың атақты батырлары (Бөгенбай, Қабанбай, Жәнібек Шақшақұлы т.б.), олардың ерлігіне арналады. Тарихтағы реалды қазақ ұлтының батырларын суреттеу арқылы өз заманының поэтикалық бейнесін әсерлі түрде жеткізе білген (Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жырау т.б.).

Қорқақтық, әлсіздік, дәрменсіздік, дұшпан, жау секілді сөздер тек соғыста, жаудан елді қорғау барысында ғана емес, кәрілікте, күнделікті тұрмыста, әйел, келін, бала алдындағы ситуацияда да өзінің тілдік бейнесін тағы бір қырынан танытатынын байқауға болады. Мысалы, Үмбетей жыраудың «Бұқарға» деген өлеңінде: *Кетеген болса түйең жау, Тебеген болса биең жау, Ұрысқақ болса ұлың жау, Керіскек болса келінің жау, Үйіңдегі ұлың жаман болса, Есіктегі құлмен тең* [4, 83 б.] – тұрмыстық өмірдегі жауды айтып кетеді де, *Бәйбішең аю болса аса алмассың, Қарау болса әй деуге бата алмассың* [4, 84 б.] – деп әйелінің алдында қартайғанда күш те бедел де кетуінен қорқуды ескертеді.

Сондай-ақ, Шал ақын да, көбінесе, кәрілік кездегі адамның физикалық күшінің азаюы, әлсіздігі, дәрменсіздігі сөз болады. Мысалы: *Кәрі күш не болады, уа, дариға, Асырайтын қолынан жасы кетсе* [4, 145 б.].

Қартайсаң нұрлы жүзден шырай кетер, Бойдағы жастық қуат бәрі кетер [4, 152 б.].

Белгісі кәріліктің кетер күшің, Болмайды бастағыдай ешбір ісің [4, 164 б.].

Сүйегің қартайған соң бор екенсің, Тоқтының баласына әлің келмей, Балаңның баласына қор екенсің [4, 166 б.].

Дүниенің поэтикалық бейнесі – күрделі ұғым, түсінік, оның құрамына «ғалам бейнесі», яғни «объектілер, оқиғалар, ситуациялар, заттардың жай-күйі» [5, 291 б.] және «ғалам жайындағы ойлау» [5, 378 б.], яғни ақын тарапынан ұсынылатын оның (ғалам бейнесінің) құрылымы жайындағы түсінік болып табылады. Осылайша, «батырлық» концептісінің тілдік репрезентациясына анализ жасау арқылы ақын-жыраулардағы дүниенің поэтикалық бейнесінің бір фрагментін айқындауға болады.

Бұл ізденісімізде «батырлық» концептісінің талданатын негізгі тілдік материал ХҮ–ХҮІІІ ғасырлардағы ақын-жыраулардың толғауларының мәтіні болғандықтан ХҮ, ХҮІ, ХҮІІ, ХҮІІІ ғасырлар деп шартты түрде жіктедік. Батырлық концептісінің осы кезеңдер аралығындағы концептуалды белгілерінің қолданыс жиілігі, сапасын анықтаймыз. Концептінің белгісі «бұл кейбір ұқсас емес құбылыстар салыстырылатын жалпы негіздеме» [6, 6 б.]. Бұл концептінің эволюциясында барлық ғасырлардағы қарастырылған 6 концептуалды белгі айқындалған: әлеуметтік, зооморфтық белгілер, сонымен қатар, «соғыс әрекеті», «ішкі қасиет ретіндегі», «тұрмыстық қатынастағы», «сөздік қарым-қатынас» атаулармен біріккен белгілер.

Төмендегі кестеде ХҮ–ХҮІІІ ғасыр аралығында ақын-жыраулардағы «батырлық» концептісінің концептуалды белгілерінің эволюциясы сандық, сапалық сипатта берілген:

1-кесте «Батырлық» концептісінің концептуалды белгілерінің эволюциясы бойынша сандық көрсеткіштер

Белгілер тобы	Сандық көрсеткіші			
	ХҮ ғ.	ХҮІ ғ.	ХҮІІ ғ.	ХҮІІІ ғ.
<i>«Соғыс әрекеті» белгісі</i>	Асан Қайғы (1)	Доспамбет (1) Шалкиіз (14)	Ақтамберді (4)	Шал ақын (3) Бұқар (4) Тәттіқара (4) Үмбетей (3)
<i>Әлеуметтік статус (әлеуметтік қатынас) белгісі</i>	Қазтуған (1)		Жиембет (4)	Үмбетей (2) Шал ақын (1)
<i>Ішкі жеке қасиет ретінде</i>	Қазтуған (1)	Доспамбет (1) Шалкиіз (3)	Ақтамберді (1)	Үмбетей (1)
<i>Тұрмыстағы көрініс белгісі</i>				Бұқар (2) Үмбетей (2) Тәттіқара (1) Шал ақын (1) Көтеш ақын (1)
<i>Сөздік қарым-қатынас ролінде</i>		Шалкиіз (1)		Бұқар (1) Үмбетей (1)
<i>Зооморфтық белгісі</i>			Жиембет (5)	Бұқар (1)

Бұл кесте бойынша «батырлық» концептісінің ақын-жыраулар танымдық жүйесінде орын алған концептуалды белгілік сипатында сандық та, сапалық өзгерістер бары байқалады. ХҮ–ХҮІІІ ғасырлар қазақ ұлты үшін жаугершілік заман болғаны тарихтан белгілі, олай болса «батырлық» концептісінің «соғыс әрекеті» белгісі ретінде барлық ғасырларда тілдік репрезентациялануы заңды құбылыс. Әлеуметтік статус не әлеуметтік қатынас белгісі түрінде бұл концептінің берілуі де түсінікті деп айтуға болады, себебі

батырлық иесі болған адам қазақ қоғамында ел қорғаны ретінде әлеуметтік иерархияда өзіндік бағалауға ие және түрлі әлеуметтік қатынастарда да батырлық иесі өзіне жүктелген әлеуметтік ролі және үні танылады. «Батырлық» концептісінің ХҮ–ХҮІІІ ғасырлар дамуындағы өзгерістер бір жағынан, адамның ойлау жүйесінің танымдық механизміне, тілдік заңдылықтарға байланысты болып келсе, екінші жағынан, адамның әлеуметтік, мәдени, саяси құбылыстарға қарым-қатынасы сипатына негізделеді.

Қолданыс жиілігінің көрсеткіші бұл концептінің сапалық сипаттамасы жайында, сол кезеңдердегі тіл иелері үшін өзектілігі жайында қорытынды тұжырым жасауға мүмкіндік береді. «Соғыс әрекеті», «әлеуметтік статус» және «ішкі қасиет ретіндегі» белгілері барлық ғасырларда ақын-жыраулардың поэзиясында бейнеленген. ХҮ–ХҮІІІ ғасырларда қазақ ұлты үшін жаугершілік заман болғаны тарихтан белгілі. Сондықтан да бұл кезеңдердегі адамдардың әлеуметтік статусы оның жоғары қасиеті ретінде, қазақ ұлтының әлеуметтік иерархиясында текті өзіндік жоғары бағаға ие болған титул ретінде, соғыс әрекетінде өте қажет ішкі қасиет ретінде орын алған.

ХҮІІІ ғасырда бұл концептінің «тұрмыстық қарым-қатынастағы» және «сөздік қарым-қатынастағы» белгілерімен толықтырылған. Батырлық иесінің күнделікті тұрмыс тіршіліктегі кәріліктен бұрынғы күш-қуатынан айрылып, балаларының, келіндерінің және бәйбіше алдындағы беделі болмай, батылдығының жоғалуы қоғамдағы да орнын басқа жастардың басуымен сипатталады. Қазақ ұлты үшін сөз өнері жоғары бағалағаны белгілі, сондықтан да сөз өнеріндегі жеңістің соғыстағы жеңіспен барабар болды десек те болады.

Ақын-жыраулар поэтикалық мәтіндегі ХҮІ ғасырдағы концептінің құрылымындағы «әлеуметтік статус» белгісін көрсететін репрезентанттар болған жоқ. ХҮІ ғасырдағы «әлеуметтік статус» белгісінің болмауы қазақ тілінде бұл кезеңдерде батырлық ішкі қасиет ретінде, соғыс әрекеті ретінде және әлеуметтік статус тығыз байланысты болады және бір-бірінен бөлек қарастырылмаған. Сандық тұрғыдан бұл кезеңде соғыс әрекеті мен ішкі қасиет ретіндегі белгілерінің көп орын алған. Батырлық концептісінің ішкі жеке қасиет және соғыстағы жауға қарсы әрекет ретінде ақын-жыраулар санасында әлеуметтік қатынастағы статус қасиетінің интериоризациясына қарағанда үлкен көлемде көрініс табады. Ал зооморфтық белгілердің қазақ тілінде өте аз берілуі бұл «батырлық» концептісінің дерексіздігінің жоғары деңгейі байқатады. Батырлық секілді көпқырлы күрделі құбылысты нақты деректі жануарлар бейнесі арқылы берудің қажеттілігі төмендеген.

Осылайша, батырлық концептісінің қазақ тілінде эволюциясы даму сипатында сол кезеңде орын алған шындық өмірдің сипатымен тығыз байланыс тапқан, дерексіз мағына ретінде дамуының өрлеуі, түрленуі байқалады.

Батырлық концептісін диахрондық тұрғыдан қарастыруда сапалық және сандық сипаттамасын салыстырумен жүзеге асады. Концептінің сапалық сипаттамасы оның белгілері мен репрезентанттарынан тұрады, ал сандық оның санадағы шындық өмірдің концептуализациясы деңгейінің көрсеткіші болып табылатын қолданыс жиілігінен байқалады.

Концептінің даму сипатының эволюциясының әркелкілігі сипатына ие. Жүргізілген зерттеуіміз концептінің құрылымдық элементтерінің сапалық дамуы мен сандық көбеюіне қарай бағытталған, сонымен бірге, керісінше дамуда байқалады. Мұндай концептінің модификациясы түрленімі қабылдау мен оның тілдік көрінісінің байланысы жайындағы тұжырымды растайды.

Зерттеу материалы көрсеткендей, концепт дамуының барысында дерексіз түсініктерге қатысты белгілердің өсуі мен нақты деректі мәндер негізінде белгілердің сандарының азаюы байқалады. Бұл адам ойлауының өзі жасаған дүниенің поэтикалық бейнесінің күрделенуі жағына қарай дамуымен анықталады.

Жалпы алғанда, концепт эволюциясынан адам санасының қызметін сипаттайтын тілдік өзгерістерді байқауға мүмкіндік береді. Ақын-жыраулардың санасында батырлық

концептісінің қазақ қоғамындағы қажет құбылыстардың бірі ретінде күрделенуі және оның тілдік бейнедегі өзінше түсінілуінің күрделілігі секілді процестер жүреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Минский М. Фреймы для представления знаний / М. Минский. – М., 1979. – 151 с.
- 2 Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1988. – Вып. 23. Когнитивные аспекты языка. – С. 52-92.
- 3 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик; Науч.-исслед. лаб. «Аксиол. лингвистика». – М.: ГНОЗИС, 2004. – 390 с.
- 4 Бес ғасыр жырлайды. Үш томдық. №1 том. – Алматы: Жазушы, 1984. – 254 б.
- 5 Гарифолла Есим. Казахская философия. Пирамида в степи, или философия любви. – Алматы, 2005. – 52 б.
- 6 Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы / АН ССР. Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1976. – 383 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается содержательная структура концепта «героизм» как фрейм в поэзии акын-жырау XV-XVIII веков. Анализ языкового материала позволяет автору определить частотность употребления, качество концептуальных признаков «героизма» в данных периодах.

RESUME

The author of this article considers the content structure of the concept "heroism" as a frame in the poetry of the XVth-XVIIIth centuries. The analysis of the linguistic material allows the author to determine the frequency of use, the quality of the conceptual signs of "heroism" in these periods.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ**СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ**

- Абылова Г.Е. Еуразия гуманитарлық институты қазақ және орыс филологиясы кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Агманова А.Е. профессор кафедрасы теоретической и прикладной лингвистики ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, доктор филологических наук
- Алпыспаев А.Т. магистрант Кокшетауского университета им. Абая Мырзахметова
- Алпыспаева Г.А. доцент кафедрасы истории Казахстана КазАТУ им.С.Сейфуллина, доктор исторических наук
- Альмурзаева Б.К. старший преподаватель кафедрасы социальной педагогики и начального обучения Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова, кандидат педагогических наук
- Амангелдина М.С. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті қазақ әдебиеті кафедрасының магистранты
- Аубакирова Ж.К. «Тұран-Астана» университеті психология кафедрасының доценті, психология ғылымдарының кандидаты
- Ахметов Т.А. проректор по воспитательной работе и социально-экономическим вопросам Костанайского государственного педагогического института, кандидат педагогических наук, доцент
- Ахметова Г.М. декан факультета истории, филологии и международных отношений ВКГУ имени С. Аманжолова, кандидат исторических наук, доцент
- Базаров К.Т. доцент кафедрасы всеобщей истории и философии Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова, кандидат исторических наук
- Байдібекова Л.А. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті халықаралық қатынастар және саясаттану кафедрасының аға оқытушысы, саяси ғылымдар магистрі
- Байжанова Г.Д. ведущий научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК, кандидат экономических наук
- Баймухамбетова Б.Ш. начальник отдела науки, международных связей Костанайского государственного педагогического института, доктор PhD
- Бексеитова А.Т. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің Отан тарихы және ҚХА кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Байжұмақызы З. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті халықаралық қатынастар және саясаттану кафедрасының аға оқытушысы, саяси ғылымдар магистрі
- Бегім А.Б. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті халықаралық қатынастар және саясаттану кафедрасының аға оқытушысы, саяси ғылымдар магистрі
- Боброва В.В. доцент кафедрасы дефектологии КарГУ им. Е.А.Букетова, кандидат педагогических наук
- Даумова Б.Б. старший преподаватель кафедрасы педагогики Костанайского государственного педагогического института, доктор PhD
- Доскеева Ш.А. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті филология кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Ещанова Ә.Қ. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің магистранты
- Еңсенов Қ.А. ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының аға ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты
- Жайтапова А.А. профессор кафедрасы методики иноязычного образования КазУМОиМЯ им. Абылай хана, доктор педагогических наук

- Жарылғапов Ж.Ж. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Журавлева Е.А. заведующий кафедрой теоретической и прикладной лингвистики ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, доктор филологических наук, профессор
- Жусупова Г.М. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілдері кафедрасының аға оқытушысы, магистр
- Загатова С.Б. профессор кафедры иностранных языков Евразийского гуманитарного института, кандидат филологических наук
- Зеренханова А.З. «Тұран-Астана» университеті психология кафедрасының магистранты
- Ильясова А.У. доцент кафедры иностранных языков Евразийского гуманитарного института, магистр педагогических наук
- Ильясова К.М. главный научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК, кандидат исторических наук, доцент
- Инкарбай О.А. магистрант кафедры теоретической и прикладной лингвистики ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
- Каженова Г.Т. заведующая кафедрой отечественной истории и АНК Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова, кандидат исторических наук
- Калтаева Г.К. старший преподаватель кафедры профессионального образования КазАТУ им.С.Сейфуллина, кандидат педагогических наук
- Канжил Ш. С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының оқытушысы
- Каудырова А.О. доцент кафедры казахского и русского языков Казахского гуманитарно-юридического университета, кандидат филологических наук
- Кенжебаев Д.А. PhD докторант Национального университета обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации
- Кульбаева Б.С. С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті педагогика, психология және пәндік технология кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Куралбаева А.А. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті білім технологиялары кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы
- Керімбаева Б. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті білім технологиялары кафедрасының доценті м.а., PhD докторы
- Құралқанова Б.Ш. Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Мамыт А.А. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты қазақ және әлем әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
- Мейрамбекова Л.К. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының докторанты
- Мейрманов А.Б. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың дене шынықтыру және спорт кафедрасының доценті м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
- Молдахметова С.С. старший преподаватель кафедры казахского и русского языков Казахского гуманитарно-юридического университета
- Мухамбеткалиева Г.М. старший преподаватель кафедры философии КазАТУ им.С.Сейфуллина, кандидат политических наук
- Наурзалина Д.Г. доцент кафедры психологии Университета «Туран», доктор PhD
- Немцева А.Г. магистрант кафедры теоретической и прикладной лингвистики ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
- Нәби Л. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті педагогика, психология және әлеуметтік жұмыс кафедрасының

доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты

- Нұрмұханбетова Н.Н. Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті химия және оқыту әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы, химия ғылымдарының кандидаты
- Одинцова С.А. доцент кафедрасы педагогика және методика начального обучения ҚарГУ им. Е.А. Букетова, кандидат педагогических наук
- Одинцова Е.А. магистр юридических и педагогических наук
- Оспанова Ә.Ә. «Тұран-Астана» университеті психология кафедрасының магистранты
- Садықбеков Қ.А. Сүлейман Демирель атындағы университеттің түркітану кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры
- Сарсекеев Б.С. заведующий кафедрой педагогика Евразийского гуманитарного института, доктор педагогических наук, профессор
- Салиш С.С. учитель начальных классов средней школы №29 г.Актобе
- Смаглий Т.И. заведующая кафедрой психологии Костанайского государственного педагогического института, кандидат педагогических наук
- Смагул А.К. старший преподаватель кафедры казахского и русского языков Казахского гуманитарно-юридического университета, магистр филологических наук
- Танирбергенова А.Ш. «Тұран-Астана» университеті психология кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
- Тлебалдина Н.Қ. Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті филология кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Тлеуова Н.Ж. М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті халықаралық қатынастар және саясаттану кафедрасының аға оқытушысы, саяси ғылымдар магистрі
- Утегенова Б.М. заведующая кафедрой педагогика Костанайского государственного педагогического института, кандидат педагогических наук, доцент
- Устелимова Н.А. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың шетел тілдері кафедрасының доцент м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
- Хамзин М. «Болашақ» академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Шункеева О.А. доцент кафедрасы социальной педагогика и начального обучения Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова, кандидат педагогических наук